

T.C.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

21.

**ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
1. CİLT**

**26-31 MAYIS 2003
ANKARA**

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 2995/1

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Yayın No: 97

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Dr. Fahriye BAYRAM

Dr. Adil ÖZME

Nurhan ÜLGİN

DİZGİ: *Meryem UYANIKER*

ISBN: 975-17-3105-4 (Tk.No)

975-17-3106-2 (1. Cilt)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve geliş sırasına göre yayınlanmıştır.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI DÖŞİM BASİMEVİ
ANKARA-2004

İÇİNDEKİLER

Mehmet TOP

Hakkâri İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2002 1

Aynur ÖZFIRAT, Catherine MARRO

2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 15

Ali BORAN, Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU,

Zekai ERDAL, İrfan YILDIZ

Siirt ve İlçelerindeki 2002 Yılı Yüzey Araştırması "Kurtalan" 33

M. SEYER

Archäologisch-Sprachwissenschaftliches Corpus

der Denkmäler mit Lykischer Schrift 43

Ahmet Ali BAYHAN, Fikri SALMAN

Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması-2002 53

Ender VARİNLİOĞLU, Pierre DEBORD

Hyllarima 65

Bülent İPLİKÇİOĞLU

Batı Pamphylia ve Doğu Lykia'da Epigrafya Araştırmaları 2002 75

Axel FILGES

Bericht Über die Arbeiten in Blaundos im Jahr 2002 79

Önder BİLGİ, Sümer ATASOY, Şevket DÖNMEZ,

Emin U. ULUGERGERLİ

Samsun İli 2002 Dönemi Yüzey Araştırması 87

Timothy MATNEY, Kathleen NICOLL, Ann DONKIN

"Geophysical Subsurface Mapping at Ziyarettepe and

Geomorphological Survey in Upper Tigris River Valley

(Diyarbakır Province), 2002" 97

Thomas DREW-BEAR

Phrygia, Pisidia ve Lycaonia'da Epigrafik Yüzey Araştırmaları 105

Peter LAMPE

Pepouza 2002: Vermessungsnetz, Neue Archäologische

Zeichnungen, Oberflächenfunde 109

Nurettin ARSLAN

Çan ve Lapseki İlçeleri Yüzey Araştırması Ön Raporu 119

Gürol BARIN, Enver AKIN, Feridun Suha ŞAHİN

İlisu Klâsik Yüzey Araştırmaları 2002 127

Ertuğrul DANIK Yukarı Fırat Bölgesi 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması	139
Mustafa H. SAYAR Kilikya'da Epigrafi ve Tarihî-Coğrafya Araştırmaları 2002	155
Mustafa H. SAYAR Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihî-Coğrafya Araştırmaları 2002	169
Özdemir KOÇAK Afyon Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)	173
Cevat BAŞARAN, Ali Yalçın TAVUKÇU, Vedat KELEŞ, Ertan KÜÇÜKEFE, Zerrin AYDIN TAVUKÇU Kuzey Troas-Parion Araştırmaları 2002	185
Engin BEKSAÇ Balıkesir İli, Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Prehistorik ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 2002	193
Hasan BAHAR Konya-Karaman Bölgesi Yüzey Araştırmaları 2002	203
Ayşe AYDIN Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi	217
Thomas CORSTEN Kibyra 2002	229
Osman AYTEKİN Artvin ili-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2002	235
Hans LOHMANN Survey in der Mykale 2. Kampagne 2002	251
Nevzat ÇEVİK, Burhan VARKIVANÇ, Süleyman BULUT, Engin AKYÜREK Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2002	265
Bilal SÖĞÜT Dağlık Kilikia'da Tülu Asar (Lamos ?) Yüzey Araştırması 2002	279
Kadir PEKTAŞ, Gülsen BAŞ, Bülent Nuri KULAĞUZ Bitlis Çevresi 2003 Yılı Araştırmaları	291

Mehmet KARAOSMANOĞLU, Mehmet IŞIKLI, Birol CAN 2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması	301
K. Serdar GİRGİNER 2002 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Tufanbeyli) ve Kizzuwatna Araştırmaları	311
Sevinç GÜNEL Aydın ve Muğla İlleri 2002 Yılı Yüzey Araştırmaları	325
Oktay BELLİ 2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması	335
Lutgarde VANDEPUT, Veli KÖSE Pisidien Survey Projekt: Survey Kampagne 2002 in Pednelissos	345

HAKKÂRİ İLİ VE İLÇELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI 2002

Mehmet TOP*

"Hakkâri İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması'nın 2002 yılı çalışmaları 10.07.2002-28.07.2002 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Başkanlığında Sanat Tarihçi Restoratör Erkan Koç, Sanat Tarihçi İsmail Bolkan ve sanat tarihi öğrencisi Şerife Karataş'tan oluşan bir ekip tarafından çalışmalar yürütülmüştür. Araştırma, Hakkâri Valiliği'nin maddi destekleriyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Yüksekova Kaymakamlığı konaklama için yardımcı olmuştur¹. Bu yıl Yüksekova İlçesi'nin Oramar (Dağlıca) ve Esendere bölgesi hariç tamamına yakını taranmıştır. İncelemeler sırasında dört adet kilise, Osmanlı'nın son döneminden kalma üç adet tarihî mezarlık ve mezar taşları ile 2 adet köç-köyün heykeli bulunmuştur. Bu yapılar çizim, fotoğraf ve slaytlarla belgelenmiştir.

1. Kiliseler

1. 1 Kerpil Kilisesi

Kerpil'in bugünkü ismi Köprücük'tür. Yüksekova'ya 8 km. mesafede, Hakkâri Yüksekova karayolundan 2 km. uzaklıkta bulunan köye asfalt bir yol ile ulaşılmaktadır. Meskun bir köydür. Burasının tarihi kayıtlardan bir Ermeni köyü olduğu anlaşılmıştır. Tespit edilen kilise de plân ve mimari özelliklerine göre Ermeni Kilisesi konumundadır. Kilisenin üzerinde herhangi bir yazıt bulunmadığından kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı belli değildir. Günümüzde kilise, İsmet Açıkel'in mülkiyetinde bulunmaktadır.

Kilise köyün ortasına yakın bir yerde kuzeyden güneye eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı, dıştan 7.00x13.60 m. ölçülerindedir. Yapının dıştan batı, doğu ve kısmen güney cephesi görülebilmektedir. Güney cephesine bugün tandır evi olarak kullanılan bir ev bitştirilmiştir. Batı cephesi düzgün kesme taşlarla kaplanmış ortasına üç dilimli kemer girintili bir kapı açılmıştır. Bunun tam üzerine dam seviyesine yakın bir mazgal pencere bırakılmıştır. Ayrıca yapının tümüyle açık bir şekilde görülebilen yeri durumundadır. Doğu cephenin kısmen toprakla kapanmasına rağmen düzgün kesme taşlarla kaplandığı ve bir mazgal pencere açıklığının bulunduğu kalan kısmından anlaşılmaktadır. Dam seviyesine kadar toprakla dolan kuzey cephenin batı tarafı, sonradan toprağı temizlenmek suretiyle açılmıştır. Sağır duvar görünümünde olan cephenin üst kısımları kaba ve düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Alt kısımlarında ise moloz taş malzemeden örgü görülmektedir. Bugün kapanmış olmakla beraber güney cephenin düzgün kesme taş örgülü olduğu ve sağır tutulduğu anlaşılmaktadır (Resim: 1).

Yapıda batı cephenin ortasındaki bir kapı ile girilmektedir. Üç dilimli kemerli bir girinti içerisinde, üst kısmı yıkılmış sivri kemer açıklıklı bir kapı özelliğindedir. İç mekân

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van/TÜRKİYE
1 Hakkâri Eski Valisi Orhan Işın'a, İl Kültür Müdürlüğü'ne, İl Çevre Müdürlüğü'ne, Yüksekova Kaymakamlığı'na, Erkan Koç, İsmail Hakkı Bolkan ve Şerife Karataş'a teşekkür ederim.

11.30x5.00 m. ölçülerinde, dikdörtgen bir nef ve doğusundaki yarım daire bir apsisten oluşmaktadır. Batıdaki nef kısmı kuzey-güney yönünde atılmış iki kemerle üç eşit bölüme ayrılmıştır. Bu kemerler duvardan 0.20 m. taşıntılı duvar payelerine oturmuştur. Duvar payeleri ve sivri kemerler düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Bu kemerlerin desteklediği sivri beşik tonoz, nefin örtüsünü teşkil etmektedir. Batı yönüne kapının üst kesimine bir mazgal pencere açılmıştır. Ayrıca batıdan itibaren üçüncü kısmın kuzey duvarına zeminden 1.50 m. yüksekliğe bir niş yerleştirilmiştir. Sivri kemerli, 0.40 m. derinliğinde tutulan niş, düzgün kesme taşlarla oluşturulmuştur (Çizim: 1).

Apsis, neften bir sivri kemerle ayrılmış, 3.75 m. genişliğinde ve 3.00 m. derinliğinde tutulmuştur. İçten yarım daire plânlı olup yarım kubbeye örtülmüştür. Doğu duvarına bir mazgal pencere açılmıştır. Kemerin hemen iç kısımlarına kuzey ve güney taraftan karşılıklı birer niş yerleştirilmiştir. Apsisin güneydoğu kısmında ayrıca derin bir niş daha bulunmaktadır.

Yapıda duvar kalınlıkları 1.10 m. olup, apsis kısmı daha kalın tutulmuştur. Düzgün kesme taş ve harçla tutturulmuş moloz taş malzeme yapıda kullanılmıştır. Dıştan düz toprak dam örtülüdür.

Kilisenin içerisinde bir dönem tandır yakıldığından duvar yüzeylerini simsiyah is kaplamıştır. Bugün depo olarak kullanılmaktadır. Sağlam kalmıştır ve büyük ölçüde özelliklerini muhafaza etmektedir.

1. 2 Orişe Kilisesi

Yüksekova'ya 24 km. uzaklıktaki Dereiçi Köyü'nde bulunmaktadır. Köy günümüzde terkedilmiştir. Cilo Dağları'ndan gelen iki derenin kesiştiği düzlükte kurulmuştur.

Bir Nasturi yapısı olan kilise, köyün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kuzeyden güneye eğimli bir arazide, tepenin yamacına yakın bir yere kurulmuştur. 11.00x6.00 m. ölçülerinde dikdörtgen plânlı bir yapıdır. Sahın ve kanki bölümlerinden oluşmaktadır (Çizim: 2).

Sahın bölümü, 6.00x3.95 m. ölçülerinde doğu-batı yönünde dikdörtgen bir mekândır. Üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Güney cephenin batısına kaydırılmış bir kapıdan girilmektedir (Resim: 2). Giriş kapısının etrafı kısmen yıkılmıştır. Bu nedenle kapı açıklığının özellikleri kaybolmuştur. İç mekânda batı duvarının üst kesimine bir mazgal pencere açılmıştır. Alt kesimde düz sonlanan 0.30 m. derinliğinde üç dolap nişine yer verilmiştir. Kuzey duvarında yer alan iki kapı ile kankiye geçiş sağlanmaktadır. Bunlardan ortaya yakın bir yere açılmış olan tören kapısı sivri kemerlidir ve 0.87 m. genişliğinde tutulmuştur. Güney köşeye kaydırılmış olan servis kapısı ise dikdörtgen bir açıklıktan ibarettir. Sahının duvarlarında yer yer sıva izleri kalmıştır (Resim: 3).

Kanki, kuzey-güney istikâmetinde dikdörtgen plânlıdır ve aynı yönde bir beşik tonozla örtülmüştür. İçten 4.20x2.10 m. ölçülerinde tutulmuştur. Doğu duvarında, hafif kuzeye kaydırılmış şekilde kutsal niş (mihrap) yerleştirilmiştir. Sivri kemerli bu niş 0.44 m. derinliğindedir, dış duvarı yıkıktır. Bunun dışında kuzey duvarına düz iki niş daha açılmıştır.

Yapıda tümüyle taş malzeme kullanılmıştır. Duvar kalınlıkları 1.00 m. ile 1.20 m. arasında değişmektedir. Moloz taş, gerek duvarlarda ve gerekse beşik tonoz örtülerde harçlar tutturularak kullanılmıştır. Dıştan düz toprak dam ile örtülüdür. Kenarlarına taştan bir saçak yapılmıştır. Sonradan kuzey tarafına bir takım yapılar ilâve edilen kilise, günümüzde oldukça haraptir. Özellikle sahin ve kanki bölümünde define arayıcıları kazılar yaparak büyük bir tahribat meydana getirmişlerdir. Dış beden duvarlarında da bazı yıkılmalar meydana gelmiştir.

Günümüzde köy ile birlikte kilise kendi kaderine terkedilmiştir. Cilo Dağları'na çıkış sağlayan bir mevkiye doğal güzelliklere tarihsel bir derinlik kazandıran kilisenin korumaya alınması gerekmektedir.

1. 3 Beri (Taş) Kilisesi

Yüksekova'ya bağlı, eski adı Kalanis olan Yeşildere Köyü'nün batısında, Yeni-köprü yol ayrımı-Yüksekova karayolunun doğusunda meskun bir mahâl dışında yer almaktadır. Karayolundan yaklaşık 1 saatlik tırmanma ile kiliseye çıkılabileceği gibi köyden de ulaşılabilir. Yapı, yamacın kenarına, doğuya ve kuzeye doğru genişleyen bir düzlüğe kurulmuştur (Resim: 4).

Doğu ve güney taraftan toprak seviyesine yakın olması ve kuzey ve batı cephelerinin de büyük ölçüde yıkılması sebebiyle kilisenin dış cephelerini belirlemek mümkün olmamıştır. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı yapı dıştan 15.40x10.50 m. ölçülerinde tutulmuştur. Uç sahin ve iki kanki bölümünden oluşmaktadır. Yapıya giriş batı cephenin güney tarafında bulunmakla beraber günümüzde bu kısım yıkıldığından kapının yeri belli değildir (Çizim: 3).

Güneydeki birinci sahin boydan boya uzanan 8.90x2.50 m. ölçülerinde doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı ve üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Batı tarafı yıkılmıştır. Bunun kuzey duvarına açılmış bir kapı ile ikinci sahinâ geçilmektedir. Doğusuna kanki bölümü yerleştirilmiş olan bu sahin, 2.80x5.80 m. ölçülerinde dikdörtgen ve doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülü bir mekândır. Batı tarafı kısmen yıkılmıştır. Doğu duvarına bir dolap nişi yerleştirilmiştir. Mekândan yer yer siva izleri kalmıştır. Bu kısımdan sivri kemer açıklıklı bir diğer kapı ile kuzeydeki üçüncü sahinâ ulaşmaktadır. Asıl ibadet ve toplanma mekânı burasıdır. Bu kısım da üst örtüsü dahil olmak üzere büyük ölçüde yıkılmıştır. 4.30x7.60 m. ölçülerinde beşik tonoz örtülü dikdörtgen bir mekândır. Bu bölümün diğer özelliği ise, doğudaki her iki kanki bölümüne de buradan geçilmesidir. Özellikle doğu duvarının ortasına açılmış düzgün kesme taş işçiliği gösteren ve sivri kemerli bir giriş için alınmış kapı dikkat çekicidir. Bu kapı ibadet amaçlı tören kapısı niteliğindedir. Güney duvarının doğu köşesinde yer alan dehliz şeklindeki açıklıkla ortadaki kanki kısmına ulaşmaktadır (Resim: 5).

Kilisenin doğu tarafındaki ikinci ve üçüncü sahinlara denk gelen kanki bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Tören kapısı ile üçüncü sahinâ açılan kankinin birinci kısmı, 1.85x4.80 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı, beşik tonoz örtülüdür. Bunun güneyinde doğu köşeye kaydırılmış ikinci bir kapı ile, ortadaki kankinin ikinci bölümüne ulaşmaktadır. Ayrıca buraya üçüncü sahinâdan "L" şeklinde duvarın içine açılmış bir dehlizden de geçilmektedir. 2.80x2.90 m. ölçülerinde kare plânlı ve üzeri bir beşik tonozla örtülüdür. Bunun doğu duvarına sivri kemerli bir mihrap (kutsal niş) yerleştirilmiştir. Zeminden 1.30 m. yükseklikte, 0.60 m. derinlik ve 1.10 m. yüksekliğe sahip bir niştir. Bunun güney tarafına tonoz seviyesine yakın bir mazgal pencere açılmıştır.

Yapının tamamında taş malzeme kullanılmıştır. Kalınlığı 1.70 -130 m. arasında değişen duvarlar, harçla tutturulmuş düzgün sıralı moloz taşlarla örülmüştür. Tören kapısında olduğu gibi yer yer düzgün kesme taş görülmektedir. Dış duvarlar ya toprak altında kalmış ya da yıkılmıştır. Üst örtüde içten beşik tonoz dıştan düz toprak dam şeklindedir. Yapıda yer yer siva izleri görülmektedir.

Günümüzde ıssız bir yerde kendi haline terk edilmiş vaziyettedir. Koruma altına alınarak restore edilmesinde fayda vardır.

1. 4 Şavita Kilisesi

Yüksekova'ya bağlı Kolbaşı Köyü'nde bulunmaktadır. Köyün eski adı Şavita'dır. Van-Hakkâri karayolundan 6-7 km.lik stabilize bir yol ile köye ulaşmaktadır. Bu yol oldukça virajlıdır ve tırmanma gerektirmektedir. Köy meskundur, gerek içerisinde ve gerekse çevresinde yer alan kaynak suları ile yeşillik ve sulanabilir bir araziye sahiptir.

Köyün güneyinde kalan ve Şavita Deresi'nin kenarından yükselen sarp ve dik bir kayalık üzerine kilise kondurulmuştur. Bu kayalığa batı taraftan çıkılabilmektedir. Kayalığın sarp ve uçurum olan kuzey uç noktasına kurulmuş kilise, üç yönden doğal şe-

kilde korunmaktadır. Bu yönüyle Zap Suyu'na kadar inen vadiyi ve etrafını gözletme işlevi de görmektedir (Resim: 6).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, 6.90x10.70 m ölçülerinde dış ölçülere sahiptir (Çizim: 4). Asıl ibadet mekânı sahnın ile kanki bölümlerinden oluşmaktadır. Yapının dış cepheleri kayalıkların üzerinde kaldığından ancak uzaktan, karşı taraftan görülebilmektedir. Güney cephe ile doğu cephenin kaplamaları kısmen bozulmuştur. Batı cephede de iki mazgal pencere açıklığı ile sıva izleri seçilebilmektedir. Güney cephenin batı köşesine açılmış kapıdan sahnın bölümüne girilmektedir. Kapı, dıştan düz atkı taşı, içten sivri kemer açıklıklıdır. Yapıdaki tek süsleyici unsur atkı taşı üzerindeki kazıma bir haç motifidir.

Sahnın, düzgün olmayan bir dikdörtgene oturmaktadır. Duvar uzunlukları değişik, kuzey duvarı 6.65 m., güney duvarı 6.15 m., doğu duvarı 4.70 m., batısı ise 4.95 m.dir. Üzeri doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Batı duvarına açılan iki mazgal pencere bulunmaktadır. Güney duvarına kapıdan başka doğuya doğru ortadaki derin iki dolap nişi açılmıştır. Doğu duvarında kankiye geçişi sağlayan iki kapı ile bunların arasındaki yüzeyde bir dolap nişi yer almaktadır. Ortadaki tören kapısı sivri kemer açıklıklı, daha küçük tutulan güney köşedeki servis kapısı ise dikdörtgen açıklıklı tutulmuştur. Duvarlarda sıva izleri bulunmaktadır (Resim: 7).

Kanki, kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı, aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. 5.00x1.70 m. ölçülere sahiptir. Batı duvarındaki sivri kemerli kapı açıklıkları yanında, biri ortada, diğeri kuzey tarafta iki dolap nişi bulunmaktadır. Doğu duvarında tören kapısının tam karşısına sivri kemer açıklıklı kutsal niş (mihrap) yerleştirilmiştir. Bunun güney tarafında ise bir mazgal pencere yer almaktadır. Ayrıca kuzey duvarına bir, güney duvarına da üst kesimde dört niş açılmıştır. Sıvalı olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Doğu duvarında yıkılmalar mevcuttur.

Kartal yuvası gibi kayalıklara kondurulmuş kilise konumu ile dikkat çekmektedir. Büyük ölçüde sağlam, güney, doğu ve batı tarafında yıkılmalar mevcuttur. İçerisinde de defineleri arayıcıları kazı yaparak tahribatta bulunmuştur. Şavita Vadisi'nin ve civarının günümüze ulaşan yapılarından biri olması önemini arttırmaktadır. Doğal dokusuyla bir dağ kilisesi görmek isteyenlere ilginç görüntüler sunabilir.

2. Tarihî Mezarlıklar ve Mezar Taşları

2. 1 Güçlü (Peylan) Köyü Tarihî Mezarlığı

Köy Yüksekova-Şemdinli karayolu üzerinde anayola 1 km. uzaklıktadır. Burada köyün içerisinde kalan iki tane koç-koyun heykeli ile mezarlıkta, hazireler içinde tarihî mezar taşları tespit edilmiştir.

Mezarlık, köyün kuzeydoğusunda bir tepe üzerindedir. Hemen hemen tepenin en üst seviyesindeki düzlük kesimde mezarlar yoğunlaşmıştır. Burada etrafı duvarlarla çevrili üç hazire bulunmaktadır.

I. Hazire: İçerisinde Hacı Hüseyin Şeyh Habibi ve Mevlâna Şeyh Halife'nin mezarları vardır. Etrafı sonradan dikdörtgen duvarlarla çevrilerek bir türbeye dönüştürülmüştür. Üzeri açıktır. Güneydoğuda basit düz açıklıklı bir giriş kapısı vardır. Mezarların bulunduğu kısım iki sıra kırma taş örgülü duvarla çevrelenmiştir. Her iki mezarında baş ve ayak şahideleri vardır. Baş şahidelerinin içe bakan kısımlarında tarihleri ve kime ait olduklarını açıklayan yazılar mevcuttur. Halife Hacı Hüseyin Şeyh Habibi'ye ait olan mezarda H. 1271 (M. 1855), Mevlâna Şeyh Halife'ye ait olan mezarda H. 1260 (M. 1844) tarihî yazılıdır. Şahidelerin dikdörtgen prizmal gövdeleri ve dairesel dilimli başlıkları mevcuttur. Kumtaşıdan yapılmışlardır.

II. Hazire: Kuzey-güney yönde dikdörtgen, iki sıra kırma taşlarla harçsız olarak örülmüş yarım metre yüksekliğinde bir duvarla çevrilidir. Girişi doğu tarafındadır. İçerisinde üç adet mezar bulunmaktadır. Mezarların baş ve ayak uçları şahidelidir. Soldan birinci mezar baş ve ayak ucunda şahideli olup, bunlar dikdörtgen gövde ve beşgen

başlıktan oluşmaktadır. Baş şahidesinin içe bakan yüzünde tarihî ve kime ait olduğunu açıklayan yazılar bulunmaktadır. H.1330 (M.1912) tarihî vardır. Beşgen başlığı ay-yıldız motifi ile süslenmiştir. Kumtaşından yapılmıştır (Resim: 8).

İkinci ve üçüncü mezarlar da şahidelidir. Dikdörtgen gövde ve dairesel başlıkları vardır. Baş ve ayak şahidelerinde arkaik karakterde yazılar mevcuttur. Kumtaşından yapılmışlardır.

III. Hazire: Tarihî nitelikte bir tane mezar bulunmaktadır. Baş şahidesinde H.1330 (M.1912) tarihî yazılıdır. Baş ve ayak şahidesi dikdörtgen gövdeli ve dairesel başlıklıdır. Başlıklar ay-yıldız motifi ile hareketlendirilmiştir.

I. Koç Heykeli: Köy halkından Hurşit Öner'in evinin önünde yer almaktadır. Buraya nereden getirildiği bilinmemektedir. Hangi döneme ait olduğu ve kimin yaptırdığına dair üzerinde herhangi bir yazı yoktur. Orijinal şeklini koruyarak günümüze ulaşmıştır. Baş kısmı spiral kıvrımlarla hareketlendirilmiştir. Heykelin ön yüzünde at üzerinde ayakta duran ve kollarını iki yana açmış basit bir insan figürü stilize edilmiştir. Yan tarafına da hançer motifi yapılmıştır. Arka yüzüne kılıç motifi işlenmiştir. Arkasında hafif kabartma yuvarlak kuyruğu vardır. Kumtaşından yapılmıştır (Resim: 9).

II. Koyun Heykeli: Köy halkından Hurşit Öner'in evinin önünde bulunmaktadır. Diğerleri gibi nereden getirildiği belli değildir. Üzerinde hangi döneme ait olduğunu bildiren bir yazı bulunmamaktadır. Orijinal şeklini koruyarak günümüze gelmiştir. Baş kısmı spiral kıvrımlarla hareketlendirilmiştir. Ön yüzünde kısmen tahrip olmuş at üzerinde insan figürü vardır. İnsan figürü ayakta ve kollarını iki yana açmış şekilde stilize edilmiştir. Arka yüzüne hançer ve kılıç motifleri işlenmiştir. Arkasında yuvarlak, hafif kabartma olarak belirginleştirilmiş kuyruğu vardır. Kumtaşından yapılmıştır.

2. 2 Demirkonak Köyü Çukurca Mezrası Tarihî Mezarlığı

Köyün doğusunda kalan mezarlık daha sonra ortasından açılan yol ile iki kesime ayrılmıştır.

2. 2. 1 Yolun Alt Kesimindeki Mezar Taşları

I No.lu Mezar Taşı: Toprak üzerine çıkarılmıştır. Şahide dikdörtgen gövde ve dairesel başlıktan oluşmaktadır. Yüksekliği 1.75 m., genişliği 0.25 m. ve kalınlığı 0.12 m. dir. Baş kısmı 0.34 m.dir. Başlık ikinci bir başlıkla taçlandırılmıştır. Başlığın hemen altında gövde yüzeyinde sağda tüfek, solda iki ucu sivriltilmiş kesici bir alet işlenmiştir. Alt kısmında dağ keçisi figürü stilize edilmiştir. Figürler kabartma şeklinde yapılmıştır. Arka yüzü boş bırakılmıştır. Kumtaşından yapılmıştır (Resim: 10).

II No.lu Mezar Taşı: Bulunduğu yerden toprak üzerine çıkarılmıştır. Alt kısmı kırılmıştır. Yüksekliği 1.28 m., genişliği 0.23 m. ve kalınlığı 0.11 m.dir. Ön yüzünde başlığın altında kılıç figürü kabartma şeklinde yapılmıştır. Başlığı yuvarlak şekildedir. 0.32 m. boyundadır. 0.15 m.lik bir tepeliği vardır. Taşın arka yüzünde gövdenin ortasına yakın yerde dairesel kabartma rozet vardır. Kumtaşından yapılmıştır.

III No.lu Mezar Taşı: Yarıya kadar toprağa gömülüdür. Yüksekliği 0.76 m., genişliği 0.25 m., kalınlığı ise 0.09 m.dir. Başlık kısmı 0.26 m. boyundadır. Başlık ikinci bir tepelikle taçlandırılmıştır. Ön yüzünde iki tane kabartma kılıç figürü vardır. Arka yüzünde dairesel bir kurs, tüfek ve küçük dairesel rozet vardır. Kumtaşından yapılmıştır.

2. 2. 2 Yolun Üst Kesimindeki Mezar Taşları

I No.lu Mezar Taşı: Toprak üzerine çıkarılmıştır. Alt kısmı kırılmıştır. Yüksekliği 0.90 m., genişliği 0.25 m., kalınlığı 0.07 m.dir. Başlık kısmı 0.20 m. boyunda ve yuvarlaktır. Boyun kısmı 0.08 m.dir. Ön yüzünde boyun kısmından başlayan ve tamamlanmamış bir kılıç motifi vardır. Kumtaşından yapılmıştır.

II No.lu Mezar Taşı: Toprak üzerinde bulunmaktadır. Yüksekliği 1.30 m., genişliği 0.25 m., kalınlığı 0.11 m.dir. Başlık kısmı 0.25 m.dir. Başlığın hemen altından başlayan küçük bir kama ve hafif kavisi kabzalı bir kılıç motifi kabartma olarak yapılmıştır. Dairesel başlığın tepesinde küçük bir çıkıntısı vardır. Kumtaşından yapılmıştır.

III No.lu Mezar Taşı: Toprak üzerine çıkarılmıştır. Yüksekliği 1.18 m., genişliği 0.28 m., kalınlığı 0.09 m.dir. Başlık kısmı 0.22 x 0.28 m. ölçülerindedir. Boyun kısmı ise 0.06 m.dir. Çıkıntılı küçük bir tepeliği vardır. Ön yüzünde kama, mızrak ve dağ keçisi kabartma olarak işlenmiştir. Malzemesi kumtaşıdır.

IV No.lu Mezar Taşı: Yarıya kadar toprağa gömülüdür. Yüksekliği 0.78 m., genişliği 0.25 m., kalınlığı 0.10 m.dir. Başlık kısmı 0.20x0.24 m. ölçülerinde ve 0.10 m.lik bir boyun kısmı ile gövdeden ayrılmaktadır. Başlık kısmında küçük bir tepeliği vardır. Gövde kısmında ise kabartma şeklinde kılıç motifi işlenmiştir. Kumtaşı malzemesinden yapılmıştır.

V No.lu Mezar Taşı: Yerinden çıkarılmış olan mezar taşı, yerde boyu boyunca uzanmaktadır. Yüksekliği 0.55 m., genişliği 0.22 m., kalınlığı 0.10 m.dir. Başlık kısmı 0.22x0.20 m. ölçülerinde olup, üzerinde çıkıntılı bir tepeliği vardır. Ön yüzünde kabartma şeklinde at figürü işlenmiştir. Kumtaşından yapılmıştır.

2. 3 Serdeşt (Karabey) Köyü Tarihî Mezarlığı

Mezarlık, Şemdinli-Yüksekova karayolunun üzerinde bulunan köyün batısında yer almaktadır. Kuzeyden güneye doğru uzanan anayola kadar inen bir sırt üzerindedir. Etrafı tel örgülerle çevrilidir. Tarihî mezarlar, mezarlığın ortasına yakın bir yerindedir. Bazıları kırık ve yeriden sökülmüş, bazıları da yerinde dikili vaziyette altı adet mezar taşı tespit edilmiştir.

I No.lu Mezar Taşı: Toprağa dikilidir. Yuvarlak kemer formundadır. Yüksekliği 0.88 m., genişliği 0.32 m., kalınlığı 0.08 m.dir. Üzerine tüfek ve asa motifleri kabartma olarak işlenmiştir. Yöreye ait gözenekli taştan yapılmıştır (Resim: 11).

II No.lu Mezar Taşı: Toprağa dikilidir. Sivri kemer formundadır. Yüksekliği 0.65 m., genişliği 0.40 m., kalınlığı 0.08 m.dir. Üzerine iki tane tüfek motifi ile asa motifi işlenmiştir. Asanın alt kısmına basit şekilde bir hayvan stilize edilmiştir.

III No.lu Mezar Taşı: Toprağa dikilidir. Sivri kemerlidir. Yüksekliği 0.70 m., genişliği 0.28 m., kalınlığı 0.07 m.dir. Orta kısmından kırılmıştır. Üzerinde kabartma yaba, dirgen ve tam olarak belirlenemeyen bir silâh motifi vardır. Ayrıca dairesele bir kabartma ve ortasında çubuk motifi işlenmiştir. Yöreye ait gözenekli taştan yapılmıştır.

IV No.lu Mezar Taşı: Sivri kemer formunda ve toprağa dikilidir. İnce bir olukla hareketlilik verilmiştir. Yüksekliği 0.56 m., genişliği 0.30 m., kalınlığı 0.08 m.dir. Üzerinde topuzlu bir anahtar motifi vardır. Yöreye ait gözenekli taştan yapılmıştır.

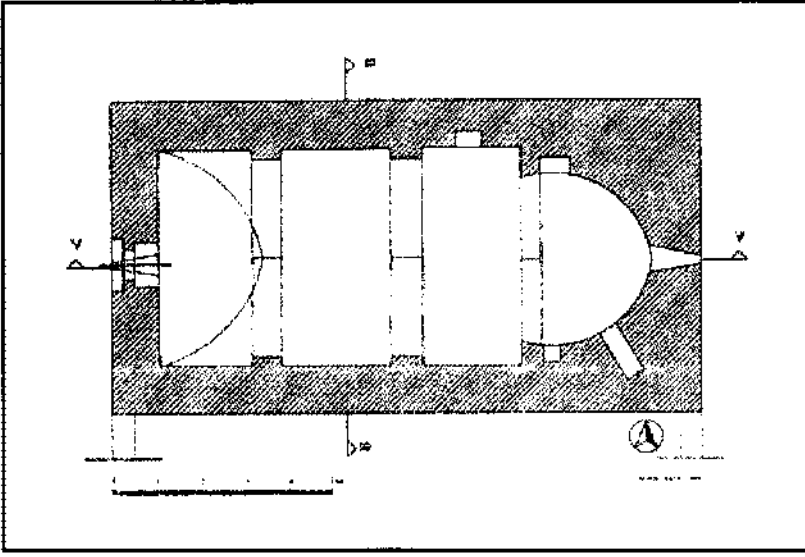
V No.lu Mezar Taşı: Yerinden sökülüş ve alt kısmı kırılmıştır. Gövde kısmı kırık iki parçadan oluşur. Sivri kemer formu verilmiştir. Yüksekliği 0.45 m., genişliği 0.35 m., kalınlığı 0.07 m.dir. Üzerinde taşın en üst kısmında kare bir süsleme, iki yanında iki kılıç ve taş kırıldığından dolayı belirlenemeyen bir motif daha işlenmiştir. Süslemeleri kabartma şeklinde olup yöreye ait gözenekli taştan yapılmıştır.

3. Sonuç

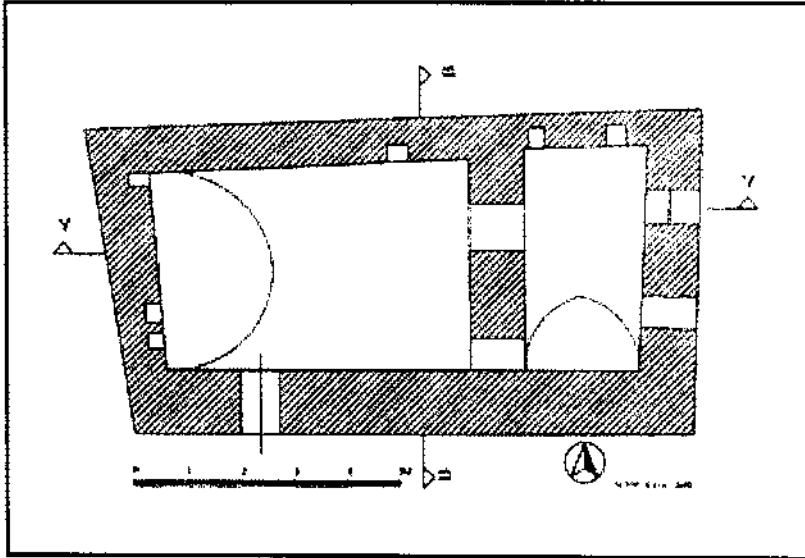
"2002 Yılı Hakkâri ve İlçeleri Yüzey Araştırması" Yüksekova sınırları içerisinde, Oramar (Dağlica) ve Esendere, sınır bölgeleri hariç, tamamına yakını taranarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda bir Ermeni kilisesi (Karpil Kilisesi) ile üç Nesturi kilisesi (Şavita, Orisi, Beri kiliseleri) tespit edilmiştir. Bunun dışında Şemdinli'ye giden yol üzerinde üç köyde de Müslümanlar'a ait üç tarihî mezarlık ve bu mezarlıkta çoğunlukla etrafa dağılmış mezar taşları tespit edilmiştir. Bunun dışında Güçlü Köyü'nün içerisinde bulunan iki köç heykeli de bu yılki tespitler arasında yer almaktadır. Tespit edi-

len mezar taşlarında tüfek, kılıç, bıçak gibi çeşitli silâh ve kesici aletlerin tasvir edilmesi önemlidir. Bunlar çoğunlukla son döneme ait, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarından kalma mezar taşları olup, İran Azerbaycanı ve dolayısıyla Şii Türk kültürünün Yüksekova'ya yansımalarıdır.

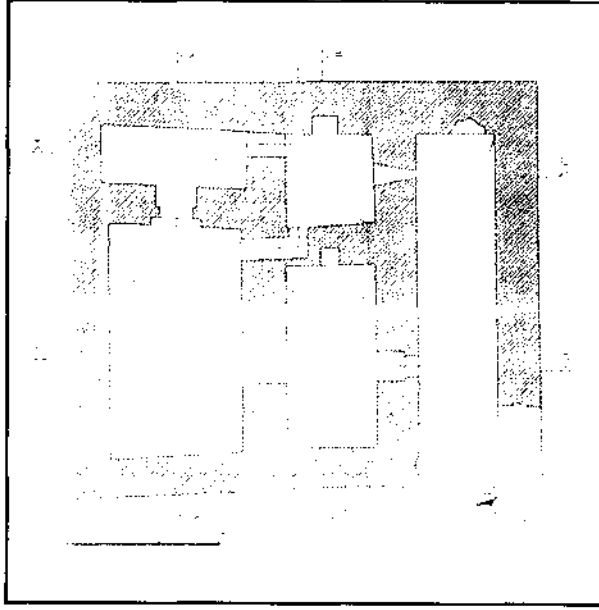
Bunların hiçbirinin tescilli bulunmamaktadır. Gerek yapılar ve gerekse tarihî mezarlık ve mezar taşlarının tescil edilerek koruma altına alınmaları gerekmektedir.

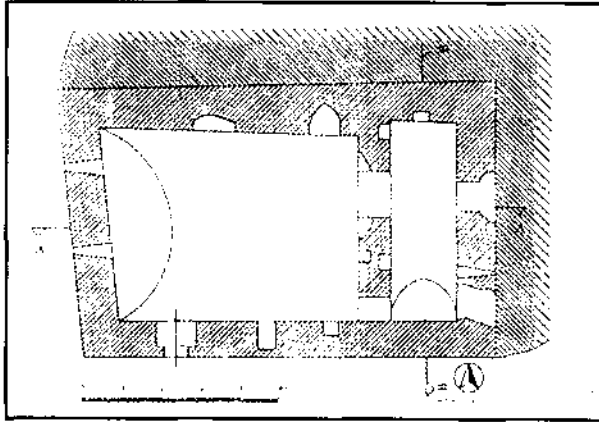
Çizim 1 : Kerpiç Kilisesi plânı

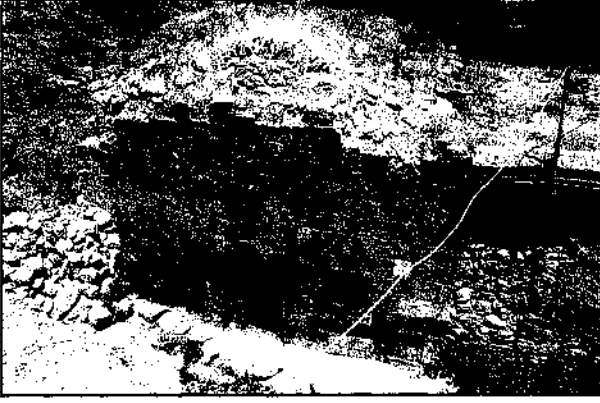
Çizim 2 : Örişe Kilisesi plânı

Çizim 3 : Beri (Taş) Kilisesi

Çizim 4 : Şavita Kilisesi plânı

**Resim 1 : Kerpli Kilisesi, batı
cepheden genel gö-
rünüm**

**Resim 2 : Örişe Kilisesi, gü-
ney cepheden genel
görünüm**

**Resim 3 : Örişe Kilisesi, sa-
hından görünüm**

Resim 4 : Beri (Taş) Kilisesi, genel görünüm

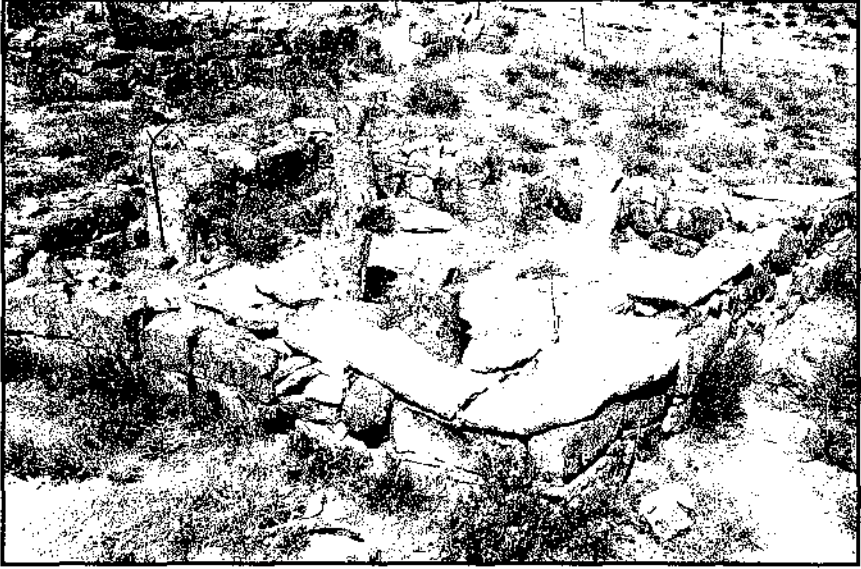
Resim 5 : Beri (Taş) Kilisesi, tören kapısı

Resim 6 : Şavita Kilisesi, kuzeyden genel görünüm

Resim 7 : Şavita Kilisesi, sahindan görünüm

Resim 8 : Güçlü (Peyman) Köyü Mezarlığı, II. hazireden genel görünüm

Resim 9 : Güçlü (Peyman) Köyü, koç heykeli

Resim 11 : Serdeşt Köyü Mezarlığı, I. No.lu mezar taşı

Resim 10 : Çukurca Mazrası Mezarlığı, I.No.lu mezar taşı

2002 YILI VAN, AĞRI VE İĞDIR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Aynur ÖZFIRAT*
Catherine MARRO

Van, Ağrı ve Iğdır illerinde, özellikle bölgenin Klâsik Dönem öncesinde yoğunlaşan 2002 yılı yüzey araştırmalarında, çoğunluğu Iğdır Ovası'nda yer alan yirmi üç merkezde inceleme yapılabilmektedir¹ (Harita; Çizim: 1). Bu sene için başlıca Ağrı Dağı etekleri ve Aras Vadisi'nde, kısmen de Doğubeyazıt Ovası'nda çalışılabilmektedir. Daha sonra detaylı çalışma plânladığımız Doğubeyazıt-Van arasında ise Çaldıran Ovası'nda bazı merkezler belirlenmiştir. Iğdır Ovası'nda daha önce K. Kökten tarafından belirlenmiş olan dört höyükte (Yaycı, Melekli, Gacerdoğanşallı ve Gökçeli) yeniden inceleme yaptık. Ancak bunlardan Yaycı ve Gacerdoğanşallı tamamen, Gökçeli büyük çapta tahrip edilmiştir. İlk gözlemlerimize göre Iğdır bölgesinde Klâsik Dönem öncesi yerleşimler Ağrı Dağı lav akıntılarının ovayla birleştiği kısımlarda yoğunlaşmış görünür. Türkiye, İran, Kafkasya ve Orta Asya kültürleri arasında bir bağlantı noktası olan bu bölgede 1942 yılında K. Kökten², 1956 yılında da C. A. Burney'in³ yaptığı yüzey araştırmaları ve 1893'te M. V. Nikolsky ile A. A. Ivanovsky tarafından Taşburun'da⁴, 1914'te P. F. Petrov⁵, 1966 yılında da K. Balkan⁶ tarafından Melekli-Kültepe'de yapılan çok geniş çaplı olmayan kazılardan sonra inceleme yapılmamıştır.

2002 yılı çalışmalarımızın ilk sonuçları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

* Yrd. Doç. Dr. Aynur ÖZFIRAT, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kampüs-65080-Van/TÜRKİYE

Catherine MARRO, Maison de l'Orient Méditerranéen CNRS, 7 rue Raulin-69007-Lyon/FRANCE

1 2002 yılı arazi çalışmaları 15-30 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmamızın jeomorfoloji çalışmaları Catherine Kuzucuoglu tarafından yürütülmektedir. Diğer ekip üyeleri Hatice Kalkan (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Araş. Gör.), Davut Yiğitpaşa (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Araş. Gör.), Yasemin Yılmaz (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Doktora öğrencisi), Ümit Çayır (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi) ve Giles Zark (Topograf, kartograf)'dan oluşmuştur.

Araştırmamız için verdiği izin nedeniyle Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, sağladığı destekler için de Yüzüncü Yıl Üniversitesi'ne, arazi çalışmalarımız sırasında her türlü kolaylığı sağlayan Iğdır Valiliği, Iğdır İl Kültür Müdürlüğü ve Doğubeyazıt Kaymakamlığı'na teşekkür ederiz. Ayrıca, Fransız Dışişleri Bakanlığı, Dr. Bertille Lyonnet (CNRS, Paris) ve Dr. Christine Chataigner'e (CNRS, Lyon) destek ve yardımları için teşekkürler. Yanı sıra Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yücel Aşkın, Arkeoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Veli Sevin ve eşi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Necla Arslan Sevin çalışmalarımızın her aşamasında yakın dostluk ve ilgileriyle destek oldular, kendilerine teşekkür etmek bizim için zevkli bir görevdir.

2 Kökten: 1943: 602-603; 1953: 203.

3 Burney 1958: 169, 171-172, 187.

4 Bizim ulaşamadığımız bu kazının yayınları için bkz. Nikolsky, M. V., "Klinobraznye nadvpisi Zakavkaz'ya", *Materialy po Arkheologii Kavkaza V*, St. Petersburg 1896; Ivanovsky, A. A., "Po Zakavkaz'ya", *Materialy po Arkheologii Kavkaza VI*, St. Petersburg 1911.

5 Bkz. Barnett 1963.

6 Bkz. Mellink 1967: 165; Alkim 1968: 36.

Kalkolitik Dönem⁷

Bu döneme ait malzeme veren iki merkez belirlidik, Hazinetepe ve Gıcık mevki (Harita; Çizim: 1). Hazinetepe Iğdır Ovası'nın güneybatı ucunda ve Ağrı Dağı lavlarının ovayla birleştiği son noktada yer alır. Burası lav akıntısının üzerine yerleşmiş küçük bir höyüktür. Yerleşimin yer aldığı alçak lav tepesinin üzerinde birkaç tane büyük kurgan yer alır. Ancak bu kurganlardaki yoğun tahribat nedeniyle höyüğün yapısal durumunu anlamak ve tarihlendirme yapmak oldukça zordur. Toplanan çanak çömlek parçalarına göre höyükteki ilk yerleşim Geç Kalkolitik Dönemde (M.Ö. 4. binyılın ilk yarısı) başlamış olmalıdır.

Hazinepepe çanak çömleğinin büyük çoğunluğunu, devetüyü, kahverengi ve krem renklerde olan saman yüzlü mal oluşturur. Bu mal ilk kez Amuq F'de bulunan 'Chaff Faceted Simple Ware' ile yakın benzerlik içindedir⁸, ancak bu malın Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da özellikle Belih ve Orta Fırat bölgelerinde de varlığı son zamanlardaki çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Topladığımız parçaların formları genellikle çanak ve çömlektir, bunlar Judaidah'ta bulunmuş Amuq F malzemesinden daha erken görünür, fakat iyi tanımlanmamış Amuq E/F ile karşılaştırılabilecek Tell Afis E: 24-25 ile benzerlik vardır⁹. Birkaç tane basit ağızlı kâse Hammam et-Turkman IVC ve VA'yla yakın paralelliklere sahiptir¹⁰ ve daha az benzerlikle Tell Leilan IVD¹¹, ince, basit ve tek yivli ağızlı basit kâseler (Çizim 2: 1, 2) Hammam et-Turkman IVD ve Tell Afis E: 24-25'te bulunmuştur¹². Düz ya da hafif dışa dönük geniş boyunlu çömleklerin benzerleri (Çizim 2: 3) Hammam VA ve Tell Afis E: 24-25'de vardır¹³. Bununla birlikte Hazinetepe'de hiçbir yerde paraleli bulunmayan birkaç özellik vardır¹⁴: Dışyüzdeki tarak bezeme (Çizim: 3), bazen aynı tarağın ucuna yapılmış bir dizi nokta gibi baskılarla birleşir (Çizim 3: 2). Aynı zamanda, oldukça farklı ve kum katkılı, daha iyi bir hamura sahip, kremden koyu griye değişen renklerdeki bir kaç parça da dikkat çekicidir (Çizim: 4). Bu gruba ait ve hepsinin ağız kenarında kazıma bezemeler bulunan beş parça topladık. Bu parçalar Tilkitepe II'deki¹⁵ M.Ö. 4. binyılın ilk yarısına tarihlenen bir parçayla yakın benzerlik içindedir. Bu tarih aynı zamanda Amuq F'nin en erken evreleriyle paraleldir (ykl. 3700 BC)¹⁶.

Ayrıca az sayıda Amuq F parçası, Hazinetepe'nin yaklaşık 5 km. güneyindeki Gıcık mevkiinde bulunmuştur. Burası lav akıntılarının Iğdır Ovası'yla birleştiği bir noktada yer alan bir Demir Çağı nekropolüdür. Lavların arasındaki düzlükte hepsi tahrip edilmiş mezarlar vardır. Geç Kalkolitik Döneme ait parçalar, lav akıntısının içindeki doğal bir oyuğun yakınında dağınık durumda bulunmuştur. Bu oyuğun bir şekilde kullanıldığı belirlenirse de fonksiyonu açık değildir.

Aras Vadisi'nde Amuq F ilişkili çanak çömleğin varlığı tamamen yeni değildir: Benzer parçalara Tekhut¹⁷ ve Arataşen¹⁸ gibi merkezlerde rastlanmıştır. Bu buluntular

7 Ch. Chataigner'a (CNRS, Lyon) Arataşen (Ermenistan) malzemesini incelememize izin verdiği, Bertille Lyonnet'e de (CNRS, Paris) Leylatepe yayını için teşekkür ederiz.

8 Braidwood and Braidwood 1960: Fig. 174-175.

9 Cecchini and Mazzoni 1988: Fig. 14, tab. 19.

10 Akkermans 1988: Pl. 83/184; pl. 99/24-27.

11 Schwartz 1988 : Fig. 83/8-9.

12 Akkermans 1988: Pl. 91/263; Cecchini ve Mazzoni 1988: Fig. 14/21.

13 Akkermans 1988: Pl. 101/48-51, 102/53; Cecchini ve Mazzoni 1988: Fig. 13/13; 14/16-17.

14 Azerbaycan'daki Leylatepe'de 'combed-worked' türünde çanak çömlek bulunmuşsa da Hazinetepe'deki gibi bir bezemenin olup olmadığı çizimlerden ve tanımlardan anlaşılamamaktadır, burada bu teknik kapların iç kısmına uygulanmış görünür (Aliev and Narimanov 2001: 19, 43 ve pl. V/7,9 ; pl. XVI/2, 4, 6). Bu çanak çömlekler Leylatepe'de M.Ö. 4. binyılın ilk yarısına tarihlenir.

15 Korfmann 1982: Abb. 7/5.

16 Leylatepe'de özellikle 'combed worked' (bkz. d.n. 14) türü çanak çömlekte ağız kenarının üzerindeki kazıma bezeme bulunmuştur (Aliev and Narimanov 2001 : Pl. V/8-9 ; pl. IX/4-6 ; pl. XI/5), yeterli bilgi veritmediği için katkı hakkında bilgi edinemedik.

17 Chataigner 1995: 100.

18 Chataigner, kişisel bilgi.

genellikle, Mezopotamya ve Yüksek Yayla arasındaki 'ticarî ilişkiler' veya 'bağlantılar'ın sonucu olarak yorumlanmıştır. Geç Kalkolitik Dönemin sosyal ve ekonomik karmaşıklığı bu tür bağlantılardan daha ileride olmalıdır. Aras Vadisi'nde Kuzey Mezopotamya mallarının varlığını, Yukarı Mezopotamya ve Transkafkasya arasında 'bağlantılar' veya 'ticarî ilişkiler'le açıklamak yeterli değildir. Çanak çömleklerin içindeki 'Chaff Faced Simple Ware'in çoğunlukta olması Hazinetepe'nin bir tür Amuq F yerleşimi olduğunu düşündürür. Bununla birlikte bu varsayım Amuq F kültür kompleksinin Transkafkasya yolunda bir lokal kültür olarak görüldüğünü belirtmez. İyi tanımlanmamış olmakla birlikte Transkafkasya Geç Kalkolitik Döneminin (Güneydoğu Gürcistan'daki Sioni kültürü ve Nahçıvan'daki Kültepe geleneği gibi) Suriye-Mezopotamya'dakilere oldukça farklı keramik geleneklerine sahip olduğu açıktır. Araştırmanın bu aşamasında Amuq F topluluklarının yerel Geç Kalkolitik yerleşmelerindeki varlığı için, İlk Tunç Çağında Yukarı Fırat'taki Suriye-Mezopotamya köylerindeki gibi¹⁹ Transkafkasya'da yaşayan gruplarla karşılıklı etkileşim düşünülebilir. Farklı yönlerden gelen ve olasılıkla en azından yılın belli dönemlerinde birlikte yapılan farklı aktivitelerle temas eden çeşitli grupların oluştuğu bir 'ikili kültür'ün varlığı öne sürülebilir.

İlk Tunç Çağı

Yalnızca üç merkezde İlk Tunç Çağına ait bulgulara rastladık, içlerinden iki tanesi daha önce Kökten tarafından belirlenmişti (Gökçeli ve Melekli höyükleri), üçüncüsü ise Doğubeyazıt Ovası'ndaki Sağlıksuyu Höyüğü'dür (Harita; Çizim: 1)²⁰.

Sağlıksuyu'nda tipik Kura-Aras üretimi olan kazıma ve yiv bezemeli siyah açkılı mala sahip olan İTÇ III'ün varlığı kesindir²¹: Çömlekler gri iç ve siyah açkılı dış yüzeyli ve hafifçe keskin profilidir. Motifler parçaların üst kısmında kazıma, gövdenin alt kısmındaki keskinliğin altında ise yiv şeklindedir (Çizim 5: 8); Bu Aras bölgesinde İTÇ III için karakteristik bir özelliktir²². Motifler çoğunlukla ilmek ve merdiven motifleri gibi geometrik elemanlardan oluşur (Çizim 5: 2, 3, 5, 8). İTÇ II için tipik olan Nahçıvan kulpları içindeki, küçük kulplu çömlekler Khvaskhelebi C'deki bir tipte karşılaştırılabilir²³. Basit kazıma bezeme de vardır. Hem İTÇ II hem de İTÇ III çanak çömleği el yapımı ve ince kum katkılıdır. İTÇ I çok açık değildir. Birkaç tane Kura-Aras parçası (siyah veya gri açkılı, içi ve dışı farklı, kum katkılı) İTÇ II-III'ten daha erken görünür, biçimleri ise İTÇ I'den çok Geç Kalkolitik'i anımsatır (Çizim 6: 1-3); Bunlar basit, hafifçe çekik ağızlı ve alçak boyumlu çömleklerdir. Kura-Aras repertuarı için bir diğer yabancı tip, hafifçe dışa dönük ve yatay kulplu, uzun boyumlu bir çömlektir. Tüm bu kap biçimleri tipolojik özellik olarak değil ancak teknik özellikler açısından Erken Transkafkasya malı olarak kabul edilebilir. Bu çanak çömlek bir tür Kura-Aras malı olarak tanımlanabilir; bu hipotez doğrulanırsa İlk Tunç Çağı Transkafkasya kültürünün gelişimi ve kökeni problemi için ilginç sonuçlar ortaya çıkabilir.

Melekli ve Gökçeli birbirinden uzak değildir, sırasıyla İğdir'in 6 ve 16 km. doğusunda yer alırlar²⁴. Her iki merkezde de kazıma ve yiv bezemeli, kum katkılı siyah açkılı mala sahip İTÇ II ve III çanak çömleği vardır. Motifler, oldukça tanıdık olan geometrik motifler ve konsantrik halkalar, ilmek ve merdivenlerden oluşur (Çizim 5: 1, 4, 7). İki

19 Marro 1997.

20 Daha önce Kökten (bkz. d.n. 2) tarafından belirlenmiş olan Gacerdoğanşalı ve Yaycı için herhangi birşey söyleyebilmek yoğun tahribat nedeniyle zordur. Neredeyse tamamen yok edilmiş bu höyüklerden çok az malzeme toplayabildik.

21 Hem Güney Transkafkasya hem de Yukarı Fırat için kullanılan comparanda'ya göre düzenlenmiş bir kronoloji burada kullanılmaktadır: İTÇ I = ykl. 3400-2900/2800; İTÇ II = ykl. 2900/2800-2600; İTÇ III = ykl. 2800/2500-2200 (Marro 2000: 487; Marro 2001).

22 Chataigner, kişisel bilgi.

23 Dhjavakhishvili ve Glonti 1962: pl. XXXVI.

24 Bkz. d.n. 2-3, 5-6. Melekli kazılarıya ilgili ve bizim ulaşamadığımız P. F. Petrov ve B. A. Kufin'in ilk yayınları Barnett tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (bkz. Barnett 1963). Ancak bu çeviride yalnızca güney tepedeki Urartu nekropolü ele alınmıştır.

parça, iç kısmındaki (Çizim 5: 1, 7) veya ağzın üstündeki (Çizim 5: 1) kahverengi boya ile farklıdır. Boyanın kullanımı Transkafkasya geleneği için oldukça yabancıdır. Yine de Khvatskhelebi'den bir çömlekteki gibi ender örnekler vardır²⁵. Aslında kahverengi, devetüyü ve kırmızı boya Sağlıksuyu'nda İTÇ III veya daha erkene tarihlenen çeşitli parçalarda da görülür (Çizim 5: 1, 3), bu yüzden boya bezeme Ağrı Dağı bölgesinin bir özelliği olarak düşünülebilir (Çizim 5: 3, 8; Çizim 6: 1, 3).

Orta Tunç Çağı

Son Tunç Çağından başlayarak yoğun bir şekilde kullanılmaya başladığı anlaşılan Ağrı Dağı eteklerindeki merkezlerden Mağaralar mevkii, Kasım Tığı ve Gre Herşe'de (bkz. Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı) bulduğumuz az sayıdaki Orta Tunç Çağına ait çanak çömlek parçası boyalı ve tarak baskı bezemelidir. Kırmızı-kiremit astar üzerine siyah boyalı parçalar Gre Herşe'dendir (Çizim 7: 1-6). Kalede bulunan biri dışında (Çizim 7: 2) diğerlerini aynı kurgandan bulduk ve hepsi tek bir çömleğe ait parçalardır. Tarak baskı bezemeli parçalar da Orta Tunç Çağında tüm bölgede boyalıları kadar kullanılmıştır ve büyük çoğunlukla siyah ağıllı mallar üzerinde görülür (Çizim 7: 7-8). Ender olarak Gre Herşe'deki parça gibi devetüyü ve kahvenin tonları kullanılmıştır (Çizim 7: 9).

Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı

Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı malzemesi birbirine çok yakın özellikler gösterir. Çanak çömleklerin büyük çoğunlukla tahrip edilmiş mezarlardan toplanmış olması ve mimarîde farklılık görünmemesi nedeniyle bu iki dönemi şimdilik beraber değerlendirmenin daha doğru olacağını düşündük. Bu dönemler için belirlediğimiz merkezler Büyük Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki Iğdır-Karakoyunlu İlçesi'nden başlayarak güney etekteki Doğubeyazıt-Gölyüzü Köyü'ne değin uzanan geniş bir kuşakta yer alırlar (Harita; Çizim 1: Mağaralar mevkii, Kasım Tığı, Gre Herşe, Gıcık mevkii, Gölyüzü). Hepsî Büyük Ağrı Dağı'nın alt eteklerindeki lav akıntılarından oluşmuş tepeler ve aralarındaki düzlüklerde yer alan bu merkezler birer kale ve bunların eteklerinde yer alan nekropoller şeklindedir.

Konum, yapısal özellikler ve malzeme açısından paralellikler gösteren bu merkezlerin ortak özellikleri şöyle sıralanabilir: Büyük Ağrı Dağı'nın lav akıntılarının ovayla birleştiği noktalarda yer almaları; kale niteliğinde savunma duvarlarıyla çevrili yerleşimlerin varlığı; kalenin bulunduğu tepenin eteklerini çevreleyen ve geniş alanlara yayılmış mezarlıklar. Kaleler ovaya hakim kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Kiklopik ya da yarı kiklopik teknikte yapılmış savunma duvarlarıyla çevrilidir. Mağaralar mevkii ve Gre Herşe'de bu taş duvarlar en üstteki sitadeli çevreledikten sonra tepenin yamaçlarındaki teraslarda da devam eder.

Kalelerin etraflarını çevreleyen tepeler arasındaki düzlüklerde nekropoller yer alır. İlk belirlemelerimize göre bu nekropollerde iki tür mezar vardır: Alçak yığma tepelere sahip kurganlar ve kromlekli mezarlar. Kazı yapılmadan kesin sonuçlara ulaşmak zorsa da incelediğimiz tüm nekropollerdeki toplam mezar sayısı yaklaşık 300-400 kadardır. Sık bir şekilde yanyana yapılmış bu mezarlar düzlüklerin orta kısmından çok, kenarlarına doğru yerleştirilmiştir. Oldukça yoğun bir tahribatın yapıldığı bu büyük mezarlıklardaki kaçak kazı çukurlarından görebildiğimiz kadarıyla, işlenmemiş küçük taşlardan yapılmış ve oldukça alçak yığma tepelerin altında (3-4 m. çapında) tek kişilik mezarlar vardır. Mezarlar iki-üç sıralı taş örgü duvarlıdır, üzerleri ise yatay olarak yer-

25 Dhjavakhishvili ve Glonti 1962: Pl. IV (renkli levha). İTÇ II ve III'te Yukarı Fırat bölgesinde Transkafkasya kiremit-siyah ağıllı malıyla birlikte bulunan boya bezemeli çanak çömlek krem astar üzerine kiremit, siyah ve kahve boyalıdır. Yukarı Fırat'ta bu türde boyalı çanak çömlek Yüksek Yayla ile değil Suriye-Mezopotamya ile ilişkilidir. Bu farklılık Karababa bölgesinde içinde yer aldığı Orta Fırat'la ve Suriye-Mezopotamya ile yakın ilişkiyle açıklanabilir (Marro 1997: Bölüm IV).

leştirilmiş ve sayıları ortalama iki-dört olan iri taşlarla örtülmüştür. Bazılarının çok düzgün olmamakla birlikte kromlekle çevrili olduğu belgindir. Bu nekropollerde ayrıca taştan yapılmış teraslarla desteklenmiş ve dikdörtgen plânlı platformların üzerinde yer alan büyük boyutlu kurganlar vardır. Bu kurganların çapları 60-25 m. arasında değişir. Bunların arasında kromlekle küçük kurganlar da bulunur. Büyük boyutlu kurganlara Doğubeyazıt Ovası'nda Barındı Köyü Tavla mevkiinde de rastladık (Harita; Çizim: 1).

Büyük Ağrı Dağı'nın hemen batısındaki Pamuk Dağı'nın yamacında yer alan Suveren, Ağrı Dağı'nın eteğindeki diğer merkezlerden farklı değildir (Harita; Çizim: 1). Köyün içinde ve yüksekçe kayalık bir tepe üzerindeki Tepekale'de oldukça kalın geç dönem tabakalarının arasındaki az sayıdaki çanak çömlek parçası bir Demir Çağı yerleşimi olduğunu gösterir. Ayrıca tepenin yamacındaki bir köy evinin bahçesinde köylüler tarafından kazılmış olan bir taş örgü mezar ve buradan bulunan çanak çömlekler ise Son Tunç-Erken Demir Çağı nekropolünün varlığına işaret eder. Yamaçlarda nekropol bulunduğu ait diğer izler ise Tepekale'nin 500 m. kadar güneyindeki Kervane mevkiindedir. Burada kurganlara ait olabilecek mezarlarla karşılaştık. Bu yamaçtaki yapı kalıntılarının arasında kaçak kazılar nedeniyle görülebilen bazı mezarlar bu alanın daha önceden nekropol olarak kullanıldığını gösterir. Bu mezarlar yine taş örgü duvarlıdır ve üzerleri iri taşlarla kapatılmıştır. Üzerlerindeki yığma tepeler daha sonraki yapılaşma sırasında tahrip edilmiş olmalıdır.

Büyük oranda mezarlıklardan topladığımız çanak çömlekler az sayıdaki devetüyü-kahverengi mal dışında tamamen gri-siyah aklıdır. Bezemede yivler (Çizim 8; 9; 10: 1, 3, 5-7, 10-11), kazınarak yapılmış dalgali hatlar (Çizim 9: 4; 11: 1-5), kazıma (Çizim 9: 1-3; 10: 1, 3, 6-11) ve derin oluklar hakimdir (Çizim 8: 5). Tip olarak çanak ve çömlekler çoğunluktadır. Çanaklarda yivlerle bezenmiş, keskin kenarlı, basit ve dik ya da hafif içe dönük ağız kenarlı formlar daha sık görülür (Çizim: 8). Çömlekler ise hareketli formlar içermez (Çizim: 9); genellikle alçak boyunlu ve yuvarlak gövdelidirler. Çömleklerle ait olduğu anlaşılan gövde parçalarından da görülebildiği gibi kazıma (Çizim: 10) ve dalgali hatlarla (Çizim 10: 1-5) bezemeye oldukça sık rastlanır.

İğdir Ovası'nın karşı tarafında, Ermenistan'daki Aragats Dağı'nın etekleri ve etrafındaki ovalarda karşılaşılan Son Tunç-Erken Demir Çağ yerleşim düzeni de daha çok ova kenarları ve dağ eteklerindeki kale ve nekropoller biçimindedir²⁶. Bu model aslında tüm Güney Transafkasya için geçerli görünür. Güney Transafkasya'da yerleşik yaşama ait fazla iz bulunmayan Orta Tunç Çağı kültüründen Son Tunç Çağına geçiş belirgin farklılıklara sahiptir. Bunların en dikkat çekici olanları metalürjide ilerleme, nekropollerin büyüklük ve sayısındaki yoğun artış, daha organize bir toplumu gösteren çok sayıda kalenin varlığı, boyalıların sona eriştiği gibi çanak çömlekteki değişikliklerdir. Bu bölgede Son Tunç-Erken Demir Çağı son çalışmalarda Lçaşen-Metsamor Kültürü olarak adlandırılır. Yüksek kayalıkların üzerindeki savunma duvarlı yerleşimleri ve nekropollerle bu kültürün önemli merkezleri arasında Elar²⁷, Ket²⁸, Horom²⁹, Lori Berd³⁰, Dvina³¹, Lçaşen³², Metsamor³³ ve Artık³⁴ sayılabilir. Büyük Ağrı Dağı eteklerinde karşılaştığımız kale ve nekropoller hem yapısal özellikleri hem de çanak çömlekler açısından Lçaşen-Metsamor Kültürü merkezleriyle tam bir paralellik içindedir.

26 Martirosyan 1964: 81-113; Mikaelyan 1968; Smith and Kafadarian 1996; Smith 1998; Avetisyan et alii. 2000.

27 Khanzadian 1979.

28 Petrosyan 1989.

29 Badaljan et alii 1992; 1993; 1994; 1997.

30 Devedjan 1981.

31 Kushnareva 1977.

32 Mnatsakanyan 1967.

33 Khanzadian 1995; 1996; Khanzadian et alii. 1973.

34 Khaçatriyan 1979.

Urartu Dönemi (Orta Demir Çağı)

Mağaralar mevkii, Kasım Tığı ve Gre Herşe'deki bir kaç parçanın dışında Urartu çanak çömleğine Ömerağa ve Melekli-Kültepe'de rastladık (Harita; Çizim: 1). Melekli-Kültepe'de 1914 yılında P. F. Petrov, daha sonra 1966'da K. Baikan tarafından kazı yapılmış ve bu son kazıda öncekilere ek olarak yeni Urartu kremasyonları bulunmuştur³⁵. İlk Tunç Çağı ve Urartu tabakası bulunan höyük ve nekropol, karayolunun ortasından geçtiği iki ayrı alçak lav tepesinin üzerindedir. Bizim araştırmamız sırasında ise höyüğün üzerinde bulunduğu tepenin bitimiyle başlayan ve kuzeye doğru uzanan oldukça geniş kumluk arazide bir Urartu nekropolüne ait olabilecek izlere ve çanak çömlek parçalarına rastladık. Ancak kum ocağı olarak kullanıldığı anlaşılan bu alanda son derece yoğun bir tahribat olması mezarların durumunu anlamamızı zorlaştırmıştır.

Urartu Krallığı'nın geniş sınırları içinde, merkezî bölgenin dışında, genellikle yöresel Orta Demir Çağı çanak çömleği kullanılmıştır. Ancak bu bölgelerde de eyalet merkezleri ve ana yollar üzerindeki kalelerde Urartu Krallığı'nın kendine özgü çanak çömleği bulunur. Araştırmamız sırasında Urartu çanak çömleğine Melekli'nin dışında son derece az sayıda rastladık. Çanakların çoğunlukta olduğu bu grubun hemen hepsi kırmızı ağızlı ya da "biainili malı" denen tipik Urartu üretimidir. Bu malzemenin içindeki bir grup çanak (Çizim: 11) dışı kalınlaştırılmış ağız kenarları ve keskin profilleriyle, topladığımız diğer formlar gibi Urartu merkezlerinden oldukça tanıdık.

Bunun yanı sıra Ömerağa kurganları Urartu için sıradışıdır. Urartu için yabancı olan bu durum çanak çömlekte olduğu gibi, gömü geleneğinde de yerel özelliklerin kullanımıyla açıklanabilir. Melekli, Nahçıvan ve Ermenistan, Ömerağa ise İran'a giden ana arter üzerindeki konumlarıyla Urartu için önemli birer merkez olmalıydılar.

Bu dönem için belirlediğimiz sonuncu merkez olan Çaldıran Ovası'ndaki Kubik Mevkii Nekropolü, Van İli Çaldıran İlçesi'nin doğusundaki Yeniyaka Köyü'ndedir³⁶. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan Kubik mevkiinde 2 tane de kümbet vardır. Son derece yoğun bir kaçak kazının sürdüğü bu nekropoldeki kaçak kazı çukurlarından anlaşıldığına göre mezarlar tek kişiliktir. Gömüler toprağa açılmış çukur ya da bu toprak çukurların tek ya da iki-üç sıra taş örgü duvarla örüldüğü mezarlara yerleştirilmiş görünürler. Nekropolün ortasındaki iki kayalıktan güneydekinde, Urartu temel yuvaları ve bazı kaya işçilikleri görülebilir. Mezarlar hem yapısal özellikleri hem de malzeme açısından Van havzasındaki diğer nekropollerdekilerle paraleldir³⁷. Orta Demir Çağına ait çanak çömlek oldukça bol miktarda bulunmuş olmakla birlikte tipik Urartu malzemesi yoktur.

Sonuç

İğdir ve Doğubeyazıt bölgelerindeki ilk çalışmalarımızın oldukça yeni sonuçları vardır, bunlar üçe ayrılabilir. Birincisi dağlık alanlar ile ovalar arasındaki farklılıktır. Büyük Ağırı Dağı eteklerinde Orta Tunç Çağından başlayarak Orta Demir Çağına değin kullanılmış olan nekropoller oldukça yoğundur. Nekropollerin çoğunluğu bir kalenin eteklerinde yer alır, ancak bu kalelerin ilk yapım tarihini belirlemek zordur. Hepsi aynı yapısal özelliklere sahiptir ve malzeme açısından da paralellik gösterirler. Buna karşılık uzun süreli yerleşik yaşamı gösteren höyükler ise bölgede az sayıda görünür. Höyüklerin çoğunluğu tarım için elverişli olan Aras Vadisi'nde (İğdir Ovası) yer alır. Yerleşim sayısının azlığı Aras'ın doğu yakasındaki Nahçıvan'la çok zıt bir görüntü verir, bölgenin en büyük höyükleri olan Nahçıvan-I. ve II. Kültepe höyükleri Kalkolitik ve Tunç Çağı için oldukça önemli tabakalara sahiptir³⁸. Aynı durum vadinin hemen karşı tara-

35 Bkz. d.n. 2-3, 5-6.

36 Burney'in Yeniyaka Köyü'ne oldukça yakın olan Urartu kalesi Alikelle (1958: 53, fig. 1 no. 213; Russell 1980: No. 213) ve İlk Tunç Çağı malzemesi veren Züfubulak (1958: 171-172, 178, 186-187, map I-II, no. 214; Russell 1980: No. 214) köylerinde bulunduğu merkezlerden biriyse Kubik mevkiinin aynı olabileceğini düşündük. Ancak tanımlar çok açık olmadığından bu konuda kesin bir sonuca ulaşmak zordur.

37 Özlüat 1994: 360-362; 1999: 3-4; 2000: 196-197; 2001c: 124-127.

38 Bkz. d.n. 41.

finda ve İğdır Ovası'nın Ermenistan tarafında kalan alan kısmı (Ararat Ovası) için de geçerlidir³⁹. Burada da hem vadide hem de bağlantılı ovalarda çok sayıda Klâsik Dönem öncesi yerleşim vardır. Önümüzdeki yıllarda Aras Vadisi'nin Türkiye tarafında yapılacak çalışmalar bu sorulara açıklık getirebilir.

İkinci olarak tüm bölgede İlk Tunç Çağı'ndan sonra kesintiye uğrayan yerleşik yaşam Urartu Krallığı dönemine değin tekrar kurulamamış görünür⁴⁰. Yerleşik ve tarımsal karakteri belirgin olan İlk Tunç Çağı kültürünün son yüzyıllarından başlayarak ovaların büyük çapta terkedildiği yaşamın yüksek alanlara doğru kaydığı belirgindir. Ancak buradaki sorun bu yeni alanlarda yerleşimlerin bulunmaması ya da son derece zayıf oluşudur. Buna karşılık büyük nekropollerin varlığı dikkat çekicidir. Ağrı Dağı eteklerinde yer alan ve sayılarının yüzleri bulduğu anlaşılan mezarların yanındaki kalelerin boyutları, bu nekropollerdeki nüfus gözönüne alınırsa yetersizdir. Bu alanlarda sivil mimari özellikleri gösteren ya da geniş yerleşimlere alt kalıntılara rastlayamadık. Bunun nedeni İğdır Ovası dışında coğrafi özellikleri nedeniyle bölgede hakim olan hayvancılık ve onun getirdiği pastoral yaşam olmalıdır. Yarı göçebe ve kısmen de göçebe bir yaşam tarzı sürdürmüş görünen bu topluluklar, büyük olasılıkla Orta Tunç Çağı kadar olmasa da kalıcı yerleşimler açısından zayıftı. Nüfus belirli merkezler etrafında toplanmış olmalıydı. Bu türde merkezler için Nahçıvan'daki I ve II. Kültepe⁴¹ ile Ermenistan'daki Metsamor, Horom, Elar, Ket, Lçaşen gibi merkezler sayılabilir (bkz. Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı).

Sonuncu yeni veri, Geç Kalkolitik Dönemin varlığıdır. Yalnızca iki merkezde (Hazine-tepe ve Gıcık mevkii) Tunç Çağı öncesine ait malzeme bulunmuştur. Suriye-Mezopotamya orijinli Amuq F malzemesine rastlanan Hazine-tepe, Amuq F ilişkili bir merkez gibi görünür. Bu bulgular Toroslar'ın güneyi ve kuzeyi arasındaki ilişkilere yeni katkılar sağlar. Yukarı Mezopotamya topluluklarının Toroslar'dan kuzeye geçederek kendi küçük köylerini kurdukları düşünülebilir. Bu göçlerin nedenlerinden biri pastoralizmin içinde yer alan mevsimlik hareketler olmalıdır. Hazine-tepe'nin senenin üç ya da dört ayı için kullanılmış olan bir yazlık yerleşim olduğu düşünülebilir. Benzer bir durum, biraz daha geç olsa da Gawra X-VIII türü Orta Uruk çanak çömleği bulunmuş olan Azerbaycan'daki Leylatepe'de görülür⁴². Buradaki önemli nokta Leylatepe çanak çömlek topluluğunun yerel çanak çömlek kültürü içinde tamamen ayrı olmasıdır⁴³. Bu nedenle M.Ö. 4. binyılın ilk yarısında M.Ö. 3. binyılda Yukarı Fırat'ta olduğu gibi Transkafkasya'da yerli Geç Kalkolitik topluluklarının Suriye-Mezopotamya topluluklarıyla birlikte yaşadığı bir "ikili kültür"ü düşünebiliriz⁴⁴.

2003 yılında çalışmalarımıza yine Ağrı Dağı bölgesinde ve dağın iki tarafında yer alan İğdır ve Doğubeyazıt ovalarında devam etmeyi ve ayrıca Tuzluca bölgesindeki tuz yatakları ile Balıklıgöl civarında uzanan yayla ve otlakların bulunduğu yöreleri de incelemeyi planlıyoruz.

Çanak Çömlek Kataloğu

Çizim 2 :

2.1 : Hazine-tepe. Devetüyü. Kahve hamur. İnce saman katkı. El yapımı.

39 Chataigner, kişisel bilgi; Kuşnareva 1997: Fig. 18, 33.

40 Özırat 2001a: 67-116; 2001b; in press a; in press b; Sevin in press; Yakar 2000: 410-413.

41 Abibullaev 1959; Aliev 1991: 25-39. Ayr. bkz. Bahşaliyev, 1997: 20-40; Kuşnareva 1997: 30-41; 62-65; 144-149.

42 Örneğin, tipik Uruk çifte boyutlu kap, "Uruk casseroles", ya da basit dışa dönük ağızlı çömlekler bulunmuştur (Aliev ve Narimanov 2001 : Pl. VI/3; pl. VIII/1 ; pl. V/6 ; pl. IV/6, B).

43 Chataigner kişisel bilgi. Ancak bu mevsimlik göç hipotezi bir noktada zayıftır: Hem Hazine-tepe hem de Leylatepe 800 m. nin altındaki yükseklikte yer alırlar. Hazine-tepe İğdır Vadisi'nin hemen üzerindeki konumuyla yazları sıcak ve nemlidir, bu konum yılın belli zamanlarında aşağı inen yayla toplulukları için uygun bir yer gibi görünmez. Bugün İğdır bölgesinden hayvancılık için Kars, Erzurum veya daha yakındaki Tendürek veya Balıklıgöl yaylalarına çıkılır. Transkafkasya'da Yukarı Fırat merkezlerinin varlığı başka bir şekilde açıklanabilir. Bu merkezler güneyden gelen grupların ob-sidiyen, bakır ve tuz gibi doğal kaynaklar için yerleştikleri birer nokta olabilir.

44 Marro 1997.

- 2.2 : Hazine-tepe. Krem. Devetüyünden griye doğru hamur. Orta saman katkı. El yapımı.
2.3 : Hazine-tepe. Krem. Devetüyü hamur. Orta saman katkı. El yapımı.

Çizim 3 :

- 3.1 : Hazine-tepe. Devetüyü. Gri öz. Orta saman katkı. El yapımı. Tarak bezeme.
3.2 : Hazine-tepe. Devetüyü. Kiremidimsi krem hamur. Orta saman katkı. El yapımı. Tarak+bas-kı bezeme.
3.3 : Hazine-tepe. Krem. Kiremit hamur. Orta saman katkı. El yapımı. Tarak bezeme.
3.4 : Hazine-tepe. Gri. Koyu gri öz. Orta saman katkı. El yapımı. Tarak bezeme.
3.5 : Hazine-tepe. Devetüyü. Gri öz. Orta saman katkı. El yapımı. Tarak bezeme.
3.6 : Hazine-tepe. Devetüyü. Kiremidimsi devetüyü hamur. Orta saman katkı. El yapımı. Tarak bezeme.

Çizim 4 :

- 4.1 : Hazine-tepe. Koyu gri. Koyu gri hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Ağz kenarı kazıma be-zeme.
4.2 : Hazine-tepe. Krem. Koyu gri hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Ağz kenarı kazıma bezeme.
4.3 : Hazine-tepe. Kiremidimsi gri. Kahve hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Ağz kenarı kazı-ma bezeme.
4.4 : Hazine-tepe. Kiremidimsi krem. Gri öz. Bitki ve mineral katkı. El yapımı. Ağz kenarı kazı-ma bezeme.
4.5 : Hazine-tepe. Gri-krem. Koyu gri hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Ağz kenarı kazıma be-zeme.

Çizim 5 :

- 5.1 : Gökçeli. Siyah açık. Siyah hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Kazıma bezeme (dış); ki-remidimsi kahve boya (iç+ağz kenarı).
5.2 : Sağlıksuyu. Siyah açık ? (aşınmış yüzey). Siyah hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Yiv bezeme (dış).
5.3 : Sağlıksuyu. Gri-kahve açık. Siyah hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Yiv bezeme (dış); kahve boya (iç+ağz kenarı).
5.4 : Gökçeli. Siyah açık (aşınmış yüzey). Siyah hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Kazıma be-zeme (dış).
5.5 : Sağlıksuyu. Siyah açık (dış), gri (iç). Koyu gri hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Kazıma bezeme (dış).
5.6 : Gökçeli. Siyah açık (dış), kahve (iç). Kahve hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Keskinliğin altı çukur baskı.
5.7 : Gökçeli. Siyah açık. Siyah hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Yiv + kazıma bezeme (dış); koyu kahve boya (iç).
5.8 : Sağlıksuyu. Gri-kahve açık (dış), gri (iç). Gri hamur. İnce kum katkı. El yapımı. Yiv + ka-zıma bezeme (dış) ; koyu kahve boya (iç).

Çizim 6 :

- 6.1 : Sağlıksuyu. Siyah açık (dış), krem (ağz kenarı), krem (iç). Siyah-krem hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Ağz kenarı devetüyü bant boya.
6.2 : Sağlıksuyu. Siyah açık. Siyah-krem hamur. Orta kum katkı. El yapımı.
6.3 : Sağlıksuyu. Krem-gri (dış), devetüyü (iç). Gri-devetüyü hamur. Orta kum katkı. El yapımı. Kiremit boya bezeme (iç+ağz kenarı).

Çizim 7 :

- 7.1 : Gre Herşe. Kiremidimsi kahve açık (dış), pembe (iç). Pembe hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı. Siyah boya bezeme (dış).

- 7.2: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve açkılı (dış), pembe (i ). Pembe hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Siyah boya bezeme (dış).
- 7.3: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve açkılı (dış), pembe (i ). Pembe hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Siyah boya bezeme (dış).
- 7.4: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve açkılı (dış), pembe (i ). Pembe hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Siyah boya bezeme (dış).
- 7.5: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve açkılı (dış), pembe (i ). Pembe hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Siyah boya bezeme (dış).
- 7.6: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve açkılı (dış), pembe (i ). Pembe hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Siyah boya bezeme (dış).
- 7.7: Ma aralar mevkii. Gri açkılı (dış). Gri hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Baskı bezeme (dış).
- 7.8: Kasım Ti i. Gri açkılı. Gri hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Baskı bezeme (dış).
- 7.9: Gre Herşe. Koyu kahve açkılı. Koyu kahve hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Baskı bezeme (dış).

Çizim 8 :

- 8.1: Kasım Ti i. Koyu gri açkılı. Koyu gri hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı.
- 8.2: Ma aralar mevkii. Gri-kahve açkılı. Gri-kahve hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı.
- 8.3: Kasım Ti i. Koyu gri açkılı. Koyu gri hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı.
- 8.4: Kasım Ti i. Gri açkılı (dış), koyu gri açkılı (i ). Koyu gri hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı.
- 8.5: Ma aralar mevkii. Kahve açkılı (dış), gri açkılı (i ). Gri hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Oluk bezeme (dış).
- 8.6: Gre Herşe. Koyu gri açkılı. Koyu gri hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı.

Çizim 9 :

- 9.1: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve ve siyah, krem alacalı açkılı (dış). Kiremidimsi kahve ve siyah, krem alacalı (i ). Kiremidimsi kahve hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 9.2: Ma aralar mevkii. Açık kahveden griye doğru açkılı (dış). Açık kahveden griye doğru (i ). Açık kahve hamur. Orta kum ve ta cık katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 9.3: Ma aralar mevkii. Gri açkılı (dış). Gri (i ). Gri hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 9.4: Kasım Ti i. Grey-brown. Grey-brown paste.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).

Çizim 10 :

- 10.1: Kasım Ti i. Açık kahve açkılı (dış), gri (i ). Açık kahve hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Kazıma ve oluk bezeme (dış).
- 10.2: Kasım Ti i. Açık kahve açkılı (dış), koyu gri (i ). Koyu gri hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.3: Ma aralar mevkii. Kremden koyu griye açkılı (dış). Koyu gri (i ). Koyu gri hamur. Orta kum ve ta cık katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.4: Ma aralar mevkii. Koyu gri açkılı (dış). Koyu gri (i ). Koyu gri hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.5: Ma aralar mevkii. Açık kahve açkılı (dış). Açık kahve (i ). Açık kahve hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.6: Kasım Ti i. Koyu gri (dış). Açık gri (i ). Koyu gri hamur. Orta kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.7: Ma aralar mevkii. Koyu gri. Koyu gri hamur. Orta kum ve ta cık katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.8: Kasım Ti i. Kremden açık griye doğru (dış). Gri (i ). Gri hamur. İnce kum katkı.  ark yapımı. Kazıma bezeme (dış).

- 10.9: Gre Herşe. Kiremidimsi kahve ağıklı. Kiremidimsi kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.10: Kasım Tığ. Açık kahve ağıklı (dış), açık kahve (iç). Açık kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı. Kazıma bezeme (dış).
- 10.11: Ömerağa. Kahvemsı griden siyaha doğru ağıklı (dış), kahvemsı griden siyaha doğru (iç). Kahvemsı gri hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı. Kazıma bezeme (dış).

Çizim 11 :

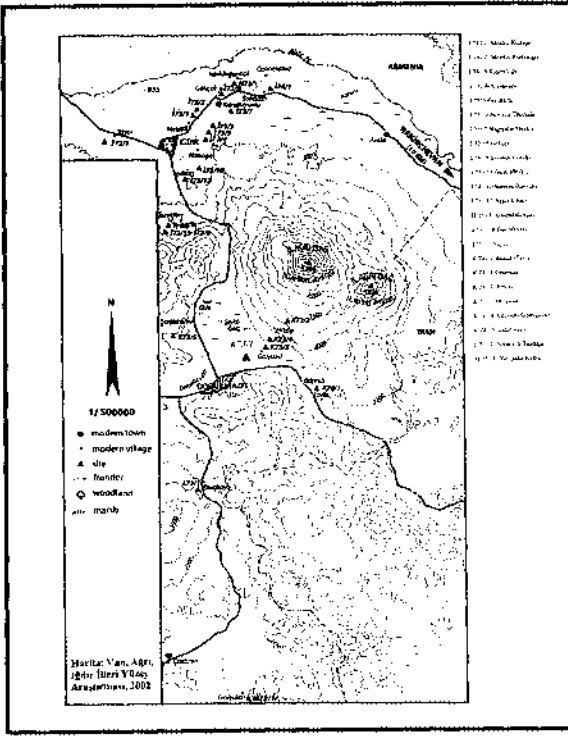
- 11.1: Melekli. Kahveden siyaha doğru ağıklı. Kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı
- 11.2: Melekli. Kiremit ağıklı; Kiremidimsi kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı.
- 11.3: Melekli. Kiremit ağıklı; kahve hamur. İnce kum katkı. Çark yapımı.
- 11.4: Melekli. Kiremit ağıklı; kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı.
- 11.5: Melekli. Kiremit ağıklı; kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı.
- 11.6: Melekli. Kahve ağıklı; kahve hamur. Orta kum katkı. Çark yapımı.

BİBLİYOGRAFYA

- ABİBULLAEV, O. A., 1959: *Kültepe'de Arkeoloji Gazintılar*, Bakü.
- AKKERMANS, P. M. M. G., 1988 : « The period IV pottery » and « The period V pottery », in M. van Loon, *Hammam-et-Turkman I. report on the University's of Amsterdam 1981-84 excavations in Syria I*, Institut Néerlandais d'Istanbul, İstanbul : 181-349.
- ALİEV, N. VE NARİMANOV, İ., 2001 : *Kultura severnogo Azerbajjana b epochy pozdniego eneolita*, Bakü.
- ALİEV, V. G., 1991: *Kultura Epokhi Sredneli Bronzi Azerbaidjana*, Bakü.
- ALKIM, H., 1968: "Explorations and Excavations in Turkey, 1965-1966", *Anatolica* 2: 1-74.
- AVETİSYAN, P., R. Badalyan, A. Smith 2000: "Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project Aragats in the Tsakahovit Plain, Armenia", *Studi Micene ed Egeo Anatolici* 42/1: 19-59.
- BADALJAN, R. S., C. EDENS, L. P. KOHL, V. A. TONIKJAN 1992: "Archaeological Investigations at Horom in the Shirak Plain of Northwestern Armenia", *Iran* XXX: 31-48.
- BADALJAN, R. S., C. EDENS, R. GORNY, L. P. KOHL, D. STRONACH, V. A. TONIKJAN, S. HAMAYAKJAN, S. MANDRIKJAN, M. ZARDARJAN 1993: "Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia", *Iran* XXXI: 1-24.
- BADALJAN, R. S., L. P. KOHL, D. STRONACH, V. A. TONIKJAN 1994: "Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia", *Iran* XXXII: 1-29.
- BADALJAN, R. S., L. P. KOHL, S. KROLL 1997: "Horom 1995", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 29: 191-228.
- BAHŞALYİEV, V. B., 1997: *Nahçıvan Arkeolojisi*, İstanbul.
- BARNETT, R. D., 1963: "The Urartian Cemetery at Igdyr", *Anatolian Studies* XIII: 153-198.
- BRAIDWOOD, R. and BRAIDWOOD, L. 1960 : *Excavations in the plain of Antioch I. The earlier assemblages, Phases A-J*. The University of Chicago Press, OIP, 61.
- BURNEY, C. A., 1958: "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies* VIII: 157-209.
- CECCHINI, S. VE MAZZONI, S., 1998 : *Tell Afis (Siria). Scavi sull'acropoli 1988-1992*. Edizioni ETS, Pisa.
- CHATAIGNER, Ch., 1995 : *La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique*, BAR IS 624, Oxford.
- DEVEDJAN, S. G., 1981: *Lori Berd I: Resultatii raskopok 1969-1973*, Erevan.

- DHJAVAKHISHVILI, A. ve GLONTI, L., 1962 : Urnisi I. SSR Georgian Academy of Sciences, Tbilisi.
- KHACHATRIYAN, T. S., 1979: *Artikskij Nekropol*, Erevan.
- KHANZADYAN, E. V., 1979: *Elar-Darani*, Erevan.
- KHANZADYAN, E. V., 1995: *Metsamor 2, La Necropole: Les Tombes du Bronze Moyen et Recent*, Vol. 1, Neuchatel-Paris.
- KHANZADYAN, E. V., 1996: "Metsamor", J. Santrot (Ed.), *Arménie: Tresors de l'Arménie ancienne, des origines au IVe siècle*, Paris: 41.
- KHANZADYAN, E. V., K. A. MKIRTÇIYAN, E. S. PARSAMYAN, 1973: *Metsamor: Issledovanie po dannim raskopok 1965-1966 gg.*, Erevan.
- KÖKTEN, İ. K., 1943: "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* VII/27: 601-613.
- KÖKTEN, İ. K., 1953: "1952 Yılında Yaptığım Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI/2-4: 177-209.
- KORFMANN, M., 1982 : *Tilkitepe. Die ersten Ansätze prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei*, Verlag Ernt Wasmuth Tübingen.
- KUŞNAREVA, Kh. K., 1977: *Drevnejsie Pamyatniki Dvina*, Erevan.
- KUŞNAREVA, Kh. K., 1997: *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of cultural and socio-economic development from the eight to the second millennium B. C.* Trans. H. N. Michael from Russian. University Museum Monograph 99, Philadelphia.
- MARRO, C., 1997: La culture du Haut-Euphrate au Bronze Ancien: essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie), *Varia Anatolica* VIII, Paris, De Boccard.
- MARRO, C., 2000 : "Vers une chronologie comparée des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVeme-IIIeme millénaires", in Marro and Hauptmann 2000 : *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVeme-IIIeme millénaires / From the Euphrates to the Caucasus : Chronologies for the 4th.-3rd. millennium B.C. / Vom Euphrat in den Kaukasus : Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr.*, *Varia Anatolica* XI, Paris, De Boccard: 473-494.
- MARRO, C. 2001 : "Analyse comparée de la chrono-stratigraphie de Norsuntepe et Arslantepe", in *Festschrift für H. Hauptmann*, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf.: 285-291.
- MARTIROSYAN, A. A., 1964 : *Armeniya v Epokhi Bronzi i Rannego Jeleza*, Erevan.
- MELLINK, M. J., 1967: "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 71: 155-174.
- MIKAELIAN, G. A., 1968: *Ziklopitscheskie Kreposti Sevanskogo Basseina*, Erevan.
- MNATSAKANYAN, A. O., 1967: "Treasures From an Armenian Lake", *The Illustrated London News* 6663, April 15: 27-29.
- ÖZFIRAT, A., 1994: "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* : 359-377.
- ÖZFIRAT, A., 1999: "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağlar", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II: 1-22.
- ÖZFIRAT, A., 2000: "1998 Yılı Bitlis-Muş İlçeri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2: 193-210.
- ÖZFIRAT, A., 2001a: *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri* (M.Ö. II. Binyıl), İstanbul, (With summary in English).
- ÖZFIRAT, A., 2001b: "Erste Betrachtungen zum ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr.", *İstanbul Mitteilungen* 51: 27-60.
- ÖZFIRAT, A., 2001c: "1999 Yılı Muş İl Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2:123-140.
- ÖZFIRAT, A., in press a: "New Investigations on Pastoral Life of the Eastern Anatolian High Plateau during the second millennium B.C.". *Proceedings of the 3rd International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Paris 15-19 April 2002.

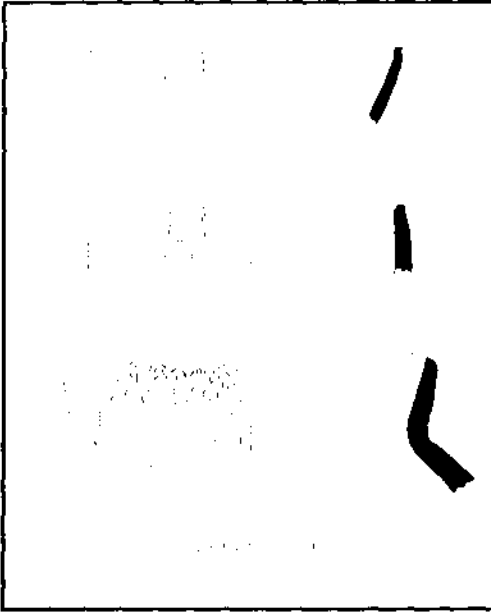
- ÖZFIRAT, A., in press b: "The Middle Bronze Age Settlement Pattern of Eastern Anatolian High Plateau: In Light of New Evidence", *The University of Chicago Eurasian Archaeology Conference, Beyond the Steppe and the Sown: Integrating Local and Global Visions*, Chicago 3-4 May 2002, in *Colloquia Pontica*.
- PETROSYAN, L. A., 1989: *Raskopki pamyatnikov Keti i Voskeaska (III-II Tis. do. N. E.)*, Erevan.
- RUSSELL, H. F., 1980, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, BAR IS 85, Oxford.
- SAGONA, A. 1984 : *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR IS 214, Oxford.
- SCHWARTZ, G. 1988: *A ceramic chronology from Tell Leilan. Operation 1*. Yale University Press, New Haven and London.
- SEVIN, V., in press: "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia". In A. Sagona (ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*.
- SMITH, A. T., 1998: "Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 5/2: 73-97.
- SMITH, A. T. ve K. KAFADARIAN 1996: "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report of the Ancient Landscapes Project", *Iran* XXXIV: 23-37.
- YAKAR, J., 2000: *Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-economy in the Bronze and Iron Ages*, Tel Aviv University, Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, Monograph Series No 17, Jerusalem.

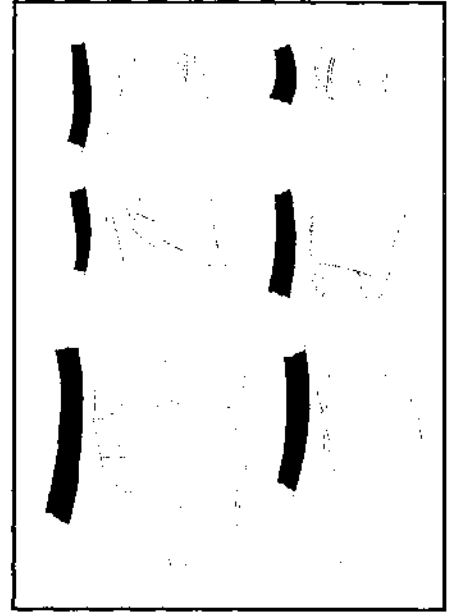
Harita : Van, Ağrı, Iğdır illeri yüzey araştırması

Çizim 1 : Van, Ağrı ve Iğdır illeri 2002 yılı merkez kataloğu

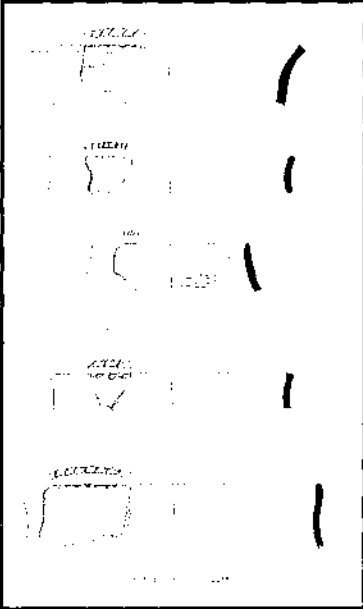
Site code no	Site name	Mevki	Village	Region	Province
173/1	Kültür	Delikaya	Melekli	Merkez	İğdır
173/2	Konu Ocağı	Konu Ocağı	Melekli	Merkez	İğdır
173/3	Kazm Tepi	Apış	Melekli	Merkez	İğdır
173/4	Hzine Tepe	Hzine Tepe	Hançığı	Merkez	İğdır
173/5	Öre Hırs	Öre Hırs	Hançığı	Merkez	İğdır
173/6	Tepe Kale	Su Dergisi	Savran	Merkez	İğdır
173/7	Moğandır	Mağandır	Karakoyunlu	Karakoyunlu	İğdır
173/8	Gökçe	Gökçe	Gökçe	Karakoyunlu	İğdır
H 73/1	Gazideğirli	Gazideğirli	Yeniöğür	Karakoyunlu	İğdır
174/1	Kilise Mevkii	Kilise Mevkii	İlhançık	Azad	İğdır
174/2	Yayla	Yayla	Yayla	Merkez	İğdır
173/9	Göndük	Göndük	Savran	Merkez	İğdır
173/10	Gök	Gök	Yukarı İlhan	Merkez	İğdır
173/11	Kervane	Kervane	Savran	Merkez	İğdır
K 73/1	Ömeriye	Ömeriye	Gözü	Doğubeyazıt	Ağrı
173/12	Araçlı	Araçlı	Araçlı	Merkez	İğdır
K 73/2	Elkay	Elkay	Doğubeyazıt	Doğubeyazıt	Ağrı
K 73/3	Gözü	Gözü	Doğubeyazıt	Doğubeyazıt	Ağrı
K 73/4	Gözü	Gözü	Doğubeyazıt	Doğubeyazıt	Ağrı
K 74/1	Taşlı	Taşlı	Doğubeyazıt	Doğubeyazıt	Ağrı
K 73/5	Sahil	Sahil	Sahil	Doğubeyazıt	Ağrı
173/1	Taşlı Tepe	Taşlı Tepe	Sahil	Doğubeyazıt	Ağrı
M 73/1	Kulak	Kulak	Yeniye	Çaldıran	Van

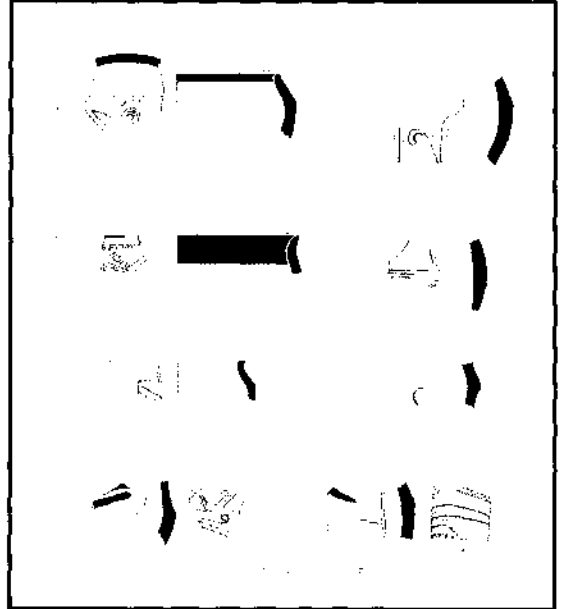
Çizim 2 : Geç Kalkolitik Dönem çanak-çömlekleri (Özırat-Marro)

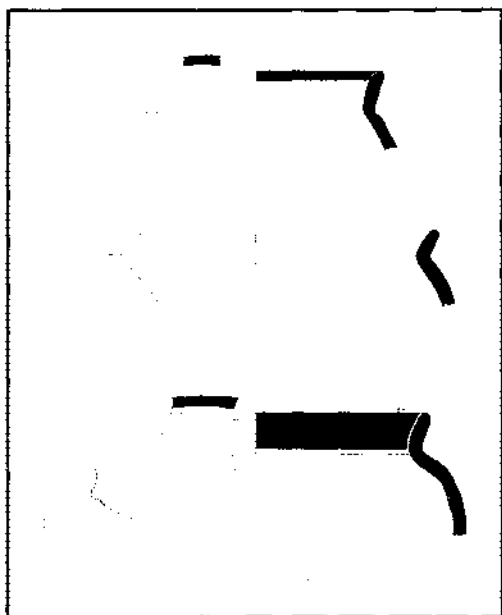
Çizim 3 : Geç Kalkolitik Dönem gövde parçaları (Özırat-Marro)

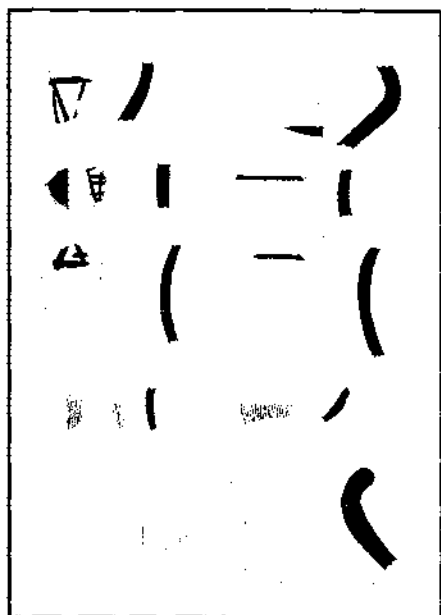
Çizim 4 : Geç Kalkolitik Dönem çömlekleri (Özırat-Marro)

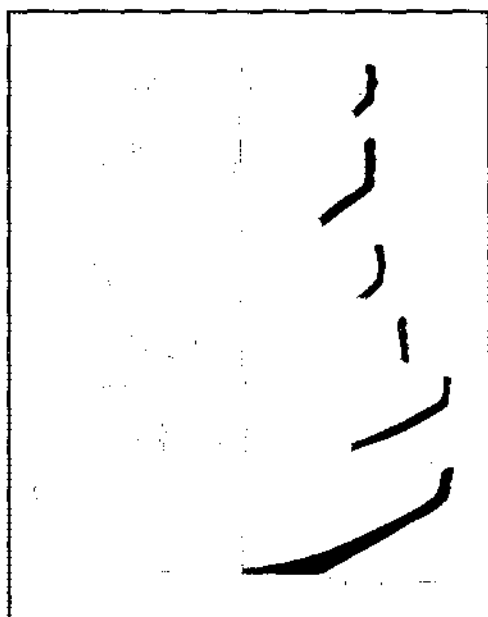
Çizim 5 : İlk Tunç Çağı çömlekleri (Özırat-Marro)

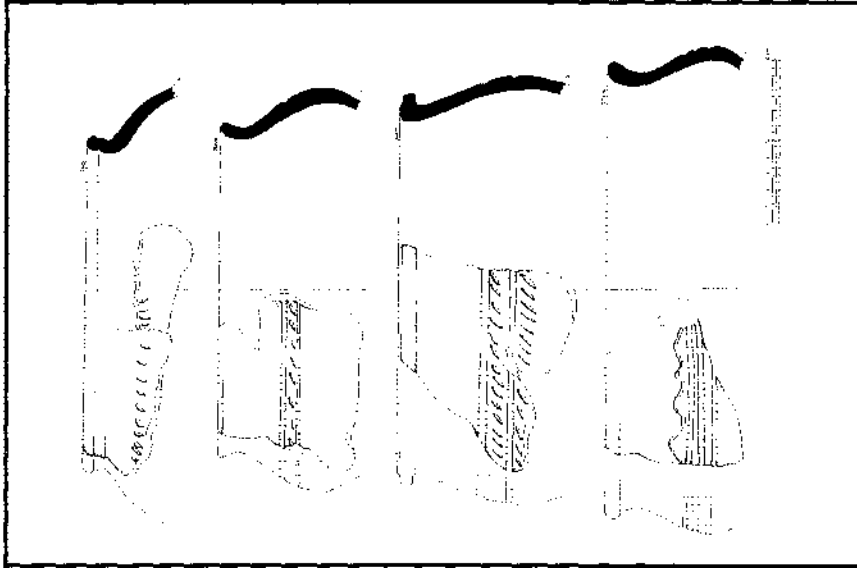
Çizim 6 : İlk Tunç Çağı çömlekleri (Özfırat-Marro)

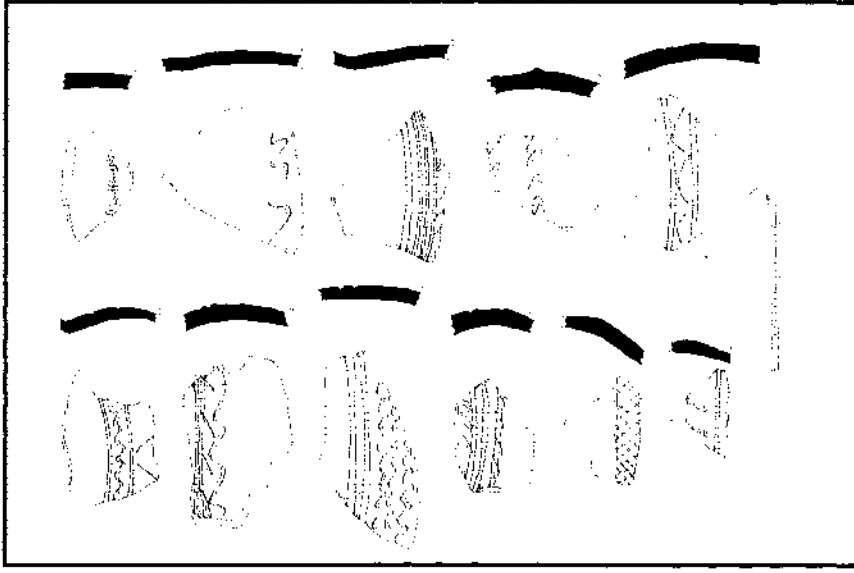
Çizim 7 : Orta Tunç Çağı çanak-çömlekleri (Özfırat-Marro)

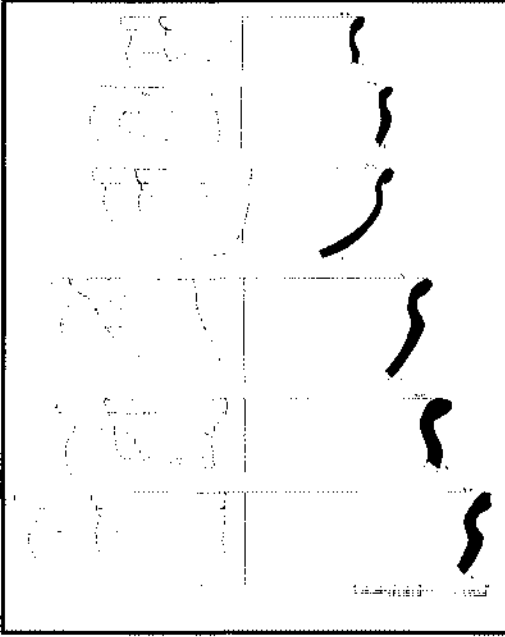
Çizim 8 : Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı çanakları (Özfırat-Marro)

Çizim 9 : Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı
çömlekleri (Ozfırat-Marro)

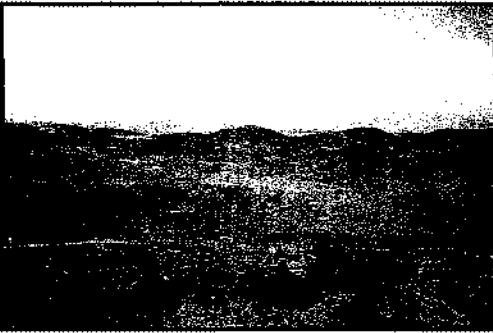
Çizim 10 : Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı
gövde parçaları (Ozfırat-Marro)

Çizim 11 : Urartu Dönümü çanakları (Özfırat-Marro)

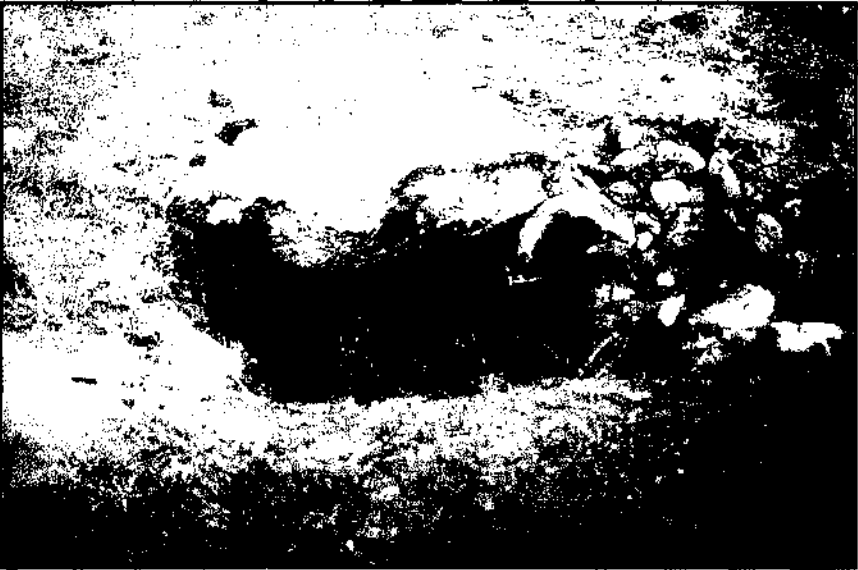
Resim 1: Mağartepe

Resim 2 : Kasım Tığı

Resim 3 : Kasım Tığı

Resim 4 : Kasım Tığı

SIİRT ve İLÇELERİNDEKİ 2002 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI “KURTALAN”

Ali BORAN*
Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU
Zekai ERDAL
İrfan YILDIZ

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 2406.2002 tarih ve 010087 sayılı izni doğrultusunda yapılan "Siirt ve ilçeleri Yüzey Araştırması"nın 2002 yılı araştırma dönemi 07.07.2002-19.07.2002 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırma Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Ali Boran'ın başkanlığında, aynı üniversitede Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'nun başkan yardımcılığında, sanat tarihçiler Zekai Erdal, İrfan Yıldız ve M. Cabir Alper'in katılımı ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırma süresi içinde Siirt Valiliği'nin tahsis ettiği yerlerde kalınmıştır. Yüzey araştırması Siirt Valiliği'nin destekleriyle yapılmıştır¹. Valiliğin desteği bu yıl da devam edecektir. Ayrıca Emniyet Müdürlüğü'nün ve jandarmanın güvenlik yönünden çok büyük destekleri olmuştur.

Siirt'teki yüzey araştırmasının bu dönemki kısmı Kurtalan ve köylerinde yapılmıştır.

Göktaş Köyü Doğanpazar Mezrası Camii

Günümüzde etrafında her hangi bir yerleşmenin bulunmadığı cami, Doğanpazar mezrasında, kuzeyindeki kalenin bulunduğu tepeliğin hemen altında yer almaktadır. Kesme taş ve moloz taş malzemeden inşa edilen cami tamamens sağlam durumdadır. Yapı dıştan 10.50x10.30 m. ebadında kareye yakın bir plâna sahiptir. Orijinalde doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen plânlı iken harimin doğusunun sınırdan genişletilmesinden dolayı kademeli bir forma dönüşmüştür. Harim ve son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Üzeri doğu-batı yönünde uzanan leşik tonoz örtülüdür. Son cemaat yerinin kuzeydoğusundaki düz lentolu bir kapıyla ıarime geçilmektedir. Harim doğu-batı yönüne uzanan dikdörtgen plânlı olup üzeri de aynı yönde uzanan be-

* Yrd. Doç. Dr. Ali BORAN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs, Van/TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk -İslam Saatları Tarihi Anabilim Dalı, Kampüs, Van/TÜRKİYE

Zekai ERDAL, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kampüs, Van/TRKİYE

İrfan YILDIZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kampüs, Van/TÜRKİYE

1 Siirt'teki araştırmamıza tam destek veren Siirt Valisi Sayın Nuri Okutan'a, Erzurum Hıymakamı Sayın Mehmet Kurt'a, Özel Kalem Müdürü Hakan Altınkaya'ya, İl Jandarma Alay Komutanlığı'na, İl Emniyet Müdürlüğü'ne ve emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım.

şik tonoz örtüldü. Güney duvarının ortasında yarım daire plânlı mihrap nişi, bu nişin de batısında ikinci bir niş daha bulunmaktadır. Kuzey duvarının ortasında, mihrabın tam karşısında, yarım daire formunda ocak nişi görülmektedir. Doğu ve batı duvarlarında bulunan birer mazgal pencere iç mekânı aydınlatmaktadır (Resim: 1).

Kayabağar Köyü Camii

Kayabağar (Zokayt) Köyü'ndeki cami, etrafına sonradan yapılan ilavelerle tamamen yeni yapılar arasında kalmıştır. Dıştan yapı 10.15x8.20 m. ebadında olup doğu-batı yönünde uzanan dörtgen plânındadır. Doğu duvarındaki yuvarlak kemerli açıklıklı harime girilmektedir. Mihraba paralel iki sahin'dan oluşan küçük ve sade bir yapıdır. Her iki sahin iki kalın paye ile birbirinden ayrılmaktadır. Sahinler paye ve duvarlara oturan kemerlerle altı bölüme ayrılmıştır. Her bir bölüm tonoz örtüye sahiptir. Güney duvarının ortasındaki yarım daire plânlı mihrap nişi, sonradan eklenen camiye geçişi sağlayan bir kapıya dönüştürülmüştür. Batı ve kuzey duvarındaki ikişerden dört pencere iç mekânı aydınlatmaktadır.

Yanarsu Köyü Garzan Kalesi

Yanarsu Köyü'nün doğusunda, kuzey-güney istikametindeki doğal kayalık üzerindeki kale, 93.00x7.00 m. ebadında olup köye hakim bir konumdadır. Kale günümüzde oldukça harap bir haldedir. Kalan izlerden iki katlı olduğu da anlaşılmaktadır. Kayalık arazinin verdiği imkânlar çerçevesinde içinde yan yana sıralanmış ve birbiri içinden geçilen eyvan ve odalardan oluşmaktadır. Eyvan ve odaların duvarlarına farklı derinlikte ve formda nişler açılmıştır. Moloz taş ve kırma taş malzemeden inşa edilmiştir. Kalenin batısında bir iç kale camisi yer almaktadır (Resim: 2).

Yanarsu Köyü İç Kale Camii

Yanarsu Köyü'nün kuzeyindeki Garzan Kalesi'nin içinde yer almaktadır. Çoğu kısmı temel seviyesine kadar yıkılan cami, meyilli bir arazi üzerindedir. Cami kuzey-güney yönünde uzanan iki mekândan oluşmaktadır. İlk sahin dikdörtgen plânlıdır. Kuzey duvarında üç adet niş görülmektedir. Güney duvarının ortasında yarım daire biçiminde mihrap nişi vardır. Mihrabın doğusunda bir adet pencere yer almaktadır. Bu ilk sahinin güneydoğu cephesi dışarıya taşıntı yapmaktadır. Kuzeybatı kösedeki bir kapıyla ikinci mekâna girilmektedir. Bu bölüm kuzeyden kayalığa yaslanmaktadır. Batı duvarında iki niş ile dışarıya açılan yuvarlak kemerli giriş kapısı görülmektedir (Resim: 3).

Oyacık Köyü Camii

Oyacık (Telai) Köyü'ndeki cami, doğu-batı yönünde 18.25x7.30 m. ebadında dikdörtgen plânlı olup mihraba paralel iki sahin ile bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Kuzeybatıdaki yuvarlak kemerli bir kapıyla girilen harimin batısındaki son cemaat yeri, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve ortadaki bir kemerle iki kısma ayrılmaktadır. Her bir bölüm beşik tonoz örtülü olup bir pencere ve bir kapıyla harimin her bir sahinine açılmaktadır. Kuzeybatıdaki düz lentolu bir kapıyla harime geçilmektedir. Harim, doğu-batı yönünde uzanan ve mihraba paralel iki sahin'dan oluşmaktadır. Sahinlerin üzeri aynı yinde uzanan beşik tonoz örtüldür. Sahinler birbirlerinden, kalın payelerle ayrılmaktadır. Güney duvarında yarım daire plânlı ve yuvarlak kemerli iki mihrap nişi ile iki pencere, doğu duvarında tonoz seviyesinde iki pencere ile kuzey duvarındaki bir niş, iç mekândaki hareketliliği sağlamaktadır. İç mekân duvarları ve tonoz yüzeyleri kalemişi bezemelerle süslenmiştir (Resim: 4).

II- Çatıtepe Köyü Kalesi

Dicle Nehri ile Btan Irmağı'nın birleştiği yerde kurulan köyü, yükselen nehir sularından korumak amacıyla, nehir kıyısı boyunca kalın ve yüksek surlar ile burçlar inşa

edilmiştir. Burçlar kare ve yarım daire plânlı olup 38.50x 5.50 m. ebadındadır. Yine nehir kıyısına ulaşmayı sağlayan bir merdiven, surun arasına yapılmıştır. Dicle Nehri'nin içinde bir köprünün ayağına ait kalıntılar görülmektedir. Sur ve burçlarda moloz taş, kırma taş ve ince yonu kesme taş ile tuğla malzeme kullanılmıştır (Resim: 5)

Beykent Köyü Kaya Mezarları

Kilise Vadisi'nin kuzeybatı yamacında kaya mezarları görülmektedir. Bu kaya mezarlarının içleri define avcıları tarafından tahrip edilmiştir. Çocuk ve büyüklere ait mezarlar vardır. Bölgenin kültürel değerleri ve tarihi için büyük öneme sahip bu mezarlar mutlak surette korunmalıdır. Bu kaya mezarlarının bir kısmının plânları alınmıştır. Bir kısmı ise aşırı derecede tahrip olduğundan plânı çıkarılamamıştır (Resim: 6, 7).

I. Kaya Mezarı

Kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen plânlı bir yapıdır. 3.20x2.60 m. ölçülerindedir. İçinde zemine oyulmuş dört adet mezar vardır. Güneyindeki bir açıklıkla iç mekâna girilmektedir.

II. Kaya Mezarı

Düzgün olmayan dörtgen plânındadır. 3.90x3.80 m. ebadındadır. Elips şeklini anımsatmaktadır. Güneydeki kemerli bir açıklıkla iç mekâna girilmektedir. İç mekânda zemine oyulmuş beş adet mezar vardır (Resim: 8).

III. Kaya Mezarı

Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen plânındadır. 2.80x2.60 m. ölçülerindedir. Güneyinde yer alan ortadaki geniş yanlardaki dar üçlü bir açıklıkla iç mekâna geçilmektedir. Kuzey duvarında farklı biçim ve derinliklerde oyulmuş nişler görülmektedir.

Çeltikbaşı Köyü Balıklı Mezrası Kilisesi

Dicle Nehri'nin hemen kenarına inşa edilmiştir. Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen plânlı yapı oldukça harap bir haldedir. Yan yana iki mekândan oluşmaktadır. 15.00x14.10 m. ölçülerindedir. Kilise, ortadaki geniş yanlardaki dar üç neften oluşmaktadır. Nefler birbirinden, haç payelere oturan sivri kemerlerle ayrılmaktadır. Neflerin de kendi içlerinde dört bölüme ayrıldığı, kalan izlerden belli olmaktadır. Her bir bölüm beşik tonoz örtülüdür. Neflerin doğu, kuzeydoğu ve duvarlarında nişler yer almaktadır. Yapının güneyinde neflerle aynı düzenlemeye sahip ancak onlardan beden duvarıyla ayrılmış tek nefli bir bölüm daha vardır. Bu kısmın doğusu pandantif geçişli kubbe ile örtülü kare bir mekân şeklinde düzenlenmiştir. Duvarlarında nişler bulunmaktadır. Yapı moloz taş ve kesme taş malzemeden inşa edilmiştir (Resim: 9).

Erzen Şehri

Erzen şehrinin yeri ve şekli hakkında pek çok kaynakta bilgi yer almaktadır. Kaynaklardan harabesi tanınan Erzen şehri, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, doğusunda Siirt ve batısında Silvan bulunan ve bu iki şehrin arasındaki yolun yarısında, takriben 41° 40' doğu tulu ve 35° kuzey enleminin biraz üstünde yer almaktadır. Bizans tarihçisi Cedrenus'un sözünü ettiği Erzen, Arap yazarlarının kayıtlarına göre, verimli ve iyi ekilmiş bir bölgenin ortasındadır. Ortaçağ'da bölgenin en gelişmiş şehirlerinden biri olan Erzen, kuvvetli bir şekilde tahkim edilmiş bir kale ile korunmakta idi. Kudema'nın bildirdiğine göre, Abbasiler Devrinde Erzen ile Meyyafarikin'in ikisi birden 4.100.000 dirhem (takriben 165.000 altın lira) vergi ödemekteydiler. Zira XIV. yüzyılda seyahat eden Mustafa'î, Erzen'i gelişmiş bir şehir olarak tasvir etmiştir. Taylor'a göre Erzen; 5.000 adamlık

(takriben 1 km.) bir sahayı ihtiva eden, oldukça geniş bir harabedir. Erzen, Garzan Dağı'ndan gelerek tahminen Erzen'in 70 km. güneyinde Dicle'ye dökülen Erzen Suyu'nun sol kenarında bulunmaktadır. F. Lehmann-Haupt'un gözlemi ve ileri sürdüğü tarihî sebepler de Erzen Çayı'nın şehrin batısından geçtiğini teyit etmektedir². Kiepert'in³ ifadesine göre Erzen harabesinin bugünkü Beşiri ile Palum arasında Erzen Çayı'nın güneydoğuya doğru kavis yaptığı yerde ve suyun sol kenarında bulunması gerekmektedir. Buna göre bugünkü kaza merkezi olan Garzan veya Harzan, Erzen ile aynı değildir. Ancak Erzen adına bu civardan başkaca, Malatya'nın altında Fırat'a dökülen küçük bir kolun ismi olarak da rastlanmaktadır⁴.

Erzen şehrinin verimli bir ovanın ortasında ve jeopolitik mevki itibarıyla önemli durumda bulunması, buranın sık sık düşmanlar tarafından tahrip edilmesine sebep olmuştur. 1046 yılında, Mısır'a seyahat eden meşhur seyyah Nasır-ı Hüsrev, yolu üzerinde bulunan Ahlat'a uğradığını, Bitlis'ten Erzen'e geçtiğini, buranın akarsular, bostan ve meyveliklerle dolu bir kasaba olduğunu kaydeder. Memluk Devri yazarlarına göre, Erzen beylerinin memlekelleri küçük fakat mevkiileri çok büyüktür⁵.

XII. yüzyılda devrin coğrafya ansiklopedisini yazan Yakut, Erzen şehrinin ünlü ve mamur olduğunu, kalede 35 kule ve 1 medrese bulunduğunu belirtmektedir⁶. XIV. yüzyılda şehri ziyaret eden Mustafî, Erzen'i gelişmiş bir şehir olarak görmüştür. A. Gabrieli'e göre ise; nehrin kenarına kurulan şehir eski bir köprü ile geçilmektedir. Güneydeki kapı, köprü ile geçilmekte ve yaklaşık 2000 m. kadardır. Şehirde bir medrese ve bir maristan vardır. Hicretin I. yüzyılında Müslümanlarca kurulduğunu yazmaktadır⁷. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Ancak "349'da Arzen'i bu şehre bağladı" ibaresinden şehrin IV. yüzyılda var olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Mezopotamya'da imparator, Kaya Kale adı verdiği Arzen bölgesinin merkezinde saray yaptırmıştır. 577-578'de İranlılar tarafından şehir yıkılmıştır⁸. VII. yüzyılda Araplar tarafından önemli bir merkez olarak zapt edilmesi, şehrin daha önce kurulduğunu açıklar. Zira 640 yılında bölge İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiştir. 843 yılında Ebu Said Muhammed b. Yusuf el-Mervezi bölgenin valisi olmuştur. 851'de ise, oğlu Yusuf b. Muhammed bu göreve getirilmiştir. El- Mütevekkil (842-861) döneminde önemli görevler üstlenen Boğa el- Kebir, Cezire bölgesindeki ayaklanmayı bastırmak için görevlendirilmiştir. Musul üzerinden Ahlat'a giderken önce yol üzerinde bulunan ve Musa b. Zarure'nin idaresindeki Erzen'e uğramıştır. Burada Musa'nın kardeşleri Süleyman, Ahmet, İsa Muhammed ve Harun da bulunmaktadır. Halifeye baş kaldıran Erzen beyi ve kardeşleri tutuklanmış ve buraya yeni bir komutan atanmıştır⁹. Halife Babiliye'de meşgul bulunduğu sırada, Bizanslılar bu müsait fırsattan yararlanarak, 942 yılında Erzen'i de zapt ve tahrip ettiler. Bu civardaki Erzen şehri ise, Türkler buraya gelinceye kadar, bir ticaret şehri olarak önemini korumuş ve Theodosiopolis sadece bir askeri üs olarak kalmıştır. Bu sebeple Erzen bir açık şehir olarak önemini korumuştur. Nitekim Ertuğrul Bey, İbrahim İnal'ı 1048 yılında, ordusu ve büyük bir Türkmen topluluğu ile Bizanslılar'a karşı harekete geçirince, surları olmayan Erzen şehri içinde şiddetli savaşlar yapılmış ve şehir halkı, yakında bulunan Theodosiopolis'e sığınmıştır. Müslümanlar Bitlis ve Meyyafarikin arasında bulunan diğer Erzen'den ayırmak için buraya Erzen-ur-Rum (Roma Erzen'i) adını vermişlerdir. X. yüzyıl başında, Hamdanî Seyfû'd-Devle başşehirini Erzen'de kurmuş,

2 Streck, "Erzen Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1997, s.337-338.

3 Kiepert, *Karte von Kleinasien*, 1914, s.5 vd

4 A. Erzen, *Erzen Şehirleri ve Erzen Beyleri*, trz, s.2.

5 O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s.114; M. K. Özergin, *Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü), İstanbul 1953, s. 14-15, 60; Nasır-ı Hüsrev, *Sefername* (Çev. A. Tarzi), İstanbul 1967, s. 169

6 Erzen, a.g.e., s.2.

7 A. Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, I, Paris 1940, s. 231.

8 E. Henigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Ter. F. İşıltan), İstanbul 1970, s. 2.

9 O., Gürbüz, "Boğa el-Kebir'in Ermeniyeye Seferi" A. Ü. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Baskıda; Yakubi, *Tarihu'l- Ya'ku-bi*, II, Beyrut 1992, s. 476; Şehabettin Ebi Yakut b. Abdillâh el- Hamevi, *Mu'cemül Buldan*, I, Ts, 150-151.

Tuğrul Bey zamanında 1046 yılında bölge Türk akınları ile Türkleşmeye başlamış ve 1071 Malazgirt zaferinin ardından Türk hakimiyetine girmiştir.

Doğu Anadolu'nun en eski ve uzun ömürlü Türk hanedanı olan Dilmaçoğlu Beyliği, Erzen ve Bitlis'te hüküm sürmüştür. Dilmaçoğlu Mehmet Bey'in Erzen ve Bitlis beylerinin atası olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Dilmaçoğulları Beyliği, Erzen ve Bitlis olmak üzere iki kola ayrılmış ise de, bu hadisenin ne zaman meydana geldiği bilinmemektedir. İbnül Esir ve diğer kaynaklara göre, Erzen beylerine Togan Arslan Hanedanı denilmiştir. Beyliğin kurucusu Dilmaçoğlu Alp Tekin Mehmet'tir. Beylik Doğu Anadolu'da yaklaşık 300 yıl hükümlan olmuştur.

İbnül Esir ve diğer kaynaklar Erzen beylerine, Togan Arslan Hanedanı denildiğini ve Melik Şah zamanından beri, Togan Arslan'ın Erzen, Bitlis ve Vatsan (Gevaş) şehirlerine hakim bulunduğunu bildirirler. Ancak, beyliğin Melik Şah devrinde varlığı ve Togan Arslan'ın 1137'de ölmüş bulunması, Dilmaçoğlu Alp Tekin Mehmet'in bu bölgede beyliğin kurucusu olduğunu gösterir. Böylece, Erzen beyleri hanedanının kökeni ortaya çıkmıştır (1071-1104). Erzen Beyi Hüsametdin Tuğrul, Celalettin Harzemşah'a gönderdiği mesajda "Ben aslında Doğu (Türkistan) milletinden gelmiş bir aile mensubuyum" diyerek sultandan Erzen ve çevresini kendisine bırakmasını isterse de, bu da bir kuruculuk anlamına gelmez. Erzen şehirlerinin kuruluşunun da eski ve yerli bir kökene gittiği yahut da başlangıçta bir köy seviyesinde iken doğal imkânları ve stratejik durumu dolayısıyla, zamanla gelişerek, önemli bir şehir ve merkez haline gelmiş olduğu düşünülebilir.

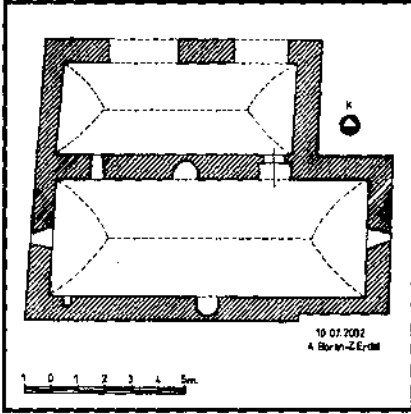
Karakoyunlular'ın beyi Bayram Hoca (1380-1390) meydana çıkınca, Erzen beyi, Eyyubiler arasındaki mücadeleye katıldı. İki yıl süren akınlar, yağmalar sırasında Erzen şehrinin surları yıkılmıştır. Bununla beraber, beylik yine de devam etmiştir. Nitekim Aksak Timur (1394) yılında Doğu Anadolu seferini yaptığı sırada, Erzen Beyliği Sultan Ali'nin idaresindedir. Sultan Ali, Timur'u hediyelerle karşılamış ve memleketini istilâdan kurtarmıştır. Bu tarihten itibaren bütün Doğu Anadolu'ya Akkoyunlular hakim olmuştur. Bu beylik Doğu Anadolu'da 300 yıl payidar olmuş en uzun ömürlü Türk beyliklerinden birisidir. Doğu Anadolu'nun fethi sırasında kurulmuş olan Erzen şehri, XIV. yüzyılda yıkılıp yıkılmıştır. Doğu Anadolu'daki Türk medeniyetine ait anıtların büyük bir kısmı harabe halindeki şehrin yıkıntıları altında bulunmaktadır.

Günümüzde Erzen şehri ise; Yunuslar Köyü ile Garzan Çayı arasında yer almaktadır. Siirt İli ve ilçeleri yüzey araştırması kapsamında Temmuz 2002 tarihinde yaptığımız çalışmada tespit edilen bu şehrin üzerinde pamuk tarımı yapılmaktadır. Şehir, Garzan Çayı'nın kenarında düz verimli alan üzerinde kurulmuş olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Şehirden iç kale, dış kale ile üç girişi günümüze gelebilmiştir. İç kale Garzan Çayı'nın hemen kenarında olup hilâl şeklindedir. Dış kalede 66 tane burç tespit edilmiştir. Girişin sağlandığı burçlar diğerlerinden daha büyüktür. Yaklaşık olarak 1500x1300 m.lik bir alanı kaplamaktadır (Çizim: 3).

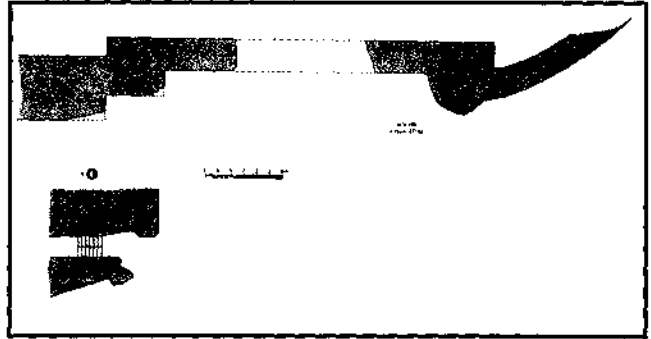
İç kale günümüzde tespit edildiği kadarı ile 90x60 m. ebadında hilâl biçimindedir. İç kale surları düzgün yekpare taşlardan inşa edilmiştir. İçindeki yapılar ve üst örtüde de yekpare taş ve horasan harcı kullanılmıştır. Kalan bu izlerden yapıların dönemi ve mimarisi için önemli bulgular taşıdığı anlaşılmaktadır (Resim: 10, 11).

Şehrin etrafını kuşatan dış kale yaklaşık olarak dörtgen plânlıdır. Dış kalenin kuzeydoğuda bir giriş kapısı ile 11 burcu vardır. 492 m. uzunluğundadır (Resim: 5). Doğu ve güney tarafında 30 burç ve bir giriş kapısı mevcut olup 1461 m. uzunluğundadır. Batı ve güneybatıda 25 burç ve bir giriş kapısı vardır. 1334 m. uzunluğa sahiptir. Dış kale surlarının en sağlam kısmı olan bu bölüm 1461 m.dir. Burçlar arasındaki mesafe yaklaşık olarak 30 ile 40 m. arasında değişmektedir. Dış kale surlarının kalınlığı 6 m., burçların ise 20 ile 30 m. arasında değişmektedir (Resim: 12).

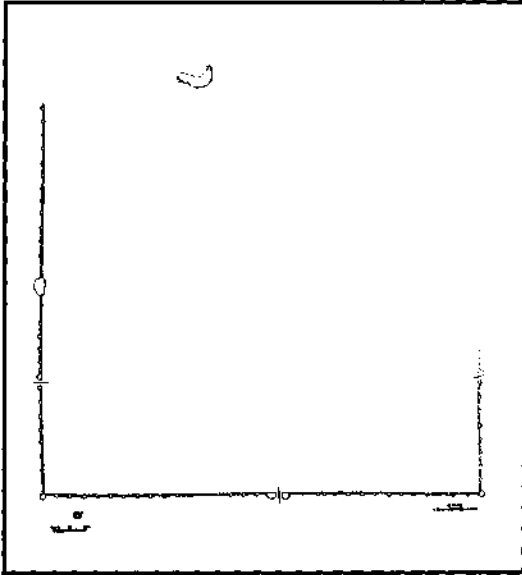
Üç yıldır yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Siirt'in hem bölge hem de ulusal bağlamda çok önemli bir yere sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmalarımız önümüzdeki yıl Eruh'taki eserler üzerine yoğunlaştırılacaktır.

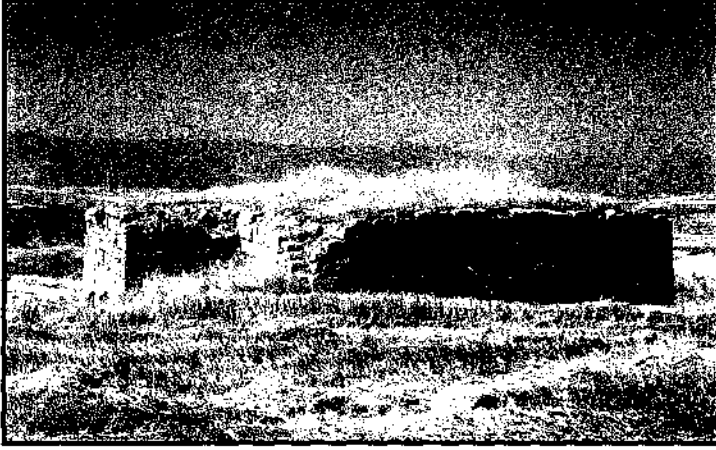
Çizim 1 : Kurtalan Göktaş Köyü, Doğanşehir Mezrası Camii

Çizim 2 : Çatıtepe Köyü, sur kalıntısı

Çizim 3 : Erzen şehri ve kalesi

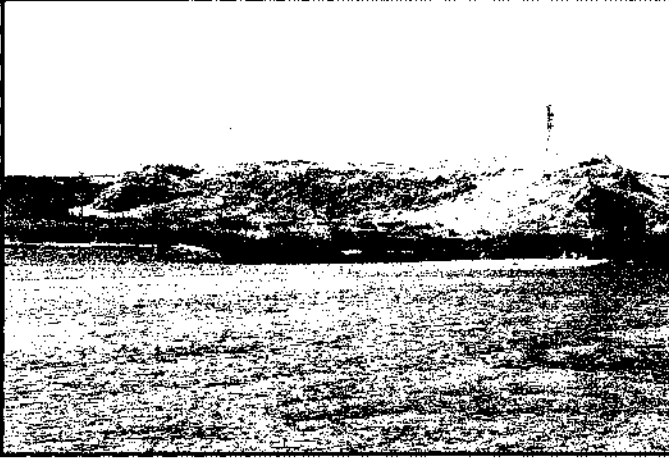
**Resim 1 : Kurtalan Göktaş
Köyü, Doğanpa-
zar Mezrası Ca-
mii**

**Resim 2 : Yanarsu Köyü,
Garzan Kalesi**

**Resim 3 : Yanarsu Köyü,
Garzan Kale Ca-
mil**

Resim 10 : Erzen Şehri iç kalesi

Resim 11 : Erzen Şehri iç kalesindeki yapıların üst örtüsünden ayrıntı

Resim 12 : Erzen şehri dış kale giriş kapısı burcu

ARCHÄOLOGISCH-SPRACHWISSENSCHAFTLICHES CORPUS DER DENKMÄLER MIT LYKISCHER SCHRIFT

M. SEYER*

Das "Likçe Yazıtlı Anıtların Projesi" (TL-Projekt) stellt ein Projekt des Instituts für Klassische Archäologie und des Instituts für Sprachwissenschaften der Universität Wien dar, das unter der Patronanz der Österreichischen Akademie der Wissenschaften steht. Für die Genehmigung des Projekts gilt der Dank der Generaldirektion für Bauten und Museen im Kulturministerium in Ankara; für die großzügige Finanzierung sind wir dem Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung zu großem Dank verpflichtet.

Die beiden Kampagnen des Jahres 2002 fanden vom 3.5.-29.5 und vom 2.9.-26.9. statt. Teilnehmer waren neben dem Projektleiter, Prof. Dr. J. Borchardt, und dem Autor als Archäologinnen Frau M. Gessl (Frühjahrskampagne), Frau L. Zabrana (Herbstkampagne), als Graphiker und Bauzeichner Herr F. Fichtinger, Herr Dipl.Ing. K. Schulz, Frau C. Spiess, als Sprachwissenschaftler Herr Prof. Dr. H. Eichner (Herbstkampagne), Frau Mag. M. Pesditschek (Herbstkampagne), Herr Doz. Dr. R. Tekonlu (Herbstkampagne) sowie als Photographen Herr L. Fliesser (Frühjahrskampagne) und Frau R. Hügli (Herbstkampagne), denen an dieser Stelle ebenfalls herzlichst gedankt sei. Nicht zuletzt gilt der Dank Frau F. Büyükyörük vom Museum Antalya für das Entgegenkommen und die Hilfe, die sie dem Projekt als Regierungsvertreterin bei beiden Surveykampagnen entgegenbrachte.

Das TL-Projekt verfolgt eine Neuaufnahme aller bereits publizierten Monumente, die über eine lykische Inschrift verfügen. Wenn es sich bei der großen Mehrzahl dieser Denkmäler auch um Grabbauten wie z. B. freistehende Grabhäuser, Felsgräber oder Sarkophage handelt, liegen beispielsweise mit Inschriftensteinen, Werken aus dem Bereich der Kleinkunst sowie Keramikfragmenten jedoch durchaus auch andere Dokumente vor, welche die lykische Sprache aufweisen. Hier soll nun das gesamte Material dieser Sprachdenkmäler unter gleichwertiger Berücksichtigung der archäologischen, baugeschichtlichen, historischen, epigraphischen und sprachwissenschaftlichen Aspekte in einem Corpus vorgestellt werden. Für ein derartiges fächerübergreifendes Forschungsprojekt bietet sich gerade eine Kulturlandschaft wie Lykien hervorragend an, da sich hier nämlich vor allem im sepulkralen Bereich die günstige Konstellation ergibt, daß man sich neben dem archäologischen Befund mit seinen zahllosen Gräbern auch auf etwa 200 Grabinschriften stützen kann, die - trotz gewisser Ähnlichkeiten mit griechischen oder römischen Epigrammen - in ihrer Art einmalig sind.

Trotz der mittlerweile seit mehr als einem Jahrhundert andauernden archäologischen Untersuchungen werfen die Gräber auch heute noch zahlreiche Probleme auf, die nach wie vor in vielen Punkten nicht zufriedenstellend gelöst sind. Zwar sind z. B.

* Dr. M. SEYER, c/o Institut für Klassische Archäologie, Franz Klein Gasse 1, A-1190 Wien/ÖSTERREICH

1 Die erste Kampagne des TL-Projekts fand bereits vom 23.8.-13.9. 2001 statt.

in der Frage nach den architektonischen Vorbildern für die Fassaden der Felsgräber? in den letzten Jahren Fortschritte erzielt worden, wir können vor allem durch die Ergebnisse der Forschungen in den Nekropolen von Xanthos, Patara, Kyaneai und Limyra auch eine Vorstellung von der Art und Anzahl der Grabbeigaben gewinnen², doch ist unser Wissen über grundlegende Probleme wie - um nur einige Beispiele zu erwähnen - die genaue Form der Bestattung, einen etwaigen Totenkult am Grab, oder auch ikonographische Fragen in der Interpretation zahlreicher Grabreliefs sehr mangelhaft. Dieselbe Situation ergibt sich für die Sprachwissenschaft, da die Inschriften, abgesehen von den Schwierigkeiten bei der Lesung und der Entzifferung, im Wortlaut oft nicht klar genug sind, um ihren praktischen Sinn verstehen zu lassen. Viele Details, die dem Auftraggeber bzw. dem Leser in der Antike als selbstverständlich galten und demzufolge nicht eigens ausgedrückt wurden, entziehen sich heute unserer Kenntnis. So kommt es, daß viele Inschriften, die leicht zu übersetzen sind, hinsichtlich ihrer konkreten Bedeutung nur sehr unzureichend verstanden werden können. Die Zusammenarbeit von Archäologie und Sprachwissenschaft ermöglicht es in vielen Fällen, hier weiterzukommen, da durch einen Vergleich von beiden Befunden neue Einsichten gewonnen werden können.

Als einfaches Beispiel sei die Regelung für die Platzierung des Grabherrn bei Anlagen mit einer oberen und einer unteren Grabkammer (im Lykischen: *hrzzi ştata* bzw. *řtri ştata*) angeführt. Die Ideen für diese Sonderform unter den sepulkralen Denkmälern sind zwar nicht ganz neu, da sie von Borchhardt bereits formuliert worden sind⁴, lassen sich durch die Gegenüberstellung von archäologischem und sprachwissenschaftlichem Befund jetzt jedoch präzisieren.

Ein Exempel für eine derartige Anlage stellt das zweigeschossige, freistehende Hyposorion-Grabmal des *Siderija* in Limyra dar (Abb. 1), dessen lykische Inschrift (Abb. 2) nach der Nummerierung von E. Kalinka die Bezeichnung TL 117 trägt⁵. Dieses Grab wurde bereits von Ch. Cockerell im 19. Jh. entdeckt und ist in der Forschung demzufolge auch unter dem Namen Cockerell'scher Sarkophag bekannt. Die Bauaufnahme erfolgte bereits zu Beginn der 70er Jahre des 20. Jhs. durch G. Mader im Rahmen der Limyra-Grabung⁶. Die untere Kammer (Abb. 3), die durch die Türöffnung im Süden betreten wurde, weist zwei Klinen auf, die entlang der beiden Seitenwände angelegt sind, während die obere, die von Norden her zu betreten war, lediglich Platz für eine einzige Bestattung bot (Abb. 4). Bereits O. Benndorf schloß aus den griechischen Inschriften aus hellenistischer und römischer Zeit, daß bei zweistöckigen Gräbern die obere Kammer die privilegierte war, in welcher der Grabherr mit seiner Gemahlin und seiner unmittelbaren Familie bestattet war, während die untere für entfernte Verwandte, Freigelassene etc. bestimmt war⁷. T. Bryce äußerte darüber hinaus die Vermutung, daß eine derartige Unterscheidung auch für die klassische Zeit anzunehmen sei, obwohl dafür keine eindeutige Evidenz zur Verfügung stehe⁸. In der Beantwortung dieser Frage ist allerdings J. Borchhardt von archäologischer Seite ein weiterer Schritt gelungen⁹.

- 2 Hier sind in erster Linie die praktischen Arbeiten im Rahmen der experimentellen Archäologie von K. Schulz und L. Mühlbauer zu nennen; J. Borchhardt, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II* (1996) 175 Abb. 19; ders., *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı II* (1998) 32ff. Abb. 20-22; ders., Grabungen und Forschungen in Limyra aus den Jahren 1991-1996, *OJh* 66, 1997 Beibl. 327f. Abb. 2; ders., Östliche Randkulturen - Phryger, Lydier, Lykier: Grabhäuser und Nekropolen, Brockhaus. Die Bibliothek, *Kunst und Kultur* 2 (1997) 197 mit Farbbabb.
- 3 F. Blakolmer, Die Nekropole V von Zémuri - Limyra. Neue Grabungsergebnisse, in: H. İşkan - F. Kolb (Hrsg.), *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien. Internationales Kolloquium in Antalya*, 4.-8. Oktober 1999 (im Druck) mit zahlreichen Literaturangaben zu den einzelnen Grabungen in den Anmerkungen.
- 4 J. Borchhardt, Die obere und die untere Grabkammer. Beobachtungen zu den Bestattungsbräuchen der lykischen Oberschicht, in: M. Kubelik - M. Schwarz (Hrsg.), Von der Bauforschung zur Denkmalpflege. *Festschrift A. Machatschek* (1993) 7ff.
- 5 E. Kalinka, Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti, *TAM* 1 (1901) 80f. TL 117.
- 6 J. Borchhardt, Limyra: Bericht über die Grabungskampagnen 1973, *TürkAD* 22,2, 1975, 41 Abb. 19.
- 7 O. Benndorf - G. Niemann, *Reisen im südwestlichen Kleinasien I: Reisen in Lykien und Karien* (1884) 102.
- 8 T. R. Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources* (1986) 116ff.
- 9 J. Borchhardt, Die obere und die untere Grabkammer. Beobachtungen zu den Bestattungsbräuchen der lykischen Oberschicht, in: M. Kubelik - M. Schwarz (Hrsg.), Von der Bauforschung zur Denkmalpflege. *Festschrift A. Machatschek* (1993) 7ff.

Nun stellt die Inschrift am Grab des Siderija eine Bilingue dar, deren lykischer und griechischer Text einander entsprechen, und die demzufolge keine Entzifferungs- oder Übersetzungsprobleme bereitet: *"Dieses Monument hat Siderija, der Sohn des Parmena, gebaut für sich selbst und für seine Gemahlin und für den Sohn Pubiele"*. Da das Monument zweigeschossig ist, fragt man sich, wie die Klausel *"für sich selbst und für seine Gemahlin und für den Sohn Pubiele"* zu verstehen ist. Der archäologische Befund läßt erkennen, daß im bevorzugten oberen Grabraum lediglich Platz für eine einzelne Beisetzung zur Verfügung steht, woraus geschlossen werden kann, daß der Grabherr das Privileg beansprucht, hier allein die letzte Ruhe zu finden. Seine Gattin war allem Anschein nach mit dem möglicherweise einzigen Nachkommen *Pubiele* im Hyposorion bestattet.

Daß dem Grabbau des *Siderija* eine besondere Bedeutung zukam, läßt sich aus der lykischen Inschrift erkennen, da dieser mit dem ungewöhnlichen Terminus *"arawazi"* bezeichnet wird. Im allgemeinen werden Gräber im Lykischen entweder als *"prina-wa - das Gebaute"*, oder als *"xupa"* bezeichnet. Ein weiteres Wort stellt der Ausdruck *"tezi"* dar, womit allerdings wohl ausschließlich Sarkophage gemeint sind. Der Terminus *"arawazi"* läßt sich jedoch unter Umständen mit einer Hypothese Borchhardts in Verbindung bringen, nach welcher eine zweigeschossige Anlage den Anspruch des Grabherrn auf Heroisierung ausdrücken soll. Tatsächlich sind in unmittelbarer Umgebung des Grabmals Vorrichtungen in den Felsen geschlagen, die auf ein Temenos hindeuten und - damit verbunden - auf den Umstand, daß hier in irgendeiner Form Kult stattgefunden hat. Leider lassen sich aus dem entsprechenden Wort des griechischen Textes, in dem das Monument mit dem Ausdruck *"το μνημα"* bezeichnet ist, keine näheren Aufschlüsse gewinnen.

Ein weiteres Beispiel einer zweigeschossigen Anlage mit *hrzzi ntata und ntri ntata* stellt das Grabmal des *Nturigaxā* in Çindam mit der lykischen Inschrift TL 77 dar¹⁰ (Abb. 5, 6). Dieses Monument ist gemeinsam mit jenem des *Xlasitini* in Phellos¹¹ das älteste durch die Inschrift datierbare Grab, da es durch die Datierungsformel *"ēnē arpa-xu xntawata - in der Regierungszeit des Harpagos"* noch der Mitte des 5. Jhs. v. Chr. zugehörig ist. Die Inschrift stimmt im großen und ganzen mit jener des Grabes des *Siderija* überein: *"Diesen Bau, nun wer ihn gebaut hat, (das ist) Nturigaxā, der Sohn des Ta, für seine Gemahlin und seine Söhne"*, daran schließt die Datierungsformel *"unter der Königsherrschaft des Harpagos"*. Der Zusatz, daß *Nturigaxā* das Grab auch für sich selbst bauen ließ, und der im Lykischen mit den Worten *"atli ehbi"* ausgedrückt wird, ist hier zwar im Gegensatz zum limyräischen Grabmal weggelassen, doch kann vorausgesetzt werden, daß der Erbauer ebenfalls hier bestattet war, da diese Formel im Allgemeinen nur sehr selten verwendet wird.

Auch der archäologische Befund ergibt ein ähnliches Bild wie am Grab des *Siderija*. Die untere Grabkammer war zweifellos zur Aufnahme von zwei Bestattungen bestimmt, wie den beiden Steinbänken zu entnehmen ist (Abb. 7, 8). Nicht genau zu bestimmen ist indes die Situation in der oberen Grabkammer, die sich quasi im ausgehöhlten, spitzbogenförmigen Deckel befindet (Abb. 9, 10). Es ist durchaus möglich, daß der Grabherr hier ebenfalls allein bestattet war; in diesem Fall wäre vorauszusetzen, daß seine Gattin unten ihren Platz fand. Die Breite der oberen Kammer von ca. 1 m läßt jedoch auch die Möglichkeit offen, daß das Ehepaar hier gemeinsam, sozusagen im fune-rären Kohabitat, beigesetzt war. Die Tatsache, daß in der unteren Kammer zwei Steinbänke aus dem Felsen geschlagen sind, könnte in diesem Fall durch die Inschrift erklärt werden, in der die Rede von mehreren Söhnen ist, die in diesem Grab bestattet werden sollten.

Auffallend ist, daß auch dieses Grab in einem Temenos lag, der durch einen Dromos vom SO her betreten wurde, und an dessen Eingang sich eine aus dem Fels

10 Kalinka a. O. 65 TL 77; J. Zahle, Lykische Felsgräber mit Reliefs. Alte und neue Funde, *JdI* 94, 1979 287ff. Abb. 21.

11 G. Neumann, Neufunde lykischer Inschriften seit 1901, *ETAM* 7 (1979) 26f. N 310.

gehauene Vertiefung befindet, bei dem es sich möglicherweise um ein Becken handelt (Abb. 11). Man kann also auch hier daran denken, daß der Totenkult, wie immer er im Detail ausgesehen haben mag, direkt am Grab vollzogen wurde.

Die Zusammenarbeit von Archäologie und Sprachwissenschaft läßt sich in Çindam noch in einer weiteren Beziehung erkennen, auch wenn diese hier augenscheinlich ist und keiner langen Erklärung bedarf. Es ist auffallend, daß das Grabmal sowohl in seiner Gesamterscheinung, als auch in so manchen Details aus dem Rahmen kanonischer lykischer Grabbauten fällt. So findet sich zwar die Verbindung eines Grabhauses mit einem aufgesetzten spitzbogenförmigen Dach des öfteren, wie z.B. am Grab des *Apñnātama* in Myra¹² (Abb. 12), doch ist dieses Monument nicht nur präziser und feiner gearbeitet, sondern wirkt auch insgesamt in seiner Gestalt entwickelter als jenes in Çindam. Auch bei der Gestaltung der Fassade weicht das Grab aus Çindam von vergleichbaren Grabhäusern in manchen Details ab, wie beispielsweise im Fehlen der kanonischen Faszien über den Rundhölzern.

Ein Unterschied zeigt sich auch in der Gestaltung der unteren Grabkammer (Abb. 7, 8). Diese weist mit zwei Steinbänken entlang der Seitenwände zwar eine durchaus übliche Ausstattung auf, doch sind sowohl die Form als auch die Ausarbeitung auffallend schlicht, wie das ein Vergleich mit ähnlichen Kammern zeigt. Am Grab des *Iprisida* in Kyaneai¹³ (Abb. 13), dessen Innenraum als völlig kanonisch bezeichnet werden kann, wird deutlich, daß sich die Vertiefung zwischen den Bänken, die in Çindam nur angedeutet ist, zu einer großen Fläche entwickelt. Das Grab des *Nturigaxā* in Çindam macht also insgesamt einen alttümlichen Eindruck und erweckt den Anschein, daß der endgültige Kanon in der Gestaltung der Fassade und der Grabkammer noch nicht gefunden war. Dieser Eindruck erhält von sprachwissenschaftlicher Seite nun durch die hohe Datierung in die Mitte des 5. Jhs. v. Chr. seine Bestätigung.

Als letztes Beispiel sei das Grab des *Piñteusi* in Çağman¹⁴ noch kurz erwähnt, das zwar stark an Çindam erinnert, aber sowohl architektonisch als auch im Textformular voller entwickelt ist (Abb. 14). Auch hier handelt es sich um ein freistehendes, zweigeschossiges Grabmal mit oberer und unterer Grabkammer, das allerdings vor allem an der Rückseite besonders stark zerstört ist. Wie erwähnt, ist der Text hier ausführlicher, wobei der Anfang im großen und ganzen fast gleich wie bei *Siderija* in Limyra und *Nturigaxā* in Çindam ist: *„Diesen Bau, nun wer ihn gebaut hat, (das ist) Piñteusi (mit dem Titel) tewinaza (wohl: Seher?), der Sohn des Idazzala, für seine Gemahlin und seine Söhne“*¹⁵. Daran folgt hier allerdings eine eindeutige Passage, die eine Anweisung für die Beisetzung gibt: *„Und sie werden ihn hinauflegen in den oberen Bau, den Piñteusi und seine Gemahlin“*, woraus klar hervorgeht, daß der Grabherr hier gemeinsam mit seiner Gemahlin in der oberen Kammer bestattet sein wollte. Daß die beiden bei ihrem immerwährenden Lager allein und ungestört sein wollten, läßt sich dem weiteren Verlauf der Inschrift entnehmen: *„Irgendeinen anderen, nun den wird er nicht daraufbestatten, irgendeinen Angehörigen oder einen Fremden“*, wobei für den Fall, daß dieses doch getan wird, auch eine Strafe angedroht wird: *„Dann werden ihm die Totengötter zürnen und Heledi (eine unbekannte Größe), und es werden ihn die Angehörigen des lykischen Bundes insgesamt strafen“*.

Ein Blick in die obere Grabkammer (Abb. 15) zeigt, daß der archäologische Befund die Verfügung des *Piñteusi* stützen kann, da die Kammer zwar nur eine Grabliege enthält, die allerdings die ungewöhnliche Breite von mehr als 70 cm. aufweist und so beiden Ehepartnern bequem Platz bot. Auch hier entsprach es wohl dem Wunsch des

12 Kalinka a. O. 69 TL 87.

13 ebd. 61 TL 69.

14 G. E. Bean, Report on a Journey in Lycia 1960, *AnzWien* 1962, 2, 8f.; Neumann a. O. 20 N 306; Borchhardt a. O. 15ff. Abb. 9-15.

15 Die Wiedergabe der Inschrift folgt der Übersetzung und Interpretation durch H. Eichner.

Grabherrn, daß seine Söhne in der unteren Kammer bestattet wurden, wobei natürlich nicht ausgeschlossen werden kann, daß diese im Lauf der Zeit ihre eigenen Grabbauten errichten ließen.

Diese Beispiele führen vor Augen, daß gerade eine Gegenüberstellung von archäologischem und sprachwissenschaftlichem Befund wichtige Aufschlüsse über die lykische Grabkultur geben kann. Einerseits könnte man ohne die Texte bestenfalls mutmaßen, welchen Sinn die so aufwendige architektonische Anlage gewisser Grabbauten hat, auf der anderen Seite würde die bloße Kenntnis der Inschriften ohne die exakte archäologische und bauhistorische Aufnahme der einzelnen Denkmäler ebenso vieles im Unklaren lassen. Es ist das erste Mal in der Geschichte der Lykienforschung, daß im Rahmen eines solchen Projekts die Zusammenarbeit von Archäologen und Sprachwissenschaftlern in dieser Form systematisch realisiert werden kann.

**Abb 1 : Grab des Siderija in Limyra, Li
74/241 (Foto: W.Schiele)**

**Abb 2 : Grab des Siderija in Limyra, Inschrift Li
74/227 (Foto: W. Schiele)**

**Abb 3 : Grab des Siderija in Limyra, un-
tere Grabkammer, TL 02.134.33
(Foto: R. Hügli)**

Abb 4 : Grab des *Siderija* in Limyra, obere Grabkammer, TL 02.134.12A (Foto: R.Hügli)

Abb 5 : Grab des *Nturigāxa* in Çindam, TL 02.144.07 (Foto: R.Hügli)

Abb 6 : Grab des *Nturigāxa* in Çindam, Inschrift, TL 02.143.26 (Foto: R. Hügli)

Abb 7 : Grab des *Nturgāxa* in
Çindam, untere Grab-
kammer, TL 02.143.23
(Foto: R. Hügli)

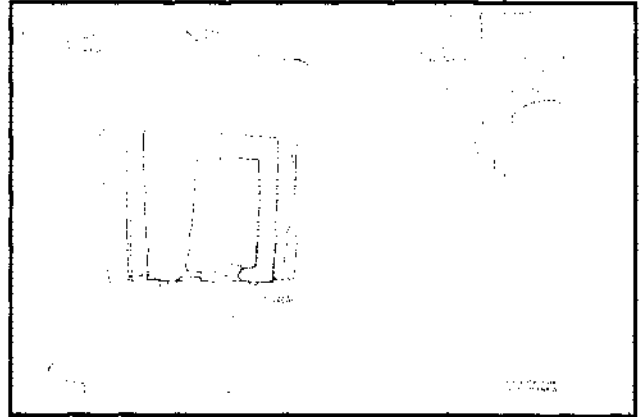

Abb 8 : Grab des *Nturgāxa* in
Çindam Grundriß, Ze-
ichnung: F. Fichtinger,
2002

Abb 9 : Grab des *Nturgāxa* in
Çindam obere Grab-
kammer, TL 02.143.18
(Foto: R. Hügli)

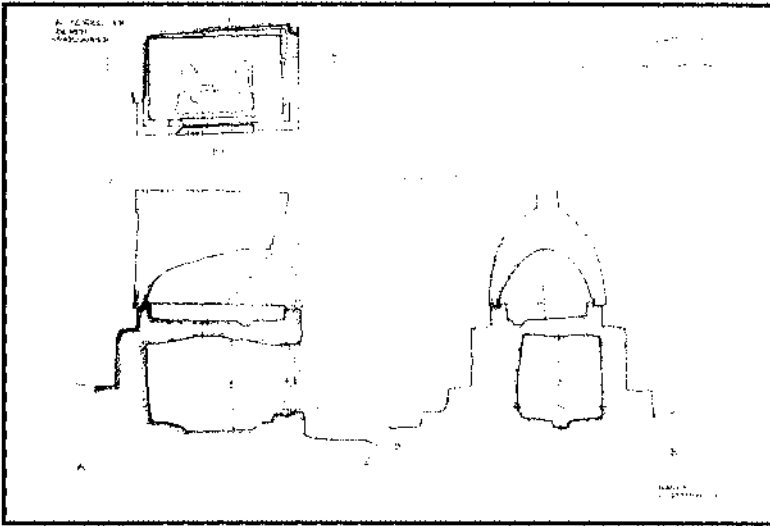

Abb 10 : Grab des *Nturigāxa* in Çindam, Grundrib der oberen Grabkammer und Schnitte, F. Fichtinger, 2002

Abb 11 : Grab des *Nturigāxa* in Çindam, Blick von Südosten, TL 02.143.35 (Foto: R. Hügli)

Abb 12 : Grab des *Apñātama* in Myra, TL 02.005.06 (Foto: L. Fliesser)

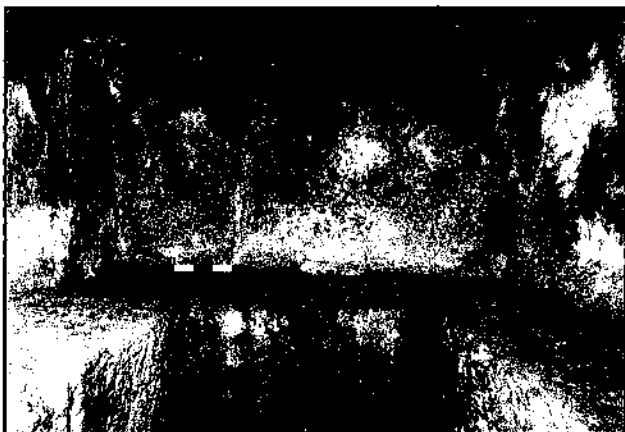

Abb 13 : Grab des *Iprisida* in Kyaneai, Grabkammer, TL 02.152.15A (Foto: R.Hügli)

Abb 14 : Grab des *Piñteusi* in Çağman, Li 91/42 (Foto: G. Landskron)

Abb 15 : Grab des *Piñteusi* in Çağman, obere Grabkammer, Li 91/46 (Foto: G.Landskron)

ADIYAMAN İLİ VE İLÇELERİNDE YÜZEY ARAŞTIRMASI-2002

Ahmet Ali BAYHAN*
Fikri SALMAN

T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 24.06.2002 tarih ve 10085 sayılı izniyle gerçekleştirilen araştırma 20-30 Temmuz 2002 tarihleri arasında yapılmıştır¹.

Araştırma ekibi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali Bayhan'ın başkanlığında, aynı üniversitenin Güzel Sanatlar Fakültesi'nden Araş.Gör. Fikri Salman'dan oluşturulmuş ve bakanlık temsilciliğini de ekip başkanı üstlenmiştir².

Çalışma süresince ikâme ve iâşe ihtiyaçlarını Adıyaman ve Besni Öğretmenevi'nden karşılayan çalışma ekibi, yüzey araştırmasının 2002 yılındaki diliminde Adıyaman Merkez ve Besni İlçesi'nde bulunan eserler (Resim: 1) üzerinde araştırma yapmıştır.

1. CAMİLER

1.1. Hasan Paşa Camii Minaresi: Besni İlçesi'ne bağlı Üçgöz Beldesi'nin merkezinde bulunmaktadır³. Minaresi orijinal olup üzerindeki kitabeye göre, 1130 H./ 1718 M. senesinde inşa edilmiştir. Cami sonradan yenilenmiştir. Caminin haziresinde iki adet tarihî mezar taşı vardır. Bunlar 1082 H./ 1671-72 ve 1097 H./ 1686 M. tarihlidir. Minare kare kaide üzerinde yükselen onikgen gövdeli, tek şerefeli ve silindirik şekilli petekten ibaret olup, şerefe altındaki iç bük ey madalyonlar içerisinde çini süslemeler vardır, ancak büyük kısmı dökülmüş durumdadır.

1.2. Mustafa Paşa Camii Minaresi: Besni İlçesi'nin Üçgöz Beldesi'nde yer alan cami yenilenmiştir, ancak minaresi eskidir⁴. Kare kaideli, silindirik gövdeli bir yapıdır. Caminin batı tarafındaki hazirede mezar taşları mevcuttur. Bunlardan birisi üzerinde 1050 H./ 1640-41 M. tarihî vardır. Buradan hareketle cami ve minarenin XVII. yüzyıl ortalarından önce yapılmış olabileceği sanılmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali BAYHAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE

Araş. Gör. Fikri SALMAN, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE

1 Araştırma ekibine çalışma izni veren T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz.

2 Araştırma ekibinin Adıyaman ve Besni İlçesi'ndeki çalışmaları esnasında yardımlarını gördüğümüz Besni Kaymakamı Metin Akdamar, Adıyaman eski Kültür Müdürü Mustafa Sucu, Üçgöz (Sofraz) Beldesi Belediye Başkanı Aydın Arslan, Adıyaman Belediyesi İmar Müdürü Mehmet Salı Alkayış ve Şoför Mahmut Erdoğan ile Adıyamanlı dostlarımız Mustafa Gürbüz ve Mahmut Alagöz'e teşekkürü bir borç biliriz.

3 M. Sucu, *Adıyaman İli ve İlçeleri*, Gaziantep, 1993, s. 63; İ. Ertuğrul ve Diğerleri, *Bütün Yönleriyle Besni*, İstanbul, 1987, s. 100.

4 M. Sucu, *a.g.e.*, s. 63; H. Ertuğrul ve Diğerleri, *a.g.e.*, s. 100.

1.3. Öksüz Minare: Besni İlçesi'ne bağlı Üçgöz Beldesi'nin yakınında bulunmaktadır. Camisi tamamen yıkılmış durumdadır. Minare kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Giriş kapısı üzerindeki kitabe yosunlarla kaplanmış durumda olduğu için okunamamıştır. Dolayısıyla yapım tarihi de kesin olarak bilinmemektedir, ancak beldenin en eski camisi olmalıdır⁵.

1.4 Külhanönü Camii: Ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir⁶. Ancak genel olarak XVIII. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği sanılmaktadır⁷. Tamamen düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kare plânlı mekânın önceden tek kubbe ile örtülü olduğu tahmin edilmektedir, ancak sonradan yan duvarlardaki payandalara dayandırılmış yatay iki sivri kemerle kible duvarına paralel üç nefli, bazilika plânlı bir düzene dönüştürülmüştür (Çizim: 1). Üst örtü günümüzde tamamen yıkılmış vaziyettedir. İki kemerli bir son cemaat yeri vardır. Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan minaresi, kare kaide üzerinde onikigen gövdeli, korkulukları yıkık tek şerefeli ve külâh kısmı göçmüş peteğiyle yükselmektedir.

1.5. Tahtaoba (Ali Paşa) Camii Minaresi: Eski Besni'de bulunmaktadır. Camisi tamamen yıkılmış durumdadır. Mevcut minaresi kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Caminin uzun, dikdörtgen şekilli bir mekândan ibaret olduğu, üzerinin düz toprak damla örtüldüğü ve meyilli bir arazide yerleştirildiği eski kaynaklarda rivayet edilmektedir⁸.

1.6. Çarşı Camii: Eski Besni'dedir. Tamamen yıkılmıştır. İçerisinden şu anda yol geçirilmiş durumdadır (Resim: 2). Kaynaklardaki bilgilere göre Memluk Sultanı Nasır Muhammed b. Kalavun tarafından XIV. yüzyıl başlarında yaptırılmıştır⁹. Ortada yer alan bir avlu ile kuzeydeki seki ve odalardan müteşekkil bir bölüm ve güneydeki dikdörtgen plânlı asil ibadet mekânından ibaretti. Meyilli bir arazide kurulum ve caminin harimi, üçer sütunlu iki sıra ile üç nefe ayrılmıştı. Ortadaki üç kemerli giriş kapısı üzerinde minare yükselmekteydi. Bu özelliği ile Mısır'daki bazı Memluklu ve Osmanlı minarelerini hatırlatan yapının oniki kenarlı gövdesi kısa tutulmuş ve şerefe altlığı mukarnaslarla süslenmişti¹⁰.

1.7. Ulu Cami: Eski Besni'dedir. Camisi yıkılmış, ancak minaresi mevcuttur (Resim: 3). Minare üzerindeki kitabe;

يا الله لا اله الا الله محمد الرسول الله
يا الله عمل المعمار نعمان العثماني تاريخها سنة ثلاث و سبعين و تسعمائة

"Ya Allah! Gerçekten Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed Allah'ın peygamberidir."

Ya Allah ! Mimar Numan el-Osmani 973 H./1565-66 senesinde yapmıştır." yazmaktadır. Buna göre 973 H./ 1565-66 M. senesinde Mimar Numan el-Osmani tarafın-

5 XVI. yüzyıl arşiv kayıtlarında Sofraz Camii'nden bahsedilmektedir. Muhtemelen zikredilen cami bu olmalıdır. Bkz. M. Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara, 1999, s. 235.

6 Hacı Zoyrek adlı bir şahsın yaptırdığı ve bu kişinin de IV. Murat'ın muhasibi olduğu sanılmaktadır. M. Erkmen; *Besni İlçesinde Osmanlı Dönemi Cami ve Hamamları* (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1988), s. 34; M. Sucu, *a.g.e.*, s. 62.

7 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara, 1983, s. 79-81; M. Sucu, *a.g.e.*, s. 62; H. Ertuğrul ve Diğerleri; *a.g.e.*, s. 95-96; S. Sankaya; *Adıyaman İli Besni İlçesi Osmanlı Dönemi Camileri* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1997), s. 40. Ancak M. Erkmen ve A. Uluçam caminin plân ve mimari özellikleri bakımından XVI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başında yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Bkz. M. Erkmen, *a.g.t.*, s. 34; A. Uluçam; "Besni'deki Kültür Varlıkları ve Düşündürdükleri" *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu* (01-05 Haziran 1998, Şanlıurfa), Ankara, 2000, s. 193-194. Fakat XVI. yüzyıl arşiv kayıtlarında bu adla camiye rastlanmamaktadır. Bkz. M. Taştemir, *a.g.e.*, s. 232-238. Bununla birlikte XVII-XVIII. yüzyılların mimari özelliklerini barındırmaktadır.

8 Bkz. M. Erkmen; *a.g.t.*, s. 32.

9 A. A. Bayhan; "Güneydoğu Anadolu'da Memluk Sanatı" *Türkler*, VI, Ankara, 2002, s. 138. Bazı kaynaklarda Hacı Arslan tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Bkz. *Adıyaman İli Yılığ*, İstanbul, 1977, s. 60. XVI. yüzyıl arşiv belgelerinden "Hacı Arslan Camii" ve "Arslan Mescidi" adıyla bir caminin farklı tarihlerde isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bkz. M. Taştemir, *a.g.e.*, s. 235-236. Fakat bu isimlendirmenin ne kadar Çarşı Camii ile bağlantısı olduğunu tespit etmek mümkün değildir.

10 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara, 1983, s. 84-85; H. Ertuğrul ve Diğerleri; *a.g.e.*, s. 96; A. Uluçam, *a.g.m.*, s. 194-195.

dan inşa edilmiştir. Kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Caminin ilk inşası ile ilgili kesin bilgiler yoktur¹¹. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler adlı kitabın 83. sayfasındaki kitabenin¹² son kısmında 898 H./1492 M. tarihi tespit edilebilmektedir. Buradan hareketle cami, XV. yüzyıl sonlarında Dulkadirli veya Memlükler tarafından yaptırılmış olmalıdır¹³.

1.8. Kızılın Camii: Besni'ye bağlı Kızılın Köyü'nde bulunmaktadır. Eski cami tamamen yıkılmıştır. Fakat 1978 yılındaki yenileme esnasında, eski yapıya ait kitabe, mevcut camiye yerleştirilmiştir. Giriş kapısı üzerindeki kitabe şöyledir:

اجلدى باب فيض ايله و بر عونى جليل اولدى
قبتدى چشمه اعدال بس ... الجليل....
بر دركاهى حدايه سعى ايدوب بر عاجز نادان
دليلى عىدى جبار محمد درد مناع اولدى
دونوب با عون جمله بو ... اى وحيد تاريخ
نثار اولا ابراهيم بوبخل بك بنا اولدى
سنة ١٢٧٤

Bu kitabeye göre caminin ilk yapılışı 1274 H./ 1857 M. tarihindedir. İçerideki mihrap üzerinde

بسم الله الرحمن الرحيم كلما دخل عليها زكريا المحراب قال عليه السلام عجلوا بالصلاة قبل الموت عجلوا... قبل الموت

(Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla Zekeriya onun yanına, mabede her girişinde¹⁴. (Peygamber) selam onun üzerine olsun, dedi ki, ölümden önce namaza acele ediniz, ölümden önce ... acele ediniz.) ibaresi yazmaktadır.

1.9. Kızılcaoba Camii: Eski Besni'de bulunmaktadır. Tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak genel bir değerlendirme ile XVII.¹⁵ veya XVIII.¹⁶ yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte mimarî özellikleri bakımından cami, Dulkadirli oymağı olan Kızılcaoba beylerinden biri tarafından muhtemelen XV. yüzyılın sonlarında yaptırılmış olmalıdır¹⁷. Caminin ancak kuzey cephesi ile minaresi kısmen ayakta kalabilmiştir (Çizim: 2).

2. ÇEŞMELELER

2.1. Kahraman Ağa Çeşmesi: Adıyaman Merkez İlçe'ye bağlı, Durukaynak (Pişinik) Köyü'nde bulunmaktadır. Ali Tanrıverdi Evi'nin bitişiğindedir. Kitabesine göre 1338 H./ 1919-20 M. tarihinde Kahraman Ağa tarafından yaptırılmıştır. Kemerin altındaki kitabe şöyledir:

11 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Ankara, 1983, s. 81-83'de "Ulu Cami" başlığı altında Tahtaoba (Ali Paşa) Camii anlatılmaktadır ve XVII. yüzyıla maî edilmektedir. H. Ertuğrul ve Diğerleri; a.g.e., s. 95'te de Ulu Camii anlatılırken aynı bilgiler tekrarlanmaktadır. M. Sucu; a.g.e., s. 62'de "Ulu Cami" başlığı altında minaresinin hâfâ sağlam olduğu ve XII. yüzyılda yapılmış olduğu ifade edilmektedir. M. Taştemir; a.g.e., s. 234'te "Büyük Cami" adı ile yapının XII. yüzyılda inşa edildiği belirtilmektedir. H. Ertuğrul ve Diğerleri; a.g.e., s. 99; M. Erkmen; a.g.t., s. 25'te Bekir Bey Külliyesi'nden bahsedilir ve Ulu Camii külliye ile ilişkilendirilir. Gerçekte de bir yerleşim bölgesindeki Ulu Camii'nin o yöredeki en eski tarihli yapılardan olması gerekir. Diğer taraftan Besni'de Medrese-i Bekir Bey adıyla bir vakfın tesis edildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Fakat vakfa ait eserler arasında camiden söz edilmez. Bkz. M. Taştemir; a.g.e., s. 232.

12 Kitabe için bkz. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Ankara, 1983, s. 83.

13 A. Uluçam; a.g.m., s. 192.

14 Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 3/37.

15 S. Sarıkaya; a.g.t., s. 46; A. Uluçam; a.g.m., s. 194.

16 M. Erkmen; a.g.t., s. 31.

17 A. Uluçam; a.g.m., s. 194.

Kahraman bu çeşme seza b nigarki rahmetin
Nuş idenler rahmet eyler yadigarki rabbin
Sübhan'e-lah
1338/1919-20

2.2. Üçgöz Küçük Çeşme (Aşk Çeşmesi): Besni İlçesi'ne bağlı Üçgöz Belde-
si'nin mekezin den geçen derenin kenarında bulunmaktadır. Bir su kaynağına inşa edil-
miş küçük kemerli bir nişten ibarettir. Ancak kemerli niş kısmı yıkılmış durumdadır.

2.3. Vakkas Emiroğlu Çeşmesi: Besni İlçesi'ne bağlı Kargalı Köyü'nde bulun-
maktadır. Tek kemerli niş ve yalıktan ibaret çeşme, yaklaşık yüz yıl önce Vakkas Emi-
roğlu tarafından yaptırılmıştır.

2.4. Tahtaoba Camii Çeşmesi: Eski Besni'de bulunmaktadır. Tahtaoba Camii'nin
bitişigindedir. Tek kemerlidir. Mevcut durumu yakın zamanlarda restore edilmiştir. Fa-
kat Besni'deki tarihi çeşmelerden birisi olması muhtemeldir¹⁸.

2.5. Ayn-ı Sükker Çeşmesi: Eski Besni'de bulunan çeşme restore edilmiş du-
rumdadır (Çizim: 3).

2.6. Kızılcaoba Çeşmesi: Eski Besni'de bulunan çeşme restore edilmiş durum-
dadır (Çizim: 4).

3. SU MİMARİSİ

3.1. Köprüler

3.1.1. Karakol Köprüsü: Adıyaman şehir merkezinin güneyinde, Vartana'ya gi-
den yol üzerinde bulunmaktadır. Tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bu taraftaki
köylere giden yolun eskiden bu köprüden geçmesi, köprü'nün tarihî bir yapı olduğunu
düşündürmektedir. 5.05 m. genişliğinde köprü yolu olan köprü'nün 3.70 m. genişliğin-
de, yuvarlak kemerli, tek gözlü olduğu görülmektedir.

3.1.2. Şih Köprüsü: Adıyaman merkeze bağlı Atatürk (Şerefli) Köyü'nün çıkışın-
da, Şemker Çayı'nın üzerinde bulunmaktadır. 3.40 m. genişliğiyle yayaların geçmesi
için yapılmış olmalıdır (Çizim: 5). Biri büyük, diğeri küçük iki sivri kemerli köprü'nün kü-
çük kemeri 1996'da betonla yenilenmiştir.

3.1.3. Üçgöz Köprüsü: Besni İlçesi, Üçgöz Beldesi'nin merkezinde bulunmakta-
dır. Eski köprü'nün temel izleri mevcuttur. 1930'larda Hacı Abdullah'ın oğlu Keleş Usta
tarafından tamir edilmiştir. 1990'larda da betonla tahkim edilmiştir. Yuvarlak kemerli tek
gözlü bir yapıya sahiptir.

3.1.4. Ali Paşa Mahallesi Köprüsü: Eski Besni'de bulunmaktadır. Tahtaoba Ca-
mii'nin önünde, karşıdaki Ali Paşa Mahallesi'ne geçmek için kullanılırdı. Tek kemerlidir
(Resim: 4). Muhtemelen son zamanlarda restore edilmiştir.

18 Eski resimlerde bu çeşme, Tahtaoba Camii'nin doğu duvarında görülmektedir. Ayrıca minareye bitişik olarak ikinci bir
çeşme daha mevcuttur. Bkz. H. Ertuğrul ve Diğ erleri; a.g.e., s. 97. Diğ er taraftan Besni'deki içme suyu probleminden
dolayı XVI. yüzy ılda çeşmelerin kurulması ve yaşıatılması için bir yakın tesis edildiğ i bilinmektedir. Bkz. M. Taşt emir;
a.g.e., s. 232-233. Bu sebeple Eski Besni'deki çeşmeler günümüzde restore edilmiş olsalar da kökleri çok eskilere
dayanmaktadır.

3.1.5. *Yeni Mahalle Köprüsü*: Eski Besni'de bulunmaktadır. Tahtaoba Camii'nin önünde, Yeni Mahalle'ye geçmek için kullanılırdı. Tek kemerlidir (Resim: 4). Muhtemelen son zamanlarda restore edilmiştir.

3.1.6. *Mağaraönü Köprüsü*: Eski Besni'de bulunmaktadır. Sivri kemerli tek açıklığa sahiptir. Muhtemelen son zamanlarda restore edilmiştir.

3.1.7. *Hıdırellez Köprüsü*: Eski Besni'de bulunmaktadır. Tek kemerlidir. Muhtemelen son zamanlarda restore edilmiştir.

3.1.8. *Aşağı Çöplü Köyü Köprüsü*: Besni İlçesi'ne bağlı Aşağı Çöplü Köyü yakınında bulunmaktadır. 11.50 m. genişliğinde sivri kemerli büyük bir açıklığa sahiptir. Küçük açıklık dikdörtgen şekilli ve sonradan tamir edilmiştir (Çizim: 6).

3.1.9. *Kaya Ardı Köprüsü*: Eski Besni'de bulunmaktadır. Tek kemerlidir. Muhtemelen son zamanlarda restore edilmiştir. Hafif eğimli bir yapıya sahiptir.

3.2. Hamamlar

3.2.1. *Külhanönü (Meydan) Hamamı*: Eski Besni'de bulunmaktadır. Soyunmalık kısmı tamamen yıkık durumdadır. Doğu uçtan bir kapı ile ılıklığa geçilmektedir. ılıklık doğu-batı istikametinde bir mekândan ibarettir. Mekânın güneybatı köşesindeki kapıdan sıcaklığa ulaşılmaktadır. Kubbeli sıcaklığın üç tarafında eyvanlar ile güneydoğu ve güneybatı köşelerinde halvet hücreleri vardır. Sıcaklığın arkasında yıkık vaziyette su haznesi ve külhan mevcuttur (Çizim: 7). Hamamın yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Külhanönü Camii'nin inşa edildiği dönemde yapılmış olmalıdır¹⁹. Dolayısıyla XVII-XVIII. yüzyıllara tarihlenebilir.

3.2.2. *Bekir Bey Hamamı*: Eski Besni'dedir. Aslında medrese ve hamamdan oluşan bir külliye aittir²⁰. Fakat günümüzde sadece hamam, harabe şeklinde mevcuttur (Resim: 3; Çizim: 8). XVI. yüzyıl başlarından önce yapılmış olmalıdır.

4. HANLAR

4.1 *Kadir İlik Evi'ne Bitişik Dükkânlar*: Adıyaman merkezde, Musallia Mahallesi'nde bulunmaktadır. Evin kuzeyinde 5 adet dükkân yan yana yerleştirilmiştir. Derinlikleri 5.10 m. olan dükkânlardan birincisi 3.85 m., ikincisi 3.15 m., üçüncüsü 3.60 m., dördüncüsü 3.50 m. ve beşincisi 3.30 m. genişliğindedir.

5. EVLER

5.1. *Kadir İlik Evi*: Adıyaman merkezde, Musallia Mahallesi'nde, Tekel Çıkmazı No: 17'de bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki " " ibaresinden 1822-23 M. yılında inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bir bahçenin etrafında yerleştirilen haremlik ve selamlık bölümlerinden meydana gelmektedir (Resim: 5). Ayrıca kuyu, tuvalet, ahır ve seyis odası gibi diğer ihtiyaçlar için çeşitli bölümler mevcuttur.

5.2. *Ali Tanrıverdi Evi*: Adıyaman Merkez İlçe'ye bağlı, Durukaynak (Pişinik) Köyü'nde bulunmaktadır. Ev iki bölümden oluşmaktadır. Sol taraftaki bölüm Ali Tanrıverdi'nin amcası Kahraman Ağa tarafından 1327 H./ 1909 M. senesinde, sağ taraftaki bölüm ise bizzat kendisi tarafından 1953 yılında yaptırılmıştır. Sol taraf, dışarıya kemerlerle açılan bir sofa ile onun etrafındaki mutfak, oturma odası ve bitişikteki odadan müteşekkildir. Sağ taraf ise, sofa, banyo, mutfak ve odalardan oluşmaktadır. Sol tarafın girişinde bulunan kitabe şöyledir:

19 M. Erkmen; a.g.t., s. 38.

20 M. Taştanır; a.g.e., s. 232; H. Ertuğrul ve Diğerleri; a.g.e., s. 99.

خانه صخر اید شوقار هر طرفی یا صفا
اجینده اوترسن اجینده جکسون جفا
بر کلن بر دها کلم دیمسون ای بی وفا
صاحبنه قل شفاعت یا محمد مصطفی
صاحبی قهرمان فی سنة ۱۳۲۷

Hane-i sahra yed-i şevkar her tarafı ya safâ
İçinde otursun içinde çekmesin cefa
Bir gelen bir daha gelmem demesin ey bi-vefa
Sahibine kıl şefaât ya Muhammed Mustafa
Sahibi Kahraman fî sene 1327

5.3. *Vakkas Emiroğlu Konağı*: Besni İlçesi'ne bağlı Kargalı Köyü'nde bulunmaktadır. Yaklaşık yüz yıl önce Vakkas Emiroğlu tarafından yaptırılmış olan konak, iki katlıdır. Dışarıya kemerlerle açılan ortadaki sofanın iki yanındaki mutfak, oda, tuvalet ve banyodan ibaret üst katın altında, kemerlerle birbirinden ayrılan ardarda iki çapraz tonozla örtülü giriş bölümü ve yan mekânlardan oluşan bir düzenleme söz konusudur.

6. DİĞERLERİ

6.1. *Besni Kalesi*: Eski Besni'de bulunmaktadır. Büyük oranda yıkılmış durumdadır. Şu anda sadece bir burç kalıntısı ile kalenin tepesindeki çifte mancınık denilen yapı kalıntısı vardır. İlk olarak Hititler tarafından kurulduğu sanılan kaledeki mevcut yapıların burç üzerindeki kitabeden hareketle Memluk Sultanı Melik Eşref Kayıtbay zamanında yaptırıldığı anlaşılmaktadır²¹. Sülüs karakterli Arapça kitabe şöyledir:

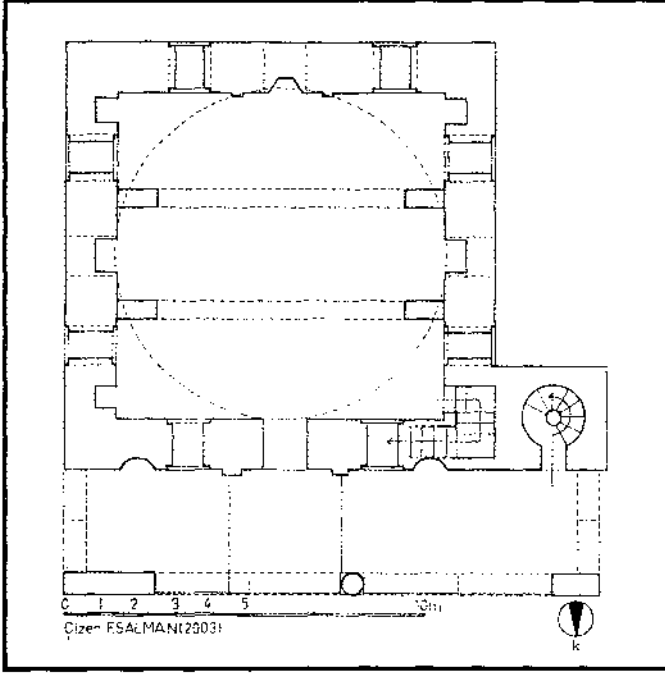
Bu mübarek burç Sultan el-Melik Eşref Kayıtbay zamanında imar edilmiştir. Ayrıca kaynaklarda Memluk Sultanı Kayıtbay zamanında inşa edilmiş bir kale camisinin bulunduğu ifade edilmektedir²². Caminin dışında hamam ve çarşı gibi yapıların da yer aldığı ve Selçuklu ile Osmanlı dönemlerinde de kullanıldığı rivayet edilmektedir²³.

6.2. Şu anda Besni'de Mustafa Baba Camii'ndeki bir taş parçası üzerinde, Maşallah ve Eshab-ı Kehf'in isimleri ile 1210 H. tarihi vardır. Bu 1795-96 tarihine tekabül etmektedir. Eski Besni'den bir yapıdan sökülerek getirilmiş olmalıdır.

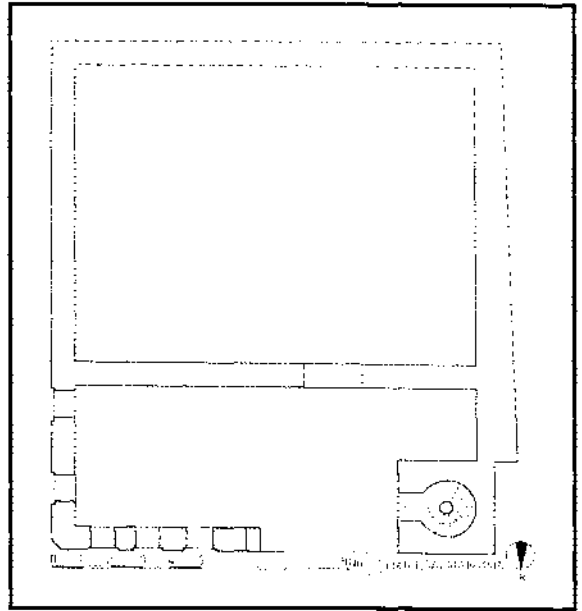
21 A. A. Bayhan; a.g.m., s. 137. A. Yıldız; *Adıyaman ve Yöresindeki Kale Mimarisi* (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, 2000), s. 37.

22 M. Taştemir; a.g.e., s. 235.

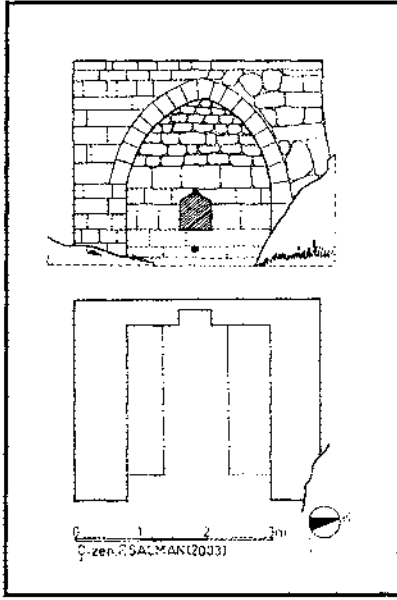
23 M. Akar; *İnsanlığın Kültür Mirası Adıyaman*, İstanbul, 2000, s. 30.

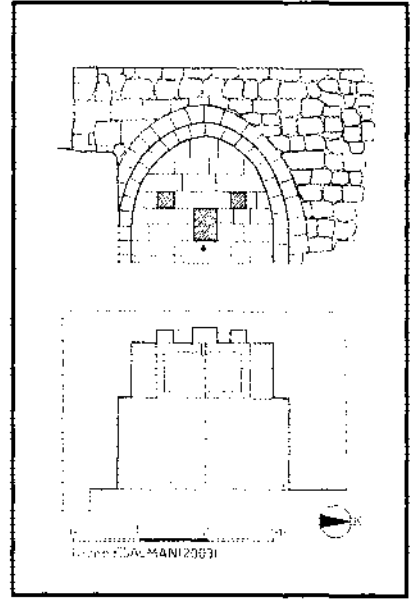
Çizim 1 : Eski Besni, Külhanönü Camii planı

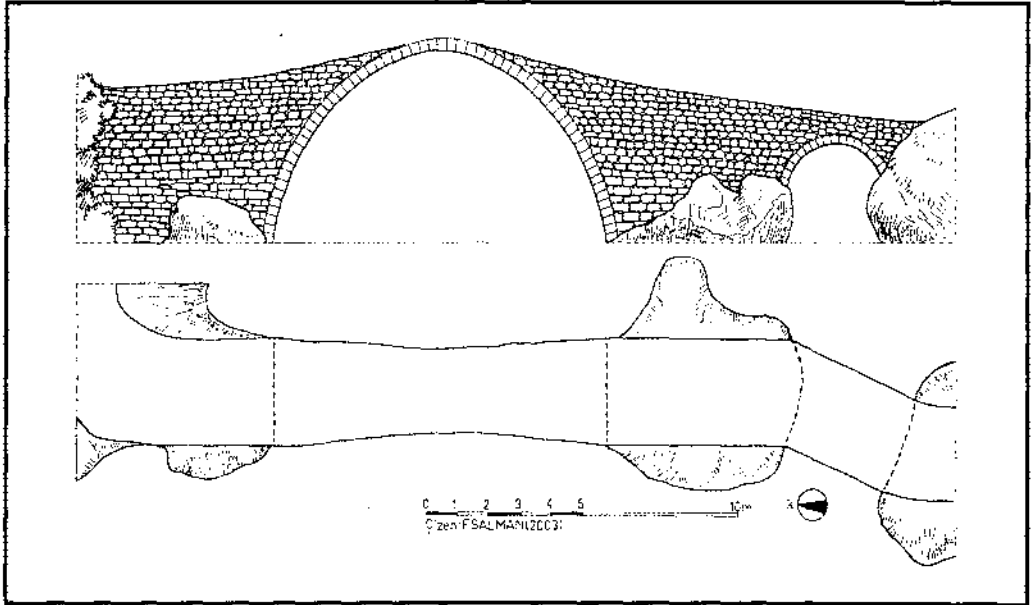
Çizim 2 : Eski Besni, Kızılcaoba camii planı

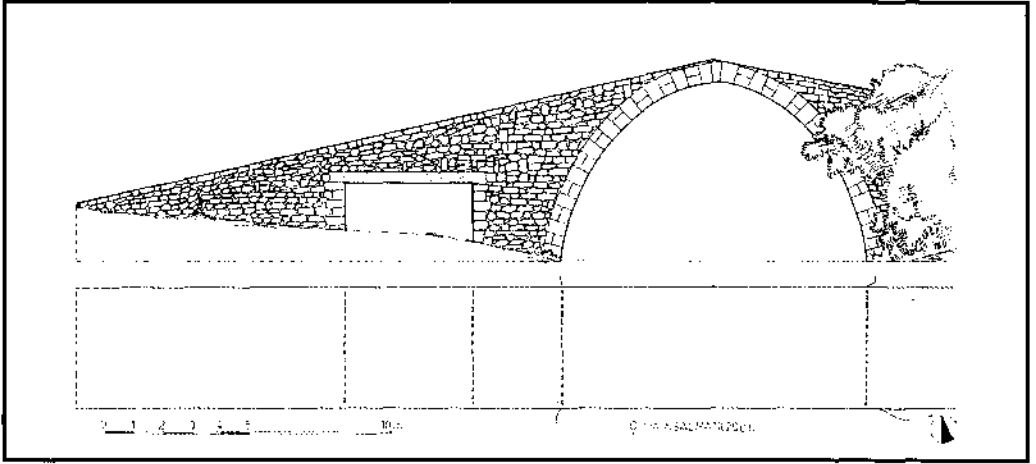
Çizim 3 : Eski Besni, Ayn-ı Sükker Çeşmesi plâni ve görünüşü

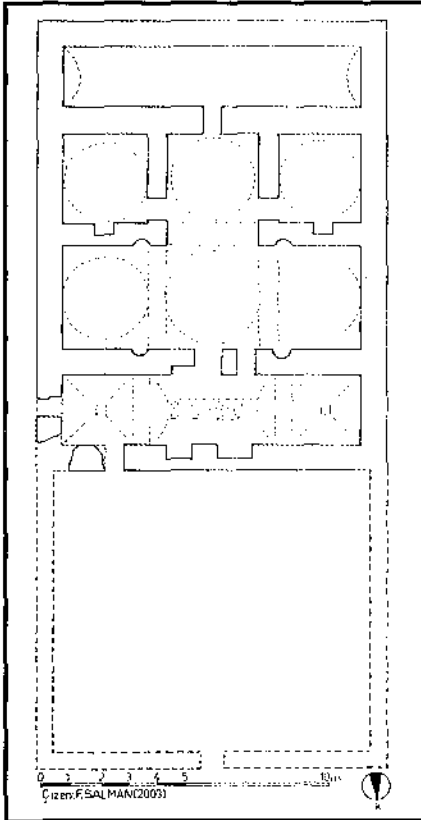
Çizim 4 : Eski Besni, Kızılcaoba Çeşmesi plâni ve görünüşü

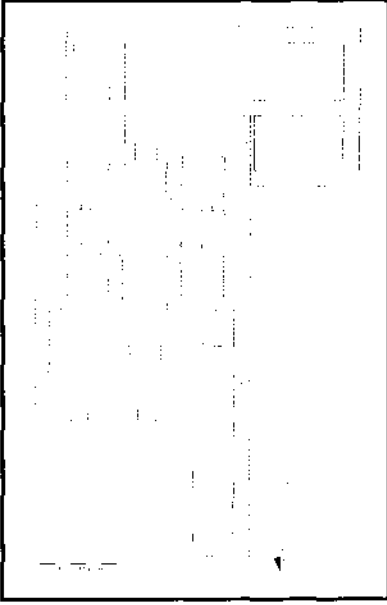
Çizim 5 : Adıyaman / Atatürk (Şerefli) Köyü, Şih Köprüsü plâni ve görünüşü

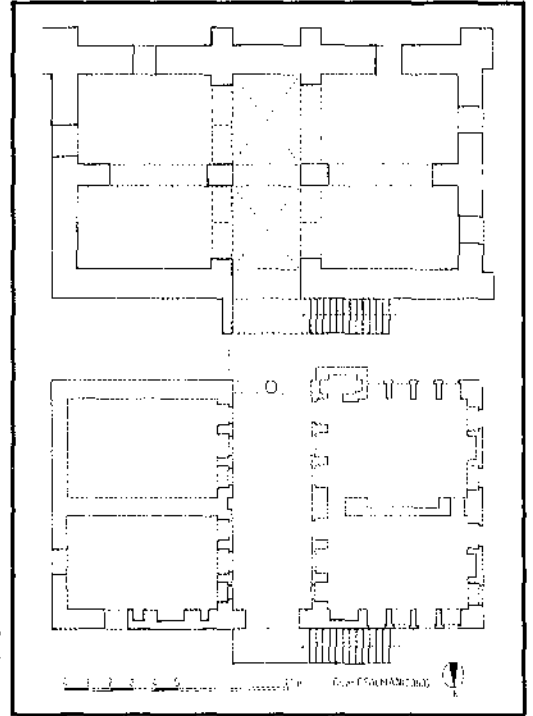
Çizim 6 : Besni, Aşağı Çöplü Köyü Köprüsü plânı ve görünüşü

Çizim 7 : Eski Besni, Külhanönü Hamamı plânı

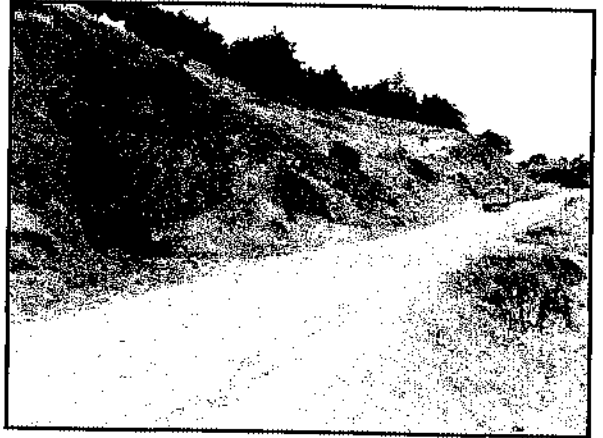
, izim 8 : Eski Besni, Bekir Bey Hamamı plânı

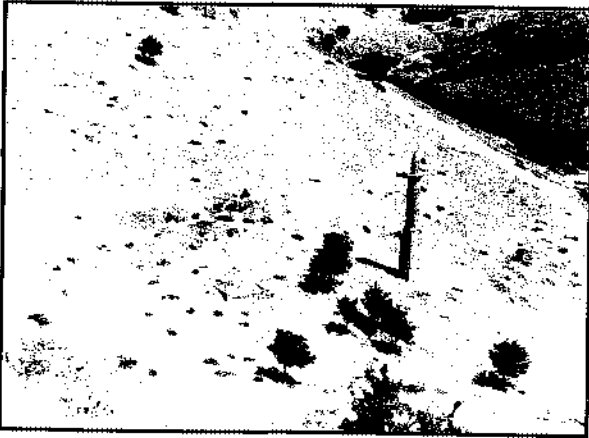
Çizim 9-10: Besni, Kargalı Köyü, Vakkas Emiroğlu Konağı, alt ve üst kat plânı

**Resim 1 : Eski Besni'den bir
Görünüş**

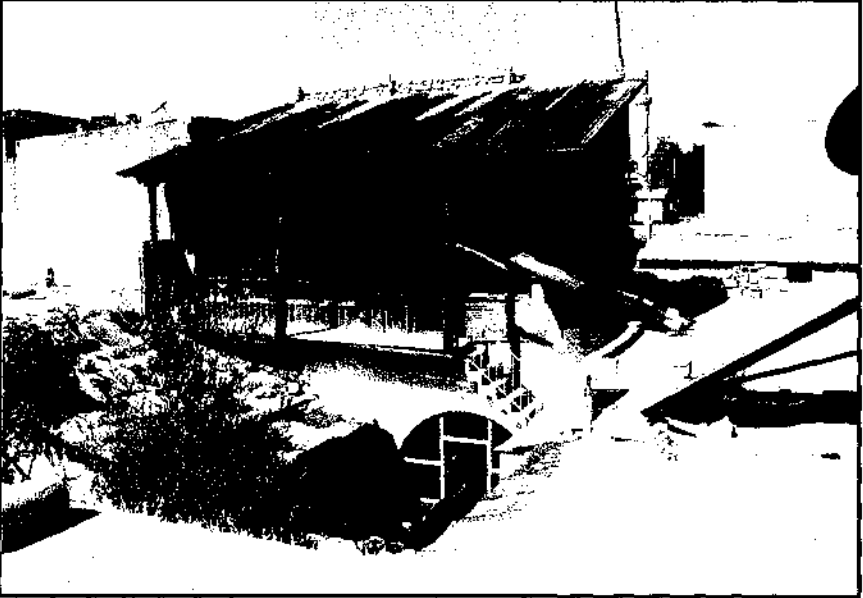
**Resim 2 : Eski Besni, Çarşı
Cami'i'nin kalıntıları**

**Resim 3 : Eski Besni, Ulu Ca-
mi minaresi ile Be-
kir Bey Hamamı ha-
rabesinin görünüşü**

Resim 4 : Eski Besni, Ali Paşa Mahallesi Köprüsü ile Yeni Mahalle Köprüsü'nün görünüşü

Resim 5 : Adıyaman merkez, Kadir İlik Evi'nden görünüş

HYLLARIMA 2002¹

Ender VARİNLİOĞLU*
Pierre DEBORD

2002 araştırma döneminde çalışmalarımız, Hyllarima kentinde odaklandı. Bunun dışında, Muğla Müzesi'ndeki gladyatör yazıtlarını yeniden okudum ve eski okumalarla karşılaştırdım. Bu müzeye Hyllarima'dan getirilmiş olduğunu öğrendiğimiz başsız heykel de çalıştığımız bir konu oldu. Kavaklıdere liçesi'nde bir zamanlar belediye binasının yanında durduğunu öğrendiğimiz eser için çalışma izni -ne yazık ki- olumlu bir sonuca ulaşmadı.

Hyllarima'daki çalışmalarımız tiyatro ve bouleuterionda yoğunlaştı. Ayrıca kent surları, Roma Dönemi anıtsal mezarlar üzerinde çalışıldı ve kentin topografyasıyla ilgili ölçümler yapıldı. Araştırma izni verdiği için Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz.

Relevé Topographique et Urbanisme

Le relevé topographique a été complété ainsi que l'inventaire des blocs architecturaux présents dans les murets séparant les terrains ou dans les maisons (400 pièces répertoriées, un grand nombre étant à la fois photographié et dessiné).

L'exploration du site a été poursuivie en consacrant notamment du temps à l'étude du secteur oriental. La lecture du terrain y est particulièrement difficile. La pente est par endroits relativement forte et la végétation très dense. Le rocher qui affleure a été entaillé pour extraire les blocs destinés à la construction de la muraille. Nous n'avons pu repérer aucun élément des superstructures. La trace de bâtiment se lit au sol par des saignées ou des niveaux d'attente taillés dans la roche. Le relevé détaillé ne serait possible qu'après décapage de la couche de terreau générée par la plantation relativement récente d'une pinède sur le haut du site. La principale information est la mise en évidence d'un axe est-ouest qu'il est possible de suivre sur une centaine de mètres. Il se présente sous la forme d'une "saignée" dans la roche de 7 m. de large qui débute à environ 50 m. au sud du théâtre et remonte vers la porte est. Ce tracé n'est lisible que dans sa partie ouest. En l'état il n'est plus repérable au niveau de l'héron

* Prof. Dr. Ender VARİNLİOĞLU, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya/TÜRKİYE

Prof. Dr. Pierre DEBORD, Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, FRANCE

1 Nous remercions le directeur général de l'archéologie et des musées pour avoir accordé l'autorisation de travailler à Hyllarima et Monsieur Öz directeur de la culture du vilayet de Muğla pour sa coopération.

Notre intervention a duré du 25 août au 15 septembre. L'équipe était composée de E. Varinlioğlu, Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi (Antalya), P. Debord, Prof. Dr., Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, O. Eryeşil (relevés, blocs architecturaux), O. Henry (terrasses portiquées, nécropoles, relevé topographique), I. Iribarne (relevé du théâtre, dessins de blocs architecturaux), P. Lebouteiller (relevé topographique), J.-F. Pichonneau (terrasses portiquées, nécropoles, relevé du bouleuterion), I. Pimouget-Pedarras (muraille), A. Salomon (bouleuterion, théâtre, reportage photo), G. Uçar (relevé théâtre, dessins de blocs architecturaux).

décrit dans le rapport 2001. A son extrémité occidentale l'axe bute à angle droit sur une probable voie nord-sud qui trouvait son origine au nord à une porte aménagée à mi-pente dans la muraille septentrionale puis traversait le site dans sa partie médiane (à l'ouest du théâtre et à l'est de l'agora). L'existence de cette dernière voie ne peut être démontrée sans fouille. Elle se déduit de la lecture du tracé général de l'urbanisme et de la présence d'une grande entaille rectiligne dans le *bedrock* qui a permis la réalisation d'un plan horizontal (utilisé aujourd'hui par un canal d'irrigation).

Rempart Urbain

La campagne de septembre 2002 a permis de compléter l'approche descriptive et technique des remparts urbains, de repérer de nouveaux éléments d'architecture susceptibles de servir de critères de datation, ou tout au moins, de prendre place dans une réflexion d'ensemble sur la chronologie de la ville, de sa fondation jusqu'à son abandon.

Le Circuit Fortifié

Le circuit fortifié a pu être suivi dans sa quasi totalité : à l'ouest, au-delà de la route actuelle, on a pu localiser des sections de mur bordant l'échancrure du talweg, et ainsi préciser l'extension de la ville dans ce secteur. Au nord-ouest, juste après la zone du théâtre, aucune trace de mur n'a pu être repérée dans les parties les plus accessibles du site, en revanche, on a découvert sur un promontoire rocheux barrant l'accès aux édifices publics du côté nord, des restes de blocs entaillés dans la roche laissant penser que le circuit fortifié prenait appui sur ce promontoire. Au-delà, en direction de l'ouest, aucune trace de mur n'est repérable sur environ 40 mètres. Cependant, de part et d'autre de la route actuelle, plusieurs blocs rectangulaires disposés en assises régulières peuvent être identifiés, avec un certain degré de certitude, au circuit fortifié ; ils marqueraient ainsi sa limite nord-ouest.

La partie orientale est la mieux connue à ce jour, avec sa porte flanquée d'une tour pentagonale et d'une tour hexagonale. Le relevé archéologique a débuté à l'angle nord-est des remparts, juste après la tour pentagonale, de manière à suivre l'ensemble de leur course du côté nord. Il a ainsi été possible de mettre en évidence un minimum de trois tours. Entre la première et la seconde tour, en partant de l'est, une poterne a également pu être repérée. A signaler la présence d'une porte située plus à l'ouest, juste à l'arrière de la zone du théâtre. Pour la partie sud du circuit fortifié, le relevé archéologique a été repris à partir du premier angle sud-est, juste après la tour hexagonale. Le bastion rectangulaire cantonné au sud-est a été nettoyé de manière à mettre au jour sa structure interne ainsi que son système de rattachement aux courtines. A partir de ce point, on a pu suivre le mur sud dans sa quasi-totalité. Entre le bastion rectangulaire et la première tour figurant sur le plan initial, on a repéré deux tours de plan rectangulaire distantes l'une de l'autre d'environ 75 m. prenant appui directement sur les rochers surplombant la vallée. Au-delà, trois autres tours et une possible poterne ont pu être identifiées. Au sud-ouest le mur est plus difficilement repérable en raison de l'implantation du village moderne dont les maisons, pour certaines, occultent les restes de tours et de courtines.

Dans les secteurs dépourvus de tours de flanquement, on a repéré des murets placés à la perpendiculaire par rapport à la ligne du circuit fortifié, venant buter contre le parement intérieur. On peut les identifier à des contreforts, procédé technique courant dans les fortifications grecques, destiné à équilibrer les charges et les poussées, en particulier à éviter un fléchissement de la muraille vers l'extérieur.

Modes et Styles de Construction

Des fiches-types ont été établies pour chaque secteur du circuit fortifié de manière à rendre compte précisément des modes et styles de construction utilisés à Hyllarima. Hormis à l'ouest où les remparts ne subsistent que sous la forme de blocs épars,

dans les autres secteurs, ils s'élèvent encore, en plusieurs endroits, sur plus de trois mètres de haut; ils présentent des parements extérieur et intérieur peu homogènes en ce qui concerne leur forme et mode d'appareillage mais sont partout constitués d'une structure interne de type *emplecton*. Leur largeur moyenne est d'environ 2,50 m.

À l'est, ils sont constitués, aussi bien pour les tours que pour les courtines, d'un appareil rectangulaire isodome à carreaux et boutisses, présentant un bossage d'économie et des ciselures d'angle, ainsi que des joints droits bien ajustés. Il faut noter que dans ce secteur, l'assise de réglage des tours est en marbre.

Au nord, on note une plus grande diversité dans le style de construction: certaines courtines, notamment au nord-est, présentent un appareil rectangulaire pseudo-isodome à carreaux et boutisses, avec un bossage d'économie, des joints droits bien ajustés; d'autres, un appareillage mixte, avec des blocs polygonaux et rectangulaires irréguliers, des assises non réglées, des faces brutes d'extraction, des joints grossiers nécessitant le recours à des moellons de calage. Les tours de flanquement, en revanche, offrent plus de régularité avec leur appareil rectangulaire isodome, leur bossage d'économie, leurs ciselures d'angle et leurs joints droits bien ajustés.

Au sud, la diversité est encore plus importante. Dans le secteur sud-est les courtines présentent un appareil mixte semblable à celui du secteur nord-est mentionné précédemment. Au sud-ouest elles sont constituées de gros blocs polygonaux de type cyclopéen mesurant parfois plus de 1 m. de long sur 1 m. de haut, avec des faces brutes d'extraction et des joints grossiers. Les tours de flanquement, du moins pour celles qui ne sont pas conservées simplement au niveau de leur assise de fondation, présentent pour les unes un appareil rectangulaire isodome à carreaux et boutisses, un bossage d'économie et des joints droits bien ajustés, pour les autres, un appareil rectangulaire irrégulier avec un parement brut d'extraction et des joints grossiers.

Pour ce qui est du parement intérieur, il est composé dans tous les secteurs de blocs polygonaux ou rectangulaires irréguliers, avec un parement brut d'extraction, des joints droits bien ajustés ou au contraire grossiers nécessitant des pierres de calage.

Datation Proposée

L'usage de l'appareil rectangulaire isodome à carreaux et boutisses, avec bossage d'économie et ciselures d'angle, suggère une date postérieure au milieu du Ier siècle. Les autres formes d'appareils ainsi que le traitement des parements et des lignes de joints, ne fournissent en revanche aucun indice tangible de datation. On peut simplement remarquer le recours fréquent à la période hellénistique aux gros blocs polygonaux de type cyclopéen dans des secteurs particulièrement ouverts à l'attaque et ce sur de petites sections de circuit fortifié — ce qui est le cas dans le secteur sud-ouest. D'une façon générale, l'observation attentive des systèmes de liaison entre les tours de flanquement et les courtines n'a pas permis d'attester l'existence de reconstructions ou d'additions; de sorte que les différences dans les modes et styles de construction ne sont pas significatives de différences chronologiques, mais peut-être du recrutement concomitant de plusieurs équipes de tailleurs de pierre.

Les remparts d'Hyllarima témoignent d'une conception passive de la défense, et suggèrent un environnement militaire antérieur à la fin du Ier siècle: tracé simple avec des décrochements dictés par la configuration topographique du site, tours de flanquement peu nombreuses et dépourvues de poternes de sortie, présentant des dimensions réduites (6x6 m.) excluant l'usage à l'intérieur d'une artillerie défensive. Seule la partie est présente un ensemble architectural révélateur de l'adaptation des fortifications aux progrès de la poliorcétique avec sa porte flanquée d'une tour hexagonale et d'une tour pentagonale (conforme aux prescriptions de Philon de Byzance), ainsi que son bastion d'angle dont les dimensions importantes (plus de 8x7 m.) permettaient l'installation de machines de tir. Cet ensemble architectural a pu faire l'objet d'une seconde campagne de construction sans qu'il prenne nécessairement place à une épo-

que beaucoup plus tardive que le reste. Une réflexion est à mener sur les causes de ce réaménagement, en relation avec la *chôra* environnante et la possession avérée du site par le dynaste Pleistarchos.

Théâtre (campagnes 2000-2002)

Il était au départ noyé dans un épais taillis de chênes verts. La première opération (2000 poursuivie en 2001) a consisté en un débroussaillage pour lequel nous avons bénéficié de l'aide du Service des Eaux et Forêts. Nous avons par ailleurs repris le nettoyage systématique (y compris désouchage) du bâtiment de scène et de ses abords. La campagne 2002 a complété ce travail dans la *cavea*. Il s'agit d'un théâtre de relativement petite taille: 11 rangs (et probablement 12) de gradins. On peut estimer sa contenance à 2000 places.

Une première observation: l'état de conservation du monument est assez remarquable. Cela est particulièrement vrai pour la *cavea*. La chute de gros rochers provenant de la colline sur laquelle le théâtre est adossé n'a pas sérieusement endommagé le bâtiment. En effet les principales dégradations proviennent d'un travail de récupération du marbre qui a dû commencer dès l'interdiction des représentations théâtrales et se poursuivre au delà. On a d'abord détruit les superstructures puis cassé les doucines des sièges et même commencé à débiter certains de ces derniers en creusant des trous qui permettaient l'introduction de coins. Le débitage du marbre en vue de la fabrication de chaux a été effectué sur place comme le démontre la présence dans le secteur est d'un niveau de poudre et de menus débris de marbre sous la couche de comblement. L'abandon dès cette époque est confirmé par la présence de matériel céramique datable des Ve-VIIe p.C. Le bâtiment de scène s'est effondré sur place, très probablement à la suite d'un séisme. La poussée des blocs dans leur chute s'est opérée de l'ouest vers l'est. Une partie des éléments architecturaux est venue buter sur le mur de la *parodos* nord et a déplacé le bloc d'ante de cette dernière. Par la suite la ruine des parties hautes des murs d'*analemma* des *parodoi* ont contribué à obturer les deux accès à l'*orchestra*.

Les murs porteurs ainsi que les éléments du substrat de construction sont taillés dans la roche provenant, au moins en partie, de l'aménagement de la colline pour y implanter le théâtre. Il s'agit d'un calcaire coquillier assez dur mais peu homogène et très sensible à l'érosion qui se délite au contact de l'air et de la pluie pour donner aujourd'hui l'impression fautive d'une construction grossière alors que les blocs enterrés apparaissent de bien meilleure facture. Dans les secteurs où le monument a été le plus altéré (en particulier les escaliers), on constate en effet que la roche a été nivelée afin de constituer de véritables lits d'attente pour les blocs de marbre. Tout comme pour les tours jouxtant la porte est, les assises de réglage des murs bordant les *parodoi* sont en calcaire marmoréen extrait de carrières proches. L'ensemble (sièges, *frons scaenae* etc.) a été ensuite habillé de marbre blanc à gros grain d'origine locale. Relevons la présence de quelques éléments décoratifs en marbre rose.

Comme la plupart des théâtres hellénistiques, l'édifice est adossé à la colline et la partie centrale taillée dans le rocher alors que les ailes sont construites. Les murs d'*analemmata* de la *cavea* sont bien conservés ainsi que les murs de limite des *parodoi*, mais ces derniers (le fait est plus accentué pour celui du sud) ont été l'objet de soutirages de pierres qui les ont fragilisés. Il y aurait nécessité d'une intervention rapide de consolidation en raison du risque d'effondrement de quelques très gros blocs.

La technique de construction des murs d'*analemma* varie un peu selon que l'on est sur l'aile nord ou sur l'aile sud de la *cavea*. L'aile sud est réalisée en un appareil carreau-boutisse (assises de 0,70 m., blocs variant de 1m. à 1,75 m., boutisse de 0,40 m.) sans bossage. Cette caractéristique constitue la seule différence avec le type d'appareil utilisé à la porte est et l'analogie pourrait suggérer une construction conçue dans un même programme. L'aile sud ne reprend pas ce système carreau-boutisse et le mur septentrional extérieur de la *cavea* présente un bossage assez accusé.

La pente est de 30°. Le diamètre mesuré au niveau du mur d'*analemma* est d'environ 88 m. Il n'est plus que de 56,60 m. sur le dernier rang de sièges conservé de la *cavea*. L'organisation de cette dernière est d'une grande simplicité. Il n'y a pas de circulation intermédiaire à l'exception de celle qui court entre les sièges normaux et la file des sièges de proédrie. Six escaliers de 0,63 m. à 0,65 m. de large séparent ou bordent cinq *kerkides* dont la dimension n'est pas strictement identique (du nord au sud 46°, 43°, 47°, 43°, 50°). A noter que le demi-cercle théorique est outrepassé d'environ 50°. Le problème des accès n'est pas complètement résolu. Entre partie basse il s'effectuait au nord et au sud par deux *parodoi* de 2,80 m. de large donnant accès à l'orchestra, à la circulation inférieure, aux sièges de proédrie. Pour l'instant les éventuels accès hauts ne sauraient être définis. Le dégagement du mur d'*analemma* méridional au contact du rocher montre que ce dernier a été arasé en paliers; le mur est alors constitué d'abord de très gros blocs quasi bruts, puis d'un empilage de pierres presque cubiques. Nous n'avons pas repéré d'accès supérieur dans cette partie (le nord n'a pas été dégagé). L'existence d'une circulation haute n'est pas démontrée. Sur les ailes le dernier rang de gradins en place est de modèle standard incluant une partie médiane piquetée faisant fonction de repose-pied, ce qui invite à restituer un rang supérieur de gradins. Il semble qu'au moins l'un de ces sièges tombé dans l'escalier 2 ait été sauvegardé. Il est en l'état de même hauteur que les sièges des autres rangs: 0,42 m. (0,67 m. de long, 0,64 m. de large). Le dossier est cassé et sur l'arrière le siège est piqueté. Il n'était donc pas apparent et devait jouxter un mur de clôture destiné à cacher le rocher qui surplombe la construction vers l'arrière. Quelques blocs travaillés et une moulure de couronnement retrouvés au dessus de l'aile nord de la *cavea* peuvent provenir de cette balustrade mais on ne peut écarter l'hypothèse qu'il s'agisse de blocs venant de la scène, amenés là pour être débités. Dans la partie médiane de la *cavea*, le dernier rang conservé (le onzième) comporte le siège proprement dit en arrière duquel une partie large en léger relief et piquetée doit être interprétée comme le lit d'attente d'un élément de clôture du système. Vers l'arrière des niveaux et des paliers taillés dans le rocher étaient certainement habillés; seul un décapage complet permettrait une description cohérente.

Dans la partie basse du nord de la *cavea* on aperçoit la limite de l'*orchestra* et l'angle de la *parodos* nord. Le repose-pied associé au rang inférieur des sièges (0,50 m.), la circulation (0,60 m.) au delà de laquelle était établie une file de sièges de proédrie, l'angle de la *parodos* nord avec l'*orchestra* et la base moulurée de l'ante. Une étude attentive de ce secteur montre qu'on y a procédé à des remaniements. Cela s'explique par le fait que nous sommes là dans une des parties les plus fragiles du monument. Les marches des escaliers ne sont en effet pas solidaires des sièges pas plus qu'elles ne sont liées aux murs des *parodoi*. Ce fait a contribué à fragiliser le système à ses extrémités ce qui explique que ce soit cette partie et elle seule qui ait été détruite aussi bien au nord qu'au sud. Pour les mêmes raisons une partie des marches des escaliers intermédiaires a disparu. La seule exception est l'escalier 5 mais il est facile de constater qu'il a subi de nombreux remaniements, comme le montrent les modules disparates des marches et le fait que plusieurs comportent sur la face verticale apparente un bossage piqueté dont on ne perçoit pas la logique à cet endroit. Les dimensions de l'escalier latéral (dans la partie basse où il est conservé) sont les suivantes: largeur escalier: 0,65 m.; hauteur des marches: 0,20 m.; largeur du bloc: 0,64 m.; largeur des marches: 0,30 m.

Pour ce qui est des sièges, les doucines sont assez volumineuses, la longueur moyenne des blocs varie de 0,80 m. à 1,96 m.; la largeur de 0,90 m. à 0,95 m. (respectivement 0,40 m. pour le siège; 0,30 m. pour le repose-pied; 0,25 m. pour le support du siège supérieur); la hauteur totale est de 0,42 m. dont 0,20 m. pour la doucine. En ce qui concerne les sièges de proédrie, l'ensemble constitue une file en avant de la circulation inférieure. A proximité du bloc d'ante les sièges semblent comparables à ceux des travées supérieures à cela près qu'ils sont dotés d'un dossier (aujourd'hui

disparu). Ces sièges d'honneur reposaient sur une série de dalles dont la partie antérieure en débord de 0,30 m. servait de repose-pied. La limite inférieure du système était constitué par une circulation de 0,60 m. de large, taillée verticalement et terminée par une doucine brute qui marquait le niveau de sol de l'*orchestra* en terre battue. Enfin il doit être observé que, partout pour les sièges ordinaires, le repose-pied est taillé en creux dans la partie supérieure du siège inférieur. Il sert également à l'écoulement des eaux vers les escaliers en un système soigneusement étudié. Le creusement du canal ainsi constitué s'accroît lorsqu'on atteint l'escalier où l'évacuation est facilitée par la création d'une goulotte qui déverse en avant de la marche. Lorsque la position de celle-ci l'interdit, l'écoulement s'effectue de la même façon sur l'escalier suivant.

Il n'y a pas lieu de mettre en relation avec cette évacuation les trous constatés pour l'un dans un siège de la huitième rangée en partant du bas (il s'agit peut-être d'un dispositif permettant d'accrocher un câble), pour l'autre une mortaise circulaire creusée dans l'une des marches du cinquième escalier. Ces aménagements sont plutôt à concevoir dans la perspective de la pose d'un *velum*².

Il est probable que les sièges étaient dégrossis à la carrière, mais on peut montrer que le travail de finition des blocs n'a pu être effectué qu'après leur positionnement:

- La longueur variable des blocs de gradins a comme limite impérative le passage des escaliers.

- A cet emplacement la zone de contact du gradin est retaillée pour faire apparaître en relief le profil de la marche adjacente.

- L'emplacement du repose-pied était délimité préalablement par une ligne piquetée en tirets discontinus. Sur plusieurs gradins le tracé a dû être rectifié (sans que pour autant on tente d'effacer l'ancien) pour assurer la continuité de la courbure avec le siège suivant.

Le bâtiment de scène proprement dit constitue un rectangle de 26,4x7,8 m. Il est prolongé sur ses deux ailes en direction du mur d'*analemma* des *parodoi* par un mur dans lequel était ouverte une porte permettant l'accès à l'*orchestra*. Deux piliers de marbre symétriques (de section trapézoïdale avec un angle à 110°) terminaient ce mur et constituaient l'ante ouest des deux accès. Du côté de l'*orchestra* un gros mur porteur (largeur 3 m.) constitue le support de la *frons scaenae*. Un certain nombre d'éléments de son ornementation ont pu être identifiés. Ils sont d'ordre dorique: blocs de frise-architrave (à noter le petit module des triglyphes), palmette (acrotère), un chapiteau. Nous proposerons à titre provisoire une datation du IIe s. av. J.-C. Vers l'arrière du bâtiment donnant sur l'allée bordant le théâtre à l'ouest le mur était vraisemblablement couronné par une *épicyranitis* au décor complexe comportant plusieurs registres (feuilles d'acanthe, anthémion composé d'une alternance de palmettes à quatre feuilles ouvertes et fermées, etc.) probablement d'époque antonine. Sur chacune des ailes du bâtiment de scène, en limite ouest de la *parodos*, deux massifs constitués de murs de calcaire articulés sur le pilier d'ante trapézoïdal et parallèles au mur d'*analemma* de la *parodos*. Vers l'ouest, c'est à dire dans une partie non visible du monument l'alignement est constitué de blocs de calcaire sommairement appareillés. Entre les deux, un blocage de petites pierres et de terre brun clair compactée contenant du matériel daté du tournant de l'aire ou du début du Ier s. (amphores à cornes ou à anses bifides, vases à lèvre plate moulurée). Cette couche de remblai fournit seulement un *terminus ante quem* pour le réaménagement de l'espace occupé par le bâtiment de scène.

La partie plate en terrasse, comprise entre le dernier rang de gradins et le mur extérieur est occupée tardivement par des tombes que l'on doit très probablement associer à la petite chapelle rupestre qui ouvre immédiatement en arrière de la partie médiane de la *cavea*. Cette dernière était ornée de peintures (dont un chrisme) encore partiellement conservées.

2 R. Graefe, *Vela erunt, die Zeltdächer der römischen Theater und ähnlichen Anlagen*, Mayence 1979; J.-Ch. Moretti, *L'architecture des théâtres en Asie Mineure (1980-1989)*, *Topoi* 2, 1993, p. 9-32.

Comme on pouvait s'y attendre des inscriptions gravées sur les sièges sont conservées dans les parties préservées des intempéries par une couche de terre et de végétation: des *graffiti* (nom au génitif; motif avec un couteau, une palmette et des lettres du début de l'alphabet; lettres isolées) mais aussi sur la doucine de deux sièges le nom répété ΖΜΑΡΑΤΔΟΥ, "Emeraude", gravé en lettres régulières, une fois en caractères normaux, l'autre en écriture reverse, nom d'esclave à l'origine devenu relativement fréquent par la suite (cf. l'Athènes des Antonins)³. Plus intéressant encore l'indication en grandes lettres à *apices* du nom de stéphanéphores (lettres lunaires ou carrées du IIIe s. p.C.) qui court sur trois sièges.

Bouleuterion

Le bâtiment se présente sous la forme d'un hémicycle inscrit dans un rectangle dont les dimensions extérieures sont: 17x12,70 m. Les murs ont une épaisseur régulière de 1,10 m. Les blocs qui le constituent sont arrangés en un appareil orthogonal. On peut relever de nombreuses traces de chaînage entre les blocs (croquis). La saignée mesurée a 0,12 m. de large et 0,07 m. de profondeur sur un bloc de 0,82x0,77x 0,63 m. Ils sont taillés dans le calcaire coquillier local. Le mur est monté sur une assise de réglage en calcaire plus homogène (même technique pour la muraille ou le théâtre).

L'hémicycle est constitué de sept rangs de gradins. Un seul siège de la file supérieure est à peu près en place. A l'exception d'un seul, les sièges de cette file ont basculé vers l'arrière au moment de la destruction progressive du bâtiment. Tout aussi naturellement les parties basses sont en place et le relief de la partie antérieure, brisé ou érodé vers le haut, est intact sur les deux derniers rangs inférieurs. Contrairement au profil arrondi de ceux du théâtre, les sièges ont ici une face antérieure évidée sous une bande verticale droite (0,105 m). La hauteur totale du bloc est de 0,35 m., sa largeur de 0,87 m. Le siège est uniformément piqueté, une fois en place le débord par rapport au siège supérieur est de 0,60 m. La largeur du gradin ainsi que la courbure de la partie avant est variable en fonction de sa position dans l'édifice à la fois à cause du diamètre décroissant et aussi de la présence de deux escaliers dont les marches ont disparu dans les parties hautes. On aperçoit en l'état du dégagement une seule marche de la partie la plus basse de l'escalier est.

La partie périphérique de la *cavea* est appuyée sur une structure creuse composée de deux murs au tracé concentrique distants de 1 m et constitués de blocs de calcaire de 0,50 m. d'épaisseur. L'espace compris entre ces deux murs est couvert par des grandes dalles parallélépipédiques, taillées assez sommairement dans du calcaire dur, qui reposent presque en équilibre sur des pierres de plus petit module, elles-mêmes en léger débord (0,15 m. -0,20 m.) par rapport aux murs porteurs. Cet ensemble correspond au niveau du cinquième gradin qui est taillé en biais pour reposer sur le quatrième gradin. Ces dalles sont implantées au même niveau que le cinquième rang de gradins. Le sixième rang prend appui sur cet ensemble. Ce niveau est complété par un rembourrage de petites pierres calcaires, le tout servant de support au septième rang. On pourrait s'interroger sur la destination de ce vide: s'agit-il d'une partie structurelle⁴ ou éventuellement d'un ambulacre (lasos par ex.) ? Un examen attentif de la partie conservée (à l'est) paraît démontrer que la première hypothèse est la plus crédible, en particulier à cause de la taille modeste de l'édifice (pas plus de 120 places). On observera cependant que l'on pouvait apparemment accéder à ce couloir par un passage souterrain vers le nord-ouest qu'il ne nous a pas été possible d'explorer en 2002.

Dans ce système les points d'appui sont réduits au strict nécessaire sans aucun doute pour alléger l'ensemble, ainsi le grand siège du rang 7 qui a basculé vers l'avant

3 Cf. M. J. Osborne - S. G. Byrne dans P. M. Fraser et F. Matthews, *Greek Personal Names*, vol. II, *Attica*, Oxford 1994 s.v. Στράππος, p. 400.

4 Doura Europos, J. Ch. Balty, *Curia Ordinis*, Bruxelles 1991, p.503-507.

au centre de l'hémicycle a été évidé à sa base et reposait sur ses supports seulement à sa périphérie. On comprend combien cette construction en "château de cartes" pouvait être fragile dans cette région à forte sismicité. Elle a bien résisté dans la partie est du monument parce que le mur de clôture a été doublé à l'extérieur (au total 1,75 m.) par l'adjonction d'une pièce dont les limites exactes devront être précisées.

La *cavea* se termine à sa base par un repose-pied dont le débord est de 0,44 m. et l'épaisseur de 0,23 m. Le sol de l'édifice est pour une bonne part détruit. Il n'en subsiste que le substrat est composé de petit blocs de calcaire liés par du mortier dans lequel figurent ça et là de plus grosses pierres. Dans la couche qui lui est immédiatement superposée figure du matériel romain identifiable (amphores à anses bifides) ce qui suppose une confection (ou une réfection ?) du sol au Ier s. p.C. Dans la couche supérieure (abandon) que l'on rencontre dès le niveau du premier rang de sièges on note la présence de petites pierres, de mortier, d'une importante quantité de tuiles à rebord (probablement Haut-Empire), de céramique commune (de fabrication locale ?) cuite en atmosphère réductrice.

De nombreux fragments de placage de marbre (blanc, nuage rose), des blocs moulurés en marbre, un mollet en marbre de grande taille appartenant à une statue engagée dans un mur, démontrent la qualité du décor du monument.

Les interrogations sur la date et la destination du monument sont évidemment liées. Après la première analyse il est clair que la technique de construction plaide pour une réalisation d'époque romaine. S'agit-il d'un *gerontikon* (comme à Nysa ?), d'un *presbutikon* (Sardes, Didymes) ou plutôt d'un *bouleuterion*, ? Signalons provisoirement la mention probable d'un ger[ousiarque] dans un texte inédit et de la *gerousia*⁵.

Ensembles Portiqués

Au sud-ouest de l'agora un ensemble de bâtiment étagés dont certains étaient dotés de portique est mis en évidence.

La terrasse 17 recouvre un grand portique nord-sud (longueur supérieure à 40 m.) dont quatre colonnes en place sont apparentes en l'état (entraxe de 2,20 m). L'entrée ouest est conservée encastrée dans le muret moderne qui retient la terre. Au pied de la colonnade un caniveau couvert de dalles de schistes a été repris dans le réseau moderne d'irrigation.

Dans le muret moderne entre les terrasses 17 et 19 on relève la présence d'un angle de mur en bel appareil orthogonal débouchant vers le sud sur une terrasse où l'on accédait de l'ouest probablement par un escalier. Ce mur appartient à un bâtiment dont on repère sur la terrasse 19 deux colonnes d'une colonnade est-ouest, 3 m. d'entraxe (diamètre des colonnes 0,66 m.) qui se termine par un pilier carré aux angles arrondis de 0,66 m. de côté. Dans ce même secteur sont répertoriés des éléments de l'entablement d'ordre dorique: blocs de frise (1,75x0,47x0,40 m.), triglyphe (0,25 m. de large), blocs corniche-chéneau présentant en alternance des têtes de lion servant ou non d'écoulement, mutules de 3x6 gouttes (0,25 m.). Aucun, en l'état, ne peut être décrit en entier. Sur la terrasse 20, dans le même axe que le pilier carré signalé sur 19, un stylobate en partie conservé. Les traces de préparation du lit d'attente laissent penser qu'il supportait des piliers carrés aux mêmes dimensions que celui décrit plus haut: surface carrée légèrement démaigrie inscrite dans un carré de 0,66 m. de côté dont les limites ont été tracées préalablement et les angles soulignés par des croix; au centre une mortaise pour goujon cubique avec un canal de coulée. A l'est de la terrasse supérieure (23) un pilier cordiforme *in situ* implique que nous sommes à l'un des angles intérieurs d'une colonnade de 0,40 m. de diamètre. Sur le muret qui sépare les terrasses 19 et 23, un segment de fût de pilier intégrant deux demi-colonnes opposées de

5 Dans l'inscription Le Bas-Waddington 1583 bis attribuée à tort à Alabanda (reprise avec des lectures différentes dans *BCH* 18, 1894, p. 42 et p.340).

0,40 m. de diamètre qui appartient peut-être à cet ensemble. Vers l'arrière le rocher a été profondément entaillé pour permettre l'établissement de ce monument.

Nécropole Romaine

Au cours des campagnes précédentes plusieurs nécropoles, dont l'aménagement remontait pour partie à l'époque hellénistique ont pu être individualisées. Tout naturellement elles étaient situées hors les murs. Une grande tombe complexe (rapport 2001) était en revanche située à l'intérieur de la ville et devait être perçue comme un *héroon*.

Nous avons procédé cette fois à l'étude préliminaire d'une vaste nécropole située hors les murs dans le secteur méridional

L'essentiel des vestiges conservés est ennoyé dans les terrasses modernes supportant des maisons et leurs dépendances. Il s'agit pour la plupart des tombes qui sont les plus visibles de mausolées aménagés sur un support rectiligne (construction en calcaire, carreau-boutisse) qui suppose un axe de circulation (non dégagé) en avant.

Dans le secteur étudié ont été repérés trois tombeaux dont la taille de la façade varie de 2,8 à 3,5 m. constitués d'un podium construit en calcaire et habillé de différents éléments en marbre :

- un emmarchement constitué de blocs parallélépipédiques
- une file de blocs à patte de lion
- une moulure

Au dessus est placé le sarcophage proprement dit partiellement en place dans un seul cas. Ailleurs le sarcophage a été disjoint du socle et ne subsistent que les couvercles et les bases des cuves. L'un des fragments de cuve conservés consiste en un morceau d'une guirlande apprêtée mais non terminée.

Cette nécropole a connu des réaménagements comme le démontre la présence entre deux podiums d'une tombe à tuiles, elle-même surmontée d'un sarcophage d'enfant (0,65x0,42 m.). Sur la face la mieux conservée: une tête d'enfant cheveux tirés vers l'arrière, au centre d'une guirlande de feuilles et fruits serrée par un ruban, soutenue aux angles par des têtes de bélier.

Au Musée de Muğla

Une statue provenant du site d'Hyilarima (Derebağ) a été déposée au musée de Muğla. Statue d'homme dont il manque la tête, le bras droit et le socle, hauteur totale conservée 1,50 m. Il porte un long vêtement qui dénude le torse mais recouvre le reste du corps en cachant les pieds. La partie haute du vêtement est roulée et revient du dos jusqu'au pieds. Elle est disposée en un savant drapé où l'artiste a cherché à jouer sur les épaisseurs du tissu. Cette partie est tenue serrée par la main gauche dont les doigts sont repliés. Au niveau de la taille ce même bourrelet est maintenu dans sa position par la main gauche et pend en un savant dégradé le long du flan gauche.

Les plis du vêtement sont très sommairement indiqués dans le dos qui est traité à plat, de façon peu réaliste. Il faut en conclure que la statue était adossée à un mur ou en tout cas non visible de l'arrière.

Il semble que l'on ait voulu représenter un magistrat. Ce monument par sa facture serait à dater de la basse époque hellénistique.

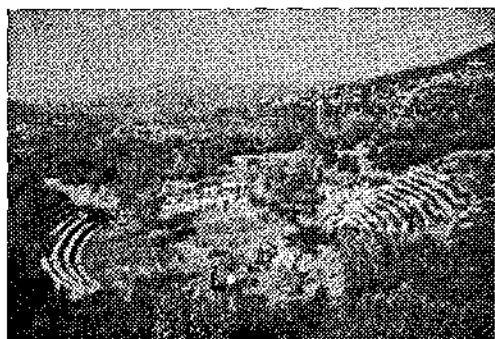

Photo 1: Théâtre, vue générale

Photo 2: Théâtre, cavea nord

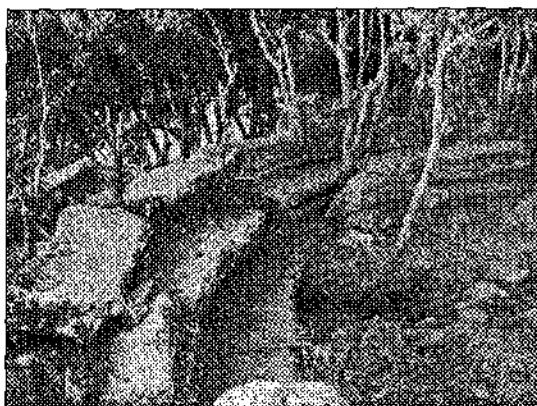
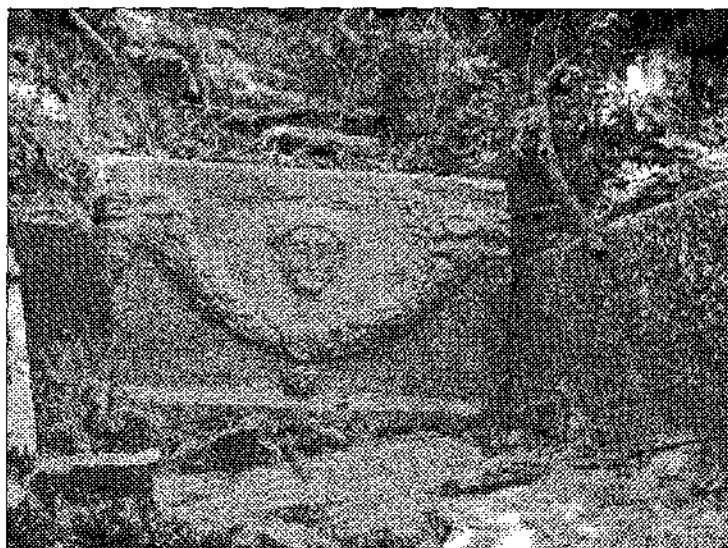

Photo 3: Bouleuterion

**Photo 4: Récvojoler,
tombe d'enfant**

BATI PAMPHYLIA VE DOĞU LYKIA'DA EPIGRAFYA ARAŞTIRMALARI 2002

Bülent İPLİKÇİOĞLU*

1989 yılından bu yana, Avusturya Bilimler Akademisi Küçükasya Komisyonu'nun finans desteğiyle uygulanmakta olan "Batı Pamphylia ve Doğu Lykia Epigrafya Araştırmaları Projesi"ne ilişkin çalışmalara 2002 yılı Temmuz-Ağustos aylarında devam edilmiştir. Yüzey araştırmalarına bir süre misafir olarak Doç. Dr. A. Vedat Çelgin (İstanbul Univ.) ve proje asistanları olarak Araş. Gör. Hüseyin Sami Öztürk (M. A., Marmara Univ.), Arkeolog-Eskiçağ Tarihçisi Ayşegül Ergene (M. A.) ile öğrenciler Furkan Akderin ve Orhan Ataç (Marmara Univ.) katılmışlar ve özverili gayretleriyle önemli katkılar sağlamışlardır.

2002 yılı çalışmaları, Korkuteli İlçesi'nin Mamatlar, Duraliler, Nebiler, Kızılcadağ, Kızılaliler, Büyükkaraman Yaylası, Bahçeyaka ve İmrahor köyleri; Elmalı İlçe Merkezi; Antalya Merkez İlçe'nin Gökdere Mahallesi ve Hisarçandır Köyü; ayrıca antik Trebenna, Onobara, Termessos ve Neapolis kentlerinde gerçekleştirilmiş olup, başta mezar yazıtları olmak üzere miltaşları, onur anıtları, adaklar ve sınır yazıtlarından oluşan toplam seksen yazıtın dokümantasyonu yapılmıştır.

Topografya, yönetim organizasyonu, onomastik ve din tarihi bakımından önemli sonuçların elde edilmesine olanak sağlayan ve tek tek üzerinde durulması bu bildiri çerçevesinde mümkün olmayan buluntulardan yalnızca ikisine yakından değinmek istiyoruz:

Prof. Robert Fleischer'in (Mainz) dikkatimizi çekmesi üzerine, 2002 yılı çalışmaları sırasında Termessos'taki Alketas Mezarı'nın¹ hemen kuzey-kuzeybatısında bir kaya kutsal alanı keşfedilmiştir. Kutsal alan, tam olarak doğal kayaların işlenmeye uygun, L biçiminde iki duvar ve bunun önünde küçük bir teras oluşturdukları yerde bulunmakta olup bu uygun durumundan dolayı kabartmalı tasvirleri ve yazıtları olan birçok adak nişi içermektedir. Kutsal alanın batı kanadını oluşturan kaya duvarının kuzeybatı ucunda *arcosolium* biçiminde kabartmalı bir adak nişi bulunmaktadır. Bu nişin içinde ayakta duran, askerî giyimli, başları tahrip olmuş üç erkek figürü cepheden, kabartma halinde tasvir edilmiştir. Figürler sağ ellerinde, bir yılanın su içtiği birer *patera*, sol ellerindeyse birer çift balta tutmaktadır. Sağ bacaklarının yanında, yılanlara bakan birer köpek vardır. Bu nişin güneybatısında gene aynı duruş ve giyimde tasvir edilmiş üç erkek figürünün kabartmasını içeren ikinci bir niş bulunmaktadır. Kayalığın aynı yüzünde, hemen ikinci nişin yanında yan yana kazınmış, güçlükle okunabilen iki yazıt yer almaktadır. Sağdaki yazıtın alt kısmındaysa üçüncü bir niş mevcut olup aynı figürleri içermektedir. Kutsal alanın güney kanadını oluşturan kaya duvarı üzerindeki iki yazıt alanının – ki ya-

* Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, Goztepe Kampüsü, Kadıköy, TR-81040 İstanbul/TÜRKİYE e-posta: iplikcioglu@turk.net.

1 Kent planında F4; bk. TAM III: Tituli Pisidiae; 1: Tituli Termessi et Agri Termessensis (Wien 1941) Tab. I.

zıtlar ya tamamen silinmiştir ya da alanlar boş bırakılmıştır – alt kısmında da iki ayrı, yani dördüncü ve beşinci nişler yer almaktadır. Bunlardan daha büyük olanı gene üç tane ayakta duran, askerî giyimli, sol ellerinde birer çift baltaya tutan, cepheden tasvir edilmiş kabartma erkek figürlerini kapsamakta; küçük nişteki kabartmada tasvir edilen figürlerin nitelikleriyse taştaki yoğun çözülme nedeniyle anlaşılamamaktadır. Kutsal alanın güneyinde, aynı kayalığın devamında bir altıncı niş bulunmakta olup kabartmasında bu kez yalnızca bir tane ayakta duran, askerî giyimli erkek figürü cepheden tasvir edilmiştir. Bu figür sağ elinde bir *patera*, sol elindeyse bir kalkan tutmaktadır. Nişin sol yanında iklim koşulları yüzünden büyük ölçüde bozulmuş ve bu nedenle sağlıklı bir şekilde okunması artık mümkün olmayan bir yazıt vardır.

Kutsal alanın doğu duvarı üzerindeki yazıtlardan, harf biçimlerine göre daha sonra kazınmış olanı, Theoi Dikaioi'a, yani "Adil Tanrılar"a adakta bulunan kişilerin bir isim listesidir:

- Θεοῖς Δικαίοις
'Επηκόοις Αὐρ(ήλιος) Μα -
κάριος Μολεσιος ὁ καὶ ΒΟ -
4 ΔΩΣ.....ΟΚΑΝ ἐνγράφει
.....ΟΤ.. εὐξάμενοι
...[οἱ ὑπογεγ]ραμμένοι Αὐρήλιοι
'Αρχε.[ca. 8]άρης 'Αρτεμιδώ[ρου],
8 Χρύσεως 'Αρτέμωνος, Σωτήριχος Μα.[ca. 3?],
'Αρτέμων Χρυσέωτος, 'Ερμῆς Κ.. ο. ου,
Εὐάρατος Γόργου, Κόττος Εὐάρατου,
"Εντειμος Ακινάκαριου Τρο(κονδου),
12 'Αγόραστος 'Εντείμου, Θόας 'Τέρωνος,
Πρωτόγονος Τρο(κονδου) 'Ερ(μαίου) Μασσαντος,
...νδος Φιλιστίωνος Μελησά[νδρου],
Πλάτων 'Ερμᾶ 'Απολλωνίου 'Αγο(ράστου),
16 Παρμενίων 'Ερμειανού, Σ....λος ...,
Προσδόκιμος 'Ερμολάου [ca. 7]Ο[ca. 3],
.....άτωρ 'Αγαθαγγέλου ca. 7-8],
....Σ.. Ζωσίμου, Εὐμέρος 'Ερμ[ca. 6]
Noch eine Zeile?

Yazıtta zikredilen ve bazılarının baba-oğul oldukları görülen toplam 21 kadar Aurelius'tan herhangi birinin başkaca tanınmaması dikkat çekicidir. 13. satırda zikredilen Αὐρ. Πρωτόγονος Τροκονδου 'Ερμαίου Μασσαντος'un Termessos'taki Κ ailesine² mensup olma ihtimali oldukça yüksektir. Zira bu aileden şimdiye kadar beş Μασας ve dört 'Ερμαῖος belirlenmiş olup bunların arasında üç Masas oğlu Hermaios³ ve üç Hermaios oğlu Masas⁴ bulunmaktadır. Ailenin şimdiye değin bilinen en eski "Masas oğlu Hermaios"u olan Κ 2'nin, Protogonos'un büyükbabası olması mümkün değildir. Zira bu kişinin

2 Bk. R. Heberdey, *Termessische Studien* (Wien-Leipzig 1929) 107-110 ve TAM (n. 1) 305.

3 Κ 2, Κ 7 ve Κ 16.

4 Κ 4 ve Κ 12. Ayrıca B. İplikçiöğlu – G. Çelgin – A. V. Çelgin, *Epigraphische Forschungen in Termessos und sei-nem Territorium II* (Wien 1992) no. 14, sat. 1'deki Μασας 'Ερμαίου'ya da bk.; bu şahıs da büyük bir olasılıkla aynı ailenin bir üyesiydi.

30'lu yaşları M.S. 120'ler civarına tekabül etmektedir. Eğer K 7 ya da K 16 Protogonos'un büyükbabası iseler, yazıtımızı M.S. takriben 120 ile III. yüzyılın sonu arasındaki zamana tarihleyebiliriz. Çünkü K 7'nin 30'lu yaşları M.S. 180'lere; şimdiye değin bilinen en genç "Masas oğlu Hermaios" olan K 16'ninkiyse MS 240'lara tekabül etmektedir⁵. 15. satırdaki Aür. Πλάτων 'Ερμᾶ 'Απολλωνίου 'Αγοράστου ise herhalde, TAM (n. 1) no. 223'te mezar sahibesi Aür. 'Αγοράστη'nin babası olarak zikredilen Aür. 'Ερμᾶς 'Απολλωνίου'nun oğludur. Babanın da "Aurelius" *gens* adını taşıyor olması, yazıtımızın aşağı yukarı *terminus post quem*ini oluşturan M.S. 240 yılıyla uyusmaktadır.

Bu yazıtın sol yanında bulunan ve harflerin karakterine bakılırsa diğerine göre daha önce, fakat her halükarda Roma İmparatorluk Çağı'nda kazanmış olan yazıt ise, vezinli olarak kaleme alınmış, "Adil Tanrılar"a (Theoi Dikaioi) bir şükran metnidir:

- 'Αγαθῇ Τύχῃ. Ὑπὲρ ΒΟΛΛΑΡΧΗ
Σ ..Ν.....ΣΕΗΣ.Ξ.....Ν
.....τάτοις θήκατο τήνδε χάριν
4 ..Τ' ἐπιφανεστάτοισι Θεοῖσι Δικαίοισι
..Ο.Σ..... ἀνδράσιν εὐζομένους
..Ο.Λ.ΦΑΣΙΟΥΚΙΜΗΡΑΙΠΙΟΝ θιάσοιο
..ΕΝΟ.ΚΑΜΕΝ ἔπη γράψατο καὶ ΦΙΛ.
8 ..Δ....ΑΡ..Ι.ΣΙΝΕΡΓΗΣΟΣΓΕΝΟ..
..... ἐταιρείην ΜΕΣ.Α.ΥΜΙΕ.
..... 'Ερμῆς Ο.ΠΙΡΑΤΕ v ΕΣΣ...
..Ο....ΤΟΙ..ΟΥΑΙΕ μ v ἑσοῖς
12 ..Ε....ΑΤΕΠΙΟΣ ἄστείου .Η.

Sathın iklim şartlarından dolayı büyük ölçüde bozulması nedeniyle okunması son derece zorlaşmış olan metinde, veznin olağan düzenliliğini bulmak da çok güç hale gelmiştir. Bununla birlikte, 3. ve 5. satırlar belli bir şekilde *pentameton*'ların sonları olduğu için, tüm şiirin, 2. satırdan başlamak üzere, çift rakamlı satırlarda *heksameton*'lu daktilik mısra çiftlerinden, diğer satırlardaysa *pentameton*'lulardan oluştuğu kabul edilebilir.

Bu yazıtların her ikisinde de sözü edilen "Adil Tanrılar" (Theoi Dikaioi) şimdiye değin yalnızca Kibyra bölgesinden, Roma İmparatorluk Çağına ait bir adağın yazıtında belgelenmiştir⁶. Bu adak, ayakta duran, yüzü örtülü, ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi içinde, cepheden tasvir edilmiş bir kadın figürüyle, bu figürün solunda tunika tarzı bir giysi içinde aynı şekilde duran üç erkek figüründen oluşan bir kaya kabartmasıdır. Erkek figürler sol ellerinde birer çift balta tutmaktadır. Büyük ölçüde bozulmuş yazıt, kabartmanın altındadır: ΑΛ[] | Θεοῖς Δικαί[οις εὖ] | χήν = "AI[] Adil Tanrılar'a bu adağı sundu". Corsten, kabartmada tasvir edilen figürlerin ortak duruşlarına bakarak, bunların hepsinin "Adil Tanrılar" olduğu sonucuna varmıştır. Termessos kabartmalarındaki üçlü, şüphesiz Kibyra kabartmasındaki üç erkek figürüyle aynıdır. Dolayısıyla, Kibyra kabartmasındaki "Adil Tanrılar"ın bir dörtlüden, Termessos'takilerin ise bir üçlüden oluşması dikkat çekicidir. Öte yandan, Termessos'ta yalnızca bir nişte tek bir erkek figürü vardır.

5 Bu tarihlemelerin sistematığı için bk. Heberdey (n. 2) 58.

6 Bk. Th. Corsten, Kibyra 2000, şurada: *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 19,2 (Ankara 2001 [2002]) 139, Res. 9 = idem, *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 60: Die Inschriften von Kibyra, Teil I: *Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung* (Bonn 2002) no. 96.

"Adil Tanrılar" (Theoi Dikaioi) tanımlamasıyla, Phrygia ve sınır bölgelerinde oldukça yaygın olan henoteist "Ὅσιος καὶ Δίκαιος" (ya da "Ὅσιον καὶ Δίκαιον") = "Aziz ve Adil" tanrı tasavvurunun müşkül problem alanı içinde bulunduğumuza şüphe yoktur. Bir ya da iki tanrı olarak anlaşılan ve soyut bir uluhiyet olan "Hosios kai Dikaioi" inanç kompleksine ilişkin belgeleri Marina Rici bir araya getirmiş⁷ ve yorumlamış⁸ bulunmaktadır. Değerlendirilen toplam 117 anımdan 11'i yalnızca "Ὅσιος'a; 2'si yalnızca Δίκαιος'a; 2'si Θεοὶ "Ὅσιον"ya ve nihayet 3'ü Θεοὶ "Ὅσιον καὶ Δίκαιον"ya yöneltilmiştir. Rici'nin meydana getirdiği *corpus*la ilgili olarak Maionia ve Phrygia'daki "Hosios kai Dikaioi" hakkında bir referat kaleme alan Reinhold Merkelbach⁹ ise, bu tanrı(lar)ın Güneş Tanrısı Helios'un ulakları olma özelliğine dikkati çekmektedir.

"Ὅσιος (aziz) ve δίκαιος (adil) olma niteliklerinin "Hosios kai Dikaioi"tan başka uluhiyetlere de özgü olabildiği gerçeğine dayanarak, Termessos yazıtlarındaki Θεοὶ Δίκαιον ifadesinin üçlü bir tanrı grubunun adı ya da belirli bir yerli tanrı grubunun toplu tanımı olarak görülmesi gerektiği kanaatindeyiz¹⁰. Fakat, bu kolektif tanımlamanın içine "Hosios kai Dikaioi" uluhiyetinin hiçbir şekilde alınmadığını kesin olarak söylemek ise, her ne kadar bu tanrı(lar)ın spesifik değil, ama bilinen ikonografik belirtileri Termessos ve Kibyra kabartmalarında mevcut olmasa da, mümkün değildir.

Termessos yazıtlarının birinde "Adil Tanrılar"dan ἐπήκοος (= „duyan, dinleyen") *epitheton*yla söz edilmektedir. Hem Apollon'la birlikte Hosios için, hem de Hosios-kai-Dikaioi için belgelendirilmiş olan bu sıfat, şüphesiz, "Adil Tanrılar"ın (Theoi Dikaioi) özdeşleşmesi için tek başına yeterli olmamakla birlikte, ister istemez Hosios-Dikaioi'un Helios'un ulaşı (ἄγγελος) olarak tanınmadan ülke üzerinde atla gezdiğini ve Güneş Tanrısı'na insanların iyi ve kötü işlerini bildirdiğini anımsatmaktadır. Hosios-Dikaioi'la sık sık asosiye edilen Apollon ve Helios da, bilindiği gibi, ἐπήκοος tanrılardır. Hem Termessos kabartmalarında, hem de Kibyra kabartmasında "Adil Tanrılar"ın atribüsü olarak görünen, öte yandan Minos ve Hellen ritüelinde, ayrıca birçok Anadolu kültüründe kült sembolü olarak bolca belgelendirilmiş olan çift baltayı ise, Rici tarafından meydana getirilmiş *corpus*taki beş anıt¹¹ üzerinde tasviri bulunan ve Apollon olduğu düşünülen atlı da atribü olarak göstermektedir. Nihayet, Termessos'taki kutsal alanın kabartmalarından birinde açık bir biçimde tasvir edilmiş olan yılanlar da "sonsuz gençleşme ve yenilenme"nin sembolü olarak "Adil Tanrılar"ın "iyileştirici" yönünü doğrulamakta ve Helios ile Apollon'un "iyileştirici tanrılar" olarak yeterli ölçüde belgelendirilmiş bulunduklarını anımsatmaktadır. Bununla şüphesiz, Termessos'un üçlü grubunda ve Kibyra kabartmasındaki üç erkek tanrı figüründe mutlaka Apollon, Helios ve Hosios-Dikaioi'un temsil edilmiş olmaları gerektiğini söylemek istemiyor, yalnızca, Hosios-Dikaioi kültürüyle bu kültü en fazla yakın durduğuna şüphe bulunmayan Tanrı Apollon ve Helios'un Termessos ve Kibyra'daki "Adil Tanrılar"la bir ilişki içinde olabileceğine işaret etmeyi amaçlıyoruz. Tabii bu bağlamda, Termessos'taki kutsal alanın güneyindeki altıncı adak nişinin kabartmasında neden yalnızca tek bir tanrı figürü tasvir edildiği sorusu yanıtsız kalıyor.

7 Bk. EA 18 (1991) 1-70; 20 (1992) 95-100.

8 Bk. EA 19 (1992) 71-103.

9 Bk. ZPE 97 (1993) 291-296.

10 Keza bk. Rici, EA 19 (1992) 75.

11 EA 18 (1991) no. 20. 23-26.

BERICHT ÜBER DIE ARBEITEN IN BLAUNDOS IM JAHR 2002

Axel FILGES*

Die Feldforschungen in der Kleinstadt Blaundos im lydisch-phrygischen Grenzgebiet, 40 km. südlich der heutigen Provinzhauptstadt Uşak gelegen, sind im Herbst des Jahres 2002 mit der dritten Kampagne (1. bis 29. 9. 2002) abgeschlossen worden¹.

Die Forschungen in Blaundos haben damit über drei Kampagnen von jeweils vierwöchiger Dauer stattgefunden. Bevor die Tätigkeiten der Kampagne 2002 im einzelnen vorgestellt werden und ein kurzes historisches Resümee erfolgt, seien noch einmal die Wahl von Blaundos als Forschungsobjekt sowie die Fragestellungen und Methoden des Projektes zusammengefaßt.

Auf eine ausführliche Begründung der im folgenden vorgestellten Interpretationen von Einzelmonumenten kann in diesem Rahmen verzichtet werden, da die Ergebnisse in Band 48 der Istanbuler Forschungen unter dem Titel "Blaundos Berichte zur Erforschung einer Kleinstadt im lydisch-phrygischen Grenzgebiet" vorgelegt werden.

Ziele und Methoden

Zunächst eignet sich Blaundos aufgrund seiner überschaubaren Größe bei einer Vielzahl noch anstehender Monumente als wenig kosten- und zeitintensive und somit effizient zu beforschende Stadtanlage. Ein Grund für die Wahl von Blaundos lag an der Sichtbar- und Zugänglichkeit derjenigen Denkmäler, die eine Stadt in ihrer Gänze ausmachen (Abb. 1). Auch der kurzzeitige Besucher wird keinen Bestandteil einer typischen Stadtanlage vermissen: Straßen, Tore und Plätze, öffentliche und private Gebäude sind genauso obertägig zu identifizieren wie Architekturensembles sakraler Art, die Stadtbefestigung oder die großen Nekropolen.

Neben einer kunstgeschichtlichen Auseinandersetzung mit den Monumenten ist am Beispiel von Blaundos historischen Aspekten im weitesten Sinne (politisch, wirtschaftlich, sozial, kulturell, religiös) nachzugehen, die für eine größere Gruppe von inne-

* Dr. Axel FILGES, Institut für Klassische Archäologie, Universität Tübingen, Burgsteige 11, D – 72070 Tübingen/DEUTSCHLAND
axelfilges@hotmail.com.

¹ Dank gebührt der Türkischen Antikendirektion für die Genehmigung der Arbeiten und besonders Nilüfer Babacan vom Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, die als Regierungsvertreterin an der Unternehmung mit großem Engagement teilgenommen hat. Ebenfalls möchte ich mich bei dem Deutschen Archäologischen Institut für die Finanzierung und den deutschen Grabungen in Aizanoi und Pergamon für logistische Unterstützung bedanken. Schließlich ist E. Varinlioğlu für seine Erlaubnis zu danken, im Umland von Blaundos in den Dörfern und Kleinstädten einen Inschriftensurvey durchführen zu dürfen.

Teilgenommen haben außer dem Berichterstatter Peter Baumeister (Istanbul), Ülkü Bayrak (Istanbul), Benno Surgey (Karlsruhe), Jürgen Giese (Berlin), Andreas Henning (Karlsruhe), Dr. Petra Matern (Istanbul), Dorothea Roos (Karlsruhe), Dr. Falko von Saldern (München) sowie Ute Schwertheim (Berlin).

anatolischen Siedlungen Gültigkeit besitzen könnten. Daneben können auch übergeordnete Prozesse, die in den Altertumswissenschaften unter den Begriffen Hellenisierung und Romanisation bekannt sind, beleuchtet werden. So hat Blaundos als eine makedonische Militärsiedlung zu gelten. Neben diesem Hinweis auf eine griechische Bevölkerungsgruppe in einer anatolischen Stadt mit einem einstmals luwischen Namen berichten die Inschriften andererseits aber auch von einem starken römischen Element, das sich seit dem 1. Jh. n. Chr. bemerkbar machte.

Trotz der Beschränkung auf eine reine Oberflächenprospektion im Gegensatz zur Ausgrabung steht immer noch ein relativ großes Spektrum von Methoden zur Verfügung, die hier kurz aufgelistet seien: - Kartierung des Stadtgeländes mittels Totalstation Geodimeter 400 und Bearbeitung mit AutoCAD, - Luftbildphotographie, - Zeichnerische Gebäude- und Baugliedaufnahme sowie das Zeichnen von Kleinobjekten wie Keramik, - Einfache photogrammetrische Methoden, - Photographie als relativ objektive Aufnahmemethode, - Abklatsch von Inschriften auf Spezialpapier.

Daneben wurden Begehungen durchgeführt, die aber nicht einem intensiven survey entsprechen, sondern eine gezielte Sichtung und Aufnahme von monumentalen Denkmälern sowie eine nur exemplarische Sammlung von Kleinfunden zum Ziel hatten.

Arbeiten 2002

Ich komme nun zu den Arbeiten des Jahres 2002, bei denen es vor allem um das Schließen von Lücken im Dokumentationsbestand ging. Beginnen wir bei dem nördlichsten Gebäude von Blaundos, dem sogenannten Bau 1 (Abb. 2). Frühe Forscher gingen von einem kleinen Tempel aus.

Auf der Grundlage einer Bauaufnahme und der Analyse der Architekturglieder erscheint es uns dagegen am wahrscheinlichsten, daß es sich um ein Grab in Tempelform handelt. Darauf deutet das Fehlen einer Zugangstreppe, die Ausrichtung der Schaufassade auf das Straßennetz und die Unterschiede der Bauornamentik im Vergleich mit den beiden Tempeln von Blaundos. Da sämtliche übrigen Gräber im Verband der Nekropolen angelegt sind, oder aber weiter entfernte Tumuli darstellen, handelt es sich um ein Luxusgrab wohl für eine bedeutende blaundische Persönlichkeit, die wir leider nicht fassen können. Der Bau markiert damit gleichzeitig die Grenze der Stadt, will man nicht von einem Grab innerhalb der Besiedlung ausgehen.

Für den Aufbau der Hallen des Heiligtums in der Nordstadt konnte aus einzelnen Architekturgliedern ein Rekonstruktionsvorschlag erarbeitet werden. Einzigartig ist dabei der Mischstil aus dorischen und ionischen Elementen, der meines Wissens in dieser Konzentration an anderen Orten nicht bekannt ist. Als stilbildend ist dabei das mehrgeschossige Sebasteion von Aphrodisias anzunehmen. Dessen Ornamentik wurde aber in der Konzentration auf nur ein Geschoß in Blaundos noch stärker hybrid gestaltet und so etwa ein ionischer Zweifaszienarchitrav mit dorischen Guttæ versehen (Abb. 3).

Das noch hoch anstehende Nordtor wurde steingerecht aufgenommen (Abb. 4). Wie sich schon früher abzeichnete, muß es sich aufgrund der Reduzierung des Stadtareals und der Verwendung von Spolien um einen relativ späten Bau handeln. Überlegungen zum Typus allein erlauben keine sichere zeitliche Einordnung; diese ist nur über den Vergleich mit datierten Toren wie in Aphrodisias und Sagalassos herzustellen, womit eine Datierung der Stadtbefestigung in die zweite Hälfte des 4. Jhs. n. Chr. wahrscheinlich wird. Interessant ist, daß nach derzeitigem Kenntnisstand keine spezielle historische Situation für den Bau der Befestigung verantwortlich gemacht werden kann, sondern das Großbauprojekt eher aus einer Phase der Stadtprosperität herzuführen scheint.

Als weiteres Zwischenergebnis darf die Rekonstruktion eines überraschend großen Gymnasiums vorgestellt werden. Aufmerksam wurden wir auf diese Platzanlage durch die Kartierung von Architrav- und Friesfragmenten, die über eine große, in

byzantinischer Zeit umgenutzte Fläche verteilt sind. Aus der Verteilung von Mauerzügen und verstürzten Architekturgliedern kann eine fast quadratische Anlage zeichnerisch rekonstruiert werden (Abb. 5). Bei der Frage nach der Funktion möchte man aufgrund der Größe am liebsten eine Agora postulieren. Die quadratische Form, das gänzliche Fehlen von Resten potentieller sakraler Gebäude, die Lage oberhalb des Stadions und nicht zuletzt ein inschriftlich erwähntes Gymnasion in Blaundos raten aber zur Deutung als Sportanlage. In der Südostecke befindet sich ein Versturz zahlreicher qualitativvoller Architekturglieder, der nach den einzelnen Bestandteilen als Propylon gedeutet werden kann. Ein neu gefundener Architrav mit gut erhaltener Inschrift mit Hinweis auf die Stifung des in Blaundos gut bekannten C. Mummius Macer läßt an eine Entstehung in der Mitte des 1. Jhs. n. Chr. denken (Abb. 6).

Anhand von noch aufrecht stehenden Doppelsäulen und Pfeilern der Hauptstraße (Abb. 7) wurde deren Verlauf zeichnerisch erschlossen und gleichzeitig im Verbund mit den rekonstruierbaren größeren bebauten Flächen nach einem Stadtraster gesucht. Als Ergebnis ergibt sich eine recht gleichmäßige Verteilung von länglichen Arealen mit einer Breite von etwa 30 m. Das Gymnasion würde dabei die Breite von zwei Bebauungsflächen einnehmen. Auffällig ist, daß sich die spätere byzantinische Wohnbebauung nur noch in Ausnahmefällen am kaiserzeitlichen Raster orientiert, das vielleicht auf einen uns nicht faßbaren hellenistischen Vorgänger zurückzuführen ist.

In der Kampagne 2002 wurden sämtliche obertägig sichtbaren Einzelblöcke, die aufgrund ihrer Isoliertheit keine Aufnahme in den Stadtplan gefunden hatten, autopsiert. Dies geschah in der Hoffnung, Hinweise auf Häuser und Höfe der byzantinischen Bebauungsperiode zu finden, für die sehr oft Spolien benutzt wurden. Als Ergebnis zeichnet sich ab, daß es für diese Zeit kaum einen einheitlichen Haustypus gibt (Abb. 8). Vielleicht darf man eine häufiger vorkommende Drei-Raum-Gruppe als eine feste Grundrißform werten. Auch nach dieser intensiven Suche muß die Identifizierung eines Kirchengebäudes immer noch mit einem Fragezeichen versehen werden. In Frage kommen nur zwei Gebäudereste, einmal das Steinfachwerkgebäude, das aber eher als Basilika zu deuten ist, und dann eine große Struktur mit außergewöhnlich mächtigen Mauern, denen man auf der Ostseite noch mit etwas gutem Willen eine Apsisform ablesen kann. Diese potentielle Kirche würde dreischiffig gewesen sein mit einer Hauptapsis und zwei kleineren Seitenapsiden.

Im Theater am Osthang wurden die ornamentierten Bauglieder aufgenommen, was angesichts der Versturzhöhe nicht immer leicht war. Als Bestandteile der Tabernakelarchitektur des Bühnenhauses lassen sich Rund- und Dreiecksgiebel nachweisen, die in einem Wechsel angebracht gewesen sein werden (Abb. 9). Da es überraschend wenig Bestandteile der Schaufassade gibt, ist die zwingende Folgerung – auch unter Berücksichtigung der Neigung der cavea –, daß es sich bei dem obertägig Sichtbaren nur um die Elemente des zweiten und damit obersten Stockwerks handeln kann. Das untere Stockwerk wird noch im Boden verborgen liegen. Bei der Lage am Steilhang ist es im übrigen auch das Wahrscheinlichste, von einer hohen Überdeckung durch herabgestürzte Erdmassen auszugehen.

Die Kammergräber mit Arkosolnischen der Nekropolen rings um die Stadt wurden noch einmal abgegangen, diverse Grundrisse und Schnitte von herausragenden Gräbern gezeichnet und in einer Photokampagne jeder Malerei rest in etwa dreißig Höhlen dokumentiert. Dabei gelangen noch aufregende Neuentdeckungen wie etwa ein Rad schlagender Pfau an der Decke einer Nebenkammer in der Südwest-Nekropole.

Die Grabtypen wurden herausgearbeitet und in eine chronologisch-topographische Beziehung gesetzt. Als Datierung für die Gräber ergibt sich aufgrund von Vergleichen vor allem aus den Hanghäusern von Ephesos ein Ansatz in das 3. Jh. n. Chr.

Archäologen des frühen 20. Jhs. zufolge sollte das Trinkwasser des antiken Blaundos aus der 7,5 km. entfernten Stadt Nais (heute Inay) stammen. Reste eines Aquäduktes haben sich in der Nordstadt von Blaundos nur über einige Meter erhalten, danach bricht die Spur vollkommen ab (Abb. 10). Hier versuchte ein einwöchiger Survey, bei dem immer wieder Reste großer und einheitlicher Wasserrohre gefunden wurden

(Abb.11), den Verlauf der Leitung zu erkunden. Als Endergebnis läßt sich festhalten, daß tatsächlich eine in die Erde vergrabene Tonrohrleitung von Nais nach Blaundos geführt hat, die das extrem schwierige Terrain mit zahlreichen Höhenrücken durch weiträumige Umgehungen unter Beibehaltung einer konstanten sanften Neigung gemeistert hat.

Schließlich sei noch auf den Inschriften-Survey in sämtlichen Dörfern und Städten der Umgebung hingewiesen. Dort gelangen allerdings nur wenige Neufunde, die im Gegenzug aber in Blaundos an den steilen Hängen des Stadtberges und bei der aufmerksamen Autopsie und Reinigung von Architekturblöcken zu verzeichnen waren. So können wir für Blaundos nun für jedes größere öffentliche Marmorgebäude mindestens eine Inschrift, zumeist mit Nennung des Stifters, belegen.

Ein kurzer Abriss der Stadtgeschichte nach den neuen Untersuchungen

Abschließend sei hier ein kurzer und zwangsläufig sehr allgemeiner Abriss der Stadtgeschichte gegeben. Blaundos hieß nach Ausweis seiner hellenistischen Münzprägung zunächst Mlaundos, erst im späten 1. Jh. v. Chr. änderte sich der Anlaut in ein für griechische Zungen leichter zu sprechendes Blaundos. Mlaundos ist aber kein griechisches Wort, sondern luwischen Ursprungs. Dadurch ist das Alter nicht der Stadt, wohl aber der Wahrnehmung des Areals, bis in das 2. Jt. v. Chr. hinunterdatiert. Materielle Reste aus dieser Zeit konnten nicht nachgewiesen werden. Aus Inschriften und von Münzen wissen wir von makedonischen Siedlern in Blaundos. Da solche nur im 3. oder 2. Jh. v. Chr. in Nachfolge Alexanders des Großen in Städten angesiedelt worden sind, muß eine hellenistische Stadtanlage sicher existiert haben. Aber auch von dieser gibt es keinerlei Spuren. Immerhin belegen Münzen und vor allem zahlreiche Keramikscherven eine hellenistische Nutzungsphase.

Die Blütezeit von Blaundos war ohne Zweifel die Kaiserzeit mit einem Schwerpunkt in flavischer und traianischer Zeit, als fast die gesamten öffentlichen Gebäude neu gebaut wurden. Vielleicht hat ein Erdbeben zu einer Vernichtung früherer Monumente geführt, wie es etwa auch von Hierapolis bekannt ist? Um 100 n. Chr. hat Blaundos seine größte Ausdehnung sowie ein Territorium besessen, das von nicht unbeträchtlicher Größe gewesen ist. Da die Inschriften der neu errichteten Gebäude sehr oft sowohl in Griechisch als auch Lateinisch niedergeschrieben worden sind, muß ein hoher Anteil von Italikern in Blaundos ansässig gewesen sein. Obwohl Blaundos mit Sicherheit keine römische Kolonie war, muß es sich um eine vergleichbare Ansiedlung von zahlreichen Römern gehandelt haben, die allerdings keinen besonderen Stadtstatus beinhaltet und keinen schriftlichen Niederschlag gefunden hat.

Für die öffentlichen Gebäude aus lokalem Mergelstein läßt sich eine regionale, allerdings eher im Bereich von Mäander und Lykos beheimatete typologische Koiné feststellen, an die sich Blaundos als nördlichste Stadt anschloß. Das beste Beispiel hierfür ist die beidseitige Hauptstraßenportikus, die fast identisch in Hierapolis, Tripolis und Laodikeia vorhanden ist.

Im 4. Jh. wurde Blaundos wie viele andere Städte mit einer großen Befestigungsanlage ausgestattet, die ein großes Gemeinschaftsprojekt darstellte und von einer gewissen Prosperität in dieser Zeit Auskunft gibt. Die heute sichtbaren Spolienmauern im gesamten Stadtzentrum werden Hausbauten des 6.-8. Jhs. nach Chr. angehören. Diese schlachteten die früheren Gebäude aus oder nisteten sich in noch aufrechtstehenden Strukturen ein. Straßen und Plätze wurden dabei wahllos überbaut.

Die Quellen aus den späteren Jahrhunderten sind spärlicher, immerhin werden Bischöfe auf verschiedenen kirchlichen Listen bis in das 12. Jahrhundert hinein für Blaundos überliefert. Da es sich hierbei aber auch um an anderen Orten ansässige Titularbischöfe handeln kann, ist von einem funktionierenden Gemeinwesen bis in diese Zeit selbst nicht unbedingt auszugehen, wohl aber wird die Stadt nach allgemeinen Erwägungen und Vergleichen mit Nachbarstädten bis in die mittelbyzantinische Periode bewohnt gewesen sein.

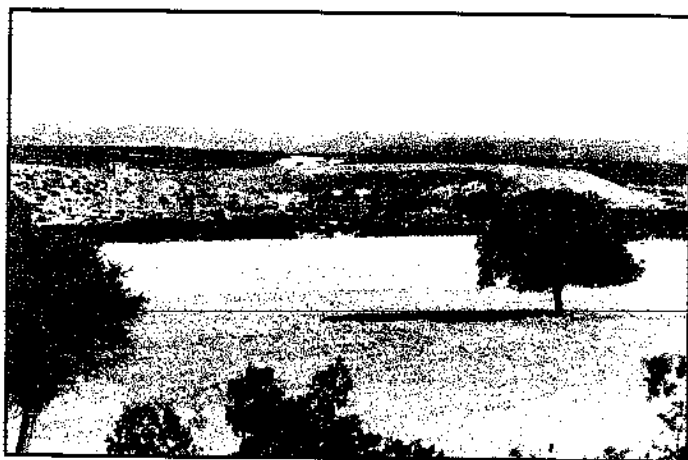

Abb 1 : Blaundos: Stadthügel von Westen, links das Nortor

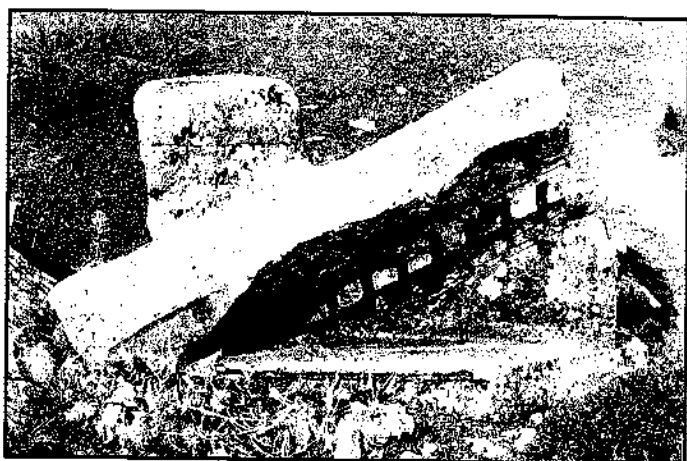

Abb 2 : Bau 1: Ansicht der linken Giebelhälfte der Front

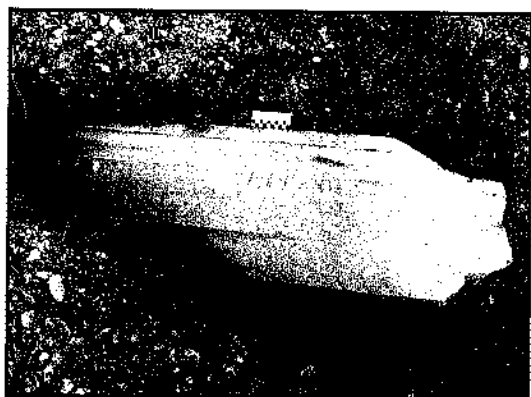

Abb 3 : Architrav der Quadriportikus des Heiligtums in der Nordstadt

Abb 4 : Nordtor: Aufsicht; die Feldseite liegt unten links

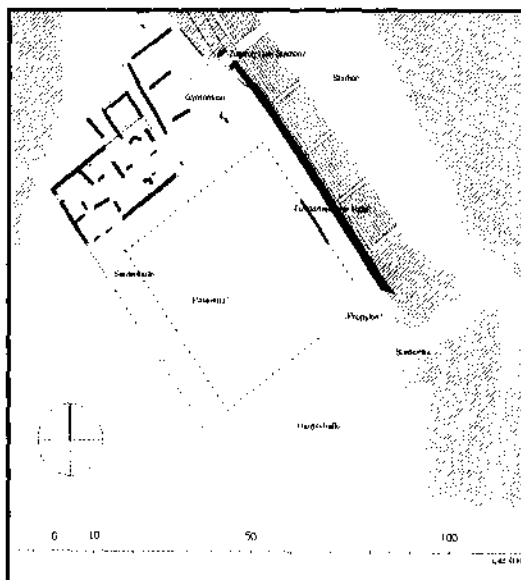

Abb 5 : Rekonstruktion des Gymnasions (D. Roos)

**Abb 6 : Architrav des Propylons (?)
vom Gymnasion mit Stifter-
rinschrift**

Abb 7 : Rahmung der Hauptstraße durch Doppelsäulen und Pfeiler

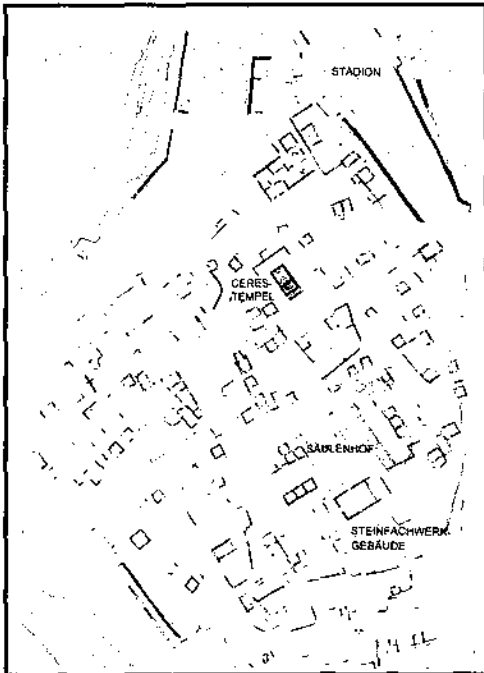

Abb 8 : Grunrißstrukturen byzantinischer Gebäude im Stadtzentrum (U. Schwertheim)

Abb 9 : Teil der Tabernakelarchitektur Bühnenhauses

Abb 10 : Einziger erhaltener Bogen des Aquäduktes

Abb 11 : Tonrohrfragmente der Wasserzuleitung nach Blaundos

SAMSUN İLİ 2002 DÖNEMİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Önder BİLGİ*
Sümer ATASOY
Şevket DÖNMEZ
Emin U. ULUGERGERLİ

2000 yılından beri Samsun İli sınırları içinde İstanbul Üniversitesi adına kesintisiz ve sistemli olarak bir proje çerçevesinde sürdürmekte olduğumuz yüzey araştırmamızın¹ 2002 dönemi çalışmaları 19-21 Temmuz ile 19 Ağustos-2 Eylül tarihleri arasında 3 aşamalı olarak toplam 18 gün süre ile gerçekleştirildi².

Birinci Aşama

19 - 21 Temmuz tarihleri arasında 3 gün süreyle Bafra İlçesi sınırları içinde gerçekleştirilen birinci aşama çalışmalarında İkiztepe Köyü'nden hareket edilerek Kızılırmak Nehri vadisinin doğu bölümünde yer alan Düzköy ile Başaran Köyü arasındaki alan tarandı (Harita). İlk olarak, Kızılırmak'ın eski yatağının yaklaşık 300-400 m. kadar uzağında ve günümüzde Derbent Barajı gölünün doğu kıyısında bulunan Düzköy'ün 500 m. kuzeyinde yer alan ve adını ayakta duran bir kıza benzeyen bir kayalıktan (Resim: 1) almış olan Kızkayası (Geinkayası) civarı incelendi. Hem kuzeyinde hem de güneyinde farklı dönemlere ait yerleşmeler olduğu saptanan Kızkayası'nın güneyinin bir yamaç yerleşmesi olduğu ve yüzeyinde ele geçirilen çanak-çömlek parçalarının da Helenistik ve Roma dönemlerine ait olduğu görüldü. Kayalığın bu kesiminde, 5 m. eninde ve 3.50 m. yüksekliğinde oldukça tahrip olmuş bir niş ile bu nişin çevresinde çok sayıda kaya basamakları bulunduğu gözlemlendi. Kayalığın dik olan kuzey tarafının önünde, şimdi tahrip olmuş bir höyüğün de bulunduğu anlaşıldı. Bafra-Düzköy yolunun yapımı sırasında büyük bir kısmı tahrip edilmiş olan höyüğün mevcut boyutunun yaklaşık 100x50 m., mevcut yüksekliğinin ise 5 m. olduğu saptandı. Höyük üzerinde ele geçirilen çanak-çömlek parçalarının Geç Kalkolitik ile İlk Tunç çağlarına ait olduğu görüldü.

Düzköy yöresi araştırmalarının tamamlanmasından sonra Kızılırmak Nehri vadisinin yine doğu kesiminde ilerlenerek önce Yeniköy bölgesinde ve daha sonra da İnö-

* Prof. Dr. Önder BİLGİ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 34459-İstanbul/TÜRKİYE onbil@istanbul.edu.tr, o-bilgi@superonline.com

Doç. Dr. Sümer ATASOY, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 34459-İstanbul/TÜRKİYE sumerata@hotmail.com

Yrd. Doç. Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 34459-İstanbul/TÜRKİYE sdonmez@mail.koc.net, sedon@istanbul.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Emin U. ULUGERGERLİ, Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Beşevler, 06100-Ankara/TÜRKİYE E.Ugur.Ulugergerli@eng.ankara.edu.tr

1 Bilgi/Atasoy/Dönmez/Summerer 2002: 279-296; Bilgi/Atasoy/Gökçe/Dönmez 2003: 41-50.

2 Bu dönem çalışmalarına Prof. Dr. Önder Bilgi başkanlığında araştırma heyeti üyesi olarak Doç. Dr. Sümer Atasoy, Yrd. Doç. Dr. Şevket Dönmez, Yrd. Doç. Dr. Emin Uluggerli, Arkeoloğ-Desinatör Burhan Gülkan (M.A.) ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi stajyer lisans öğrenciler Osman Ocak, Burcu Arman ve Meral Başaran katıldı.

zû Köyü'nün Taşoluk Mahallesi'nde incelemeler yapıldı (Harita). Yeniköy (eski Konstantinuşağı) ve çevresinin incelenmesi sonucunda köyün yaklaşık 500 m. doğusunda bir kilise kalıntısı saptandı (Plân: 1). Yaklaşık 9.20x8.00 m. boyutundaki kilisenin duvarları ile apsisinin halen ayakta olduğu görüldü (Resim: 2). 1924 yılında yapılan mübadele sırasında³ Hristiyan olan sakinlerinin Yunanistan'a gönderilmiş olması nedeniyle uzun süredir kullanılmamış olan kilisenin 19. yüzyıl sonlarına tarihlenebileceği düşünüldü.

İnözü Köyü ve çevresi tarandığında, bu köye bağlı Taşoluk Mahallesi'nin Kocakaya mevkiinde bir yerleşme, bir su sarnıcı ve mahallenin içinde kayaya oyulmuş bir lâhit ile taş kapağı saptandı. Taşoluk Mahallesi'nin yaklaşık 200 m. doğusunda yer alan ve Kocakaya adı ile anılan kayalığın üzerinde 150x100 m. boyutunda bir yamaç yerleşmesinin varlığı görüldü. Burasının, yüzeyden toplanan çanak-çömlek parçalarının değerlendirilmesinden Roma Çağına ait bir yerleşme olduğu anlaşıldı. Kocakaya'nın kuzey yamaçlarında ise İlk Tunç Çağı, Geç Demir Çağı ve Roma Çağı çanak-çömlek parçaları ele geçirildi. Daha sonra, Kocakaya'nın çevresinin incelenmesi sırasında kayalığın güney tarafının alt kısmında, 10 basamağı bulunan 17 m. uzunluğunda, 1.70 m. genişliğinde ve 1.40 m. yüksekliğinde kayaya oyulmuş bir su sarnıcı (Resim: 3) görüldü. Ayrıca, Taşoluk Mahallesi yerleşiminin içinde kayaya oyulmuş *Khamosorion* tipi bir lâhit ile bu lâhitin taştan yapılmış kapağı bulundu (Resim: 4). Lâhit 1.90 m. uzunluğunda, 0.85 m. genişliğinde ve 0.50 m. derinliğindedir. Lâhitin kapağı ise 2.15 m. uzunluğunda ve 1.00 m. genişliğindedir (Çizim: 1). *Khamosorion* tipi lâhitlerin Helenistik Çağ'dan Geç Roma Çağı sonuna kadar olan uzun bir süreçte özellikle Kilikya ve Kapadokya'da kullanılmış oldukları bilinmektedir⁴. Taşoluk Mahallesi'nde saptadığımız bu örnek, *Khamosorion* tipi lâhitlerin Pontos'ta da yaygın olduğuna işaret etti. Lâhit içinde ya da çevresinde tarihlemeye yardımcı olabilecek herhangi bir buluntu ele geçmesi nedeniyle, söz konusu bu lâhitin hangi döneme ait olduğu kesin olarak anlaşılamadı. Ancak, yakınında yer alan Kocakaya'da görülen Roma Çağı çanak-çömlek parçaları ile stil özellikleri göz önüne alındığında, söz konusu bu lâhitin büyük olasılıkla Roma Çağına tarihlenebileceği düşünüldü.

İnözü Köyü araştırmalarının tamamlanmasından sonra, bu köyün doğusunda yer alan Esençay ve Başaran köylerinin çevreleri tarandı (Harita). Esençay Köyü çevresinin incelenmesi sırasında, köyün yaklaşık 1 km. güneyinde ve Baflra-Havza karayolunun 30 m. batısında, Kelkaya adıyla anılan mevkide yasadışı kazılar sonucu tahrip edilmiş, 30 m. çapında ve 2 m. yüksekliğinde bir tümölüs ile bu tümölüsün kısmen açığa çıkarılmış olan mezar odası görüldü. Düzgün kesilmiş kireçtaşlarından inşa edilmiş olduğu gözlenen ve oldukça tahrip edilmiş bulunan mezar yapısı tek odalıdır ve üstü beşik tonoz olarak kapatılmıştır (Çizim: 2). Mezar odası 1.80 m. genişliğinde, 1.95 m. uzunluğunda ve 1.70 m. yüksekliğindedir (Plân: 2). Tümölüsün Roma Çağına ait olduğu inşa özelliklerinden anlaşıldı. Samsun yöresinde benzer plân ve yapı özellikleri gösteren mezar odaları Havza-Lerdüğe (bugünkü Çamyatağı) tümölüslerinde de ortaya çıkarılmıştır⁵.

Daha sonra, Esençay Köyü'nün yaklaşık 10 km. doğusunda yer alan Başaran Köyü ve çevresi incelendi. Bu inceleme sonucunda köyün yaklaşık 4 km. batısında, Tependeliği olarak anılan mevkide bir yerleşme ile kayaya oyulmuş basamaklı bir geçit saptandı. 200x150 m. boyutundaki yerleşme, kayalığın doğusunda bulunan bir yamaç üzerinde yer almaktadır. Burada yüzeyden toplanan çanak-çömlek parçalarının Geç Roma ve Bizans çağlarına ait olduğu görüldü. Yerleşmenin batısında bulunan kayalıkta oldukça iyi bir işçilik gösteren ve kayalığın batısından kuzeyine doğru akmakta olan dereye inen, kayalara oyularak açılmış olan geçit, 260 basamaklıdır ve mevcut uzunluğu yaklaşık 80 m., genişliği 2.70 m. ve yüksekliği 2.20 m.dir (Resim: 5). Çok yakın bir benzerini, Tependeliği'nden 15 km. güneybatıda ve Kızılırmak Vadisi'nde yer alan Asar-

3 İpek 2000: 89, 103, 127.

4 Pearce/Millet/Struck 2000.

5 Akok 1948: 835-855.

kale'den tanıdığımız bu basamaklı geçidin yine Asarkale'deki gibi bir su kaynağına ulaşması, bu tip kaya oyma geçitlerin savunma amaçlı olmalarının yanı sıra yerleşmelere emniyetli olarak su sağlamak için de kullanılmış olduklarına işaret etmektedir. Kayalığın karşında, derenin aktığı vadinin batı yamacındaki kayalık üzerinde ise iki pencere ile bir girişe sahip olan ve bir kaya mezarını anımsatan bir yapılaşma görüldü. Çok dik olan kayalığın yüksek bir kesimine oyulmuş olan bu kaya mezarının gelecek dönemlerde dağıcılık malzemeleri kullanılarak ayrıntılı olarak incelemesine karar verildi.

İkinci Aşama

19 - 26 Ağustos tarihleri arasında 8 gün süre ile gerçekleştirilen ikinci aşamada, önceki yıllarda yüzey araştırmaları ile topografik plân çalışmaları gerçekleştirdiğimiz Samsun-Akalan'da⁶ (Harita), akropol içinde toplam 300 m² lik iki ayrı alanda jeofizik araştırmalar gerçekleştirildi (Akalan topografik plânı). E. Uluggerli tarafından yönetilen ve geliştirilen araştırmalarda, diğer Jeofizik yöntemlere oranla, sığ derinlikler için yüksek çözünürlüklü sonuçlar veren Yer-Radarı (Ground Penetrating Radar-GPR) ölçümleri alındı⁷. Birinci çalışma akropolün batısında yer alan yükseltinin batı yamacında 20x10 m. boyutunda 200 m² lik bir alanda geliştirildi (Akalan topografik plânı ve Resim: 6). Burada 0.50 m. aralıklı ve ortalama olarak 20 m. uzunluğunda paralel hatlar boyunca, 0.10 m. aralıklı noktalarda yansıma verileri toplandı. Bu yükseltinin doğu yamacında bulunan 10x10 m. boyutunda 100 m² lik ikinci bölgede de benzer bir ölçüm tekniği kullanıldı (Akalan topografik plânı ve Resim: 7). Yapılan çalışmalarda hat boyunca ölçülen gidiş geliş zamanları bazı veri-işlem aşamalarından sonra uzaklık zaman kesitleri ile birlikte sunularak yeraltına ait bilgiler daha sonra değerlendirilmek üzere elde edildi. Şekil 1'de Alan 1'den elde edilen farklı zamanlardaki blok radagram görüntüleri yer almaktadır. Şekilde oklarla gösterilen ve koyu renk ile görülen çizgisel belirtiler yapı kalıntıları olduğu düşünülen kesimleri temsil etmektedir. Akalan'ın jeofizik araştırmaları ile ilgili değerlendirme çalışmaları halen Ankara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Yerbilimleri Veri İşlem Laboratuvarı'nda devam etmektedir. 2002 dönemi çalışmaları sonucunda tek bir jeofizik yöntemin başarısı kısıtlı olacağından, gelecek dönemlerde farklı jeofizik yöntemlerin kullanılması ile elde edilecek sonuçların güvenilirliğinin artırılacağı sonucuna varıldı.

- 6 Müze-i Hümayun (bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzeleri) Müdürü Halil Bey 1906 yılında Samsun'dan geçerken, şehrin ünlü antikacılarından M. Theodoridi'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında antikacıda bulunan bazı eserler Halil Bey'in dikkatini çekmiştir. Halil Bey, M. Theodoridi'den çoğunluğunu pişmiş toprak mimari kaplama levhalarının oluşturduğu bu eserlerin geliş yerini öğrenmesini ve bundan sonra köylüler tarafından getirilebilecek benzer eserleri müze hesabına satın almasını rica etmiştir. Gelen bilgilerin söz konusu eserlerin kaynağının Samsun'un yakınındaki Akalan olduğunu göstermesi üzerine Halil Bey burada bir kazı çalışması yapılmasına karar vermiştir. Kazıya maddi destek Almanya'nın Dresden şehrinde J. Mülberg tarafından sağlanmış ve çalışmalar 1906 yılında müzenin uzmanlarından Th. Macridy Bey tarafından başlatılmıştır. Çalışmalarda ilk iş olarak kalenin savunma sistemi, bir çoğu ağaç niteliği kazanmış olan çalılardan 25 iş günü sonucunda temizlenmiş ve kale net olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu yorucu çalışma sonrasında ise, fotoğraf çekimi ile plân çizimleri gerçekleştirilmiş ve bu işlemlerden sonra başlatılan kazı çalışması yalnızca bir sezon sürmüştür. Bu kazı çalışmasından (Macridy 1907: 167-175) sonra, Akalan sırasıyla 1926 yılında H.H. von der Osten (Osten 1929: 31-32; Osten/Schmidt 1930: 7-8, fig.4), 1971 yılında U.B. Alkim (Alkim 1973: 438; Alkim 1975: 25; Kızıltan 1992: 226), 1988 yılında M. Özşait (Özşait 1990: 124) 1997 (Dönmez 1999: 517) ve 1998 (Dönmez 2000: 331; Dönmez 2001: 303) yıllarında Ş. Dönmez tarafından incelenmiştir. U.B. Alkim (Alkim 1973: 438; Alkim 1975: 25) ile M. Özşait (Özşait 1990: 124) araştırmalarında kale ve divarında ilk Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları bulduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca S. Przeworski, ilk defa von der Osten tarafından farkedilmiş olan Akalan'daki ilk Tunç Çağı (Bakır Çağı) çanak-çömleğinin varlığı ile bir yazısında ilgilennmiştir (Przeworski 1935: 391, 395). Bu durum Akalan'da ilk yerleşimin İÖ 3. binyıla kadar uzandığına işaret etmesi açısından önemlidir. Kazıdan sonra, kaledeki Demir Çağı yerleşmesinin önemini farkedene pek çok bilim adamı, Akalan'ı yazılarında konu etmişlerdir (Przeworski 1935: 391; Kansu/Özgüç 1941: 218; Bossert 1942: fig.1049-1051; Kökten 1945: 471; Roebuck 1959: 120; Akurgal 1961: 85, 100; Huxley 1966: 66; French 1991: 238; Dengate 1978: 247; Atasoy 1997: 38-40).
- 7 Bu yöntemde, bir verici anten aracılığı ile yeraltına çok yüksek frekanslı elektromanyetik dalgalar gönderildi ve yer içindeki farklı dielektrik özellikteki arayüzeylerden yansıyıp dönen dalgaların bir alıcı anten tarafından kaydedilmesi yöntemi uygulandı. Yapılan çalışmada Sensors and Software (Kanada) tarafından üretilen Pulse EKKO 100 adlı cihaz kullanıldı. Çalışma frekansı 200Mhz olarak seçilen cihaz diz üstü bilgisayar tarafından kontrol edilen bir ana birim ve bu birime bağlı iki antenden oluşmaktadır (Res.6 ve 7).

Üçüncü Aşama

27 Ağustos - 2 Eylül tarihleri arasında 7 gün süre ile gerçekleştirilen üçüncü aşamada önceki dönemlerde yüzey araştırması ile topografik plân çalışmaları tamamlanan Bafra-Asarkale'de (Harita) çevre düzenlemesi, koruma ve temizlik çalışmaları gerçekleştirildi. Asarkale'nin güneyinden geçen Altinkaya Barajı-Bafra karayolu ile Asarkale'nin inşa edilmiş olduğu kayalığın Kızılırmak'a doğru inen son terasının bitim yeri arasında kalan ve kale tarafından kontrol edilen antik yol kalıntısının da bulunduğu (Resim: 8) alanın 150 m. uzunluğundaki bölümü, 2 m. yüksekliğinde 44 adet beton direğin 3.50 m. aralıklarla dikilmesi ve bu beton direklere 1.50 m. eninde kafes tel gerilmesi ile koruma altına alındı⁸. Koruma altına alınan alanın içine ve karayolunun kenarına, Asarkale'nin konumu, tarihçesi ve mimarî özellikleri ile ilgili bilgiler veren ve Samsun Müzesi tarafından daha önceden Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış olan bir tanıtım panosu zemine ayaklar üzerinde dikildi. Ayrıca, koruma altına alınan alan, yukarıdaki kayalıktan düşmüş kaya parçaları ve taşlar ile çöplerden temizlendi.

Sözlerime son verirken, yüzey araştırmalarımıza izin ve manevi destek sağlayan Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, Samsun Müzesi Müdürlüğü, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü Başkanlığı ve Asar Köyü Muhtarlığı ile maddî katkıda bulunan Türk-Amerikan İlimi Araştırmalar Derneği, Bafra Kaymakamlığı ve Kolay Belediye Başkanlığı'na teşekkürü borç biliriz.

KAYNAKÇA

AKURGAL 1961

E. Akurgal. *Die Kunst Anatoliens*. Berlin.

ALKIM 1973

U.B. Alkim. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları", *Belleten XXXVII/147*, Ankara: 435-438.

ALKIM 1975

U.B. ALKIM. "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-2*, Ankara: 23-28.

AKOK 1948

M. Akok. "Samsun İli Havza İlçesinin Lerdüğe Köyünde Bulunan Tümülüsler/Les tumuli du village de Lerdüğe (Vilâyet de Samsun)", *Belleten XII/48*, Ankara: 835-854.

ATASOY 1997

S. Atasoy. *Amisos. Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*. Samsun.

BİLGİ/ATASOY/DÖNMEZ/SUMMERER 2002

Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve L. Summerer. "Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi Projesi ile İlgili Yüzey Araştırması", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 279-296.

BİLGİ/ATASOY/GÖKÇE/DÖNMEZ 2003

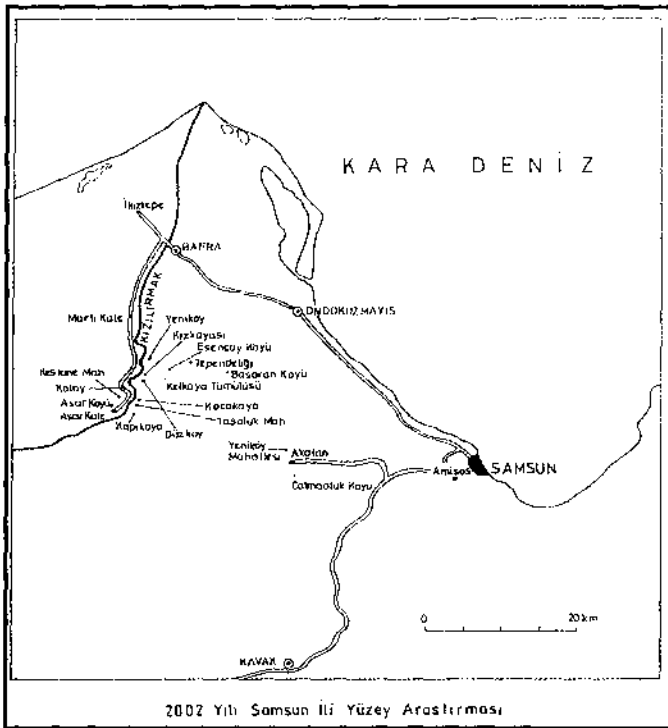
Ö. Bilgi, S. Atasoy, F. Gökçe ve Ş. Dönmez. "2001 Samsun İli Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 41-50.

BOSSERT 1942

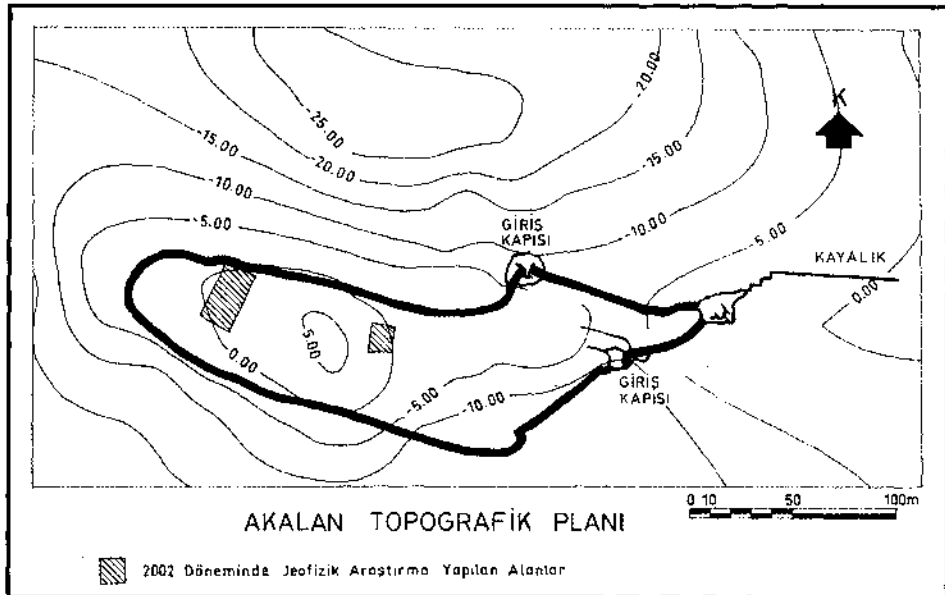
H.T. Bossert. *Altanatolien*. Berlin.

8 Bu çalışma sırasında kullanılan çimento, kum, beton direk ve kafes tel Bafra Kaymakamlığı Özel İdare Müdürlüğü tarafından, işgücü ise Kolay Belediyesi tarafından sağlandı.

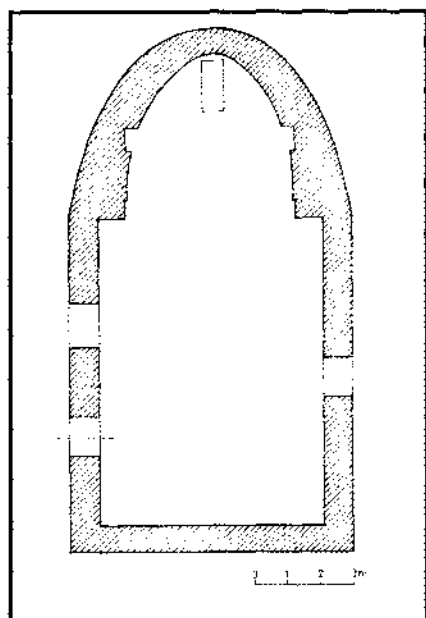
- DENGATE 1978
J.A. Dengate, "A Site Survey Along the South Shore of Black Sea", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, TTKY. Ankara: 245-258.
- DÖNMEZ 1999
Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İleri YüzeY Araştırmaları, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 513-536.
- DÖNMEZ 2000
Ş. Dönmez. "Orta Karadeniz Bölgesi YüzeY Araştırmaları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*; (Ed. O. Belli). Ankara: 330-334
- DÖNMEZ 2001
Ş. Dönmez. "The Central Black Sea Region Survey", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)* (Ed. O. Belli). İstanbul: 302-307.
- FRENCH 1991
D. French. "The Iron Age in the Black Sea", *Thracia Pontica IV*, Sofya: 237-240.
- HUXLEY 1966
G.L. Huxley. *The Early Ionians*. London.
- İPEK 2000
N. İpek. *Mücadele ve Samsun*. TTKY. Ankara.
- KANSU/ÖZGÜÇ 1941
Ş.A. Kansu ve T. Özgüç. "Zile ve Civarının Ön ve Eski Tarihine Ait Yeni Buluntuları", *Ülkü XVII/99*, Ankara: 215-219.
- KIZILTAN 1992
Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi YüzeY Araştırmaları", *BelleTen LVI/215*, Ankara: 213-241.
- KÖKTEN 1945
İ.K. Kökten. "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi III/5*, Ankara: 465-486.
- MACRIDY 1907
Th. Macridy. "Une citadelle Archaïque du Pont", *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 4*, Berlin: 167-175.
- OSTEN 1929
H.H. von der Osten. *Explorations in Central Anatolia Season of 1926* (OIP V). Chicago.
- Osten/Schmidt 1930
H.H. von der Osten ve E. Schmidt. *The Alishar Hüyük Season of 1927* (OIP VI). Chicago.
- ÖZSAİT 1990
M. Özsaıt. "Orta Karadeniz Bölgesi'nde Yeni Prehistorik Yerleşimler", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri II/1*, Samsun: 124-131.
- PEARCE/MILLETT/STRUCK 2000
J. Pearce, M. Millett ve M. Struck. *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxbow.
- PRZEWORSKI 1935
S. Przeworski. "Der Grottenfund von Ordu", *Archiv Orientalni VII*, Prag: 390-414.
- ROEBUCK 1959
C. Roebuck. *Ionian Trade and Colonisation*. New York.

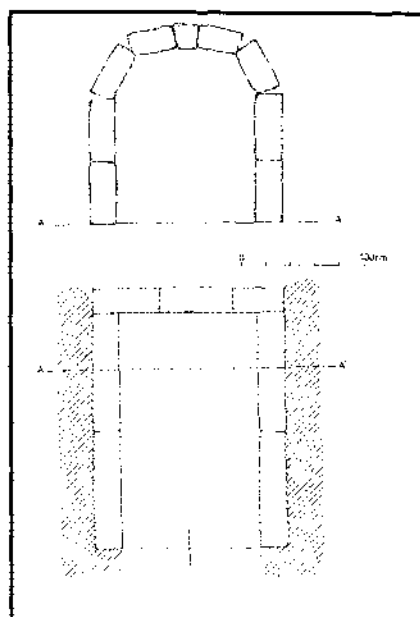
2002 Yılı Samsun İli Yüzey
araştırması

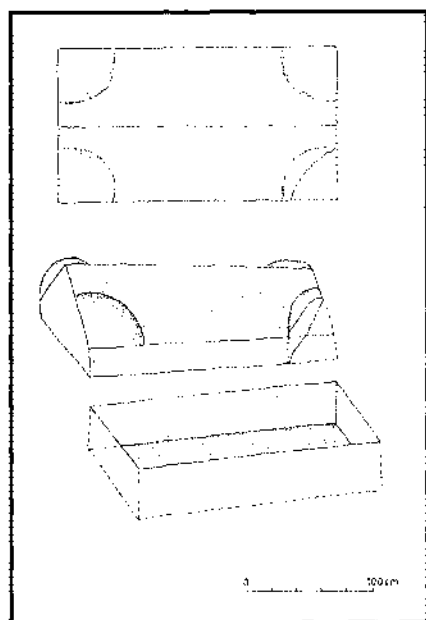
Akalan'ın topografik plânı

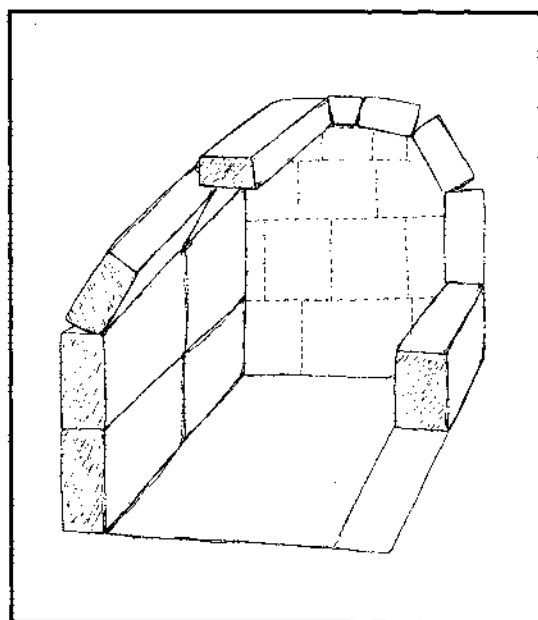
Plân: 1

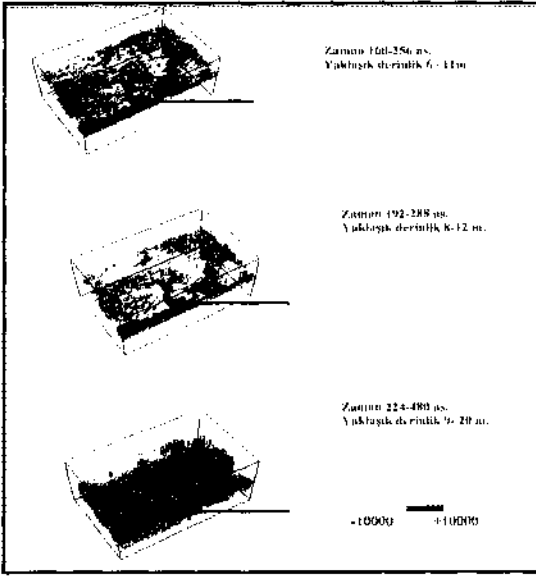
Plân: 2

Çizim: 1

Çizim: 2

Şekil 1 : Akalan Alan 1'den elde edilen farklı zamanlardaki blok radagram görüntüleri. Oklarla gösterilen, koyu renk ile görülen çizgisel belirtiler, yapı kalıntıları olduğu düşünülen bölgeyi temsil etmektedir.

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

“GEOPHYSICAL SUBSURFACE MAPPING AT ZİYARET TEPE AND GEOMORPHOLOGICAL SURVEY IN UPPER TIGRIS RIVER VALLEY (DİYARBAKIR PROVINCE), 2002”

*Timothy MATNEY**
Kathleen NICOLL
Ann DONKIN

Two survey projects were completed in 2002 as part of the sixth season of archaeological fieldwork at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır province. The overall project was undertaken by an international team under the direction of Dr. Timothy Matney (University of Akron) and included the two surveys reported here, as well as complementary excavations published elsewhere (Matney et al. 2003; Matney et al. forthcoming). These surveys were done between late July and early September. Our work this season was guided by the Diyarbakır Museum and its director, Necdet İnal, and was greatly enhanced by the helpful guidance of our government representative, Recep Okçu of the Bursa Museum. Numan Tuna and Jale Velibeyoğlu of TAÇDAM also provided logistic support for the archaeological projects in the Ilisu Dam Salvage Area and we are indebted to them for this help. The bulk of the funding for these surveys was provided by the National Geographic Society. Previous preliminary reports have been published in this journal and in the journal *Anatolica* (Matney 1998; Matney and Somers 1999; Matney and Bauer 2000; Matney et al. 2002, Matney et al. 2003). Dr. Timothy Matney directed the geophysical survey and was assisted by Ms. Ann Donkin and Ms. Lauralee Elliott (both University of Akron), who were in charge of collecting field data and initial data processing. The geomorphological survey, carried out within a 10 km. radius of Ziyaret Tepe in the Upper Tigris River valley, was directed by Dr. Kathleen Nicoll (Oxford University). Dr. Nicoll was assisted in the field by Mr. Brian Pittman (Cambridge University) and Mr. Andrew Bauer (University of Chicago).

Project Overview and Objectives

Ziyaret Tepe is a 32 hectare mounded site located on the south bank of the Tigris River 20 km. west of the confluence of the Tigris and Batman Rivers in the Diyarbakır Province. As discussed in detail elsewhere, the site of Ziyaret Tepe has a long occupational sequence dating from the Early Bronze Age through the Late Assyrian period, with additional use of the high mound in the medieval period (Matney et al. 2003).

* Timothy MATNEY, Department of Classical Studies, Anthropology and Archaeology, University of Akron, Akron, OH 44325-1910 USA

Kathleen NICOLL, Oxford University UK/ENGLAND

Ann DONKIN, University of Akron USA

During the Late Bronze and Iron Ages, Ziyaret Tepe was an important Assyrian urban center, serving for a while in the Late Assyrian period as the regional capital of the border province, when the site was known as Tushhan (see Roaf in Matney et al. 2002).

The overall goals of the 2002 field season were: (1) to continue work in the Operation E step-trench started in 2000 and, in particular, to excavate both Middle Assyrian period remains near the top of the sequence and early second millennium BC and earlier levels at the base of the Operation E step trench; (2) to document the architectural sequence of the Operation A public building and the nature of the underlying deposits beneath the building's foundation platform; (3) to expand excavation of the Operation G Late Assyrian structure with the eventual goal of recovering a complete plan of the building; (4) to explore possible Roman-period remains in the lower town previously recovered via surface survey in Operation J in the westernmost portion of the lower town; (5) to continue earlier subsurface magnetic field gradiometry survey at Ziyaret Tepe initiated during the 1998 and 1999 seasons with an ultimate goal of mapping the entire Late Assyrian city; (6) to begin a detailed geomorphological description and reconstruction of the paleoenvironment of the Upper Tigris region. This report details our progress towards the last two of these goals. The results of the excavations noted above under the first four goals are reported in the Kızı Sonuçları Toplantısı series and the preliminary reports noted above.

Geophysical Survey: Magnetic Field Gradiometry Survey

Magnetic field gradiometry survey (hereafter "gradiometry") is a non-invasive geophysical survey technique which maps subsurface features using sophisticated computer modeling software to chart minute fluctuations in the strength and direction of the earth's magnetic field. The measurement of the ambient magnetic field of the earth is taken using a hand-held gradiometer, which incorporates two separate and highly sensitive magnetometers in a simple perpendicular array (i.e., during operation, the sensors are aligned one on top of the other in relation to the level of the earth's surface). Measurements are taken on a measured grid corresponding to the overall site grid, converted to digital values and stored in a data collector attached to the hand-held unit. Variations in the readings of the earth's ambient magnetic field (measured in nanoTeslas) are caused by any of a number of shallow subsurface features including: underlying geological formations, highly ferrous artifacts (e.g., iron artifacts) and in situ fired soils which contain iron particles (e.g., hearths, kilns). While these artifacts and features cause a relatively strong anomalies in the earth's magnetic field (on the order of 100-200nT against the earth's ambient field strength of 20,000+nT), much weaker signals on the order of 0.1 to 10nT are easily recordable with standard gradiometers and often reflect weak signals of great significance for archaeologists. An example of a weaker signal would be differences between iron-poor limestone wall foundations and iron-rich collapse originating from the decay of mud-brick made from iron-bearing soils.

Geophysical survey using gradiometry methods started at Ziyaret Tepe in 1998. The placement of excavation trenches at Ziyaret Tepe during the 2000-2002 excavation seasons has largely been guided by the results of subsurface magnetic field gradiometry surveys. Two initial field seasons of subsurface magnetic field gradiometry were carried out in 1998 and 1999 at Ziyaret Tepe (Matney and Somers 1999; Matney and Bauer 2000). The purpose of those surveys was to test the efficacy of using magnetic survey techniques at Ziyaret Tepe. Favorable results were obtained, as reported previously, and it was decided that a total survey of the site would be conducted, starting in 2002 and continuing for several seasons. In 2002, our geophysics team conducted survey in two portions of the site: the western high mound and the western lower town (Fig. 1). These areas were chosen for several reasons. On the high mound, extensive excavations on the eastern edge of the site in Operations A and E have begun to clarify the nature of remains in that area. In contrast, the western side of the high mound

is still not well understood. In anticipation of starting excavation in this area of the high mound in a future season, it was decided to re-survey that portion of the western high mound first examined in 1998. In the lower town, earlier geophysical survey was very successful and had allowed for the location of the city wall on the eastern and southern edges of the city, the delineation of three gates or towers, several large fired installations (one of which was excavated in Operation D and proved to be a ceramic kiln) and a number of large rectilinear constructions within the lower town (Matney and Somers 1999).

Geophysical subsurface mapping was employed at Ziyaret Tepe following a careful surface survey of ceramics conducted in 1997 which suggested that the bulk of materials in the lower town dated to the Middle and Late Assyrian periods, and that there was no significant later re-use of the lower town. Furthermore, there were no significant indicators of extensive post-Assyrian occupation on the high mound. These circumstances provided the possibility of mapping extensive remains from the Late Assyrian city since they were closest to the surface. Indeed, the majority of geophysical survey techniques are unable to delineate different strata within a site and are best applied at single-period sites. While Ziyaret Tepe hardly constitutes a single-period site, the presence of Late Assyrian sherds over the entire site, and especially the paucity of later materials, were promising for large-scale mapping of the Late Assyrian city.

Fieldwork during the 2002 season was conducted with a GeoScan FM-36 flux-gate gradiometer collecting data at an ideal sample density of 8 samples per meter employing one meter transects. At the beginning of the season, we experimented with lower and higher sampling densities (the latter achieved with narrower transects) and found that this density was a reasonable compromise between speed and resolution. Data were collected in 20 m. by 20 m. grids using a zig-zag collection path. This sampling density meant that 3200 data points were collected for each survey square. The gradiometer required frequent rebalancing as the intense summer heat caused a significant change in temperature during the working day. Data were downloaded into a laptop computer and initial processing and filtering was accomplished using GeoPlot 3.0, a proprietary software package designed for use with the FM-36. Noise was removed using a variety of filtering techniques, and composites were created for each large survey area.

As with the 1997 gradiometry survey, the results on the high mound were disappointing, due in part to later debris (as seen in the excavations of Operations B and C during the 2000 season) sitting on top of the Late Assyrian architecture and in part to a large metal irrigation pipe that was laid across the high mound by local villagers in order to provide water to an adjacent cotton field to the south (Fig. 2). The irrigation pipe, seen clearly as an alternating band of very strong positive and negative values, obscures all ancient magnetic anomalies for 10 to 12 meters on either side of the pipe, making survey of the mound adjacent to the pipe impossible. As one moves away from the pipeline, the results are still difficult to read, with one exception. At the southern edge of the high mound, a series of weakly magnetic, parallel linear features run northwest to southeast. These features are at the edge of the tell where, in a small cut made by a modern track, we can observe what looks like a loose cobble paving or possibly even wall foundations eroding out of the mound. These linear features are intriguing and warrant further investigation. Unfortunately, even at the high sample densities utilized in 2002, the nature of the architecture and the thickness of the overburden elsewhere on the western high mound left us with unsatisfactory results.

Results from the magnetic gradiometry survey in the western portion of the lower town were, in contrast, very good (Fig. 3). Along the northern edge of the gradiometry map for this area, a sharp linear feature with adjacent high positive and negative readings marks the beginning of the modern slope of the tell. A similar curving line at the extreme southwestern corner of the map also marks the top of the mound's slope. Finally, a regularly spaced set of strong dipoles along the eastern edge of the map

represent the metal survey pins for the Operation G excavations (the gradiometry collection utilizes wooded stakes). All other features shown on this map are the result of subsurface anomalies. From past experience at Ziyaret Tepe and ground truthing via excavation, we know that the long weakly negative features are probably mud-brick walls and that large very strong bipolar features are kilns. The basic lack of the use of stone in the Late Assyrian buildings means that the magnetic anomalies are very weak, comprising the distinction between sun-baked mud-brick and mud-brick collapse.

The most striking feature of this gradiometry map are the long parallel linear features that run from the northwestern corner of the site down the entire length of the western edge of the settlement; these make a sharp jog at the southern edge of the survey area, before turning generally to the west. This anomaly probably marks the line of the city's ancient fortification wall that we are now able to trace for approximately 200 m. in this survey. It is interesting to note that the wall does not appear clearly along the northern edge of the survey area. This suggests that the city wall may be cut here, possibly by the erosion of the western lobe of the lower town that is raised at least 6 m. above the floodplain to the north. If this hypothesis is confirmed by further excavation, it would suggest that the northern part of the lower town has been severely truncated by post-Assyrian erosional events.

Another significant discovery this season was the large magnetic anomaly located in the "jog" in the city wall. Our initial interpretation is that there was a large public building located at this junction. The anomaly is seen as a series of linear features with a negative magnetic gradient. This type of signal is similar to that which marked the presence of the large mud-brick building with a checkerboard mosaic floor in Operation G (Matney et al. 2002). In this case, the lines of most of the excavated walls were seen as faint negative features. Moderately strong positive features, usually a meter or so across turned out to be complete storage vessels that were still in situ less than 50 cm. below the modern surface. If this interpretation is correct, then there is an apparently well preserved monumental building to the south of our current Operation G trenches, at or near the city wall.

Geomorphological Survey: Regional Mapping in the Upper Tigris River Valley

A new initiative associated with the Ziyaret Tepe archaeological project is our multidisciplinary study of the local geomorphological setting of the Upper Tigris River valley. The long-term goal of the geomorphological project is to decipher the local paleoenvironmental setting of human activities from the Paleolithic through the Iron Age in this region of Turkey. The primary objectives in the initial 2002 field season included the following: (1) to create a geoarchaeological description of the region; (2) to document the local stratigraphy, and sample appropriate locations for further detailed chronometric and paleoenvironmental analyses that will complement the ongoing excavations at Ziyaret Tepe; and (3) to develop an accurate set of basemaps showing landforms, resources and human modifications of the environment that can be comprehensively rendered into a Geographic Information Systems (GIS) database to serve as the basis for further research.

To facilitate our initial regional survey, we utilized digitally-processed multiband ASTER (Advanced Spaceborne Thermal Emission and Reflection Radiometer) satellite images of the area around Ziyaret Tepe and the Upper Tigris River Valley. ASTER datasets have been effectively used in a variety of landscape studies to map rock types, as well as to delineate soils and other surface features (Yamaguchi et al. 2001). The synoptic view provided by the satellite image oriented our mapping efforts in the field; the satellite data comprise one layer in our GIS of the region. We used vehicular and pedestrian surveys to identify suitable locations where we could describe and sample stratigraphic sections. After reconnaissance, we employed a hand-held Global Positioning System (GPS) unit to georeference specific modern cultural sites and local

geographical and archaeological features. These data points were then referenced geographically with available published 1:100000 and 1:25000 topographical maps. Primary base maps are currently under construction to depict the observed distribution of the fluvial, lacustrine, and soil deposits based upon cross-cutting relationships, as well as differences in spectral signatures due to sediment type, drainage characteristics and vegetative cover.

Along its reach near Ziyaret Tepe, the Upper Tigris river valley preserves a record of changing climatic conditions over a late Quaternary time scale. Its variation in base flow, flood magnitude/frequency, and sediment transport can be discerned in the channel and floodplain morphology and in the sediments that form terraces along the river and its tributaries. To reconstruct the magnitude and timing of these changes, we are interpreting the local stratigraphic record and its proxy paleoenvironmental data (e.g. pollen and phytoliths).

Figure 4 depicts a subset of our study area in the region of Ziyaret Tepe and areas in which we conducted detailed stratigraphic descriptions and systematically sampled sediments for further laboratory analyses. Figure 5 presents the transect lines of geomorphic cross-section as shown in the previous illustration; the modern floodplain is annotated as T-0 (Terrace 0), with subsequently older terraces annotated as T-1, T-2, and so on. Some of these terraces are as much as 7m above the modern floodplain (i.e. the T-0 surface); these are massively thick gravel sequences attesting to former periods of base flow that far exceed the modern discharge of the river.

As of May 2003, we are still conducting various laboratory analyses of our collected samples. The main analytical techniques we plan to employ include: (1) mineralogical assessment of sediments via thin section microscopy, chemical techniques, and x-ray determination; (2) absolute age determination via radiocarbon analyses and optically stimulated luminescence (OSL); and (3) determination of paleoecological context via soil description and micromorphology, and botanical microfossil analyses (i.e., pollen and phytolith). The objectives of these analyses are to: establish a working chronology of the Upper Tigris River watershed during the late Quaternary period; provide the empirical basis for understanding the frequency, magnitude, and thresholds for changes in the fluvial system; and characterize the fluvial record so as we can then evaluate climatic changes through time, and in the context of local archaeological developments.

Our ongoing studies will help reconstruct the former vegetative habitat in the Ziyaret Tepe region, and provide another context through which we can decipher the paleoenvironmental context of the Upper Tigris region as it relates to cultural activity along Assyria's northern frontier (sensu Parker 2002). Forthcoming results will help place the local culture within a clear geographical, environmental and ecological setting, enabling us to document the diachronic evolution of the social and natural environments during a documented period of rapid urbanization (Matney 1998; Matney et al. 2002). The records from this reach of the Tigris will provide a valuable basis for comparison to other geoarchaeological studies available from the well-documented Euphrates River basin, further deepening our window into antiquity (e.g. see Wilkinson 1978; Roberts 1991; Miller Rosen 1997; Roberts et al. 1997; Wilkinson 1999).

WORKS CITED

- MATNEY, T.
1998 "Preliminary Report on the First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakir Province" *Anatolica* 24: 7-30.

- MATNEY, T. and A. BAUER
2000 "The Third Season of Archaeological Survey at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, Turkey, 1999" *Anatolica* 26: 119-128.
- MATNEY, T., J. MACGINNIS, H. MCDONALD, K. NICOLL, L. RAINVILLE, M. ROAF, M.L. SMITH, and D. STEIN
2003 "Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2002", *Anatolica* 29.
- MATNEY, T., J. MACGINNIS, H. MCDONALD, M. ROAF and M.L. SMITH
forthcoming "Excavation at Ziyaret Tepe, 2002" To appear in *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2002*. Ankara: Middle East Technical University.
- MATNEY, T., M. ROAF, J. MACGINNIS and H. MCDONALD
2002 "Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2001" *Anatolica* 28: 47-89.
- MATNEY, T. and L. SOMERS
1999 "The Second Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report" *Anatolica* 25: 203-219.
- MILLER ROSEN, A.
1997 "Environmental Change and Human Adaptational Failure at the End of the Early Bronze Age in the Southern Levant" In *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse, Series I: Global Environmental Change, Vol. 49*. Berlin: Springer Verlag (pp.25-38).
- PARKER, B.
2002 "At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC" *Journal of Anthropological Archaeology* 21: 371-395.
- ROBERTS, N.
1991 "Late Quaternary Geomorphological Change and the Origins of Agriculture in South Central Turkey" *Geoarchaeology: An International Journal* 6: 1-16.
- ROBERTS, N. et al.
1997 "The Age and Causes of Mid-Late Holocene Environmental Change in Southwest Turkey" In *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse, Series I: Global Environmental Change, Vol. 49*. Berlin: Springer Verlag (pp.409-429).
- WILKINSON, T.
1978 "Erosion and Sedimentation Along the Euphrates Valley in Northern Syria" In W. Brice, editor, *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age*. London: Academic Press.
1999 "Holocene Valley Fills of Southern Turkey and Northwestern Syria: Recent Geoarchaeological Contributions" *Quaternary Science Reviews* 18: 555-571.
- YAMAGUCHI, Y., A. KAHLE, H. TSU, T. KAWAKAMI and M. PNIEL
1998 "Overview of Advanced Spaceborne Thermal Emission" *IEEE Transactions, Geoscience and Remote Sensing* 36: 1062-1071.

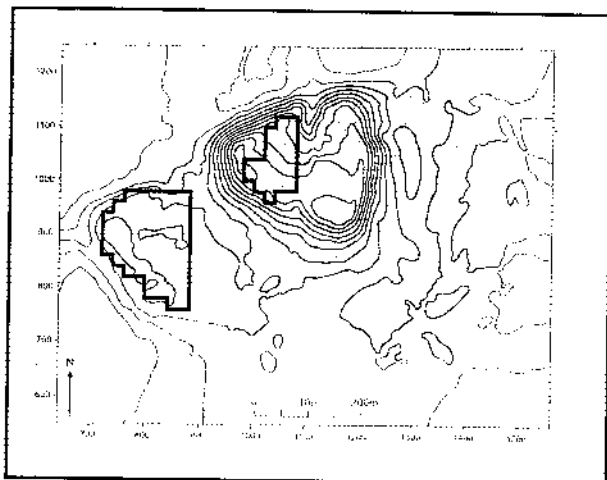

Fig 1: Topographic plan of Ziyaret Tepe showing the location of the magnetic field gradiometry surveys conducted in 2002. The shaded area is the extent of the sherd scatter over the site. The numbering on left and bottom axes refers to the co-ordinates of the site grid measured in meters. The contour lines are at 3 m. intervals. The highest contours on the high mound are at 572 m. above mean sea level

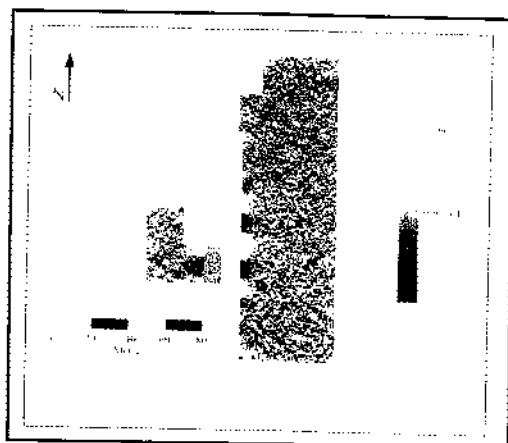

Fig 2 : Results of the gradiometry survey in the western portion of the high mound conducted in 2002

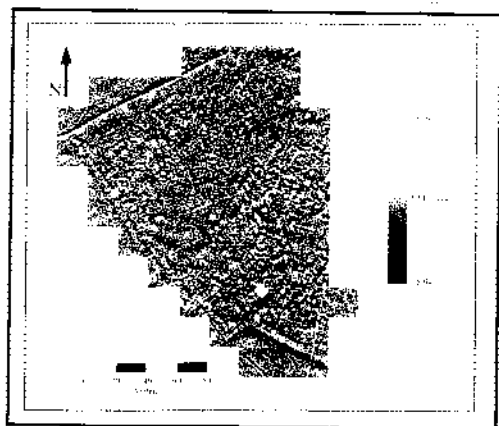
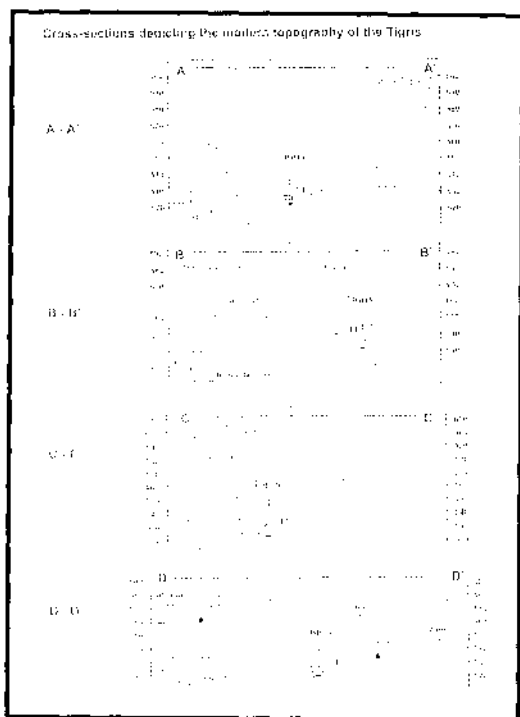
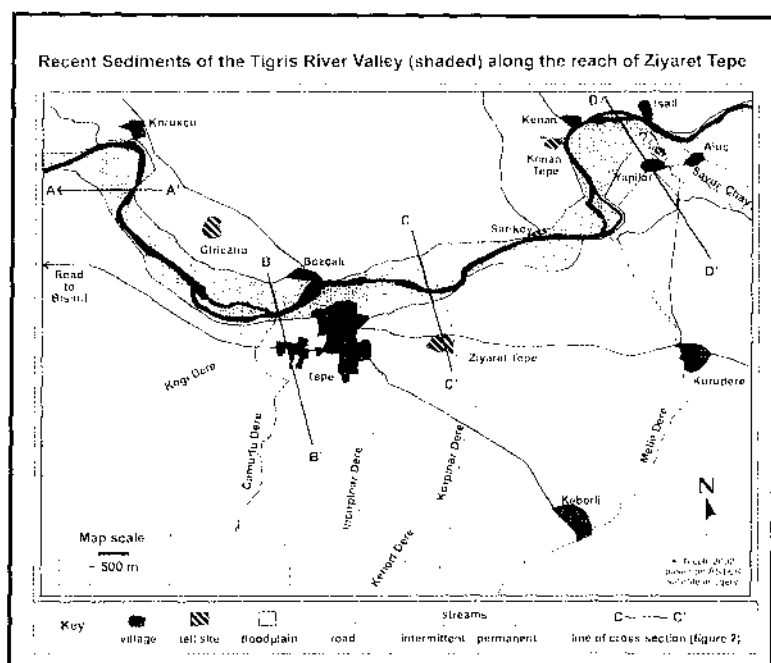

Fig 3 : Results of the gradiometry survey in the western portion of the lower town conducted in 2002

PHRYGIA, PISIDIA VE LYCAONIA'DA EPIGRAFIK YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Thomas DREW-BEAR*

Burada özetleyeceğim araştırma için gereken ilgi ve kolaylığı gösteren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün tüm yetkililerine ve çalışmalarına katkıları nedeniyle Fethiye Müzesi araştırmacılarından Sayın Orhan Köse'ye içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca Afyon Müzesi Müdürü Sn. Seracettin Şahin, Kütahya Müzesi Müdürü Sn. Metin Türktüzün, Isparta Müzesi Müdürü Sn. Jale Dedeoğlu ve tüm müze personeline şükranlarımı sunarım. Yüzey araştırmalarımın tümüne Ege Üniversitesi Araştırma Görevlisi Sayın Pınar Aytaçlar katıldı.

Geçen yıllar olduğu gibi, bu sene de çalışmamızın önemli bir kısmını Afyon İlindeki İscehisar'da bulunan büyük Roma mermer ocaklarına ayırdık. Eski Dokimeion kentinin yakınında bulunan ve 'Bacakale' olarak adlandırılan büyük mermer ocaklarını devletten kiralayan Alimoğlu Mermer Şirketi tarafından yapılan çalışmalar sayesinde, Roma 'pasa'sı (atılmış taş ve toprak) içinden çıkarılan ve üzerinde Latince yazıtlar bulunan çok sayıda işlenmemiş blok ve sütun tespit ettik (Resim: 1). Roma bürokrasisinin ifadelerini taşıyan bu Latince yazıtlar, üzerinde bulundukları blok ya da sütunların oaktan çıkarıldığı tarihi de vermektedir. Çünkü bu yazıtlar, o yılda Roma'da görev yapan konsüllerin, blokun çıkarıldığı alanda (caesura) çalışan ekibin şefinin, bloka şekil veren atölyenin (officina) ve bazen de yöneticinin (procurator) ismini de taşımaktadır. Dokimeion'da bulunan bu tip yazıtlar, İ.S. 96'da ölen İmparator Domitianus'un hükümdarlığı ile başlayan ve İ.S. 235'te ölen İmparator Severus Aleksander ile sona eren 150 yıllık bir dönem içerisine tarihlenir.

Tüm bu dönem boyunca, yazıtların yardımı ile, söz konusu mermer ocaklarının yönetimindeki gelişme sürecini izlemek mümkün olmaktadır. Tek başlarına ele alındıklarında fazla anlam ifade etmeyecek bu yazıtlar, yüzlerce örnekten oluşan bir seri meydana getirdiklerinde, sadece Roma İmparatorluğu idaresindeki mermer ocaklarının yönetimine değil, aynı zamanda Asia eyaletinde imparatorluğa ait olan mülki idaresine ve hatta Roma devlet teşkilatına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Bu mermer ocaklarının yönetimi, bizdeki devlet memurlarına denk gelen imparatorların azatlılarıncaya yerine getirilmektedir. Bu kişiler kariyerlerini, İtalya ve eyaletlerde muhtelif imparatorluk görevlerinin uzmanlaşmış yöneticileri olarak sürdürürler ve çalışmalarının karşılığı olarak terfi ettirilip, Roma İmparatorluğu'nun değişik bölgelerine atanmalarından ötürü görev değiştirirlerdi.

Sadece bürokratlar değil, mermerin kendisi de tüm imparatorluğu dolaşmaktaydı. İtalyanlar'ın pavonazzetto dediği, Türkçe'de ise menekşe olarak adlandırılan kırmızı damarlı bu güzel beyaz mermer Dokimeion dışında dünyanın hiç bir yerinde bulunmaz. Bugün olduğu gibi Roma Döneminde de, bu eşsiz mermer, kamu binalarını ya da

* Prof. Thomas DREW-BEAR, 31 rue Royale, 69001 Lyon/FRANCE

özel villaları süslemek için, Arabistan'dan İspanya'ya kadar tüm imparatorluğa ihraç edilmekteydi. Roma'daki Tiber Nehri'nin kıyılarında, Marmorata adı verilen mermer depolarında, imparatorluğun dört bir yanından getirilen mermerler arasında Dokimeion'dan çıkmış yazıtlı blok ve sütunlar da bol sayıda bulunur. Ayrıca, Kuzey Afrika'daki büyük bir Roma kenti ve İmparator Septimius Severus'un doğum yeri olan Lepcis Magna'nın hamamlarında yapılan kazılarda gün ışığına çıkarılmış olan aynı tipteki iki Dokimeion yazıtından bahsetmek istiyorum. Yazıtların üzerine kazındığı taşlar, bu hamamların yapımında kullanılmak üzerine kesildiklerinden, üzerlerindeki konsül isimleri tam olarak korunmamıştır. Bu isimleri, yazıtları daha önce yayınlayanlardan farklı olarak tamamlamak ve dolayısıyla, Dokimeion'dan gelen bu blokları İ.S. 129 ve 137 yıllarına tarihlemek mümkündür; bu da hamamların yapımının Hadrianus devrine tarihlenmesini sağlar.

Lepcis Magna'daki, yine Dokimeion'dan gelmiş olan diğer iki yazıt da ilginçtir. Bunlar şu ifadeyi taşırlar: sub cura [Hesperii Aug(usti)] lib(erti) proc(uratoris) ("İmparatorun azatlısı, procurator Hesperus'un yöneticiliğinde"). Lepcis Magna'daki Dokimeion yazıtlarında adı geçen imparatorluk azatlısı Hesperus'un, merkezi Phrygia'daki Aizanoi'da (şimdi Çavdarhisar) bulunan Zeus Tapınağı'nın üzerindeki bir yazıttan bilinen, yine imparatorun azatlısı olan adaşı ile aynı kişi olduğunu ileri sürüyorum. Bu Hesperus, Pergamon kralları tarafından tanrıya vakfedilen ancak, sonradan kiracılarının gaspettiği toprakların yeniden Zeus Tapınağı'na sunulmasına ilişkin bir mektubu İ.S. 125 yılında Asia Valisi T. Avidius Quietus'tan almıştı. Şimdi görüyoruz ki, aynı azatlı Hesperus, hem Dokimeion'daki mermer ocaklarından hem de Kuzey Phrygia'daki Aizanoi şehri civarındaki tarımsal alanlardan sorumlu idi. Roma imparatorluk idari teşkilatında, birçok bilim adamının düşündüğü gibi, tek mermer ocaklarından sorumlu olan bir memur yoktu. Tersine ocaklar, Phrygia eyaletinin imparatorluk tüm mülklerinin bir parçası olarak idare edilmekteydi. Hesperus, Phrygia'nın diğer procurator'leri gibi, Synnada (şimdiki Afyon - Şuhut) şehrinde ikâmet etmekteydi.

Isparta ili'nde yapılan çalışmalar, Sütçüler ilçesi'nde, Kesme Kasabası yakınında bulunan bir Pisidia kenti ile Isparta Müzesi yazıtları üzerinde yoğunlaştırıldı.

Geçen yıllarda, bölgenin yazıt açısından zenginliğine rağmen, içinde az sayıda yazıtın korunabildiği Isparta Müzesi, bu yıl, Müze Müdürü Sn. Jale Dedeoğlu'nun azimli çabaları sayesinde civardan toplanan yazıtlarla oldukça zengin bir yazıt müzesine dönüşmeye başlamıştır. Müzede toplanan yazıtlar, aynı zamanda bölgenin kendine özgü yazıt tiplerini sergilemeleri açısından da değerlidir. Bunlar arasında, Pisidia dilinde yazılmış, çoğunlukla küçük boyutlarda olan ve üzerlerindeki, oldukça yüzeysel yazılmış birkaç satır yazı ile göze çarpan steller, Pisidia kültürünün özelliğini yansıtmaktadır (Resim: 2). Çoğunlukla üçgen alınlıklı olan ve bazen de üzerlerinde bir figür kabartması taşıyan bu mezar stellerinin bir kısmını, daha önce yayınladığım makalelerde tanıtmıştım. Bölgenin mezar taşları arasında, farklı bir tip olarak, büst şeklinde olanlar (Resim: 3), dörtgen sunak biçimliler (Resim: 4) ve steller (Resim: 5) gözlenebilmektedir. Bunlardan başka, tümü Yassıören'den gelen, kapı alınlığı tipindeki mezar taşları da bir seri oluşturmaktadır.

Isparta Müzesi'nde yer alan yazıtlardan birkaçı, Kilianion Ovası'ndaki Anaboura şehrinden gelen ve bu şehrin önemli bir ailesinin fertlerini zikretmeleri açısından önem taşıyan bir grubu oluşturmaktadır. Aileye ait yazıtların çoğu 19. yüzyıldan itibaren, ayrı ayrı yayınlanmıştır. Ancak, bu yazıtların biraraya getirilmesi, bu önemli ailenin sekiz kuşak boyunca izlenebilmesini sağlamaktadır. Isparta Müzesi'ndeki yazıtlar, olasılıkla aile fertleri tarafından diktilirilmiş olan bir eksedra'ya ve "İşiten Tanrılar'a" adanmış bir yapıya ait bloklar üzerinde yer almaktadır. Bu yazıtlar, Touliandos ve Toulourasis gibi yerel isimler taşımalarıyla da değer kazanmaktadır.

Geçen sene Sn. Pınar Aytacılar ile birlikte çalıştığımız Kesme Kasabası'ndaki araştırmalara bu yıl da devam edildi. Kesme'nin güneybatısındaki antik kent, Köprüçay Kanyonu üstündedir. Mimari kalıntılar ve sarnıçlar tepe üzerinde çok geniş bir alana yayılır. Antik kentin güneyinden inen ve Çirışmez Deresi'ni geçerek, aşağıda Çukurca

Köyü'ne ulaşan antik yol kesintisiz devam etmektedir. Bu yolun güzergâhı, devamı takip edilmemekle birlikte, Selge şehri ile bağlantıyı kurduğunu düşündürmektedir.

Kaçak kazılarının yoğun olarak devam ettiği yerleşimde geçen yıl, bir tanesi Pisi-dia dilinde yazılmış olan beş adet yazıt tespit edildi. Kentin güney ve batı eteklerinde-ki nekropolis alanında yerle bir olmuş diğer örneklerin arasında, tümüyle korunmuş ola-rak göze çarpan bir mezar anıtının üzerinde yer alan yazıt ile, kentin doğusunda bul-duğumuz bir blok üzerindeki yazıt, aynı kişinin ismini taşımaları açısından ilgi çekicidir.

Bu yıl, Kesme bölgesinin civarında yaptığımız araştırmalara, antik kentin yakın çevresini de tanıyabilmek için daha uzun bir süre ayırdık. Asar Tepe'nin kuzeyinde yer alan ve Kesme'den Kasımlar Kasabası'na ulaşan dağ yolu üzerinde bulunan İdrisler Sarnıcı adı verilen mevkide, templum-in-antis plânlı bir tapınak mezar bulunmaktadır. Bölgeye ismini veren sarnıcın bulunduğu yerde bir yazıt tespit edilmiştir. Kesme bölge-sinde Kasımlar Kasabası'nın kuzeyindeki Kurşunlu mevkiinde bulunan antik bir yerleşime de gidildi. Bu alanda, kilise olması muhtemel apsisi bir yapıya ait izler, işlevi tam olarak anlaşılamayan dörtgen plânlı, üç katlı ve sadece ön cephesi korunmuş olan bir yapı, plâka taşlarla döşenmiş alanlar, bir bouleuterion'a ya da bir eksedra'ya ait olabi-lecek oturma sıraları ve dağınık mimarî elemanlar gözlenmiştir. Buluntular, yüzeyden gözlenebildiği kadarıyla, Geç Roma Dönemine tarihlenebilir.

2002 yılı yüzey araştırmasının son bölümü Lykaonia bölgesine ayrıldı. Konya-Selçuk Üniversitesi'nden Doç. Dr. Hasan Bahar ile birlikte çalıştığımız Lykaonia'da bu yıl, ağırlıklı olarak Konya İli, Sarayönü İlçesi'ndeki Gözlü Devlet Çiftliği'nin arazisinde araştırmalar sürdürüldü. Daha önceki bir bildirimde işaret ettiğim gibi, günümüzde bu bölgede, Roma Döneminde de var olan bir yönetim şeklinin devam ettiği çok geniş devlet arazileri bulunmaktadır. Roma Döneminde, merkezi ve Kuzey Phrygia'da olduğu gi-bi, burada da Lykaonia ovasının büyük bölümünü kaplayan imparatorluk mülkleri yer almaktaydı. Buralardan, bugün olduğu gibi, antik dönemde de, Ephesos'tan Kilikia kap-larına uzanan ana yol geçmekteydi. Seleukos kralları tarafından kurulan eski bir Hel-lenistik kent olan Laodikeia Katakekaumene'nin topraklarının büyük bir kısmını bu mülklerin kaplaması, İmparatorluk Dönemi boyunca yazıtların nispeten az olmasının nedenini açıklar. Sadece Geç İmparatorluk Döneminde, çoğu vezinli olan mezar yazıt-larının kırsal kesimde sayıca arttığı gözlenir. Bunlar, gerek taşıdıkları yerel isimler açıs-ından gerekse sözcüklerin fonetik okunuşlarıyla yazıtları ayırtedilebilen Lykaonia köylüleri arasında okur-yazarlığın ve refah seviyesinin yükseldiğine işaret eder. Aynı dönemde Batı Anadolu'da, kırsal, hatta kentli nüfusun diktirdiği yazıt sayısı azalmaya başlamıştır. Zenginliğin dağılımındaki bu çarpıcı tezat, belki de, Geç Roma İmparator-luğu Döneminde, Iancarii olarak adlandırılan seçkin bir süvari birliğinin ikâmetgâhı ha-line gelmiş olan Laodikeia Katakekaumene'de önemli bir askeri üssün kurulması ile açıklanabilir.

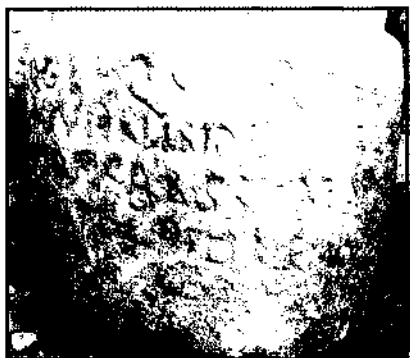

Fig: 1

Fig: 3

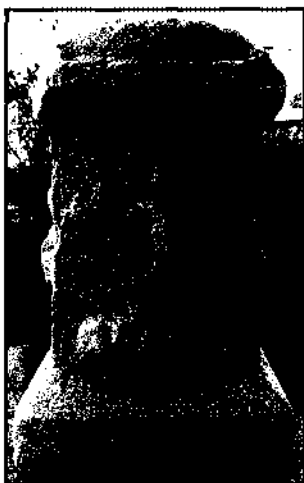

Fig: 4

Fig: 2

Fig: 5

PEPOUZA 2002: VERMESSUNGSNETZ, NEUE ARCHÄOLOGISCHE ZEICHNUNGEN, OBERFLÄCHENFUNDE

Peter LAMPE*

1. Vermessung und Kartographie

In der ersten Vermessungskampagne standen Grundlagenvermessungen und Anpassungen an bereits vorhandene Kartenunterlagen im Vordergrund.

(a) Ein Basisnetz von Hauptvermessungspunkten wurde mithilfe einer Ashtech ProMark2 GPS-Ausrüstung gemessen; die Daten ließen sich bereits vor Ort mit der Ashtech Solutions Software Ver. 2.5 auswerten. Damit ein a priori einheitliches Koordinatensystem für alle Forschungsdisziplinen des Projektes bereit steht, wurde im System WGS84/UTM Zone 35 gearbeitet, so dass sich in Zukunft auch Daten von GPS-Handempfängern problemlos in die digitalen Karten integrieren lassen werden.

Da die ellipsoidischen GPS-Höhen nicht den Landeshöhen der Türkei entsprechen, sind sie jeweils zu korrigieren. Als Höhenbezugspunkt konnte u.a. ein neuerer türkischer Vermessungspunkt innerhalb der antiken Siedlung genutzt werden. Als Differenz zwischen ellipsoidischen WGS84-Höhen und denen im türkischen Höhensystem wurde ein Wert von minus 63 m. ermittelt. Das bedeutet, dass alle künftigen Besucher des Areals, die GPS-Handgeräte zu benutzen gedenken, ihre gemessenen Höhenangaben um 63 m. reduzieren müssen.

Das erstellte und absolut aufgehängte geodätische Grundlagnennetz ermöglicht ein ab ovo einheitliches dreidimensionales Koordinatensystem für das Gesamtprojekt.

Zur Kontrolle und Verdichtung der mittels GPS bestimmten Hauptvermessungspunkte des Grundlagnennetzes wurde ein elektronischer Tachymeter verwendet. Diese Gerätekombination, verbunden mit einem weiterverarbeitenden Laptop, diente auch bei den übrigen geodätischen Aufgaben als Standardinstrumentarium zur Gewinnung dreidimensionaler Koordinaten.

(b) Verschiedene ältere türkische Karten wurden bearbeitet und ergänzt. Darüber hinaus wurden unterschiedliche topographische Karten und Detailpläne sowie Karten von den Survey-Kontext-Arealen (130x170 km., 50x20 km. und 22x22 km.), die mit den antiken und modernen Ortsnamen bestückt wurden, neu erstellt. Besonders zu nennen ist die Einmessung dreier Siedlungsterrassen und deren Repräsentation im Detailplan.

Zwei antike Straßenführungen wurden in Fortsetzung der Funde des Vorjahres neu entdeckt und in die Karten integriert. Im Jahre 2001 war die von Süden zur römisch-

* Prof. Dr. Peter LAMPE, director of the Pepouza and Tymion archaeological surface survey, University of Heidelberg, WTS Kisselegasse 1, D - 69117 Heidelberg/DEUTSCHLAND peter.lampe@urz.uni-hd.de

hen Brücke in Pepouza führende Straße aufgenommen worden. Im Jahre 2002 wurden zwei antike Straßenführungen gefunden: die von der Pepouza-Brücke nördlich in Richtung Tymion weiterführende Straße sowie ein den nördlichen Canyon-Abhang hinabführendes Straßenstück westlich des Klosters. Die bereits 2001 explorierten in Ost-West-Richtung verlaufenden antiken Eselspfade im Canyon östlich von Pepouza wurden weiter untersucht.

(c) Für ein 3D-Computermodell der gesamten Siedlungskammer wurde eine vorhandene türkische topographische Karte im Maßstab von 1:25.000 als Grundlage herangezogen. Durch eigene Vermessung wurden zusätzliche Daten für dieses Geländemodell erhoben. In der Zukunft werden antike Gebäuderekonstruktionen in das noch zu verfeinernde Geländemodell integriert werden.

(d) Für das Absammeln von Oberflächenfunden wurde mithilfe des elektronischen Tachymeters ein Raster mit Maschen von 20x20 m. abgesteckt und später nochmals auf 10x10 m. verdichtet. Die bei einer Orientierung nach Geländestrukturen entstehende Unvergleichbarkeit von Fundfeldergrößen wurde durch dieses Raster vermieden.

(e) Keramikstreuung und Einmessung zahlreicher Architekturfragmente führten zu einer Karte im Maßstab von 1:10.000, in der das Minimum der Siedlungsausdehnung nördlich des Flusses verzeichnet ist (ca. 11,5 ha). Die Ausdehnung der südlich des Flusses sich erstreckenden Siedlungsfläche ist noch zu explorieren. Unklar ist bislang auch, wie weit die Niederung am nördlichen Flussufer westlich der römischen Brücke besiedelt war.

2. Einzelne Bauten

Freigelegt, vermessen und zeichnerisch sowie photographisch dokumentiert wurden:

(a) die Reste des römischen Brückenmittelpfeilers in Pepouza (Abb. 1, 4);

(b) ein Gebäudekomplex in der Nähe dieser Brückenquerung (Abb. 1, 5, 12; die angegebenen Nivellamentwerte sind relative). Keramisches Füllmaterial hinter einer Stützmauer stammt aus dem 2./3. Jh. n. Chr.

(c) Eine dahinter sich öffnende Höhle wurde als 3D-Computermodell dargestellt.

(d) Unweit westlich davon liegen am Hang die Reste zweier Häuser mit römischer Keramik. Im einen der beiden lassen sich drei Stellen mit Brandspuren erkennen; zwei verschiedene Fußbodenniveaus indizieren zwei Bauphasen (Abb. 1, 6, 11; die angegebenen Nivellamentwerte sind relative).

(e) Mehrere z.T. monumentale Gebäudemauern sind in den Seiten eines Hohlwegs erhalten. Wo solche Gebäudereste im Hohlweg erkennbar sind, korreliert der Oberflächenbefund des oberhalb des Hohlwegs gelegenen südlich angrenzenden Feldes: Die Oberflächenfunddichte nimmt an solchen Stellen zu.

An einer Stelle der nördlichen Hohlwegseite tritt ein antikes Wasserrohr aus. Offensichtlich lag unter dem Gelniveau des Hohlweges, der dem Verlauf einer antiken Straße entspricht, ein Kanal. Dafür spricht auch, dass der Hohlweg sich weiter östlich in einem trockenen Bachbett fortsetzt: Wenn der Bach bei starken Niederschlägen Wasser führte, ergoss sich dieses in die Drainage der dem Hohlweg entsprechenden antiken Strasse.

(f) Die südlichen Stützmauern der mit einem öffentlichen Gebäude, möglicherweise einer Basilika, besetzten Terrasse wurden aufgenommen. Die Türschwelle dieses Gebäudes findet sich in den Abb. 8 und 9 dargestellt.

(g) Ein kleines Nymphaeum (Abb. 1, 2, 3, 13, 14), Opfer einer alten Raubgrabung, war mit Marmor ausgekleidet.

(h) Die Brücke bei Calandiras am östlichen Ende der Siedlungskammer konnte als im Ursprung römisch identifiziert werden. Zahlreiche sekundäre Reparaturen bestimmen ihr heutiges Bild.

Unklar bleibt bislang, wie viele antike Brücken insgesamt den Fluss im Bereich unserer Siedlungskammer querten.

(i) Von einem schon im Vorjahr dokumentierten Hypogaeum mit fünf Grabkammern wurde ein 3D-Computermodell erarbeitet.

(j) Eingemessen wurde ein über dem Felsenmonasterium in 2002 neu entdeckter elliptischer Ringmauerkomplex von ca. 200x100 m. Ausdehnung (dortige Kleinfunde: Dachziegel, wenig Keramik).

Vorläufige Skizzen wurden erstellt von (k) Grundmauern zweier monumentaler Gebäude (Insulae oder öffentliche Bauten) auf der Siedlungsterrasse südlich des Flusses. Weiterer Dokumentation bedürfen auch Neuentdeckungen wie (l) die Reste eines östlich des o. gen. Ringmauerkomplexes gelegenen Gehöftes (?) von ca. 45x40 m. Ausdehnung, in dem Innenmauern und viel Keramik erkennbar sind, (m) weitere Gräber in der Nekropolis, (n) Spuren eines monumentalen Baus am Hang über der Nekropolis (eines Tempels?) sowie (o) oberhalb davon auf dem Hügelrücken Reste eines der Keramik zufolge noch ins 1. Jh. n. Chr. zu datierenden zweiten kleineren Gebäudes.

Zahlreiche über den Siedlungsraum verteilte Architekturfragmente aus Marmor oder Kalkstein (Kapitelle, Säulenschäfte, Halbsäulen, Türschweller, Türge- wände, Quader, Monopterosfragment, marmorner Gullstein, etc.) wurden in die Karte eingemessen, photographisch dokumentiert und maßstabsgetreu gezeichnet (cf. Abb. 7, 8).

3. Kleinfunde

Im Raster (s.o. 1 d) wurde die Oberfläche ausgewählter Stichproben-Fundfelder von der Gesamtgröße eines fast halben Hektars (4800 m²) intensiv abgesucht, indem dieselbe Personenkette jedes Fundfeld zweimal in unterschiedlichen Richtungen abschrift. Von den 635 abgesammelten und im Fundbuch registrierten Kleinfunden ist neben zahlreichen Glas-, bemalten Putz-, Marmor-, Metall-, Mörtel-, Schlacke-, Wasserleitungs- und Knochenfragmenten besonders hellenistische Feinkeramik zu nennen, die zur Imitation von Metallgefäßen mit lokalem Goldglimmer überzogen wurde und so einen bronzenen Schimmer erhielt. Eine dieser Scherben weist griechische Buchstabenritzungen (...λ δ...) auf. Auch Relief-Sigillata imitiert Metall (einen Bronzegriff). Alle Keramikrandscherben eines Fundfeldes (10x10 m) wurden stets zu nur einer einzigen Fundnummer zusammengefasst; dasselbe gilt je für die Henkel-, Boden- und Wandscherben sowie für die Feinkeramikbruchstücke. Ziegelfragmente wurden nicht abgesammelt, jedoch Fundkonzentrationen vermerkt und zeichnerisch ein Katalog der vertretenen Ziegeltypen begonnen. Die zahlreichen Silices lassen kaum auf prähistorische Besiedlung schließen; sie dürften eher von byzantinischen oder sogar neuzeitlichen Dreschschlitten stammen. Die Keramik datiert aus hellenistischer, römischer und frühbyzantinischer (3./2. Jh. v. Chr. bis 9. Jh. n. Chr.), die Münzfunde aus spätrömischer und byzantinischer Zeit, namentlich aus den Regierungszeiten von Maximian (285-305 n. Chr.), Constantius II. (337-361), Theodosius I. (379-395) und Justinian I. (527-565). Öllampenfragmente decken den gesamten Zeitraum von hellenistischer bis frühbyzantinischer Zeit ab.

Die Keramik bedarf weiterer Bearbeitung. Eine stratigraphisch orientierte Keramik-Forschung war in Phrygien bislang nahezu absent. Hoffnungsvoll stimmen jedoch zum Beispiel neue, im Sommer 2002 angefallene Stratigraphie-Ergebnisse aus Hierapolis, die für unsere byzantinische Keramik zum Vergleich werden herangezogen werden können. Für einen späteren Zeitpunkt geplante Test-grabungen in Pepouza dürften ebenfalls einer stratigraphischen Auswertung der Keramik dienlich werden.

In den verschiedenen Fundfeldern konzentrierte sich die Keramik in unterschiedlicher Weise; nicht immer ist von diesem quantitativen Befund auf unterschiedliche Siedlungsdichte zu schließen.

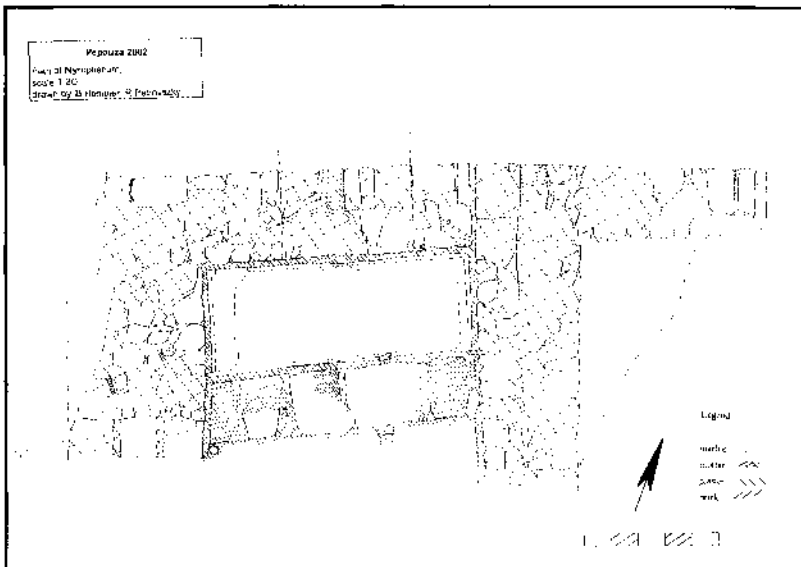
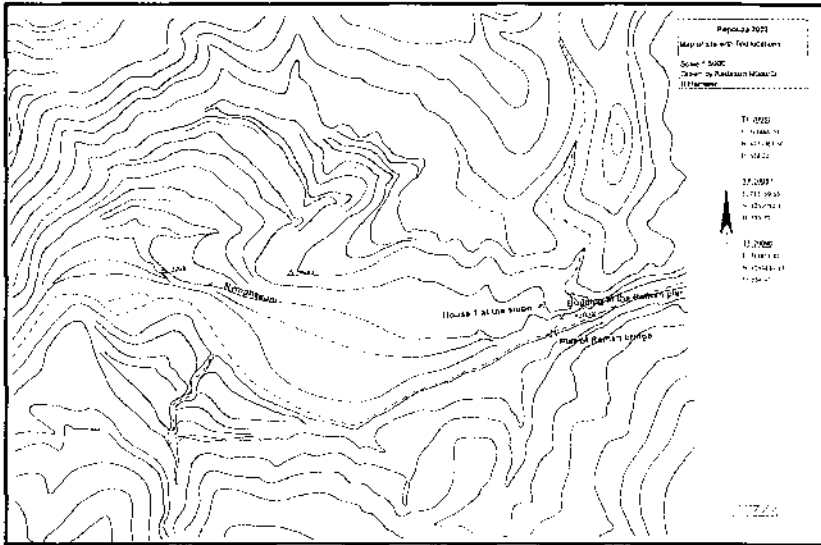
Als besonderer Kleinfund stach ein byzantinischer Brotstempel hervor, der dem eucharistischen panis quadratus Kreuze aufprägte (Abb. 7, 10). Der panis quadratus wird in ähnlicher Weise auf zahlreichen Presbyter-Grabstelen im Museum von Uşak dargestellt.

4. Ethnoarchäologisch

wurden von der ansässigen Bevölkerung erste Informationen über Lokaltraditionen, Lokalnamen und heute verschwundene antike Strukturen zur kritischen Durchleuchtung eingeholt. Berichte über vergangene Raubgrabungen lassen den Ort einer Therme vermuten; nur Sondierungsgrabungen werden hier Klarheit schaffen. Einige von Dörflern in der Vergangenheit abgesammelte spätrömische Münzfunde wurden registriert, auch eine von einem Bauern gefundene römische Hippe dokumentiert.

5. Besonderer Dank

für mannigfaltige Unterstützung gilt nicht nur der lokalen Bevölkerung, sondern auch der türkischen Antikendirektion in Ankara und ihrem Generaldirektor, die fördernd dem Projekt zur Seite stehen. Dasselbe gilt für das Deutsche Archäologische Institut in Istanbul. Die Regierungskommissarin, Frau Nilgün Sinan, und der Direktor des Uşak Museums, Kazım Akbiyikoğlu, unterstützten tatkräftig und ideenreich, wofür wir herzlich danken. Dem Team des Jahres 2002 gehörten an: Associate Professor Dr. Ayşe Çalık Ross von der Anadolu Universität in Eskişehir und ihre Studenten Erdal Ünal, Bülent Okta, Zeynep Kaya; von der Fachhochschule Karlsruhe, Abteilung Vermessung und Geomatik, die Dipl. Ing. (FH) Andreas Rieger und Jürgen Otto mit ihren Diplomanden Christian Baessler und Christina Müller; aus Cluj in Rumänien der Architekturstudent Radu Silviu Cotorobai; aus den USA der Ing. Richard Engle, der Pilot David Killen und Prof. Dr. William Tabbernee, der nicht nur ein ausgewiesener Montanismusexperte ist, sondern als Co-Direktor die Finanzen des Projekts verwaltete; vom Museum in Speyer die Archäologen Dr. Bärbel Hanemann, Dr. Richard und Karin Petrovsky sowie Antje König; aus Heidelberg: Wiss. Ang. Frank Conrads, Birthe Hemeier, die sich besonders um die Zeichnungen in diesem Artikel verdient gemacht hat, Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Robert Jewett, Prof. Dr. Peter Lampe, Franzjosef D. Schröder, Heidrun Schroeder, Juliane Stadler und last but not least Prof. Dr. Reinhard Stupperich. Als Logistikmanagern gilt besonderer Dank Gülgün Gürcan und Hüsam Süleymanlı aus Istanbul.

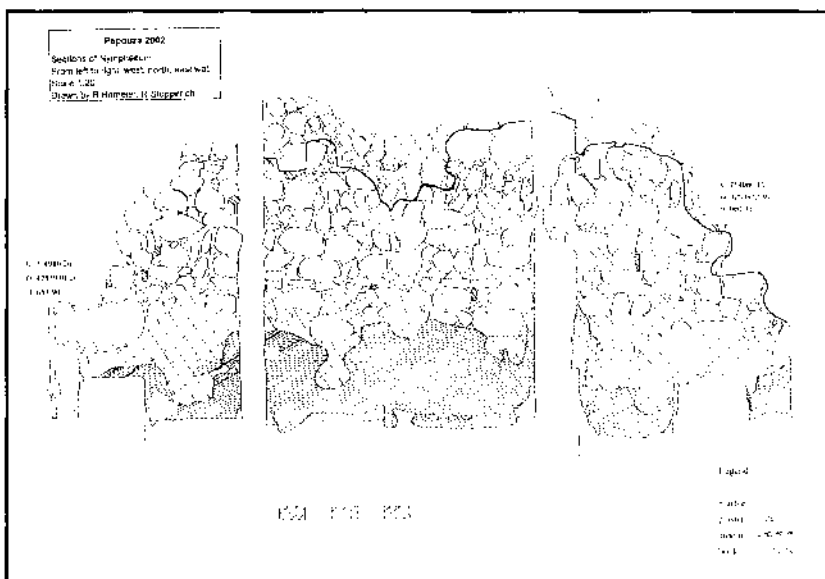

Abb: 3

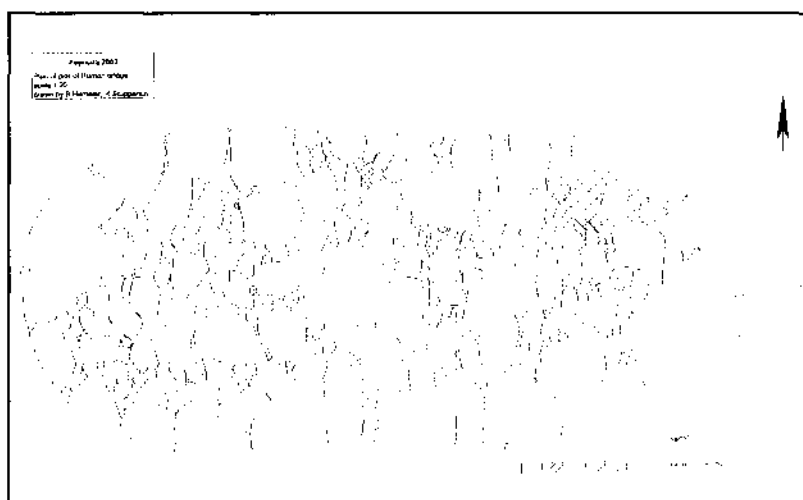

Abb: 4

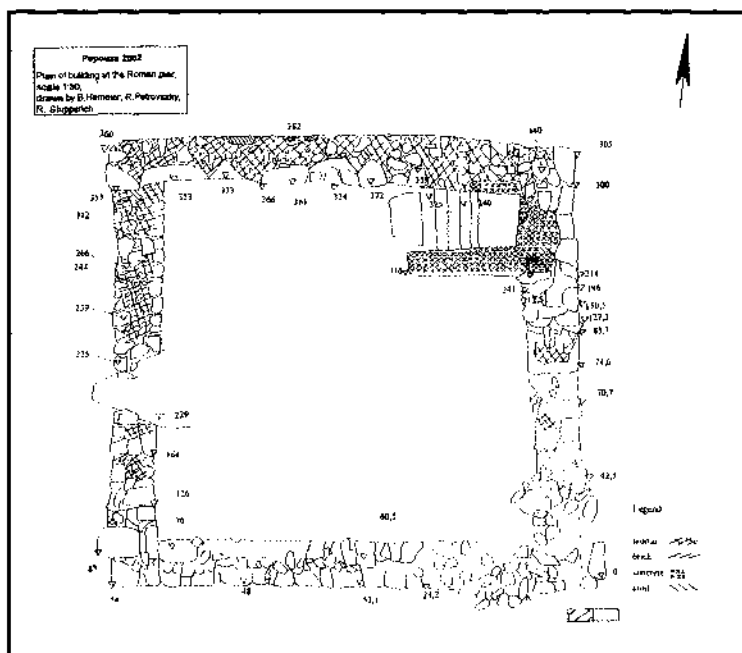

Abb: 5

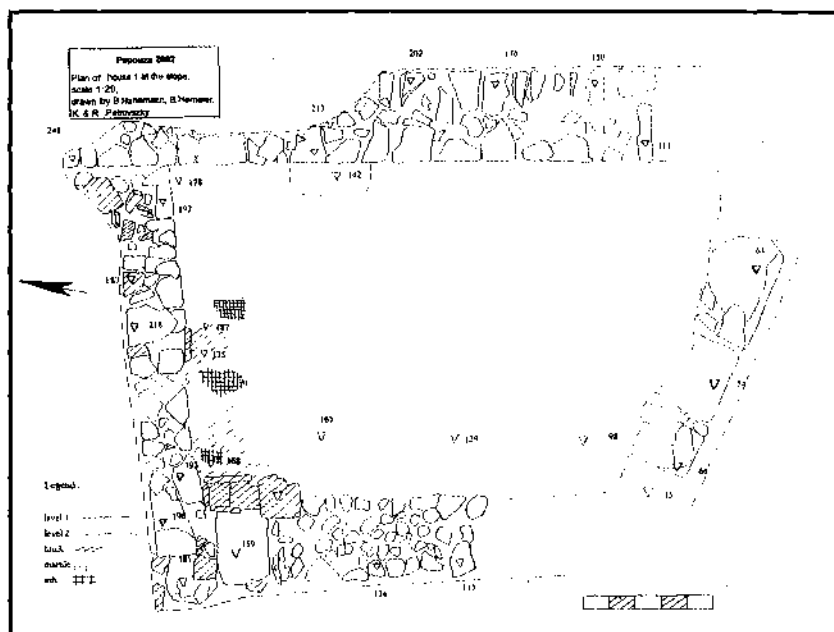

Abb: 6

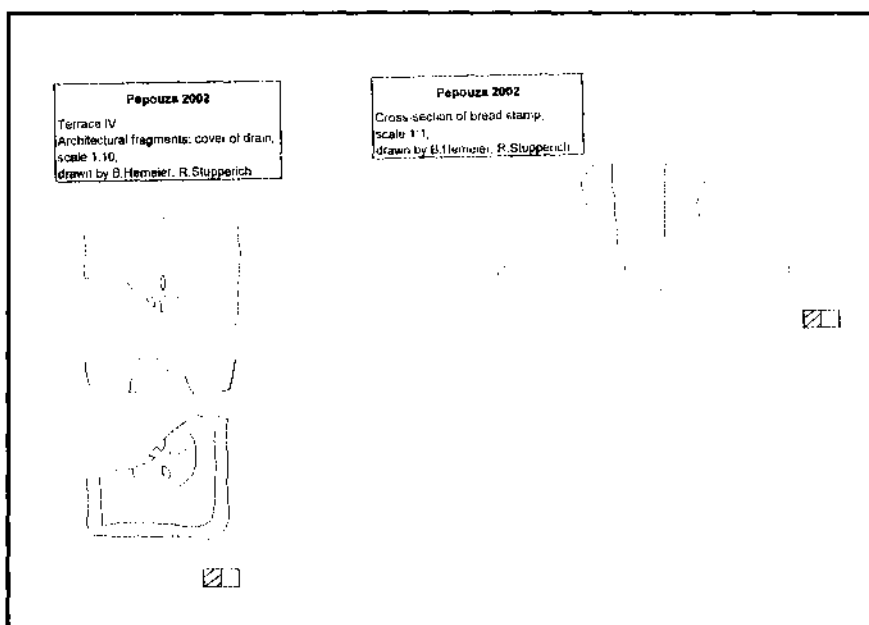

Abb: 7

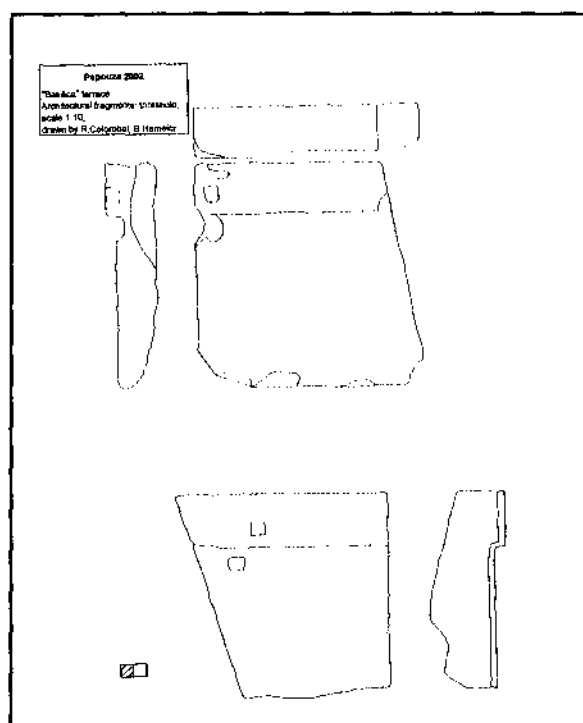

Abb: 8

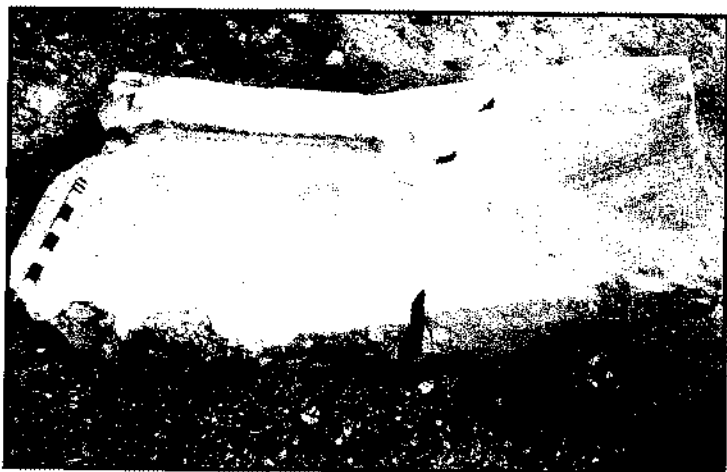

Abb: 9

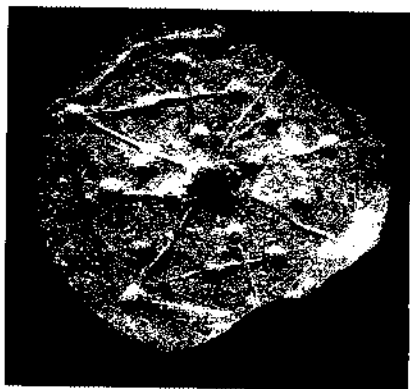

Abb: 10

Abb: 11

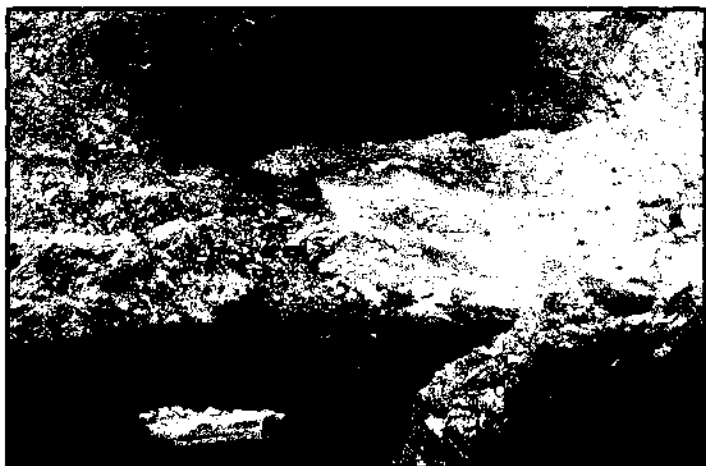

Abb: 12

Abb: 13

Abb: 14

ÇAN ve LAPSEKİ İLÇELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI ÖN RAPORU

Nurettin ARSLAN*

Lapseki ve Çan ilçelerindeki yüzey araştırmaları 1-20 Eylül 2002 tarihleri arasında yapılmıştır¹. Gerekli izinleri sağlayan Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Çanakkale Seramik Fabrikaları'na ve Çan Orman İşletme Müdürlüğü'ne yardım ve ilgilerinden dolayı teşekkür ederiz.

1896 yılında Judeich'in² Çanakkale-Bursa arasındaki kesimde, 1980'li yıllarda M. Özdoğan'ın Çan ve Lapseki ilçelerinde³ ve 1997 yılından itibaren C. Başaran'ın Parion kentinde yaptığı araştırmalar⁴, Kuzey Troas'ta henüz geniş çaplı bir çalışma yapılmadığını göstermektedir. M. Özdoğan, Çan İlçesi Karlı Köy yakınında Orta Paleolitik Çağa ait taş alet üretim merkezi ve İlyasçiftliği'nde Neolitik yerleşme tespit etmiştir⁵. Bu veriler incelenen bölgenin tarihi önemini ortaya koymaktadır. Bunun dışında 1949 yılında Bulgaristan'da bulunmuş olan 6 kg. ağırlığındaki 9 adet altın vazonun Lampsakos üretimi olması⁶, geç 6. yüzyıla tarihlenen Gümüşçay Dedetepe tümülüsleri⁷, Altıkulaç Köyü-Çingenetepe'deki⁸ 4. yüzyıl tümülüsü, bölgenin arkeolojik potansiyelinin çok zengin olduğunun diğer göstergeleridir. Yukarıda sıralanan neden ve veriler Kuzey Troas'ta yüzey araştırması yapmamızın sebepleri olarak gösterilebilir.

2003 yılında öncelikli olarak Çan İlçesi araştırılmıştır. Bu ilçede birkaç yerleşme dışında büyük bir kesim ziyaret edilmiştir. Lapseki İlçesi'ndeki çalışmalarımız Umurbey Kasabası yakınındaki yerleşmeler ile sınırlı kalmıştır (Harita: 1). Bu ildeki çalışmaların tamamlanması 2004 yılına bırakılmıştır.

Çan, Altıkulaçköyü ve Çingenetepe

Altıkulaç Köyü, Çan İlçesi'nin doğusunda, Çan-Biga karayolunun 2 km. kadar kuzeyindedir. Köyün 1 km. kadar doğusunda M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen boyalı lahtın ele

* Yrd. Doç. Dr. Nurettin ARSLAN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 17100 Çanakkale/TÜRKİYE.

1 Araştırmalarımıza, ÇOMÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Uzm. T. Türker, Araş. Gör. S. Durdağı, öğrenciler Ö. Koçyiğit, H. Yaman ve Fotoğrafçılık Bölümü Öğr. Gör. A. Özener katılmıştır. Kendilerine yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

2 W. Judeich, *Bericht über eine Reise im nordwestlichen Kleinasien, Sitzungsberichte der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften* (1892, 2) 545 vd.

3 M. Özdoğan, Prehistoric sites the Gelibolu Peninsula, *Anadolu Araştırmaları* 10 (1986) 51-66.

4 C. Başaran, Parion 1997 Araştırmaları, *XVI, KST* (1999) 349-364.

5 M. Özdoğan'ın Çanakkale Müzesi'ne verdiği çalışma raporu.

6 I. Venedikov, *Der Goldschatz von Panagjurische* (1961).

7 N. Sevinç, Çanakkale-Gümüşçay Tümülüsleri 1994 Yılı Kurtarma Kazıları, *VI. Müze Kurtarma Kazıları Seminerleri*, 24-26 Nisan 1995 Didim (1996) 443-446; N. Sevinç - C. B. Rose, A Child's Sarcophagus from the Salvage Excavation at Gümüşçay, *Studia Troica*, 9, 1999, 489-509.

8 N. Sevinç - R. Körpe, v.d. A New Painted Graeco-Persian Sarcophagus from Çan, *Studia Troica* 11, 2001, 383-420.

geçirildiği Çingenetepe ilk araştırma noktamızdır. Tepenin kuzey yamaçlarında yoğun olarak kiremit parçalarına rastlanmaktadır.

Lâhtin dönemi ile çağdaş olabilecek verilere Altıkulaç Köyü içerisinde, kuzeyi Değirmen Deresi ile sınırlı bir tepe üzerinde rastlanmıştır. Bu alanda 25 m. uzunluğunda kesme taş temel kalıntıları görülmüştür. Duvar yaklaşık 0,75-1,00 m. ölçülerindeki kesme taşlardan kuru duvar olarak ve birbiri üzerine basamak şeklindeki profillerle bindirilmiştir. Duvarın kalınlığı dikkate alındığında bunun surdan daha çok yönetici konutuna ait olduğu söylenebilir. Duvarın örgü tekniği Klâsik Çağ örnekleri ile benzerlik gösterir⁹. Bu alanda, duvar dışında Batı Yamacı seramiği, basit siyah astarlı seramik ve yumurta dizisi ile süslü pişmiş toprak mimarî plâka parçası elde edilmiştir. Seramik örnekleri M.Ö. 4.-2. yüzyıl arasındaki zaman dilimine aittir. Mimarî plâka parçası bu yapı kalıntısının önemini ortaya koymaktadır. Lampsakos ve Kebren gibi kentlerde¹⁰ Arkaik Dönemde pişmiş toprak mimarî plâkaların varlığı bu uygulamanın Troas'ta yaygınlığını göstermektedir.

Yapı kalıntısının 500 metre kadar güneybatısında yoğun seramik parçalarından büyük bir bölümü hatalı fırınlanmıştır. Büyük olasılıkla bu örnekler bir çömlekçi atölyesine aittir. Altıkulaç'ın batı yönünde Değirmen Deresi boyunca uzanan yol kenarlarında kaçak kazı çukurlarında kaba seramik parçalarına rastlanmıştır. Bu alandaki kalıntılar yerleşmenin nekropolü olmalıdır.

Sapantepe

Kocayayla Köyü yakınında yüksek bir tepe üzerinde yer alır. Arazinin orman ile kaplı olması kalenin çok iyi gizlenmesine olanak tanımıştır. Bu nedenle de kalenin iyi bir resmini çekmek mümkün olmamıştır. Tepenin topografik yapısına uygun olarak batıdaki daha az korumalı alana ikinci bir sur duvarı inşa edilmiştir. Kale duvarına eşit olmayan aralıklarla altı adet kule yerleştirilmiştir. Kale içinde batı duvarına yakın yerde 7,40x4,00 ve 6,80x9,50 m. ölçülerinde zemine oyularak birbirine bitişik yapılmış iki sarnıç bulunmaktadır. Sur duvarlarının yapımında moloz taş ve kireç harcı kullanılmıştır. En iyi korunan kule dışta dikdörtgen, içte ise köşeleri yuvarlatılmış plâna sahiptir (Resim: 3). İki katlı kuledede mazgal ve burçların varlığını gösterecek bir veriye rastlanmamıştır.

Kale içinde başka yapı kalıntılarının da var olduğu görülmüştür. Ancak yoğun bitki örtüsü nedeni ile plân ve ölçüleri konusunda bir çalışma yapılamamıştır. Kalenin tarihlenmesi için bize büyük kolaylık sağlayan Bizans seramikleri Zeuxipus grubuna aittir¹¹. Geç 12. ve erken 13. yüzyıla tarihlenen Bizans Çağı seramikleri yanında birkaç parça Osmanlı seramiği ele geçirilmiştir (Resim: 4). Kalgede tamir veya ikinci bir yapı evresinin görülmesi ve seramiklerin ağırlıklı olarak belli bir zaman diliminden gelmesi kalenin 12. ve 13. yüzyıllarda faal olduğunu göstermektedir. Birçok merkezde olduğu gibi bu kalenin iç ve dış kesimlerinde kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır.

Kızılelma

Köyün 2 km. kadar güneyindeki Şankaya Tepesi'nde kayalarda oyulmuş yerler ile kalın duvarlı seramik parçalarına rastlanmıştır. Şankaya'dan birkaç km. mesafede ormanlık bölgede bir yerleşme tespit edilmiştir. Küçük moloz taş ile yapılmış yapılar zor da olsa hâlâ görülebilmektedir. Mimarî kalıntılar arasındaki mekânlardan birinin köşesindeki sıva izi ve duvar tekniği, yerleşmenin Ortaçağ'a ait olabileceğini gösterir.

Kızılelma Köyü'nün Yenice İlçesi sınırlarına yakın alanda, Alacaevcik mevkiinde, çok sık ve yüksek ağaçlarla kaplı orman alanı içinde Arkaik ve Roma Dönemine ait me-

9 A. H. Borbein, *Das alte Griechenland* (1995) 202.

10 A. Akerström, *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens* (1966) 6-7, Abb.3; Cook, J. M., *The Troad an Archaeological and Topographical Study* (1973) Pl. 61-63, 8-16.

11 J. M. Spieser, *Die byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon, PF 9* (1996) 51; B. Böhlendorf, *Die glasierte byzantinische Keramik des Beşik-Tepe (Troas), Studia Troica 7*, 1997, 393.

zar örneklerine rastlanmıştır. Bunlardan birincisi sandık tipi mezardır. Toprağa açılan dikdörtgen çukurun dört tarafında ve zeminine yassı taşların yerleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Bu tip mezarlar Troas bölgesinde oldukça yaygındır. İyi korunan örnekler Neandria¹² ve Tenedos nekropollerinde görülür. Bu tip mezarlar sözü edilen merkezlerde M.Ö. geç 8.-5. yüzyıla tarihlenmektedir. Sandık tipi mezarın 50 m. kadar doğusunda iyi korunmuş tonozlu bir mezar tespit edilmiştir. Mezar odasının üst örtüsü ve arka duvarı yıkılmıştır. Ancak dromos ve ön cephesi iyi korunmuştur. Mezar kuzey-güney ekseninde olup girişi kuzeydedir. Girişteki büyük taş blok üzerinde küçük bir açıklık bırakılmıştır. Mezarın duvarlarında iri blok taşlar, tonozlu üst örtüde moloz taş kullanılmıştır. Tonozlu mezarın tipi ve yapı tekniği Roma Dönemi özelliği gösterir (Resim: 5).

Duman Köyü

Köyün güneydoğusunda bir tepe üzerinde eski bir yerleşmenin çok zayıf izlerine rastlanmıştır. Bu alanın yamaçlarında 1970 yıllarında müze tarafından Hellenistik Döneme ait bir mezar açılmıştır. Mezar buluntuları Çanakkale Müzesi'nde sergilenmektedir. Ancak mezarların bulunduğu alanda yoğun tarım faaliyetleri nedeni ile konu hakkında belirgin izlere rastlanmaz.

Küçüktepe Köyü

Hemen köyün girişindeki Mehmet Tepesi yamaçlarında gerçekleştirilen incelemelerde elde edilen seramikler Ortaçağa aittir. Köyün camisinin yakınında nekropol alanından getirilmiş lâhit parçaları görülmüştür.

Hurma Köyü

Köyün kuzeybatısında, Çanakkale-Çan karayolunun 50 m. güneyinde, Höyüktepe Höyüğü yer alır. Höyük günümüzde de faal olan ırmağın yakınındadır. Höyük üzerindeki yoğun tarım faaliyetleri ne yazık ki, höyüğün giderek tahrip olmasına neden olmaktadır. Yüzeyde zengin Bronz Çağı seramiklere rastlanmıştır (Resim: 6). Seramikler dışında çakmaktaşı ve obsidiyen parçalar da yüzeyde bol miktarda görülmektedir.

Eski Yayla Köyü

Köy arazisinde "Kilise Mevkii" olarak adlandırılan alanda bitki örtüsü ile kaplı büyük bir yapının izleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte görülebilen duvarların Bizans Dönemine ait olduğu söylenebilir. Aynı köy sınırlarında Tepetarla, Sağingediği ve Çal Tepesi'nde de kalıntılara rastlanmıştır. Tepetarla mevkiinde, ormanlık alanda, alçak bir tepe üzerinde Roma Dönemi mezar kalıntıları tespit edilmiştir. Soyulmuş ve oldukça tahrip edilmiş mezarın bir tümülüs olduğu tahmin edilmektedir. Ancak mezarın daha ayrıntılı tarihi konusunda yan buluntulara rastlanmamıştır. Sağingediği'nde ırmak kenarındaki bir tepe üzerinde iki adet sandık tipi mezar tespit edilmiştir. Sağingediği'nden sonra uğranan Çal Tepesi üzerinde, geniş bir bölgeyi kontrol altında tutan küçük bir askerî birliğin konakladığı gözetleme kulesine ait mimarî yapının temel izleri yer almaktadır. Bu alanda da kalın duvarlı seramiklere (kiremit veya pithos) rastlanmıştır.

Sameteli Köyü

Köy içinde, ırmak kenarında Tümbekhöyük bulunmaktadır. Oldukça yüksek bir höyük olmasına rağmen tarım yapılmaya devam edilmektedir. Höyüğün zirvesinde derin bir çukur açılmıştır. Çukur etrafında Hellenistik Döneme ait seramik parçaları tespit edilmiştir (Resim: 7). Höyükte sadece çukur etrafında bu tür seramiklerin varlığı höyüğün doruğundaki tümülüs mezar ile açıklanabilir. Höyüğün yüzeyinde yoğun Bronz Çağı seramikleri görülmektedir (Resim: 8). Buradaki buluntular Troia ve Kumtepe gibi merkezlerdeki seramikler ile benzerlik içerisindedir.

12 R. Koldewey, *Neandria* (1891)15, Abb.25.

Yaykın yakınındaki Çalkitepe ziyaret edilmiştir. Tepe Altıkulaç Köyü ve tüm Çan Ovası'na hakim bir noktadadır. Burada çok zor seçilen duvar izleri tespit edilmiştir.

Çaltıkara Köyü

Köy içerisinde kaba bir işçilik gösteren bir lâhit kapağından başka buluntuya rastlanmamıştır. Lâhit köy meydanında musalla taşı olarak kullanılmaktadır.

Bostandere Köyü

Höyükler Tepesi olarak adlandırılan düz alanda yaklaşık 1 m. yüksekliğinde, 6-7 m. çaplarında çok sayıda küçük tümülüs tespit edilmiştir (Resim: 9). Tümülüslerin tamamı kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Bu alandaki çalışmalarımızda tümülüslerin tarihlenmesine yardımcı olabilecek herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır.

LAPSEKİ İLÇESİ

Umurbey

Umurbey'e 6 km. uzaklıktaki Erdağı Dağı üzerinde oldukça geniş bir alanı kaplayan arazi üzerinde sur duvarları tespit edilmiştir¹³. Araştırmacılar tarafından Palaiperkote¹⁴ olarak lokalize edilen merkezde, doğu ve batı bölümlerde birer yükselti bulunmaktadır. Bunlardan doğudakinin çevresi topografik yapıya da bağlı olarak yuvarlak bir iç sur ile çevrilmiştir. Bu surun duvarlarında küçük ve kare formu kuleler yer alır. İç bölümde 1.5-2 m. çaplarında yuvarlak plânlı mezarlar(?) yer alır¹⁵. Batı yönündeki yüksek ikinci tepenin yakınında bina kalıntılarının izleri görülmektedir. Sur duvarı dağ ve çevresindeki yerel taşlardan kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Kalenin ana girişi güneyde yer almakta olup bugün de bu ana giriş hâlâ kullanılmaktadır. Her ne kadar Perko-te ismi antik kaynaklarda¹⁶ geçse de kalenin bu dönemlere tarihlenmesine yardımcı olacak arkeolojik veri elde edilememiştir. Kale girişinin 500 m. kadar güneyinde, alçak bir tepe üzerinde bir nekropol tespit edilmiştir. Ancak bu mezarlığın kale ile ilişkisi konusunda bir şey söylemek zordur. Kaleyi karayoluna bağlayan patika yolun bitiminde ve karayolunun hemen aşağısındaki Kiremitli Tepe ziyaret edilmiştir. Burada yoğun Roma Dönemi seramiklerine rastlanmıştır. Bu bölgede özellikle kale (plân ve çizimler) ve çevresindeki incelemeler devam etmektedir.

Asartepe

Erdağı'ndan sonra ulaşılan Hacıgelen'in 1 km. kadar kuzeydoğusundaki Asartepe üzerindeki araştırmalarımızda, tepe ve yamaçlarında Bronz Çağı ve öncesi seramikleri ele geçirilmiştir (Resim: 10). Tepenin batısında ise kuru taş örgülü yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Tepenin güney bölümü dışındaki alanlar tarım alanı olarak kullanılmaktadır.

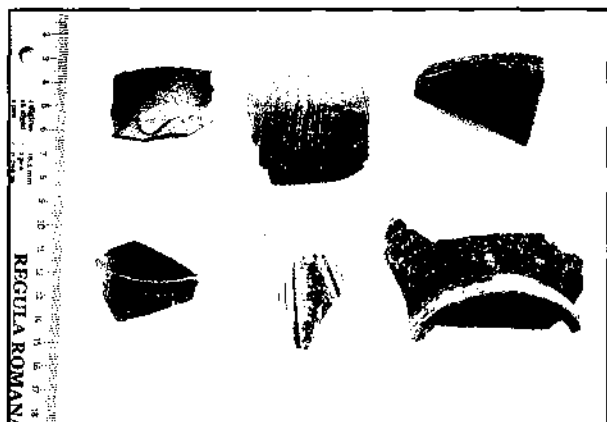
Bizden önce ve tarafımızdan gerçekleştirilen çalışmalar Çan İlçesi'nde, Orta Paleolitik-Neolitik, Bronz Çağı ve Geç Klâsik Dönemden Ortaçağ'a kadar uzanan geniş bir zaman diliminde yerleşmelerin varlığını ortaya koymaktadır. Çan Çayı ve Küçükçay Deresi kıyıları boyunca antik yerleşmelerin daha yoğun olduğu görülmektedir. Temsil edilen dönemlerden Bronz Çağının daha güçlü olduğu görülmektedir. Bölgede özellikle Erken ve Orta Demir çağlarına ait izlerin var olduğu söylenemez. Geç Klâsik ve Helenistik Döneme ait olan yerleşmeler daha çok askerî bir üs konumundaki gözetleme ve kale yerleşmeleri şeklindedir.

13 Surlar hakkında Judeich kısa bilgi aktarır: W. Judeich, a.g.e., 546.

14 W. Leaf, Troy- A Study in Homeric Geography (1912) 111 vd.

15 Benzer tipteki bir mezar örneği Neandria'da tespit edilmiştir: R. Koldewey, a.g.e., 17, Abb. 31.

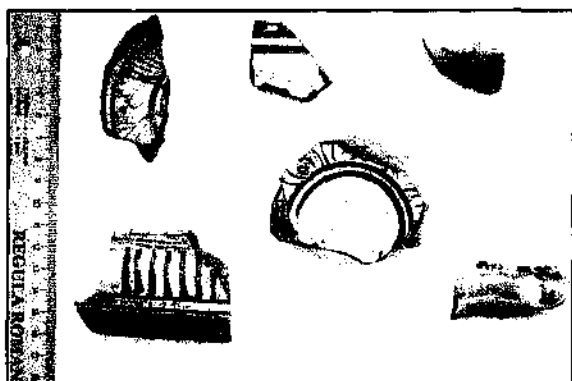
16 Homeros, *Ilias* II, 2,835; Herodotos V, 117; Xenophon, *Hellenika* V, 1, 25; Strabon XIII, 590.

Resim: 2

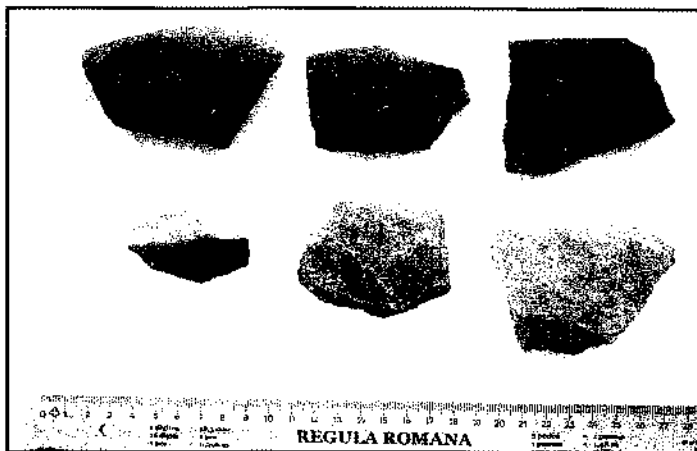
Resim: 3

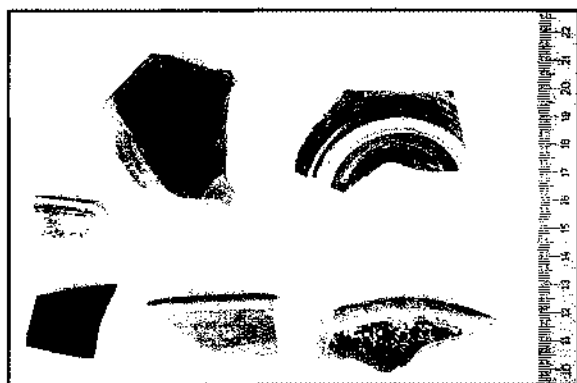
Resim: 4

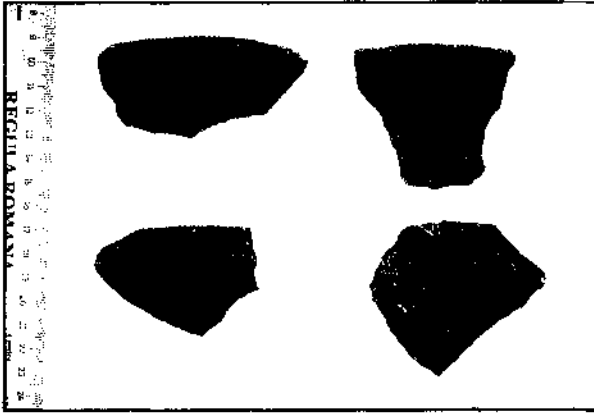
Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

ILISU KLÂSİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2002

Gürol BARIN*
Enver AKIN
Feridun Suha ŞAHİN

"İlisu Klâsik Dönem YüzeY Araştırmaları" 2002 yılı sezonunda Batman İli kapsamında gerçekleştirilmiştir. YüzeY araştırmaları Bismil İlçesi doğusunda Dicle-Batman Çayı kavşağı çevresi ve Garzan Çayı havzasında olmak üzere iki alanda yürütölmüş-tür¹.

YüzeY araştırması iki ana bölgede daha önce belirlenmiş olan höyüklerin bir test taraması olarak yapılmıştır. Birinci bölgede Kaleşadi Tepe, Hirbe Merdan, Kale Arno, Kurrik Düzü Höyük ve Oymataş gibi merkezler üzerinde yüzeY araştırmaları yapılmış-tır. Bunlardan Batman'a 8 km. uzaklıkta bulunan Kaleşadi Tepe'de yapılan çalışmalarda belirlenen topografik bölümler itibarıyla diagnostik yüzeY malzemesi seçilerek toplanmıştır.

İkinci bölge ise Garzan Havzası boyunca Batman Beşiri İlçesi'nden, en güneyde Rıdvan Köyü'ne kadar, bölgedeki önceden tespit edilmiş höyüklerin test taraması-nın yapıldığı çayın iki yakasındaki alanı kapsamaktadır.

BİRİNCİ BÖLGE KALEŞADI TEPE

Birinci bölge içerisinde yer alan Kaleşadi tepeler 1-8 arası numaralandırılmaktadır. Bunlardan Bismil-Batman karayolu üzerinde, Batman'a 8 km. uzaklıkta yer alan en büyüğü asıl yerleşim yeridir. Yolun diğer yakasında yer alan ve ayrı olarak numaralan-dırılmış ve ayrı bir höyük gibi değerlendirilmiş alan ise höyüğün yol tahribinde kurtulmuş parçasını oluşturmaktadır (Resim: 1). Höyüğün kuzeybatısında yer alan ve zayıf buluntu veren düz bir tepe üstü ise olasılıkla geç dönemde iskân edilmiş höyüğe bağ-lı bir birimi oluşturmaktadır. Kaleşadi olarak adlandırılan diğer tepeler ise malzeme ver-meyen doğal oluşumlardır. Kaleşadi Höyüğü üzerinde diagnostik yapılan çalışmalar 5'er m. ara ile yan yana dizilen 8 öğrenci tarafından dar bir koridorun iki yanının taran-ması ile gerçekleştirilen RTL (Randomize Transec Line) yöntemidir. Karayolunun geçi-rilmesi sırasında höyüğün kesitinde oluşturulmuş teraslarda da aynı şekilde yoğun ola-rak malzeme toplama yöntemine gidilmiştir. Aşırı dik ve yoğunluklu malzeme toplama-ya elverişli olmayan yamaçlarda, rastgele malzeme toplama metodu tercih edilmiştir. Höyük üzerinde ve civarında iki gün süren araştırmalar sonucu elde edilen malzeme-

* Yrd. Doç. Dr. Gürol BARIN, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Faköltesi, Arkeoloji Bölümü, Kampüs-Diyarbakır/TÜRKİ-YE

1 Araştırma ekibi üyeleri, D.Ü. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü elemanlarından Öğr. Gör. Enver Akın ve Uz. Feridun Suha Şahin'e, D.Ü. Arkeoloji Sanat Tarihi Bölümü öğrencilerine, Trakya Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü öğren-cisi Hülya Çiçek'e ve Bakanlık Temsilcisi Sedat Öztöbaş'a katkılarından dolayı; teşekkürlerini sunarım.

nin özellikle de Niniveh 5 seramiklerinin bize gösterdiği, höyüğün Kalkolitik Dönemden itibaren sürekli iskân gördüğü ve Mezopotamya ile ticaret ilişkisi içerisinde olduğudur² (Resim: 2). Bunun yanı sıra tipik Orta ve Geç Tunç malzemesinin bolluğu höyüğün bu dönemlerde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Höyüğün kuzeybatı yamacı tahribat sonucu ortaya çıkan kesitteki yangın katmanı ve kerpiç örgü duvar civarında ele geçirilen tekerlek şekilli obje³ bu görüşümüzü doğrular niteliktedir (Resim: 3). Karakteristik Hellenistik ve Roma malzemesine rastlanmamakla birlikte yerel karakterli bazı mallar bu dönemlerin zayıf da olsa varlığına işaret etmektedir. Roma Döneminde kısa bir aradan sonra, Bizans Döneminde, ele geçirilen yoğun çatı kiremitlerinin⁴ işaret ettiği gibi tekrar başlayan iskân ve 13.-14. yüzyıllara denk gelen Rakka seramiklerinin⁵ ve sırlı kapların⁶ varlığı iskânın Ortaçağ'a kadar sürmüş olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde doğu yamaç kesitinde üst seviyelere yakın bir noktada, olasılıkla geç dönem yerleşimine ait kireç harç, taş ve tuğladan oluşan bir duvar parçasının varlığı da gözlenmiştir.

HİRBE MERDAN, TAHT-I REŞ, ŞKEFTA MURAN

Dicle Nehri'nin güneyinde, Oymataş Köyü'nün Şahinli Mahallesi'ne 1.5 km. uzaklıkta, 2.5 km. uzunluğundaki kireçtaşı kayalıklara oyulmuş mezarlar ayrı gibi görünse de aslında bir bütünün parçalarıdır⁷. Kayalara oyulmuş en büyük parçayı Hirbe Merdan ya da Merdan Mağaraları olarak anılan bölge oluşturmaktadır. Alan 50-60 yıl öncesine kadar iskân gördüğü için üzerinde pek fazla malzemeye rastlamak mümkün olmamıştır. Mağara tarzı, yumuşak kireçtaşına oyulmuş yapılar günümüzde bile ağıl olarak çobanlara hizmet etmektedir. Bir kısmı iyi durumdaki bu barınakların çoğu, zaman içerisinde doğal şartlar sonucu tahrip olmuştur. Taş üzerindeki kalem izleri, yapıların çok eskiye gidebileceğini göstermektedir. Hirbe Merdan'ın üst bölümünü oluşturan kalker kayalıklarda yer alan, kemer şeklinde bir kapı girişi olan mekân, geniş bir mezar odası iken kapının yanına açılan pencereler burasının sonraki dönemlerde konut olarak kullanıldığını göstermektedir. Hirbe Merdan'ın güney kesiminde kapısına kazınarak stilize yılan süsleme yapılmış 3x5 m. boyutlarındaki tek odadan oluşan yapının, içerisinde tahrip edilmiş nişlerden dolayı, mezar olarak yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (Resim: 4). Hirbe Merdan'dan Taht-ı Reş'e doğru uzanan kalker kayalıklara oyulmuş, yerden 8-9 m. yükseklikte yer alan kare şeklinde girişli mezarlara, doğal tahribat sonucu sekilerin kaybolması nedeniyle ulaşmak mümkün olmamıştır.

Hirbe Merdan'ın, güneydoğusunda yer alan ve uzaktan görüntüsü ile kayalara oyulmuş bir atı andıran yapı, halk arasında Taht-ı Reş olarak adlandırılmaktadır (Resim: 5). Bu kayalıkta oyulmuş yapılar hem daha detaylı ve özenli işçilikleri, hem de boyutları açısından Hirbe Merdan'daki yapılardan daha niteliklidir. Hirbe Merdan ile Taht-ı Reş arasında yer alan bütün kayalığın yapısı yer yer düzleştirilmiş ve sekilendirilmiş bir görünümündedir. Taht-ı Reş adı ile anılan yerdeki oyulmuş kaya kütesinin girişine bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Buradan yukarı çıkıldıktan sonra içeriye 2.10x1.90 m. genişliğinde bir kapı ile girilmektedir. Yapıda nişler içine yerleştirilmiş 6 adet seki yer almaktadır⁸

- 2 Erkanal, H., "1989 Gırnavez Kazıları" XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, 1990 Ankara, s.233-284, Resim. 9.
- 3 Ertem, H., *Korucutepe I 1973-75*, 1988, Ankara, s.44-46, Kat. 166. İkinci binyıl sonlarına tarihlenen tekerlek biçimli obje ile Kaleşadi I Höyüğü üzerinde bulunduğumuz parça bütünüyle en yakın benzerdir.
- 4 Çalı kiremitlerinin tipleri, iskânın en erken İ.S. 5. yüzyılda başladığını ve yoğun olarak İ.S. 8 yüzyılda devam ettiğini göstermektedir.
- 5 Yalçınkılı D.-Tekinalp M., "Mezraa Höyük 2000 Yılı Kazıları", *İlisu-Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ed. N.Tuna, J.Öztürk, J.Velibayoglu, 2001, Ankara, s. 167-169, Şekil. 8b-c;
- 6 Barışta, H. Ö., *Türk El Sanatları*, 1998, Ankara, s.10 Res. 8.; Ank. R. *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, 1987, Ankara, s. 90, Res. 12.; Özkul Findik, N., *Osmanlı Seramikleri*, 2001, Ankara, s.95 vd, Fot. 92-97.
- 7 Benzer kaya oyukları ve mağara yapıları Oymataş Köyü içerisinde de yer almaktadır. Bunların Hirbe Merdan'a yakınlığı buradaki oluşum ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir. Diyarbakır ve Batman illeri içerisinde bu çeşit oluşumlar Dicle Vadisi boyunca sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bunlara en güzel örnek Hasankeyf ve civarıdır.
- 8 Roma Dönemi mezar mimarisinin karakteristik özelliklerini gösteren bu oyuklar, hafif kemerli veya düz üst kesimleri ile yerden yaklaşık 50-60 cm. yukarıda bir ölü yatağı ile tamamlanmaktadır. Benzerleri henüz daha araştırılması yapılabilir.

(Resim: 6). Dolgu malzemesiyle birlikte iç kısmın toplam yüksekliği 1.50 m.dir. Bu yapı orijinal kullanım evresinde mezar odası olarak inşa edilmiş ve daha sonra geç dönemlerde tadilatlarla konuta çevrilmiştir. Bu tarz oluşum daha önce Hirbe Merdan'da ikili kullanım evresini izlediğimiz birçok mezar-ev yapısı ile de bağdaşmaktadır⁹. Hem Hirbe Merdan hem de Taht-ı Reş'teki kaya oyuklarını oluşturanlar aynı kültür insanları olmalıdır. Bu kaya kütesine oyulmuş mezar yapılarının toplam uzunluğu yaklaşık 1200 m.lik bir alanı kapsamaktadır. Bu da civardaki yerleşimin ne kadar yayılmış olduğunun açık bir göstergesidir. Benzer şekilde mezar olabilecek kaya oyukları 3 km. kuzeyde yer alan Oymataş Köyü ile ona bağlı Sincanlı Mahallesi'nde de görülmektedir.

Hirbe Merdan'ın kuzeybatısına düşen ve üzerinde harita kadastro nirengi noktasının bulunduğu höyükte, çeşitli dönemlere ait nitelikli seramik ele geçirilmiştir. Bu seramiklerin genel karakteri İ.Ö. 2. binyıl ortalarından, Erken Demir çağlarına kadar uzanan döneme işaret etmektedir. Bu seramikler arasında ele geçirilen bir depo kabı ağız parçası üzerinde rölyef şeklinde keçi ve maymun figürleri dikkat çekicidir (Resim: 7). Aslında Anadolu'da keçi motifi Neolitikten beri çeşitli tekniklerde kaplar üzerinde işlenirken, maymun motifi Anadolu'ya yabancı kalmıştır. Maymun motifi, Anadolu'ya Mısır sanatından Mezopotamya veya Suriye üzerinden aktarılmış olmalıdır. Asur sanatında maymunun sevilerek kullanılmış olduğu bilindiğinden dolayı, olasılıkla aktarım Asur yoluyla sağlanmış olmalıdır. Bu doğrultuda bu kap parçasının İ.Ö. 1. binyılın başlarına tarihlenilebileceği kanaatini uyandırmıştır. Şkefta Muran olarak işaretlenmiş bu küçük boyutlu yerleşim, belki de Hirbe Merdan'a yerleşenlerin öncülerinin iskân ettiği bir tepeydi.

OYMATAŞ TÜRBE

Oymataş Köyü'nün mezarlığında yer alan türbe, 6.05x5.75 m.lik düzgün olmayan bir dörtgen oluşturmaktadır. Devşirme taş kullanımı nedeniyle oldukça yarıltan bir taş işçiliğine sahiptir. İç yüzden bakıldığında kaba yontu taşlardan örülmüş türbe kubbesi orijinalinde dıştan piramidal bir çatı görünümüne sahiptir. 0.90 m. genişliğinde ve 1.28 m. yüksekliğinde kemerli bir kapı ile içeri girilen türbenin içinde 2.36x0.72 m. boyutlarında ve 0.43 m. yüksekliğinde bir sanduka yer almaktadır. Plân açısından Roma Dönemi piramidal çatılı mezarları¹⁰ andırsa da, aşırı yerleşmiş plân tarzı ve devşirme taş nedeniyle karakteri açıkça saptanamayan türbe, olasılıkla geç döneme ait olmalıdır.

KURRIK DÜZÜ HÖYÜĞÜ

Oymataş Köyü girişindeki mezarlığın batısına doğru Batman Çayı'nın Dicle'ye birleştiği noktada yer almaktadır. Yerden pek fazla yüksek olmayan höyük yoğun tarım nedeniyle tahrip olmuştur. Burada yapılan incelemede, höyüğün yoğun şekilde iskân edildiğini gösteren seramik buluntuları ve mimari izleri bugün de gözlenebilmektedir. Yüzeyde ele geçirilen depo kabına ait olabilecek parça üzerinde, baskı yöntemiyle yapılmış aşağı doğru asılı yaprak ve bunun altında dokuz kollu tekerlek şeklinde rozet bezemesi yer almaktadır (Resim: 8). Kurrik'te az miktarda Ortaçağ'a ait sırlı ve sırsız seramikler de ele geçirilmiştir.

mamış Mazıdağ civarındaki Roma Dönemi kaya mezarları ile erken örnekleri Antakya ili içerisindeki Samandağ'da yer alan Roma Dönemi nekropolünde bulunmaktadır. Kaya mezar geleneği Anadolu'ya yabancı değildir ve ilk kez Urartu'da görülen bu mezar tipi daha sonraki dönemlerde yerel geleneklere göre değişim göstermektedir. Roma Dönemi kaya mezarlarının en görkemli örnekleri antisal cephe yapıları ile Ras Shamra'da yer almakla birlikte yayınlarda bunların iç yapısına ait detaylar belirtilmemiştir: Ball, W. *Rome in the East*, 2001, p. 370ff, Fig. 130; Keban bölgesinde yapılan çalışmalarda Ancoz Köyü yakınlarındaki kaya mezarlarında Taht-ı Reş'in benzerlerini görmek mümkündür: Serdaroglu, U., *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar* 1975, s. 71-72, Lev. 13 Res. 33-35.

9 Mezar-ev diyoruz çünkü bunların bir kısmı salt mezar olarak inşa edilmiş iken bazıları inşa döneminde ev olarak da tasarlanmış olmalıdır. Gerçekten de bu kayalıklardaki yapıların konut amaçlı olarak kullanılmış olduğunu gösteren bazı kaynaklar mevcuttur. Bkz. Alibey, *Lehçetü'l Hakâyik*, s.212-214. Dicle ve Dicle'ye ulaşan kollar üzerindeki yumuşak kireç taşı kayalıklara oyulmuş bu yerleşimler ya da mezarlar Güneydoğu Anadolu'da dipnot 4'te de aktardığımız gibi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

10 Ball, W., *Rome in the East*, p. 361 ff. Fig. 112G. Bu tipe ait mezarlar İ.S. 5.-6. yüzyıla tarihlenmektedir.

İKİNCİ BÖLGE

İkinci bölge olarak ele aldığımız Garzan Çayı'nın iki yakasında toplam 11 höyük taranmıştır.

GOLA KULE

Halk arasında "Delikli Göl" olarak bilinen bu yerleşme adını, olasılıkla Ortaçağ'da kayaya oyulmuş su tüneline almaktadır (Resim: 9). Gölün seviyesinin üstünde ve yerleşmenin kenarında duran bu tünelin¹¹ hemen yanında yerleşimin yer aldığı 200 m. çaplı tepe bulunmaktadır. Tepenin akropol olarak nitelenebilecek zirvesinde gözle izlenebilen duvar ve mekân kalıntıları vardır. Duvar izleri ve teraslar tepenin genelinde belirgin şekilde gözlenebilmektedir. Yüzeyde ele geçirilen malzeme hem niteliksiz hem de azdır. Genel karakteri itibarıyla seramik buluntuları Ortaçağ kaplarıdır. 2. binyıla işaret eden az sayıda malzeme de görülmektedir.

DER'A DİYER

Yakacak Köyü'nün 1 km. kuzeybatısında yer alan bir tepe üzerinde, 600-630 m. kotları arasına yerleşmiş 300 m. çaplı bir alandaki kalıntılardan oluşmaktadır. Tepenin kuzeybatı ucunda yaklaşık 100 m. çaplı bir alanda harçla birleştirilmiş taşların oluşturduğu mimari izler yüzeyde gözlenmektedir. Köylülerden alınan bilgiye göre burada bir kilisenin var olduğu yer yer isminin de buradan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Tepenin güneydoğusundaki düz alandan toplanan seramik bulgular da burada bir Ortaçağ yerleşmesinin olduğunu doğrulamakta ancak, aşırı tarım faaliyeti yüzünden kilisenin planını gösteren bir iz rastlanmamıştır.

RİDVAN

Beşpinar İlçesi'nin Başarı Köyü'ne bağlı Rıdvan Mahallesi'nde yer almaktadır. Höyüğün üzeri ve civarı modern yerleşme altında kalmıştır. 550-575 m. kotları arasında duran höyük, batı tarafında 540 kotlarına kadar düşmektedir. Bol miktarda sırlı ve sırsız Ortaçağ seramiğinin yanı sıra Demir ve Tunç çağlarına işaret eden seramikler fazla miktarda ele geçirilmektedir (Resim: 10). Höyüğün çaya bakan güneybatı yönünde pişmiş toprak tüpler ve kireç harçla kemeri desteklenmiş bir su yoluna rastlanmıştır. Hititler'deki poterne sistemine benzeyen gizli su yolu¹² aşağıda nehir seviyesinin altına inen ve sızan suların toplandığı dairesel bir sarnıçla birleşmektedir (Resim: 11). Yukarıya doğru 45° lik bir eğimle yükselen tünel gövdesinin 10-15 m. sonra bir "T" yapıp ikiye ayırdığı gözlenmiştir. İnceleme, dolgu malzemesinin yoğunluğu nedeniyle daha ileriye gidilemeyerek bu noktada kesilmiştir. Çevrede yapılan araştırmalarda duvarlardaki devşirme malzemeler arasında yer alan Süryani ve Ermeni alfabesi ile yazılmış yazıt parçaları bu yerleşmenin Ortaçağ boyunca da iskân edildiğini göstermektedir. Yine aynı modern yapıların çevre duvarları üzerine ve kapı girişlerine yerleştirilen basit kare bir plinthos ve kalın bir torustan oluşan kaide parçalarının (Resim: 12) köy sakinlerince höyüğün aşağı kesimlerindeki yapılardan elde edildiği aktarılmıştır¹³. Bölgede başta Diyarbakır'daki Ortaçağ yapıları ve Mardin ve Midyat'taki kiliselerde bu tip altlıkların kullanıldığı görülmektedir. Rıdvan Köyü'nde ele geçirilen seramikler diğer yerleşmelerde

11 Bugün gölün yakınlarındaki tünel ile sulanabilen arazi az gibi görünse de, olasılıkla tünelin hizmet verdiği dönemlerde su yatağının daha güneyde olmasından dolayı, o dönem için geniş bir arazi sulanabilmekteydi.

12 Bu tip gizli su yollarının kayaya oyulmuş benzer örnekleri bölgede Hasankeyf ve Eğil kalelerinde de görülmektedir.

13 Diyarbakır sur içi kanal çalışmaları sırasında çok sayıda benzer sütun altlığı ele geçirilmiştir. Şu anda Diyarbakır Arkeoloji Müzesi bahçesinde sergilenen bu sütun altlıkları Diyarbakır surlarının inşaa tarihi olan İ.S. 367'den sonraya ait olmalıdır. Diyarbakır Ulu Camii içerisinde erken kilise yapısından devşirilerek kullanılmış 5. yüzyıla ait sütun kaideleri ile sur içi kanal kazılarında ele geçirilenler ile Rıdvan Höyük'te bulunan altlıklar arasında büyük benzerlik olduğu açıktır. Bkz. Akın E., *Diyarbakır Ulu Camii ve Korinth Başlıkları*, 1999. Erzurum (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri). Olasılıkla İ.S. 4. yüzyıl ve sonrasına ait Diyarbakır'da ele geçirilen bu tip kaidelerin yakın benzeri olan Rıdvan'dakiler, daha niteliksiz işçilikleri nedeniyle daha geç bir tarihe işaret etmektedir. Bu sütun altlıklarının tarihlendirilmesine yarayan diğer bir örnek de Samsota'da ele geçirilmiştir: Serdaroglu, U., *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar* 1975, s. 18, Lev. 11, Res. 25.

kilerden farklı bir yapıdadır. Roma ve Part Dönemine kadar inen bölgede yerel nitelik kazanmış çoğu beyaz astarlı bu seramiklerin yanı sıra, bol miktarda Ortaçağ'dan Osmanlı Döneminin sonuna kadar kullanılan seramikler ele geçirilmiştir.

HANİK KÖYÜ BULUNTULARI

Hanık Köyü, Başarı Köyü'ne bağlı olup ismini köyün içerisinde yer alan Ortaçağ hanından almaktadır. Ayrıca Hanık Köyü'nde Ortaçağ'a tarihlenen hac tonozlu bir kilise yer almaktadır (Resim: 13). Köyün camisinin merdivenlerinde kullanılmış iki taş son derece ilginçtir. İlk izlenimde Hubuşkia stellerini hatırlatan, birisinin üzerinde ellerini kavuşturmuş bir erkek kabartması (Resim: 14) ile diğerinin üzerinde stilize insan, hayvan figürleri ile bıçak ve çeşitli kap motiflerinden oluşan kabartmalı taşların (Resim: 15), köyülere edinilen bilgiye göre harabe durumundaki kiliseden sökülerek camiye getirildiği anlaşılmıştır. Yörede yeni yerleşimin olması yüzeydeki kalıntıların görünmesini engellemektedir. Çünkü kilise olarak adlandırılan yıkık yapının taban kotu, köyün bugünkü seviyesinin çok aşağısında yer almaktadır. Köyün içerisindeki yapıların bir çoğunun temellerinde eski yapılardan sökülerek kullanılan devşirme malzeme izlenebilmektedir. Hanık Köyü'nün Garzan Vadisi boyunca devam eden ve Memikhan Köprü civarında da izleri görülebilen önemli bir Ortaçağ ticaret yolunun üzerinde yer alması nedeniyle, burada yolcuların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yönelik bir hanın yapılmasına gerek duyulmuştur. Hanık'ta gerek kilisenin gerekse de hanın yer alması, buranın Ortaçağ boyunca iskân edilen önemli ve zengin bir yer olabileceği sonucuna götürmektedir.

GRE ŞABO

Tepecik Köyü'nün 700-800 m. güneyindeki Garzan Çayı'na hakim bir burun üzerinde yer alan 100-150 m. çaplı, 550-590 m. kotlarında bir höyüktür. Malzeme Orta ve Geç Tunç karakterlidir. En belirgin örnekler arasında tipik "Dark Rimmed Orange Ware" seramikler, "Brown Wash Ware" ve düz astarlı insize bezemeli malzeme dikkati çekmektedir.

OSKİYEN HİRBE

Tepecik Köyü'nden Beşiri İlçesi'ne doğru olan yolun 1. km.sinde yer alır. 100-150 m. çaplı ve 550-580 kotlarında oturan bir yerleşmedir. Yüzeyde yer yer duvar parçalarına ait karmaşık dolgular izlenebilmektedir. Yüzey malzemesinin genel karakteri Geç Tunç-Erken Demir çağlarını vermektedir.

DALÖKE HİRBE

Tepecik Köyü'nün kuzeybatısındaki ilk burun üzerinde 100-150 m. çaplı, 560 kodu civarında yer alan hemen hemen düz bir yerleşmedir. Ele geçirilen az sayıda malzeme Geç Tunç ve sonrasına işaret etmektedir.

KANİ MARAN

Tepecik Köyü'nden Beşiri İlçesi'ne doğru olan yolun 4.-5. km.leri arasında yer alır. Garzan Çayı kenarında üzeri pamuk tarlaları ile kaplı olan yerleşme tarım sonucu yapılan tesviyelerle düz bir görünüme ulaşmıştır. Tarihin kuzeydoğusuna doğru bir taş yığıntısı, höyük tasfiye edilirken sökülün mimari kalıntıların artıklarıdır. Malzemenin çoğu Bizans ve Ortaçağ seramikleri olmakla birlikte Demir Çağları, Erken Tunç ve erken dönemlere giden malzemenin de varlığı dikkat çekmektedir.

GRE KELEKE

Tepecik Köyü'nden Beşiri İlçesi'ne doğru olan yolun 2. km.si içinde yer alan bir burun üzerindedir. Yüzey seramiklerinin büyük bir bölümü kaliteli erken dönem (Tunç çağları) örneklerinden oluşmaktadır. Bu alandan sileks aletler ile az sayıda Ortaçağ seramiği bulunmuştur.

ESKİ HOP HİRBESİ

Beşiri'den 10 km. uzaklıkta yer alan Asmadere Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneyinde ve Garzan Çayı'nın hemen kenarında yer alır. Pamuk tarlaları ile çay arasında sınırlı kalan yerleşme yeri Garzan Çayı tarafından tahribata uğratıldığından ayakta herhangi bir yapı kalıntısı görülmemiştir. Az sayıda malzemenin Ortaçağ'a ait siri seramikler ile kaba kullanım kaplarından oluştuğu görülmektedir.

GUNDİK I - II

Düşadek Köyü'nün 1.5 km. güneydoğusunda yer alır. Üzerinde günümüzde halen kullanılan bir ev bulunmaktadır. Tepenin yamaçlarında çok az sayıda seramik örneği ele geçirilmiştir. Tepenin yaklaşık 100 m. karşısında yer alan bir ikinci tepe burası ile ilişkili olarak düşünülmüş ve yapılan inceleme sonrasında yamaçlarda az sayıda seramik ele geçirilmesine rağmen tepeye doğru teraslama benzeri taş sıraların varlığı dikkati çekmektedir.

GRE ÇELLO

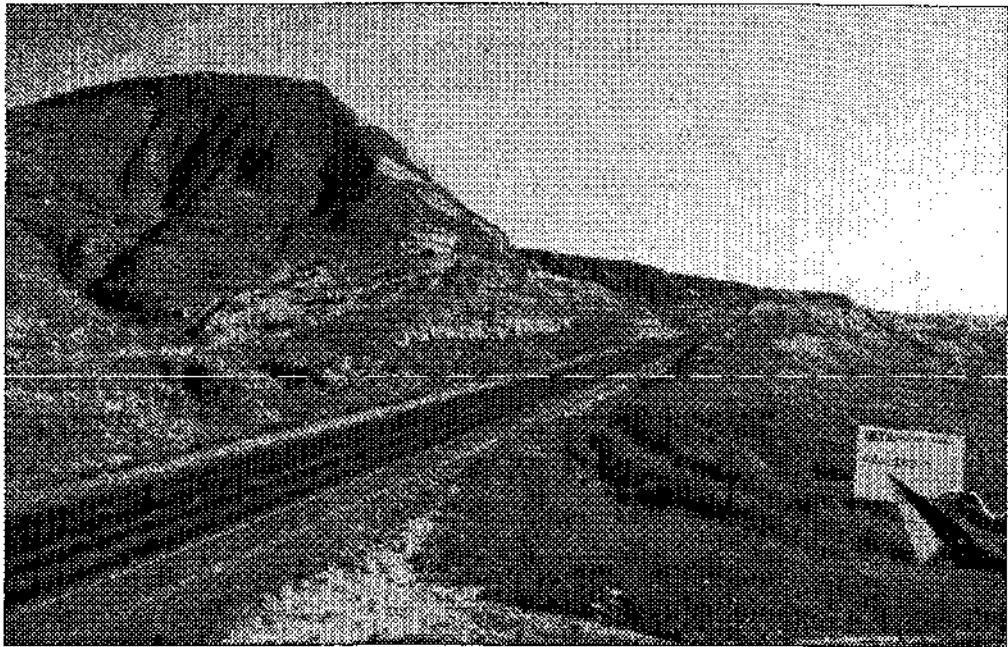
Kütüklük Köyü'nün kuzeybatısında yer alan Yıldızlar mezrası ile arasında kalan yaklaşık 30-40 m. yüksekliğe sahip ve zirveye doğru sivrileşen tepedir. 200 m. çaplı bir alan içerisinde eteklerde akma sonucu oluşmuş az sayıda seramik bulgusunun tepede yoğunlaştığı görülmüştür. Yine tepede 10x20 m. boyutlarında yerel kayadan elde edilen taşlardan oluşturulmuş bir mekânın temelleri gözlenmektedir. Ele geçirilen malzeme arasında yoğunluğu daha önce Rıdvan Höyük'teki kemerli geçidin kemerinde ve Han Köyü'ndeki kilisenin tonozlarında gördüğümüz pişmiş topraktan yapılmış tüp şeklinli mimari parçalar oluşturmaktadır. Ortaçağ ve sonrasına ait seramikler ile az miktarda erken dönemlere işaret eden seramik parçaları ve obsidiyen ile sileksler ele geçirilmiştir.

MEMİKHAN KÖPRÜ VE MEMİKHAN KÖYÜ

Kumgeçit Köyü'nün 2.5-3 km. kuzeyinde yer almaktadır. İç yapı kırma taş ve kum kireç karışımı harç ile yapılmış duvardan oluşurken dış yüzey düzgün dörtgen bloklarla kaplıdır. Yan yana iki tonozlu geçitten oluşan köprü gövdesi genişçe bir kemer ile ırmağı aşmaktadır. Bu yönüyle Artuklu Dönemine ait Hasankeyf Köprüsü'nü anımsatmaktadır. Karşı kıyıda yer alan masif duvar izleri burada köprü ayağının ana kayaya bir rampa ile yaslandırıldığı izlenimini vermektedir. Bu rampanın güneyinde yer yer izlenen bir yolun payanda duvarlarına ait kalıntılar köprünün Han Köyü'nden buraya ulaşan önemli bir ticaret yolu üzerinde yer aldığını göstermektedir. Köprünün kuzeyinde yer alan ve Gedikler Mahallesi'ne bağlı mezrada yapılan araştırmada az sayıda seramik malzeme ele geçirilmiştir.

KAYNAKÇA

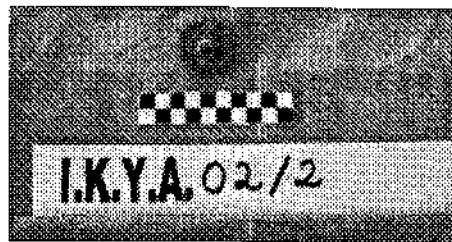
- ALİBEY, *Lehçetü'l Hakâyık*, Binbir Temel Eser: 32, Tercüman Gazetesi Yayınları.
ARIK, R. *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, 1987, Ankara.
BALL, W., *Rome in the East*, 2001, Routledge.
BARIŞTA, H.Ö., *Türk El Sanatları*, 1998, Ankara.
ERKANAL, H., "1989 Gırnava Kazıları" *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1990 Ankara.
ERTEM, H., *Korucutepe I 1973-75*, 1988, Ankara.
ÖZKUL FINDIK, N., *Osmanlı Seramikleri*, 2001, Ankara.
SERDAROĞLU, Ü., *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975, 1977*, Ankara.
YALÇIKLI D.-TEKİNALP M., "Mezraa Höyük 2000 Yılı Kazıları", *Ilisu-Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Koruma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ed. N.Tuna, J.Öztürk, J.Velibeyoğlu, 2001, Ankara.

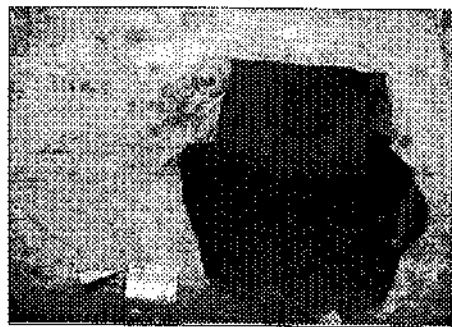
Resim 1: Kaleşadi, genel görünüm

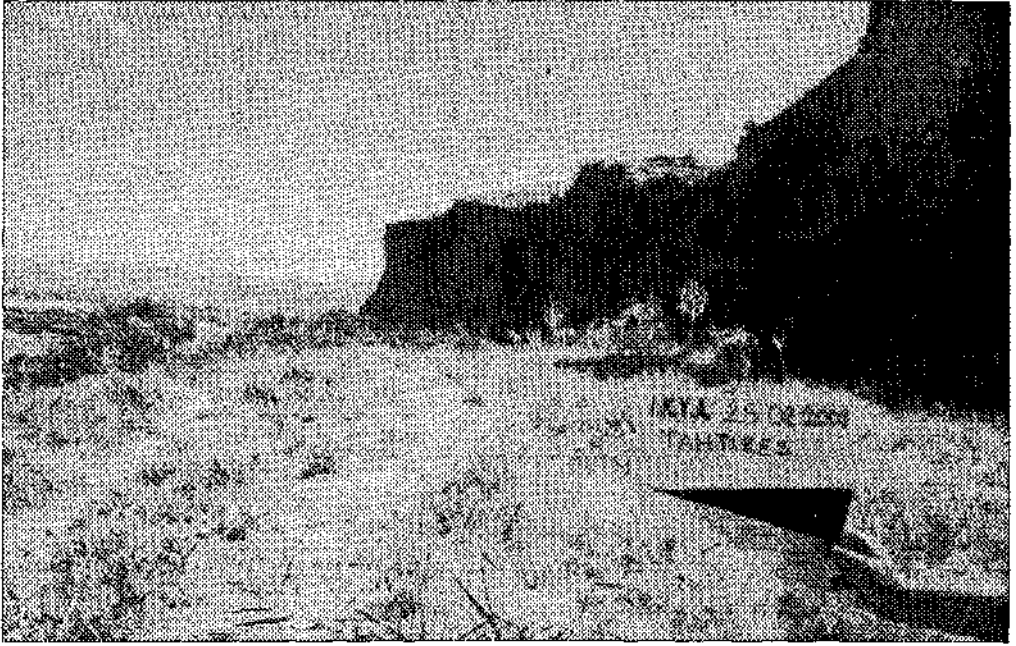
Resim 2: Kaleşadi, seramik buluntuları

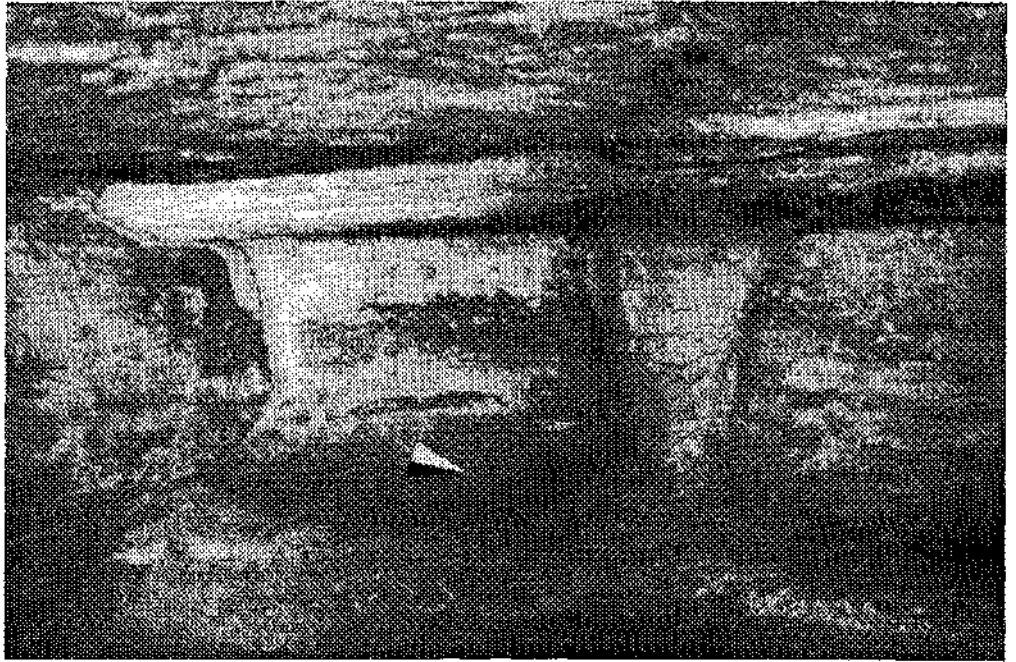
Resim 3: Kaleşadi'de tekerlek şeklinde obje

Resim 4: Hirbe Merdan, yılanlı mezar

Resim 5: Taht-ı Reş, genel görünüm

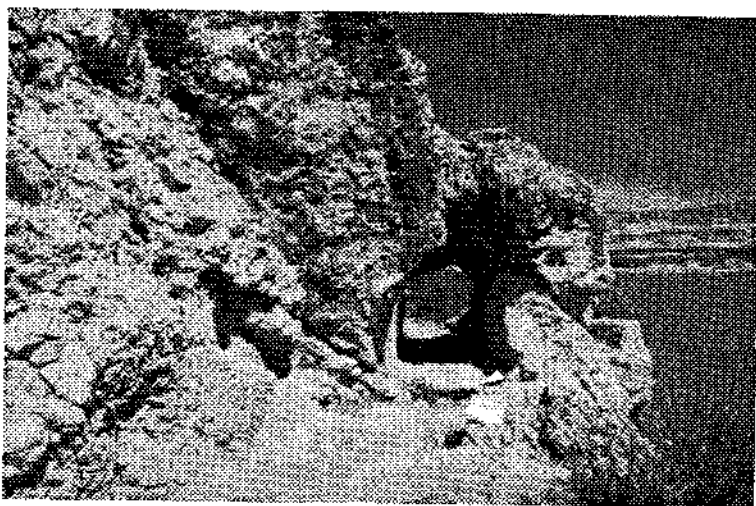

Resim 6: Taht-ı Reş, mezar içindeki sekilerden görünüm

I.K.Y.A. 02/5

Resim 7: Hırbe Merdan Höyük buluntusu rölyefli kap

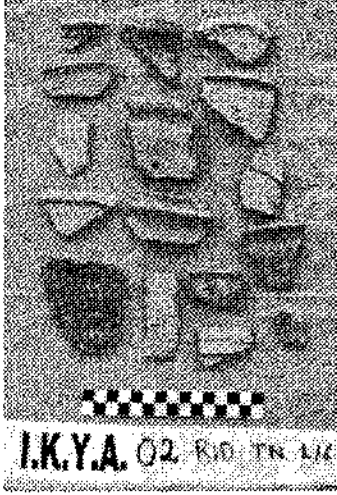

Resim 8: Gola Kule, su yolu

I.K.Y.A. 02/6

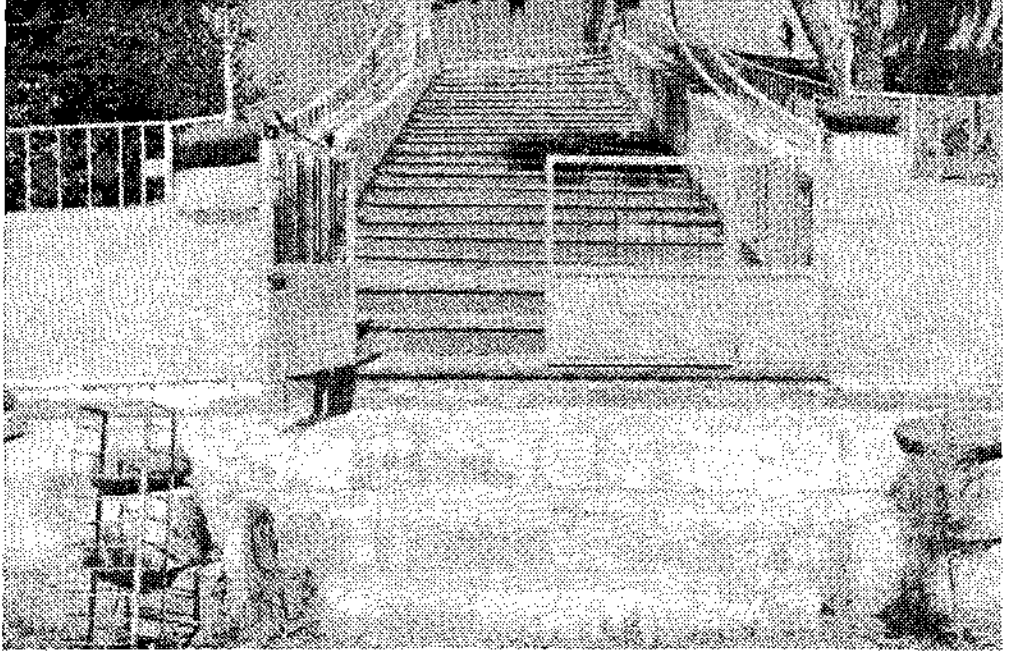
Resim 9: Kurrik Höyük, baskılı depo kabı parçası

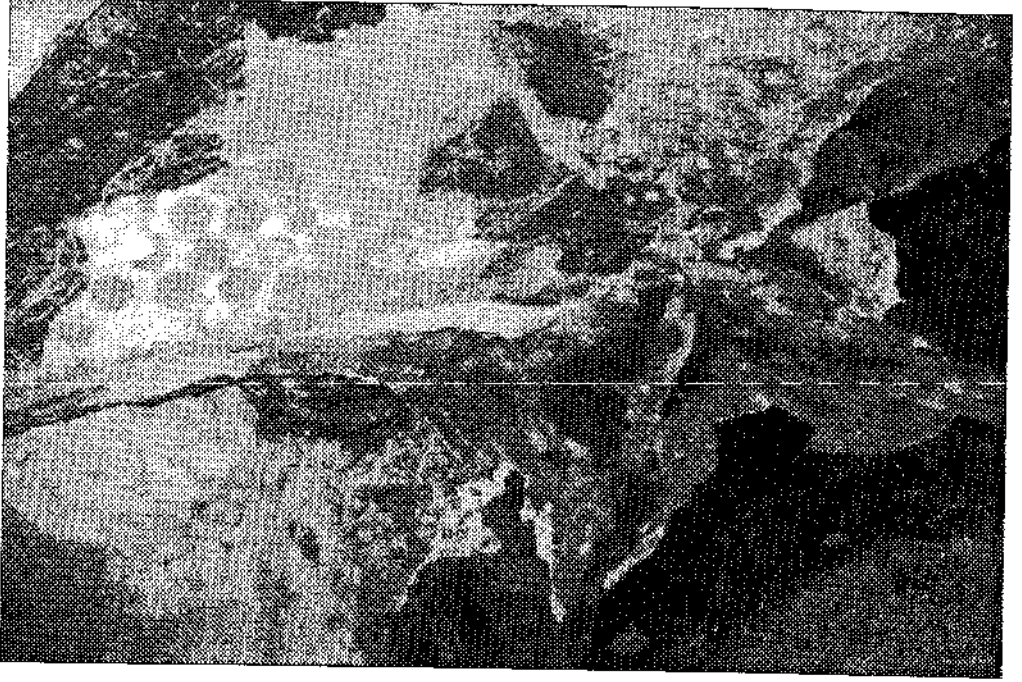
Resim 10: Rıdvan Höyük, seramik buluntuları

Resim 11: Rıdvan Höyük, gizli su yolu ve sarnıç

Resim 12: Rıdvan Höyük üzerindeki modern evin girişindeki devşirme sütun altlıkları

Resim 13: Hanik Köyü, kilise yapısından ayrıntı

Resim 14: Hanik Köyü Camii'ndeki insan üst gövdesi tasvirli devşirme stel

Resim 15: Hanik Köyü Camii'ndeki stilize insan ve silah tasvirlı devşirme stel

YUKARI FIRAT BÖLGESİ 2002 YILI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI

Ertuğrul DANIK*

Başkanlığım altında 6-27 Temmuz 2002 tarihleri arasında Elazığ ve Tunceli illerinde yapılan yüzey araştırması, Tunceli ili dahilinde 6 ilçe ve köyleri ile, Elazığ ili dahilinde Merkez İlçe Harput kent merkezinde yürütülmüştür¹.

Harput kent merkezi çalışmaları, yayın çalışmasına yönelik olarak Harput Kalesi ve Müzesi'nde gerçekleştirilirken; Tunceli ili'nde öncelikli olarak yapılmakta olan ve baraj gövdesi tamamlanmış olan Uzunçayır Barajı ile projelendirilmiş olup, jeolojik ve diğer etütleri devam eden Konaktepe Barajı rezervuar alanlarında yapılmıştır. Bununla birlikte, Tunceli Merkez, Pülümür, Nazimiye, Mazgirt, Ovacık ve Pertek ilçelerinde yapılan yüzey araştırmasında, 21 adet köy ve mezra mezarlıklarında 92 adet koç şeklinde mezar taşı üzerinde belgeleme çalışması yapılırken; Merkez İlçe'ye bağlı Sinan ve Anbar kaleleri ile Anbar kaya mezarı, Pertek İlçesi'ndeki Pertek Kalesi, Mazgirt İlçesi dahilindeki Aslanyurdu Urartu kaya mezarları, Munzur Suyu üzerindeki Kerem Köprüsü, Yukarı Oyumca Köyü'ndeki Oyumca (Sindam) Kaya Şapeli'nde tespit ve belgeleme çalışmaları yapılmıştır (Çizim: 1).

I. ELAZIĞ İLİ ÇALIŞMALARI

I.1. HARPUT

Harput kent merkezinde yer alan Harput iç kalesinde yapılan çalışmalarda, "Büyük Burç" olarak tanımladığımız kuzey uçtaki burçta, bugüne kadar varlığı bilinmeyen Artuklu Dönemine ait bir kitabe kuşağından, geriye kalan tek bloktaki "(...)d bin Sök(...)" şeklindeki kitabe parçası, *in situ* olarak saptanırken (Resim: 1); söz konusu parça üzerinde belgeleme çalışmaları yapılmış, ilk değerlendirme çalışmalarında, "(...) [Kara Arslan bin Davu]d bin Sök[men bin Artuk] (...)" yazısı restitüe edilmiştir. Yapılan bu değerlendirmede adı geçen Sökmen oğlu Davud oğlu Karaarslan, Belek Gazi sonrasında Harput hakimi olan Fahreddin Karaarslan'dır. Anılan burçta bulunan bu yeni belge, daha önceden önerdiğimiz gibi², "Büyük Burç"un Erken Artuklu Dönemine ait olduğunu kanıtlayan bir belge niteliğindedir. Olasılıkla kitabe kuşağının eriyen ve günümüze ulaşmayan ön bölümlerinde, Karaarslan'ın unvanları sıralanmaktaydı.

Kitabenin, Karaarslan'a ilişkin olarak değerlendirilmesindeki en büyük etken ise, kitabede okunan "(...)d bin Sök(...)" ibaresinin (Çizim: 1), olasılık olarak değerlendirildiğinde Artuklu soy ağacında "Sök" ya da "Sok" olarak başlayan iki kişinin adı ile ilişkili

* Ertuğrul DANIK. Müze Müdürü, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürlüğü, 06100 Ulus-Ankara/TÜRKİYE

1 Çalışmaya verdikleri sponsorluk desteklerinden dolayı, Resta ve Delta İnşaat firmaları ile yöneticilerine, yerel desteklerden dolayı Tunceli Valisi Sayın Mustafa Erkal'a, Kültür Müdürü Sayın Hüseyin Aksoy'a, araç şoförümüz Ali Aktaş'a ve uğradığımız ya da kaldığımız her noktada destek veren Tunceli ve Harput halkına sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

2 Önerimiz için bkz. Danık 2002: 199, 200.

olmasıdır. Bunlardan biri, II. Sokman olarak da anılan, Nureddin Muhammed'in oğlu olan Sokman'dır. Çok kısa süreli de olsa H. 581 yılında tahta çıkan II. Sokman, aynı yıl içinde tahtı amcası İmameddin Ebubekir'e bırakmak zorunda kalmıştır. Tahtta kaldığı süre içinde herhangi bir yapısal faaliyette bulunma olasılığı da mümkün görünmemektedir. Zaten kitabeldeki "bin" ibaresinden kasıt, II. Sokman'ın kendisinden çok oğlunu kast ediyor olduğundan ve II. Sokman'ın da bilinen bir oğlu olmadığından, kitabenin bu döneme ait olması mümkün değildir. Oysa I. Sokman olarak bilinen ve Artukoğulları'nın Hısn Keyfa kolu tahtına H. 491 yılında çıkan Artuk oğlu Sokman, kitabeldeki Sokman/ Sökmen olmalıdır. Bu nedenledir ki, kitabeldeki "(...)d bin" eki "oğlu Davud" olarak değerlendirilmiştir. Çünkü, Harput Artuklu kolunun kurucusu ve ilk sultanı Fahreddin Karaaslan, Sökmen oğlu Davud'un oğludur³. H. 539 yılında tahta çıkan Fahreddin Karaaslan, Harput'ta yoğun bir imar faaliyetinde bulunduğu gibi, vergileri de kaldırarak, Harput'un Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. Günümüzde Harput Ulu Camii'nin avlu duvarında yer alan bu vergi kitabesinde de, "Karaaslan bin Davud bin Sökmen" ibaresi yer almaktadır⁴.

II. TUNCELİ İLİ ÇALIŞMALARI

II.1. BARAJ ALANLARI

II.1.1. UZUNÇAYIR BARAJ ALANI ÇALIŞMALARI

Munzur Suyu'nun Keban Barajı'na dökülmeden önceki bölümünde, Alanyurdu ve Burmageçit köyleri arasında Mazgirt Köprüsü'nün hemen kuzeyinde yapılan baraj gövdesinden itibaren, kuzeye doğru Tunceli il merkezine yönelik bulunan alanda yapılan çalışmalarda, baraj gövde dolgusunun hemen arkasında, su altında kalacak olan ve Kerem Köprüsü olarak anılan köprü kısmen belgelenmişse de, köprü ayaklarında sadece dolgu malzemenin kalmış olmasından, köprü'nün dönemini ve diğer niteliklerini belirleyecek veriler bulunmamaktadır. 4 ayaklı ve 3 gözülü olup, kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş olan köprü, Mazgirt- Pertek arasındaki geçişi sağlayan bağlantı olarak, Ortaçağ'dan itibaren kullanılmış olmalıdır. Yaklaşık genişliği 4-5 m. olan köprü'nün, düzgün kesme taş arası dolgu tekniğinde inşa edildiği, kuzey ikinci ayakta kısmen görülen malzemeden anlaşılabilmektedir.

Baraj rezervuar alanının Merkez İlçe ve Mazgirt bölgelerinde yapılan çalışmalarda, şimdilik başka bir kültür varlığına rastlanmamışsa da, Munzur'u besleyen kimi dere ve çay yataklarına, güvenlik nedeniyle girilememiş olup, 2003 yılı çalışmalarında bu bölgenin taranmasına devam edilecektir.

II.1.2. KONAktePE BARAJ ALANI ÇALIŞMALARI

Tunceli Merkez ve Ovacık ilçeleri arasında bulunan Munzur Vadisi'nde, Torunoba Köyü civarında oluşturulması düşünülen barajın rezervuar alanını kapsayan bölümünde ulaşımın elverdiği ölçüde tarama gerçekleştirilmiştir. Vadinin çok sık ormanla kaplı olması, güvenlik ve Munzur Suyu'nun karşı noktalarına geçişi sağlayacak köprülerin yıkılmış olması nedeniyle, gözlem mahiyetinde ve yol güzergâhı üzerindeki kimi mezra ve köylerde yapılan taramalarda, herhangi bir kültür varlığına rastlanmazken; coğrafi yapı nedeniyle bölgede herhangi bir yerleşimin varlığı da düşünülmemektedir. Bu bağlamda baraj alanının çevreye verebileceği zarar, kültür varlıklarından çok vadinin ekolojik ve coğrafi yapısına yönelik olarak görülmektedir.

II.2. MERKEZ İLÇE ÇALIŞMALARI

II.2.1. ANBAR KALESİ

Merkez İlçe Anbar Köyü ile Birman mezrası arasında, Anbar Köyü'nün 1.5 km. kuzeybatısında, Birman Köyü'nün 1 km. doğusunda, Mazgirt Dağları'nın batı eteklerin-

3 Artukoğulları seceresi ve genel bilgi için bkz. Köprüsü 1940: 617-625.

4 Söz konusu onarım kitabesi için bkz. Danık 2001: 83.

de yer almakta olup yörede ve kaynaklarda "Birman Kalesi" olarak da anılan⁵ kale, kimi yerlerde 30-40 m.ye ulaşan kayalık bir alan üzerinde kuruludur (Resim: 2).

Yapıdan ilk söz eden Cenap Osmanoğlu, kalenin sarp ve yüksekte bulunduğu için ulaşılabilen, ancak atılan kurşunlardan dolayı tahrip olan bir kitabesinden söz etse de⁶, kitabenin metni ya da dönemine ilişkin bilgi vermez. Günümüzde kitabeye ilişkin veri olmadığı gibi, kitabe yerine ait mimari veri de bulunmamaktadır. Olasılıkla, bu kitabe doğu yöndeki iki kule arasında yer alan sur duvarındaki, birinci giriş kapısının üzerinde yer almaktaydı. Osmanoğlu, bu bilginin yanı sıra kale yakınında yer alan taş döşeli bir yoldan söz etmektedir ki⁷, aynı şekilde kale civarında sözü edilen yola ait veriye rastlanmamıştır. Bu durumda gerek yol yapısındaki ve gerekse kale sur duvarlarına ait taş malzemenin yakın köy evlerinde kullanılmak üzere alındığı düşünülebilir. Sözü edilen yol, olasılıkla Mazgirt tarafından gelip, Sinan Kalesi'ne doğru giden, Urartu Dönemi yollarından biri olmalıdır.

1973 yılında yayınlanan Anonim *Tunceli İl Yıllığı*'nda, ilin tarihsel kültür varlıklarından söz edilirken, yapıya ilişkin olarak Anbar ve Birman kaleleri iki ayrı kale olarak değerlendirilerek, toprak altında bulunan burç ve oda kalıntıları ile kitabelerin varlığından söz edilirse de, girişte yer alan iki kulenin fotoğrafı verilerek, kuleler "minare" olarak anılır⁸.

Bölgede Urartu Dönemi kültür varlıklarına ilişkin kısa süreli araştırmalar ve yayın çalışmaları yapan Oktay Belli, bölgenin Urartu Kralı II. Rusa Döneminde işletilen zengin maden yataklarına dikkat çekerek⁹, bu madenlerin yakınına ya da yol güzergâhlarına yapılan kalelerden söz ederken, Anbar Kalesi'nin de adını verip, II. Arğıştı ya da oğlu II. Rusa dönemlerinde yapılmış olduğunu belirtir¹⁰. Ancak, kaleye ilişkin herhangi bir mimari bilgi vermez.

Kaleye ait son bilgiler, yerel bir araştırmacı olan Yusuf Cengiz'in verdiği yanlış bilgilerdir. Cengiz'in verdiği bilgilerde, kale girişindeki kuleler, il yıllığında olduğu gibi "minare" olarak ele alınırken; giriş kapısının, taşların oyulmasından oluştuğu, kale çevresinde sulama kanalları bulunduğu gibi yanlış ve bilimsel olmayan bilgilerle birlikte, kayalık platformun üzerinde bulunan su sarnıçlarının "havuz" olarak değerlendirmesi¹¹ bulunmaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda, 70x25 m.lik kayalık platformun üzerinde olduğu varsayılan kalenin, günümüze ulaşan Ortaçağ sur duvarları doğu yönde kısmen; kayalığın batı uçlarında daha zayıf olarak görülebilmektedir. Platform üzerinde kuzey yönde görülen kimi sur temel yatakları, zayıf bir tahkimat şeklinde de olsa, kayalık platformun bütününe kaplayan bir sur duvarı imalatı olduğunu düşündürür (Çizim: 3).

Girişi doğu yönde bulunan kalenin, doğu cephesinin kuzey ve güneyinde, dış cephe taşları büyük ölçüde dökülmüş, kuzeydoğu-güneybatı hattında yer alan ve bağımsız durumda bulunan bağlantı duvarları, tamamen tahrip olmuştur. Çıkıntılı yarım daire kuleleri ve bunların hemen arkasında yer alan, kuzey-güney hattında ve ekseninde ikinci giriş kapısı bulunan ikinci kademe sur duvarları, harç ve örgü malzemesi ile birlikte Ortaçağ karakterli olarak görülmektedir. Kalenin en zayıf noktası olan ve girişin bulunduğu bu alanda, güvenlik nedeniyle duvarlar kalın tutulurken; kapı girişi iki kademeli olarak tasarlanmıştır (Resim: 2). Doğudaki bu güçlü imalâta karşın, kayalık yükselti nedeniyle savunmanın daha kolay olduğu diğer yönlerde, duvarlar daha zayıf tutulmuştur. Bu imalatın bir örneği, platformun batı yönünde görülebilmektedir. Bütün bu

5 Osmanoğlu 1966 b: 16.

6 Osmanoğlu 1966 b: 16.

7 Osmanoğlu 1966 b: 17.

8 Anonim 1974: 101, 104.

9 Belli 2000: 372.

10 Belli 1993: 66.

11 Cengiz 2001: 70.

veriler, doğu yönde iki kademeli giriş kapılı kale yapısı, üzerinde kurulu bulunduğu kayalık platformun şekline uygun olarak, çeşitli kırılmalarla birlikte platformu kuşattığını göstermektedir.

Kale sur duvarlarının malzeme ve tekniği, Ortaçağ'ı verse de, girişin güneyinde olup, kapısı doğuya bakan ve içine giremediğimiz iki odalı Urartu Dönemi kaya mezarı ve gerekse kayalığın batı ucunda görülen kaya basamakları ve kutsal alan, kalenin ilk kullanımını Urartu Dönemine kadar indirir. Kale platformunda yer alan iki adet sarnıç, yine bu dönemden kalma olup, Ortaçağ'da da kullanılmış olmalıdır. Kale içi ve çevresinde bulunan Demir Çağı seramik buluntuları, kalenin ilk kullanımının Urartu Dönemi olduğunu ispatlarken; Demir Çağı seramikleri dışında görülen az yoğunluklu Hellenistik/Roma Dönemi seramik buluntuları, Urartu ve Ortaçağ kullanımı arasında, Hellenistik/Roma ve olasılıkla Bizans dönemlerinde de kalenin kullanıldığı göstermesi açısından ilginç verilerdir.

II.2.2. ANBAR KAYA MEZARI

Anbar Kalesi'nin kurulu bulunduğu kayalık alanın doğu cephesinin güneyinde yer almaktadır. Kaya mezarının bulunduğu yere, malzeme desteği olmadan tırmanma olanağı bulunmadığından, dıştan yapılan ilk gözlemlerde, doğu yöndeki girişin yaklaşık 2x3 m. boyutlarında olduğu görülmektedir ki; derinliği yaklaşık olarak 4-5 m. civarında görülen odanın, batısında yer alan ikinci bir açıklıkla, daha derinde bir başka mekâna açıldığı izlenebilmektedir (Resim: 3).

II.2.3. SİNAN KALESİ

Merkez İlçe, Kocakoç Nahiyesi, Sinan Köyü'nün 600 m. kadar batısında yüksek bir tepe üzerinde kuruludur. Yaklaşık 120x40 m.lik bir alanı kaplayan ve doğu cephesi eğimli bir yamaca bakan kalenin, kuzey ve güney cepheleri, aynı eğimin batı yöndeki uçurum ile birleştiği noktaları kontrol ederken; batı cephe, Pülümür Vadisi'ne bakan dik kayalıkların üzerine oturmaktadır (Resim: 4).

Kaleden ilk ve son defa söz eden Cenap Osmanoğlu'dur. Osmanoğlu, Sinan Köyü'nün yakınında aynı isimli bir kalenin varlığını belirtirken, hisar ve burç kalıntısı olarak hiç bir iz rastlanmadığı söyler¹². Gerçekten de kale surlarının tamamı, çeşitli dönemlerdeki tahribatlarla yok olmuştur. Cumhuriyet Döneminden hemen önce ve sonra köylere çekildiği söylenen taşlarla, döneminin feodal bey ve ağa konaklarının inşa edildiği belirtilse de¹³; kısmen kimi temel izleri ile sur duvarlarına ait, dağınık durumdaki kaba yonu taş malzeme çevreye yayılmış olarak görülebilmektedir.

Yoğunlukla doğu yönde görülen taş döküntüleri, kalenin sur duvarlarının büyük ölçüdeki tahribatını gösterirken, kale alanı içindeki kimi temel izleri, Ortaçağ kale içi yapılarına ait olmalıdır. Bununla birlikte, kale içi ve çevresinde yoğun olarak görülen Demir Çağı seramiği, kalenin ilk kullanımını Urartu Dönemine kadar götürür. Bu dönem içinde kalenin girişi güney yönde olmalıdır ki; bu yönde ana kayalıkların işlenmesiyle oluşturulmuş kimi düzenlemeler, giriş için bir yol ve açıklık yaratma kaygısını göstermektedir. Mevcut durumu ile kuzey-güney doğrultusunda düzensiz dikdörtgen bir plan şekli gösteren kalenin batı sur duvarları, altında bulunan kayalık yükselti nedeniyle daha azıy tutulurken; diğer yöndeki surlar, daha kuvvetli oluşturulmuş olmalıdır (Çizim: 4). Olasılıkla, Urartu Döneminde daha küçük ölçekli olarak tasarlanan kale yapısı, geç dönemlerde doğu yönde genişletilmiştir.

Bulunduğu konum itibarıyla Kocakoç (Pah) platosunu ve Mazgirt yönünden, özellikle de Mazgirt-Anbar'dan gelip Erzincan yönüne geçişi sağlayan bölgelerle, PÜLÜ-

12 Osmanoğlu 1966 b: 16.

13 Gerek Anbar ve gerekse Sinan kalelerinden alınan taşların ağa ve bey evlerinin yapımı için çekildiğini, yörede yaşayan tüm köy yaşlıları belirtmektedir. Ancak, özellikle eski adı Pah olarak geçen bugünkü Kocakoç Nahiyesi'nde yapılan bu evlerden de geriye herhangi bir iz kalmamıştır.

mür Vadisi'nin Tunceli il merkezi yönündeki büyük bir alanı kontrol eden kalenin, Ortaçağ'da yoğun olarak kullanıldığını, kimi temellerdeki harç malzemeden anlayabilmek-feyiz. Bununla birlikte, Urartu seramiği dışında az yoğunluklu da olsa Hellenistik/Roma Dönemi seramiğine de rastlanması, Urartu ile Ortaçağ arasında yer yer kesintili de olsa kalenin kullanıldığını ve stratejik önemini yitirmediğini göstermektedir.

II.2.4. MEZAR TAŞI ARAŞTIRMALARI

Merkez İlçe'ye bağlı Sinan, Batman, Çilga, Güdeç köyleri ile, Kocakoç Nahiyesi'ne bağlı Horan ve Köyaltı mezarısı, Çukur Köyü Karşını mezarısı, Aktuluk Köyü Tü-tünlü mezarısı, Çilga Köyü Yapraklı mezarısındaki mezarlık alanlarında yapılan incelemelerde, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerine ait 32 adet koç şeklinde mezar taşı saptanırken, bununla birlikte değişik tiplerde mezar taşlarına da rastlanmıştır. Mezarlıklar üzerindeki çalışmalar gelecek yıllarda devam ettirilecek olup¹⁴, yapılan ilk tespitler örneğinde; özellikle Sinan ve Güdeç köylerindeki koç şeklinde mezar taşları ile tüm dünyadaki örneklerinden farklı olan Çilga Köyü Yapraklı (Çevrik) mezarısındaki süvarili iki adet koç mezar taşı, özgün örnekler olarak dikkat çekmektedir.

II.3. PÜLÜMÜR İLÇESİ ARAŞTIRMALARI

II.3.1. SAĞLAMTAŞ KÖYÜ MEZARLIĞI

Pülümür bölgesinde yapılan çalışmada sadece, ilçeye bağlı Sağlamtaş Köyü mezarlığına gidilmiş, daha iç bölgelere güvenlik nedeniyle girilememiştir. Kimi kaynaklarda kısaca söz edilse de¹⁵, ayrıntılı çalışması ve belgelemesi yapılmayan mezarlık alanında, XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başlarına tarihlenen 11 adet koç şeklinde mezar taşı¹⁶ üzerinde belgeleme çalışması yapılmıştır. Bununla birlikte, mezarlık olarak hâlâ kullanılmaya devam edilen ve arasından geçen yol tarafından ikiye bölünen mezarlıkta, çok sayıda değişik tiplerde Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerine tarihlenen mezar taşları da görülebilmektedir. Bölge genelindeki diğer örneklerin aksine, bazalt taşı kullanılarak yapılan, kütsel ve prizmal formu ile gövde üzerinde yer alan figürleriyle dikkat çeken eserler (Resim: 5), bölge için olduğu kadar, Anadolu mezar taşları içinde de özel bir yer tutmaktadır.

II.4. OVACIK İLÇESİ ÇALIŞMALAR

II.4.1. MEZAR TAŞI ARAŞTIRMALARI

Ovacık İlçesi çalışmalarında, daha çok Konaktepe Baraj alanı ile ilgili çalışmalar sırasında, yakın bölgelerdeki mezarlık alanlarında çalışmalar gerçekleştirilmiştir. İlçenin Munzur Vadisi bölgesindeki çalışmalarda, vadinin Ovacık girişinde yer alan Güneykonak Köyü ile, Torunoba Köyü'nün kuzeydoğusunda bulunan Yoncalı Köyü mezarlıklarında toplam 4 adet koç şeklinde mezar taşı tespit edilirken, çok sayıda lâhit tipi mezarlar görülmüştür. İlk incelemesi ve belgelemesi yapılan bu alanlardan, özellikli olan 3 adet koç ve 4 adet lâhit tipi mezar bulunan Yoncalı Köyü Mezarlığı dikkat çekerken; Güneykonak Mezarlığı'ndaki 1 adet koç ve diğer lâhit tipi mezarlar halk tarafından korunmaktaysa da, özel bir önem taşımamaktadır. Yoncalı Köyü Mezarlığı'nda bulunan ve

14 İlk çalışmasını 1998 yılında lisans tezi olarak başladığımız, 1990 ve 1993 yıllarında yayımladığımız *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları* adlı çalışmamız, bu dönemlerdeki olaylar ve güvenlik nedeniyle sınırlı kalıp, 35 örnekle sunulurken; 2002 yılı çalışmalarında bu sayı 112 örneğe çıkmıştır ki, gelecek yıllarda yapılacak yeni tespitlerle birlikte, söz konusu çalışmanın revize edilmiş yeni baskısının yapılması zorunluluğu doğmuştur.

15 Bu kaynaklarda köy mezarlığında yer alan mezar taşlarının tanıtımı yerine, sadece varlığı belirtilmiş demek daha uygun görülmektedir. Bu kaynaklara örnek olarak bkz. Gülensoy 1992: 105-107; Güven 1991: 57.

16 Gülensoy (1992: 106) ve buna bağlı olarak diğer kimi kaynaklarda mezarlıkta bulunan 12 adet koç şekilli mezar taşından söz edilse de, bu tespitlerin bilimsel niteliği şüphelidir. Eksik görülen 1 adet mezar taşı, olasılıkla sık meşe ağaçları arasında ters dönmüş olup, koç şekline benzeyen ancak, koç şekilli olmayan bir başka tipteki mezar olmalıdır.

ikisi aynı usta elinde çıkan ayakta ve sağlam bulunan koç mezar taşları (1910 ve 1912 tarihli), gerek bölge ve gerekse Anadolu örnekleri içinde çok özel bir öneme sahiptir. Oldukça sağlam durumda bulunan ve bir koçun tüm detaylarının kusursuz bir şekilde işlendiği bu iki koç şekilli mezar taşı dışında, mezarlık alanı içine dağılmış lâhîti tipi diğer örnekler de, üzerlerindeki figürler ve büstler nedeniyle önemli görülmektedir.

II.5. MAZGİRT İLÇESİ ARAŞTIRMALARI

II.5.1. YUKARI OYUMCA (SİNDAM) KAYA ŞAPELİ

Mazgirt-Darıkent yolu üzerinde bulunan Yukarı Oyumca (Y. Sindam) Köyü'nün hemen batısında, yol kenarında bağımsız bir kaya bloku içinde yer almakta olup, yerden yaklaşık 4 m. yükseklikte bulunan, güney yöndeki kapı açıklığından girilir. Ana kayanın oyularak tıraşlanmasıyla oluşturulmuş 2.44x2.11 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusundaki tek nefli kilisenin (Çizim: 5) güneybatı köşesinde kapı açıklığı, batısında pencere açıklığı, kuzeydoğusunda niş bulunurken; doğusunda yarım daire apsisi yer alır. Apsis içindeki altar, ana kayadan elde edilmiştir (Resim: 6). Düz tavanlı mekânda, süsleme izine rastlanmazken, bu şekliyle geç dönem Ermeni kilisesi olarak değerlendirilmektedir.

Kapı olarak nitelendirdiğimiz açıklıktaki eşikte görülen söveler, döneminde burada bir ahşap kapının varlığını gösterirken, olasılıkla Sindam Köyü'nde yaşayan gayrimüslimlerin ibadetlerini yapmak için oluşturdukları basit bir kaya şapeli olarak anmak gerekir.

II.5.2. ASLANYURDU KAYA MEZARLARI

Yörede "Kral Kızı Mezarları" olarak anılan kaya mezarları, Aslanyurdu Köyü'nün 1.5 km. batısında Uzunçayır baraj gövdesinin doğusunda, kayalık bir yükseltide yer alır. Munzur Suyu'nun doğu yakasındaki kayalık alanın bozulması ile birlikte, mezar odalarının ön cepheleri büyük oranda erimştir. İçine girilememiş ancak, altta yer alan ve yaklaşık 2 m. genişliğinde, güney yönde girişi bulunan mezar odasının derinliği, 1.5 m. kadardır. İçte ikinci bir mekân oluşturabilecek derin bir nişin izleri de görülmektedir (Resim: 7). Bu mezar odasının hemen üstünde yer alan ve yaklaşık 1/3'lük batı bölümü tamamen yıkılan ikinci mezar odası, aynı şekilde güneye açılmaktadır.

Kerem Köprüsü'nün de hemen yakınında bulunan mezar odaları, Elazığ, Harput ve Palu yönünden gelip, Mazgirt ya da Anbar tarafına devam eden yerde, Munzur Suyu'nun hemen kenarında yer alsa da; mezarların güneydoğu yönünde ve yaklaşık 2 km. mesafede bulunan ve Burmageçit miğferleriyle tanınan Burmageçit Köyü'ne yakınlığı, bu yerleşim alanı ile olan ilişkileri de düşündürür.

II.5.3. MEZAR TAŞI ARAŞTIRMALARI

İlçe dahilinde Gelincik ve Yeldeğen köyleri mezarlıklarında yapılan araştırmalarda, Gelincik'te 3 adet, Yeldeğen'de 2 adet olmak üzere toplam 5 adet koç şeklinde mezar taşı belgelenirken; aynı mezarlıklarda çok sayıda Osmanlı Dönemine ait çeşitli tiplerde özgün ve özel, önemli mezar taşlarına da rastlanmıştır.

II.6. NAZİMİYE İLÇESİ ÇALIŞMALARI

II.6.1. MEZAR TAŞI ARAŞTIRMALARI

Kureys Baba Ziyareti'nin de bulunduğu Bostanlı Köyü Zeve mezarında yeni düzenlenmiş türbe ve ziyaret alanı yanında, halen ziyaret ve kurban kesim amaçlı olarak kullanılan mezarlık alanında, çoğunlukla tahrip olmuş ve yere devrilmiş durumda 22 adet koç şeklinde mezar taşı saptanırken, bununla birlikte değişik tiplerde özgün mezar taşları da görülmüştür. Mezarlık alanında bulunan mezar taşlarının büyük bir bölümü toprak altında ve dağınık olduğundan, sayısal dağılımın artabileceği de düşünülmektedir.

lidir. Belgelemesi yapılan koç şekilli mezar taşlarının büyük bir bölümü oldukça tahrip olmuşsa da (Resim: 8), üzerlerinde görülen özellikle süvarili avcı/atlı figürleri, bölge için oldukça önemli örnekler olup, bir mezarlıkta ilk defa bu kadar yoğun koç şekilli mezar taşı tespit edilmiştir.

II.7. PERTEK İLÇESİ ÇALIŞMALARI

II.7.1 PERTEK KALESİ

Eski Pertek yerleşiminin daha çok doğusunda kalmakla birlikte, günümüzde büyük bölümü Keban Baraj Gölü alanı altında kaybolan Murat Nehri ve nehir kenarındaki kent bölümünün kuzeyinde, yüksek kayalık bir alanda kurulan Pertek Kalesi, iç kale ve dış surlar olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir.

Kaleden ilk defa söz eden Evliya Çelebi, kale adının Moğol dilinde "karakuş" a verilen isimden geldiğini belirterek, kalede bulunan tunç bir kartal heykelinden söz eder ve kaleye ilişkin genel bilgiler verir¹⁷. Kaleden ikinci olarak söz eden Vital Cuinet, kaleden çok, eski Pertek yerleşiminden ve kentin demografisinden söz ederken, çok kısa bir şekilde şehri kuşatan Ermeni krallarına ait surların varlığını belirtir ki¹⁸, bunlar kaleye ait dış surlar olmalıdır. Nurettin B. Ardiç, Pertek kelimesinin "kalecik-küçük kale" şeklindeki çözümlemesini sunarken¹⁹; Naşit Uluğ, Evliya Çelebi kaynaklı olarak kısa bir şekilde kaleden ve çevresindeki yapıların varlığından söz eder²⁰. Aynı şekilde Albert Gabriel de, çok kısa bir şekilde kaleden söz ederek geçiririrken²¹; Nazmi Sevgen, daha önceki araştırmacıların biraz daha farklı nitelikte ancak, yetersiz ve bilimsel olmayan açıklamalarda bulunur²³. İlhan Akçay ise, yetersiz de olsa ilk defa okuyamadığını belirttiği kitabeden söz ederek, kalenin Çubukoğulları Döneminde ele geçirilip Osmanlı Döneminde onarıldığını belirtir. Bölgeyi "Portuk Beğliği" olarak ele alan Cenap Osmanoğlu, Selçuklu ekolüne bağladığı kalenin girişinde okuyamadığını belirttiği, kale kitabesinden söz eder²⁴.

1970'li yıllarda Keban Barajı projesi nedeni ile bölgeye gelen bilim adamlarından Aysel Tükel ve Ömür Bakırer, diğer araştırmacıların aksine kaleyi Mengüceklî ve Osmanlı karakterine bağlarlar²⁵. Aynı ekipte yer alan Mimar Murat Erdil ise, kale yapısını yüksek lisans tez konusu olarak seçerken, kale içinde kimi sondaj kazıları da yapmalarına rağmen, bir çok yanlışlığa ve hataya düşmüştür. Örneğin, kale kitabesinde çok belirgin çeviri hataları ile birlikte; sözü edilen kale içi odalar ya da mekânların bugünkü varlığı kuşkuludur. Sur duvarları ile ilgili bilgilerdeki yetersizliklerin yanı sıra, bu duvarlara ait dönemlendirme önerileri de bulunmamaktadır²⁶.

Keban çalışmalarından sonra uzun süre kale ve çevresindeki yapılarla ilgili yayın görülmese de Thomas Alain Sinclair, Kenan Güven ve Muhammed Beşir Aşan'ın çalışmaları son çalışmalar olur. Sinclair, kaleden söz ederken ilk defa yapının bir kroki planını sunar²⁷. Daha çok Evliya Çelebi ve Nazmi Sevgen kaynaklı bilgileri aktaran Kenan Güven, yapıya ilişkin yeni bilgiler sunmaz²⁸. Sinclair'de olduğu gibi kalenin krokisini sunan Muhammed Beşir Aşan ise, okunamadığını belirttiği kitabeden ve kısaca ka-

17 Evliya Çelebi 1970: 108, 109.

18 Cuinet 1891: 397, 398.

19 Ardiç 1936: 529.

20 Uluğ 1939: 20.

21 Gabriel 1940: 260, 261.

22 Sevgen 1959: 267, 268.

23 Akçay 1966: 32.

24 Osmanoğlu 1966 a: 9.

25 Tükel-Bakırer 1970: 186.

26 Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdim 1970.

27 Sinclair 1989: 100-102.

28 Güven 1991: 43.

leden söz eder ve kalenin Çubukoğulları ile Artukoğulları dönemlerinde iskân edildiğini belirtir²⁹.

Kalenin kurulu bulunduğu ana kayalığıta taş malzeme ile oluşturulan sur duvarları, Osmanlı Dönemi onarımları dışında, bütünsel bir özellik göstermektedir ki, kale giriş kapısı üzerinde yer alan ve kalenin bir bütün olarak yenilendiğı ya da yeniden şekillendirildiğı dönemi belirten kitabenin kimi bölümleri okunamaz ya da tamamen tahrip olmuşsa da; "(...) Meliku'l- Alimu'l- Adil Muhiyyul- Adl fi'l- Alemin (...) hallede'llahu mülkehu" şeklinde okunan ve "(...) Adil, alim, melik, dünyalardaki (ülkelerdeki) adaletin sağlayıcısı (...) Allah onun mülkünü daim kılsın (korusun)" olarak Türkçeleştirilen ancak, yaptırının adının (şimdilik) tam olarak okunamadığı bölüm dışında verilen unvanlar, yapının Ortaçağ'da genel kimliğini kazandığını göstermektedir. İç kalenin kurulu bulunduğu kayalık platformun kuzey ve kısmen batısındaki alanda yer alan dış surlar, iç kalenin kuzeydoğru köşesinde yer alan burçtan itibaren kuzeybatıya doğru uzanarak önce güneye ardından doğuya yönelenerek, güneybatı köşede yeniden iç kale surları ile birleşir.

Yer yer kesintiye uğrayan dış sur duvarları, önemli ölçüde kaba yonu taş arası dolgu tekniğini gösterip, Osmanlı Dönemi XVI. yüzyıl izlerini verse de; kuzey surların doğuya doğru olan bölümündeki, bir dikdörtgen payandanın alt düzeyinde görülen yarım daire kule/burç izi, dış surların daha çok Geç Roma/Erken Bizans Döneminde kurgulandığını, Ortaçağ'da önemini yitirmesine karşın, Osmanlı Döneminde (XVI. yüzyıl ya da hemen öncesinde) yeniden ele alınarak onarıldığını göstermektedir. Kale içi ve çevresinde görülen yoğun Ortaçağ seramiğinin yanı sıra, az yoğunluklu Roma/Bizans ve Osmanlı Dönemi seramiğı, kalenin her üç dönemde de kullanıldığını gösterirken; Urartu ya da diğer dönemlere ait seramik buluntunun görülmemesini, geç dönem kullanımlarının tahribatına ve kale eteklerinin baraj gölü altında kaimasına bağlamaktayız.

Sur duvarlarının özensiz malzeme ile inşa edilmiş olması, kapsadığı alanın küçüklüğü ve duvar kalınlığının ince oluşu gibi özellikleri bir araya koyduğumuzda; dış surları bir dış kale niteliğinden çok, iç kaleyi koruyan bir ön savunma ya da birinci kademe sur duvarları olarak da kabul edebiliriz. Bu nedenledir ki, eski Pertek yerleşiminde yer alan yapıların bütünü, bu duvarların dışında kalmıştır. Bu durumda, Geç Roma/Erken Bizans Döneminde oluşturulan kale, iç kalesiz olarak doğuda ve güneyde ana kayalıklar, kuzeyde ve batıda bugünkü dış sur duvarları ile sınırlanmış ve ana kayalıkların çeşitli yerleri, zayıf da olsa çeşitli yerlerde duvarlarla desteklenmiş olmalıydı. Bu durum, ancak dış surlar çevresinde yapılacak bilimsel sondaj kazıları ile açığa çıkabilir.

Doğru-batı yönünde, doğru yönde daha geniş tutulan düzensiz dikdörtgen bir plâna sahip olan iç kalenin (Çizim: 6) girişi, kuzey surların doğuya yakın bölümünde yer alır. Kuzey yönde daha düşük seviyeli ana kayalıklar üzerine kurulu sur duvarları, diğer yönlerde daha yüksek seviyedeki kayalık üzerinde yer alır. Gerek bu neden ile, gerekse kuzey cephenin savunma zayıflığı ve kale girişinin bu yönde olması nedeniyle, sur duvarları bu yönde daha yüksek tutularak, daha düzenli bir örgü ve çevredeki kayalıklardan elde edilen andezit malzeme ile tahkim edilmiştir.

Basık tuğla kemerli ve oldukça yıpranmış olan giriş kapısı, kuzey duvarın güneye doğru kırılmış yüzeyinde yer alırken; doğuya doğru gidildikçe, çeşitli kırılmalarla doğu-batı yönünde cephe veren surlar, üç cepheli bir burç ile güneye doğru yönelir ve doğu cepheyi başlatır. Kuzey cepheye oranla daha çok yıpranmış olan doğu cephe sur duvarları, güneye doğru gidildikçe malzeme ve işçilik kalitesi gibi, sur duvarlarını da büyük ölçüde yitirmektedir ki, diğer cephelerde de görülen bu durumu, duvarların oturduğu kayalıkların bu bölümlerde daha yüksek oluşuna ve doğal bir sur niteliğı taşımasına bağlamaktayız. Doğru cephenin eksenine kadar kırılmalarla sağlam ulaşp, burada bir burç yapısı oluşturan surlar güneye doğru kesintiye uğrasa da, güneydoğru köşede-

ki kırılma ile birlikte, sur duvarları batıya doğru yönelenerek, güney surları başlatırlar (Çizim: 6).

Üzerinde kurulu olduğu ana kayalıkların yapısına uygun olarak, çeşitli kırılmalarla devam eden güney sur duvarları, yer yer kesintiye uğrasa da, büyük oranda kendini belli etmektedir. Güneybatı köşede, yükselen duvarlar ile birlikte kuzeye yönelen surlar; kalenin en kısa cephesi olan batı cepheyi oluştururlar. Yaklaşık 15-20 metrelik batı sur duvarı, kuzeybatı köşeyi oluşturan "kuzeybatı burç" ile birleşirken; burçtan hemen önce, kuzeybatı burcun güney duvarı devamının, dış cepheden çıkarak batı duvara doğru uzandığını görebilmekteyiz. 1. dönem sur duvarlarını oluşturan bu duvarın hemen önüne 2. dönemde oluşturulan burç, kuzeyde dışta bir üçgen gibi görünse de (Resim: 9), iç plânda doğu-batı, yönünde kuzeye yakın dikdörtgen plân şeması gösterir. Doğu duvarı tamamen yıkık olan burcun kuzey duvarı sağır duvar şeklindeyse de, batı duvarının kuzey ucunda mazgal pencere izleri görülmektedir. Burcun güney duvarını oluşturan bölümdeki giriş, bu duvarın 1. dönemdeki mazgal penceresinden bozulmuş olmalıdır (Çizim: 6).

Kuzeybatı burçtan sonra kısa bir boşluk görülen sur duvarları, 20 m. kadar sonra başlayarak çeşitli kırılmalarla ve belirli oranda alçalarak doğuya doğru devam ederek giriş kapısı ile birleşir. Kuzeybatı burçtan sonra başlayıp, giriş kapısına kadar olan ve düzenli kesme taş arası dolgu tekniğinde yapılan sur duvarları, iki noktada geniş payanda çıkıntısı yaparken, kalenin en sağlam olarak günümüze ulaşan bu sur duvarları üzerinde seğirdim yolu izleri de rahatlıkla görebilmekteyiz.

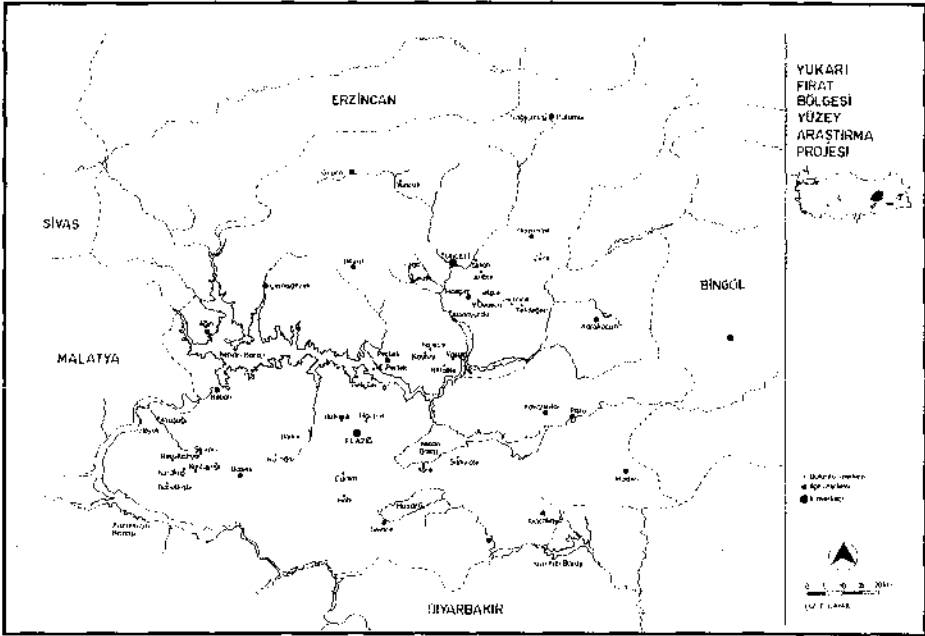
Kale girişinden itibaren doğuya ve batıya doğru giden kuzey cephe sur duvarları, içte de izlenebilirken aynı durum güney ve doğu için geçerli değildir. Öncelikle girişten doğuya doğru olan sur duvarlarındaki iki kat halindeki mazgal pencerenin iç başlangıçları, yöredeki tüm kaleler ölçeğinde günümüze en sağlam ulaşanlardır. Kuzeydoğu burçta görülen dikdörtgen pencere ise, kalede görülen tek örnek olup, bu burcun örtü sistemine ilişkin veri yoktur. Doğu duvarın ekseninde kalan "doğu burç" ise, içten ve dıştan üç cepheli yapısı ile dikkat çekerken, örtü ve pencere sistemlerine ilişkin bir veri yoktur. Bu burcun hemen batısında yer alan ve kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı, tonozla örtülü yapı ile bu yapının güneyinde, doğu-batı yönünde oluşmuş ancak, sadece batı ve güney duvarlarının bir bölümü kalmış olan mekân izinin niteliği bilinmesede, askerî amaçlı birimler olmalıdır.

Güney sur duvarlarının dışında kayalıklarda görülen Urartu Dönemi kaya basamaklarına karşın, kale içinde kalan ve doğu yönde ana kayalıklara işlenmiş, Urartu kalya işçiliği ile çok büyük ölçekteki su sarnıcı, kalenin Urartu Döneminde olasılıkla kutsal alan olarak kullanıldığını göstermektedir.

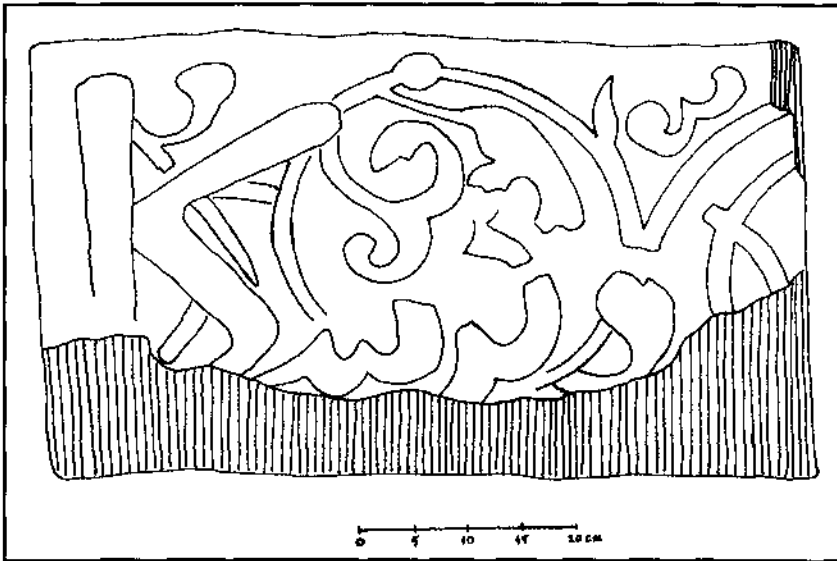
KAYNAKÇA

- AKÇAY, İlhan; "Pertek Kalesi", *Yeni Fırat* 32, Elazığ, 1966, s. 32.
ANONİM, *Tunceli İl Yıllığı*, İzmir, 1974.
ARDIÇ, Nurettin B.; "Harput'un Etrafında Bulunan Yer Adlarının Tetkiki", *Altın* 12, Elazığ, 1936, s. 528-530.
AŞAN, Muhammet Beşir; *Elazığ, Tunceli, ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992.
BELLİ, Oktay; "Der Beschriftete Bronzehelm des Königs Menua Aus Der Festung Burmaget bei Tunceli", *Nimet Özgüç'e Armağan*, Ankara, 1993, s. 61-67.
BELLİ, Oktay; "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s. 371-378.

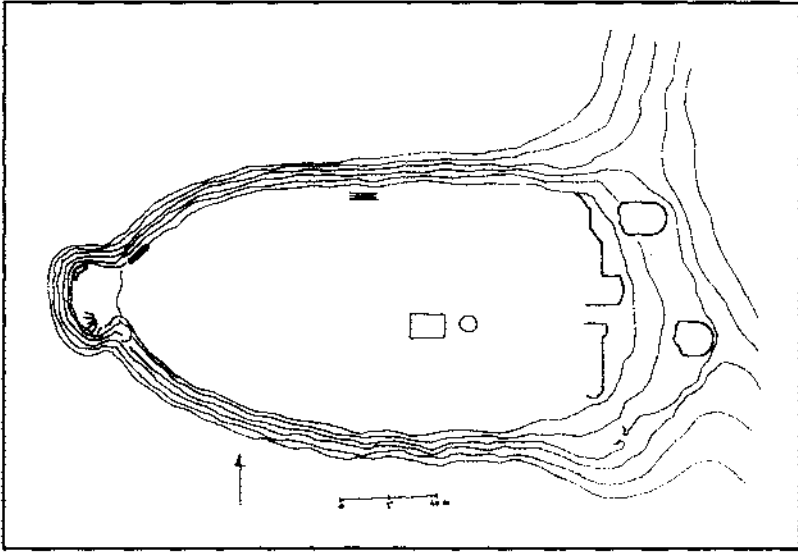
- CENGİZ, Yusuf; *Her Yönüyle Tunceli*, İzmir, 2001.
- CUINET, Vital; *La Turquie D'Asie*, Paris, 1891.
- ÇAY, Abdulhaluk; *Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri-I- (Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler)*, Ankara, 1990.
- DANIK, Ertuğrul; *Ortaçağ'da Harput*, Ankara, 2001.
- DANIK, Ertuğrul; "Harput Kalesi'nin Tarihsel Gelişim Süreçleri", *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler*, İzmir, 2002, s. 195-203.
- Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Çev. Z. Danışman), C.5, İstanbul, 1970.
- ERDİM, Murat; *The Castle of Eski Pertek* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1970.
- GABRIEL, Albert; *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale I*, Paris, 1940
- GÜLENSOY, Tuncer; "Tunceli'nin Pülümür İlçesi Sağlamtaş Köyü Mezarlığı Üzerine Notlar", *Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985*, Elazığ, 1992, s. 105-107
- GÜVEN, Kenan; *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli*, Ankara, 1991
- KÖPRÜLÜ, Fuat; "Artuk Oğulları", *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1940, s. 617-625
- OSMANOĞLU, Cenap; "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat* 32, İstanbul, 1966 a, s. 8-11
- OSMANOĞLU, Cenap; "Tunceli'nde Tarih", *Yeni Fırat* 29, Elazığ, 1966 b, s. 16, 17
- SEVGİN, Nazmi; *Anadolu Kaleleri*, C.1, Ankara, 1959
- SINCLAIR, Thomas Alain; *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey III*, London, 1989
- TÜKEL, Ayşıl - BAKIRER, Ömür; "1968 Yılı Keban Projesi Restorasyon Çalışmaları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara, 1970, s. 183-186
- ULUĞ, Naşit; *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 1939.

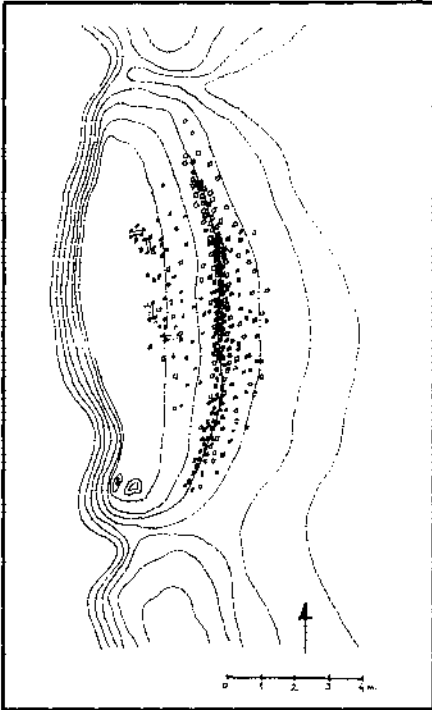
Çizim 1 : Yukarı Fırat bölgesi yüzey araştırması buluntu merkezleri

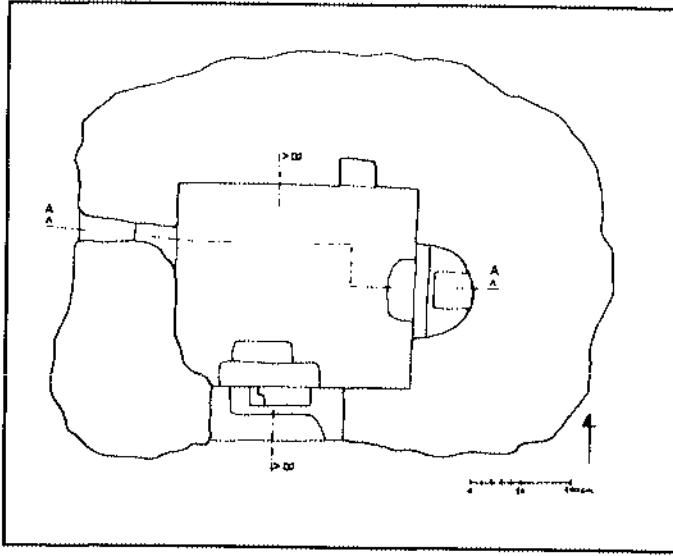
Çizim 2 : Harput iç kale, Büyük Burç'taki kitabe parçası

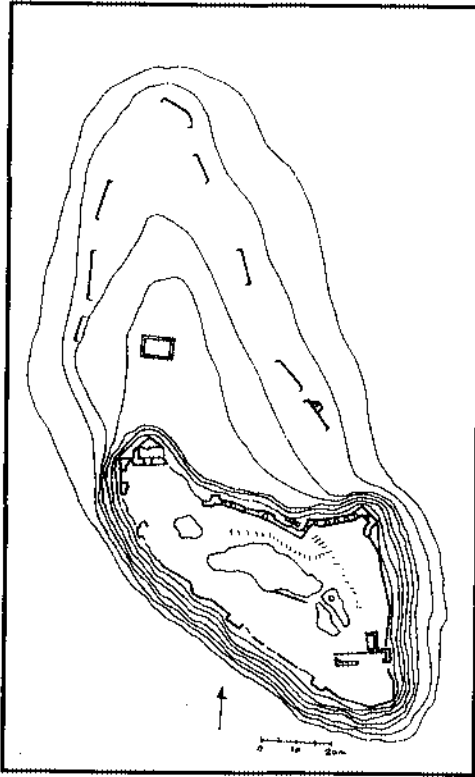
Çizim 3 : Tunceli Merkez, Anbar Kalesi rölöve plânı

Çizim 4 : Tunceli Merkez, Sinan Kalesi rölöve plânı

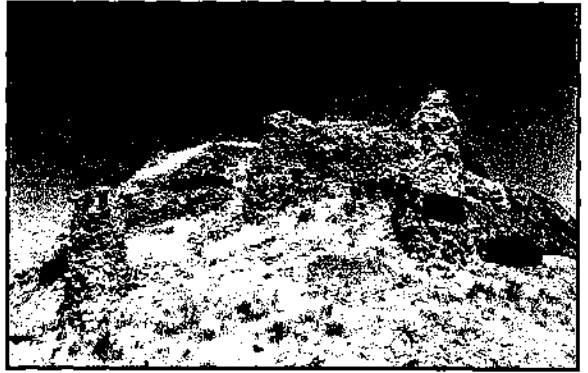
Çizim 5 : Tunceli, Mazgirt, Yukarı Oyumca (Sindam) kaya şapeli rölöve plânı

Çizim 6 : Tunceli, Pertek Kalesi rölöve plânı

Resim 1 : Harput iç kale, Büyük Burç'taki kitabe parçası

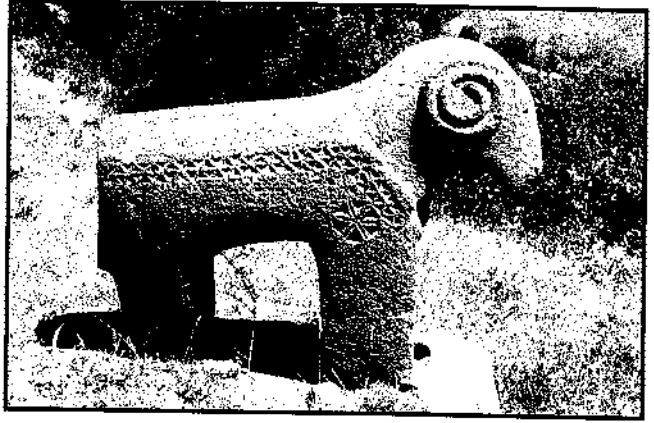
Resim 2 : Anbar Kalesi, doğu cephe

Resim 3 : Anbar, kaya mezarı

Resim 4 : Sinan Kalesi, güneyden bakış

Resim 5 : Pülümür İlçesi Sağlamtaş Köyü Mezarlığı, 1 No.lu örnek

Resim 6 : Yukarı Oyumca (Sindam), kaya şapeli

Resim 7 : Aslanyurdu, kaya mezarı

Resim 8 : Nazimiye İlçesi Bostanlı Köyü Zeve Mezarası mezarlığı
14 No.lu örnek

Resim 9 : Pertek Kalesi, kuzeybatı burç

KİLİKYA'DA EPIGRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 2002

Mustafa H. SAYAR*

9 Eylül ile 21 Ekim tarihleri arasında gerçekleştirilen "2002 Yılı Kilikya Epigrafi ve Tarihî-Coğrafya Araştırmaları" Adana, Osmaniye, Hatay ve Mersin illeri sınırları içinde ve Alanya Müzesi'nde sürdürülmüştür¹.

Bu çalışmalar sırasında 8 antik yerleşim yeri saptanmış ve 52 adet antik yazıt bulunmuştur. Bu yazıtların biri adak yazıtı, biri mil taşı, biri onur yazıtı, biri sınır yazıtı, ikisi mozaik yazıtı, biri Arami dilinde yazıt, ikisi Ortaçağ Arapçası ile yazılmış olup, geri kalan epigrafik buluntular eski Yunanca yazıtlı Roma İmparatorluk Devri mezar taşlarıdır. Yapılan çalışmaların ve saptanan buluntuların illere göre dağılımı şöyledir:

Adana İli Çalışmaları

Geçen yılki çalışmalarımıza Adana İli, Kozan İlçesi'ne bağlı Gedikli Köyü'nün kuzeyinde bulunan Karasis Dağı'nda, 1994 yılında varlığını saptayarak bilim dünyasına tanıttığımız Hellenistik Devir yapılarında yaptığımız incelemelerle başladık (Resim: 1). Söz konusu yapıları niteliklerine göre sınıflandırmaya ve işlevlerini anlamaya yönelik çalışmalarımız sırasında özellikle kalenin yapı taşlarının duvarlarında tek tek eski Yunanca harflerden oluşan taşçı ustası işaretleri, yapılara göre gruplandırılarak incelenmeye başlanmıştır. Kalenin çift sıra harçsız kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olan burçlarının herbirinin iç ve dış yüzlerinde birbirinden farklı harfler kullanılmış olması, burada yapıların inşası sırasında kendine özgü bir numaralama sisteminin uygulanmış olduğunu belgelemektedir.

Karasis Kalesi'nin bulunduğu dağın güneybatı yamacında, kalenin bazı kesimleri ile aynı duvar tekniğinde yapılmış Hellenistik Devre tarihlenen tek tonozlu bir yapı saptanmıştır (Resim: 2). Yaklaşık 30 m. uzunluğunda ve 3 m. genişliğinde olan bu kemerli yapının içine girildiğinde, tonozun asıl işlevinin, dağın yamacında bulunan bir tatlı su kaynağını korumak ve kamufle etmek olduğu görülmektedir. Harç kullanılmadan inşa edilen duvar örgüsü, Karasis Dağı üzerindeki kalenin bazı kesimlerindeki duvar işçiliği ile büyük benzerlikler göstermektedir. Tonozlu yapının, kalede bulunanlara sürekli tatlı su sağlayabilecek tek pınar olan bu su kaynağının kirlenmesini ve kaleye bir saldırı olması halinde kaleyi kuşatanların bu pınarı görüp tahrip etmelerini önlemek için yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Su kaynağı yapısının birkaç yüz m. batısında bir Bizans Devri kilise kalıntısı saptanmıştır. Yöre halkınca verilen bilgiye göre söz konusu kilise kalıntısı 2002 yılı bahar

* Doç. Dr. Mustafa H. SAYAR, Nihat Kızıltan Sok. Taç Apt. No: 13/9. Suadiye-İstanbul/TÜRKİYE

1 2000 yılı araştırmalarıma izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, çalışmalarına değerli katkılarda bulunan Hatay, Adana, Mersin, Tarsus, Silifke, Anamur ve Alanya müze müdürlüklerine teşekkür ederim.

aylarında burada yapılan bir kaçak kazı sırasında ortaya çıkmıştır (Resim: 3). Kilisenin kuzey duvarının üzerine çökmesiyle tümüyle kapanan zeminin renkli mozaik döşenmiş olduğu, duvarın çökmesinden evvel bu yapıyı ziyaret eden Kozan Vakfı mensupları tarafından çekilen fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Su kaynağı üzerindeki tonozlu yapı ile kilise kalıntısının civarında Karasis Kalesi'nin batısından aşağıya yuvarlanmış çok sayıda kesme blok taş ile işlevleri henüz tam olarak saptanamamış Hellenistik ve Roma Devri yapı kalıntılarına ve bunlar arasında bulunan ezme taşlarına rastladık.

Karasis Dağı'nın güney yamacında ise antik bir köy yeri saptadık. İncelediğimiz yapı kalıntılarında, bu ören yerine Roma İmparatorluk Devrinde ve Erken Bizans Döneminde yerleşildiğini saptamış bulunmaktayız. Özellikle etrafa dağınık durumda bulunan mimarî parçalardan burada Roma ve Bizans devirlerine tarihlenen yapı kalıntıları saptadık. Aynı yerde inceleme olanağını bulduğumuz ve Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen eski Yunanca bir yazıttan, adı yazıtın tam olarak okunamayan ilk satırlarında geçen bir kişinin, sunak olarak tanımlandığı yazıtlı blok taşı, babası için diktirdiği anlaşılmaktadır².

Adana Müzesi'nde yapılan çalışmalar sırasında Adana il merkezinde yıkılan bir evin duvarları arasında bulunarak Adana Müzesi'ne getirilen ve Geç Hellenistik Devre tarihlenmesini önerebileceğimiz bir onur yazıtını inceleme olanağı bulduk³. Yazıttan buluntu yeri bilinmediği için hangi kente ait olduğunu tespit edemediğimiz bir halk meclisi tarafından, Hermogenes isiminde bir şahsın kızı ve Herakleidos oğlu Isidoros'un eşi olan Meline'nin onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Onurlandırılmanın nedeni büyük bir olasılıkla Meline'nin adı yazıtta geçmeyen kentte, kamuya açık yapı ya da yapıların inşası veya tamiri için bağışta bulunması olmalıdır. Söz konusu antik kent Adana olabileceği gibi civardaki Mallos, Mağarsos veya Mopsuestia antik kentleri de olabilir.

Adana Müzesi çalışmaları sırasında müzeye kısa bir süre önce getirilmiş olan öküz başı ve asma yaprakları kabartmalı bir blok taş dikkatimizi çekti (Resim: 4). Müze müdürlüğünce verilen bilgiye göre Adana ili'nin kuzeyinde, Aladağ ilçesi sınırları içindeki Meydan Yaylası'ndan getirilen bu eser, Toros Dağları'nın güney yamaçlarındaki yaylarda yaşayan insanların bugün olduğu gibi, antik devirde de temel uğraşları olan tarım ve hayvancılıkla ilintili bereket konulu bir adak taşı olmalıydı.

Adana Müzesi'ne Adana il sınırları içindeki ören yerlerinden getirildiği sanılan fakat kesin buluntu yerleri bilinmeyen iki adet yazıtlı mezar taşı daha bu çalışmalar kapsamında incelenmiştir. Bu eserlerden biri, adları yazıtın kaybolan kısımlarında kalmış ebeveynlerin oğullarına diktirdikleri bir mezar taşı parçasıdır. Diğer eser ise üçgen alınlıklı ve köşe akroterli bir mezar steli olup alınlığın ortasında bir kalkan kabartması vardır. Alınlığın altında iki satırlık yazıtın bu eserin, Frontis isimindeki şahıs tarafından hanim efendisi olan Lucia isimli kadının anısına diktirildiğini öğrenmekteyiz. Lucia'nın başı örtülü ve elinde iğ tutar durumdaki kabartması, yazıtın altındaki çukurlaştırılmış alandır.

Adana ili çalışmalarımız sırasında Kozan ilçesi'ne bağlı Anazarbos antik kenti civarındaki çalışmalarımız sırasında kentin güneybatısındaki bir tarladan çıkarılmış bir mil taşını inceleme olanağı bulduk. Söz konusu mil taşı Anazarbos'u, güneybatısındaki komşu kent olan Mopsuestia'dan geçen Tarsos - Antiocheia ana yoluna bağlayan antik yol üzerinde diktirilmiş bulunmaktaydı⁴. Üzerindeki Lâtinçe yazıttan bu mil taşının

2 Karasis Dağı yamaçlarındaki kültür varlıklarının buluntu haberini veren Gedikli köyü Tapurlu Mahallesi sakinlerine, Kozan Kültür Vakfı Başkanı Sayın Kuddusi Çalatlı ve Sayın Duru Çiftçi'ye, Adana Tenis Kulübü mensuplarına teşekkür ederim.

3 Bu eserin müzeye getirildiğini bildiren ve üzerinde çalışmamı sağlayan Adana Müze Müdürü Sayın Kazım Tosun'a, aynı müzenin uzmanı Sayın Huriye Sakallıoğlu'na ve müzenin diğer uzmanları Sayın Aynur Bediz'e ve Sayın Erman Bediz'e teşekkür ederim.

4 Bu antik yol hakkında bkz. Antike Straßenverbindungen Kilikiens in der römischen Kaiserzeit. Stuttgart. *Stuttgarter Kolloquium zur historischen geographie des Altertums* 7, 1999. Herausgegeben von E. Olshausen - H. Sonnabend. Stuttgart 2002, 452-473.

180 ile 192 yılları arasında hüküm süren Roma İmparatoru Commodus zamanında 185 yılında diktirilmiş olduğu imparatorun unvanlarından anlaşılmaktadır. Yazıtın 6. satırında ise 192 yılında öldürülerek anısı lânetlenen bir başka deyişle hakkında Roma senatosu tarafından damnatio memoriae kararı alınan İmparator Commodus'un adının kazınmış olduğu görülmektedir. Yazıtın son satırında 70 mil olarak verilen uzaklık, Anazarbos ile Kilikya valisinin makamının bulunduğu eyalet başkenti Tarsos arasındaki uzaklığa eşittir. Bu durumda Anazarbos'un sadece birkaç km. güneybatısında bulunmuş olan Commodus devrine tarihlenen mil taşının üzerindeki uzaklığın, mil taşının bulunduğu yerin en yakınındaki şehir olan Anazarbos'a göre değil, eyalet başkenti olan Tarsos'tan olan uzaklığa göre verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Oysa Commodus'tan sonra Roma İmparatorluğu'nu yönetmeye başlayan Severuslar Sülalesi döneminde Anazarbos çevresinde bulunan mil taşlarının üzerindeki uzaklıklar hep Anazarbos'tan olan mesafeye göre verilmekteydi⁵. Çünkü M. S. 2. yüzyılın son yıllarında ve 3. yüzyılın başlarında, artan doğu seferleri sırasında oynadığı stratejik rol nedeniyle önemi artan Anazarbos, özellikle Severuslar Döneminde Tarsos'un en büyük rakibi olmuş ve Ovalık Kilikya'nın başkenti konumuna yükselmişti.

Araştırmanın daha sonraki bölümünde, Adana İli, Kozan ilçe merkezine Anazarbos antik kentinin batısındaki Hamam Köyü'nden getirilmiş olan yazıtlı bir heykel kaidesi incelenmiştir. Yazıtın ilk satırlarında Ailia Hermione isimli kadının bu kaideyi, M. Ö. 19 yılında başlayan Anazarbos takvimine göre verilmiş olan 161 yılında diktirdiğini öğreniyoruz. Bu yıl sayısı sayesinde heykel kaidesinin M. S. 142 yılında diktirildiği anlaşılmaktadır. Yazıtın üçüncü satırının tümüyle kazınmış olduğunu görmekteyiz. Burada büyük bir olasılıkla, kazınmış olan isim, Roma senatosu tarafından lânetlenmesine karar verilmiş olan bir Roma imparatoru ya da bir Roma imparatorunun Anazarbos'a kullanma ayrıcalığını verdiği imparatorun mensubu olduğu hanedanın isminden türetilme bir yan isimdi. Heykel kaidesinin bulunduğu Hamam Köyü Anazarbos'a su sağlayan kaynaklardan birinin bulunduğu yer olduğundan, bu yazıtın su yolunun yapımını ya da tamirini sağlayan bir Roma imparatorunu veya kentin zengin bir hemşehrisini onurlandırmak amacıyla diktirilmiş olması kuvvetli bir olasılıktır.

Daha sonra Anazarbos'un kuzeybatısındaki arazisinde bulunan Akdam civarında Roma İmparatorluk Devrinden kalma antik köylerin sakinlerine ait birkaç mezar evi saptandı. Günümüzde sürekli olarak Toros Dağları'ndaki yaylalarda yaşayanlar tarafından değişik amaçlarla kullanılan bu mezar odalarından bazıları kısmen insan eliyle ve kısmen de doğanın etkisiyle tahrip olmuş ve üzerlerindeki mezar yazıtları da açık havada kalmaktan dolayı neredeyse tamamen okunaksız hale gelmiştir. Kısmen tahrip olmuş bir mezar odasının yazıtında, mezarın Anazarbos takvimine göre verilmiş olan 144 yıl sayısı sayesinde M. S. 125 yılında yapılmış olduğu ve mezar odasını kullanma hakkı bulunanların adları okunabilmektedir.

Anazarbos çevresindeki araştırmalarımız sırasında çevredeki antik nekropollerden bulunmuş olup antik kentin bulunduğu Dilekkaya Köyü'ndeki evlerde ve civarındaki çiftliklerde 12 adet, Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen çeşitli tipte yazıtlı mezar steli ve yuvarlak mezar sunağı saptandı.

Aynı yerde civardaki bir hamam kalıntısına ait olduğu anlaşılan yuvarlak pişmiş toprak bir eser ile erken Bizans Devri yapılarına ait üzeri haç kabartmalı tuğla parçaları görülmüştür.

Bilindiği gibi Anazarbos antik kenti yazıtlarını da içeren çalışmanın birinci cildi 2000 yılında yayınlanmıştı. 2002 yılında saptanan epigrafik buluntular ile yayına hazırlanmakta olan Anazarbos'un uzak çevresindeki yaklaşık 350 yazıtı kapsayan ve bunların buluntu yerleri ile Anazarbos arasındaki tarihî, sosyal ve ekonomik ilişkilerle, tarihî-coğrafik incelemeleri içeren ikinci cildin tamamlanması yolunda önemli bir aşama kaydedilmiş oldu.

5 Bu mil taşları için bkz. M. H. Sayar, *Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung*, Band I, Bonn 2000.

Adana İli'ndeki çalışmalara Yumurtalık ilçe merkezinde lokalize edilen Doğu Akdeniz'in antik devirdeki en önemli liman şehirlerinden biri olan Aigeai antik kentinde devam edilmiştir. Buradaki araştırmalarımız sırasında Yumurtalık ilçe merkezinde bir eve liman bölgesindeki bir hafriyattan getirilmiş olduğu söylenen süslemeli bir mermer mimarî parça ile Euphemia isminde bir kadının Erken Hristiyanlık Devrine tarihleyebileceğimiz kurmtaşından mezar taşı incelenmiştir.

Aigeai antik kentinin batısındaki incelemelerimiz sırasında incelediğimiz bir höyüğün (Resim: 5) kuzeyinde, Roma İmparatorluk Devrine tarihleyebileceğimiz mermer bir lâhit teknesinin altına ait bir parça saptadık (Resim: 6). Aynı höyüğün güneyinde de bir ezme taşı belirledik (Resim: 7).

Aigeai çevresindeki çalışmalarımızın son bölümünde, Yumurtalık İlçesi'nin batısındaki bölgede bulunan Ayvalık Köyü'nde bir evin bahçesine getirilmiş olan Aramice yazıtlı bir blok taşı inceleme olanağı bulduk. Üzerindeki görülebilen 5 satırlık yazıtın ilk iki satırı oldukça tahrip olmuş olan bu yazıt metni, Sorbonne Üniversitesi'nden André Lemaire tarafından incelenmektedir. Prof. Lemaire'e göre bu yazıtın son satırı olan 5. satırda metnin bir mezar yazıtı olduğunu gösteren bir sözcük geçmektedir. Yazıtın 3. ve 4. satırlarında ise oğlum ve başka bir adam ifadelerine rastlamaktayız. Tümünü okunamayan satırlarda belki de mezar sahibinin adı ve unvanları vardı. Prof. Lemaire'in verdiği bu bilgilerin ışığında Aigeai'nin batısında geçen yıl bulmuş olduğumuz bu Aramice yazıt tıpkı 90'lı yılların başlarında Doğu Kilikya'da Ceyhan havzasında Flaviopolis, Kastabala, Neronias arasında kalan Göller ve Kumkulluk bölgelerinde bulduğumuz ve Prof. Lemaire tarafından yayınlanmış olan Aramice yazıtlar gibi bir mezar yazıtıdır⁶. Eğer Prof. Lemaire'in bu öngörüsü doğru ise, söz konusu eser M. S. 4. yüzyılın son çeyreğine kadar bu bölgede hüküm süren Persler Döneminde Aigeai çevresinde yaşayan bir ailenin mezar taşına ait bir parçadır.

Adana İli'ndeki araştırmalara Karataş ilçe merkezinde devam edildi. Burada İlçe Jandarma Bölük Komutanlığı'na civardaki Gölyaka Köyü'nde bulunarak getirilmiş olan yazıtsız ve kabartmasız üçgen alınlıklı bir sunak görüldü (Resim: 8). Karataş'a bağlı DörtDirek mevkiinde bulunan Magarsos ören yerinde tarihi-coğrafik gözlemler yapıldı (Resim: 9).

Adana il merkezinin doğusundaki Misis Beldesi'nde bulunan Mopsuhestia antik kentinde ise Arap harfleri ile yazılmış iki yapı yazıtı parçası görüldü. Viyana Üniversitesi'nden Prof. Stephan Prohaska'nın yaptığı incelemeye göre yazıtlardan biri büyük bir olasılıkla 16. yüzyıla ait olup Kur'an'ın İhlas suresini içermektedir. Diğer yazıtın ise yüzeysel çok aşınmış olduğundan metnin içeriğini saptamak şimdilik mümkün olamamaktadır. Her iki yazıt da M. S. 7. yüzyılda Araplar tarafından ilk kez fethedildikten sonra Al Masisa adını alan Mopsuhestia'da Arap hakimiyeti sırasında yapılmış olan cami veya diğer kamu yapılarına ait yazıtlar olmalıydılar.

Adana İli'ndeki araştırmaların son bölümünde Tufanbeyli İlçesi'nin güneyindeki köylerden Güzelim Köyü'nün doğusunda, eski köy yerinde bir kaya üzerindeki Roma Devri mezar yazıtı incelenmiştir. Her ne kadar Tufanbeyli İlçesi'nin Kappadokia topraklarında olduğu kesin olarak bilinmekteyse de, Kappadokia ile Kilikia arasındaki doğal sınır ile Roma Devrindeki eyalet sınırının tam olarak nereden geçtiği henüz kesin olarak bilinemediğinden Tufanbeyli'nin güney kesimindeki bu kaya yazıtı belki herhangi bir ipucu verebilecek sınır yazıtı olabilir ümidiyle incelenmiş ancak yazıtın insan eliyle çok tahrip edilmiş bir mezar yazıtı olması bu konuda herhangi bir ipucu elde edilmesine olanak vermemiştir.

Saimbeyli İlçesi'ne bağlı Eyüplü Köyü'nde ise sayıları 20'yi bulan Roma İmparatorluk Devrine tarihleyebileceğimiz tümülüsler görülmüştür (Resim: 10).

Feke ilçe merkezinin kuzeyinde bulunan Eski Feke mevkiindeki Karakilise civarında bulunan antik yerleşmede incelemeler yapılmıştır.

6 Bu yazıtların yayını için bkz. A. Lemaire, *Epigraphica Anatolica* 23, 1994, 91-98.

Her üç ilçe sınırları içinde yapılan araştırmalarda elde edilen buluntular ve yapılan tarihi-coğrafik gözlemler sonucunda Tufanbeyli ilçesi'nin kültür tarihi yönünden tamamiyle Kappadokia bölgesine dahil olduğu, Feke'nin ise tümüyle Kilikya bölgesinde bulunduğu izlenimini edinmiş bulunmaktayız. Büyük bir olasılıkla Saimbeyli ilçesi'nin güney kesimleri antik devirde Kilikya bölgesinde, kuzey kısmı ise Kappadokia'da bulunmaktaydı. Ancak Vespasian tarafından ikinci kez kurulan Kilikya eyaletinin Kappadokia bölgesi ile olan sınırının tam olarak nereden geçtiğini belgeleyebilecek bir epigrafik buluntu elde edilene kadar eyalet sınırının yeri belirsizliğini koruyacaktır.

Osmaniye İli Araştırmaları

Araştırmanın bu bölümünde Osmaniye İli sınırları içinde bulunan Tüysüz Beldesi'nde bir evde bulunan ve civardaki çeşitli ören yerlerinden toplanmış oldukları belirtilen birçok mimari parça ile belediye binasında koruma altına alınmış olan yazıtlı yuvarlak bir mezar sunağı incelendi. Ayrıca Tüysüz'ün birkaç km. güneyinde bulunan Körkuyu adlı tepe üstünde bir ören yeri ve kaya mezarları saptandı (Resim: 11). Burası büyük bir olasılıkla birkaç km. güneydeki Epiphaneia antik kentinin kuzeyindeki arazisinde bulunmaktaydı.

Osmaniye İli'ndeki araştırmaların daha sonraki bölümünde merkeze bağlı Bahçe Köyü sınırları içindeki Kastabala antik kenti ile Düziçi ilçe merkeziyle özdeş olan Neronias antik kenti nekropolünde bulunmuş olan 6 adet, Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen yazıtlı mezar taşı saptandı. Ayrıca Karacaoğlan Mahallesi'nde Sabun Çayı boyunca Roma Devrine tarihlenebileceğimiz kaya mezarları görülmüştür (Resim: 12).

Osmaniye İli'ndeki araştırmaların son bölümünde Kadirli ilçe merkezi ile özdeş olan Flaviopolis antik kentinin güneydoğusundaki arazisinde bulunan Söğütödere mevkinde kaya mezarları saptandı.

Hatay İli Araştırmaları

Hatay İli'ndeki çalışmalar sırasında Antakya ile Arsuz ilçesi arasında kalan Köşoluk mevkinde, bir kaya üzerine yazılmış iki adak yazıtı saptandı⁷. Her iki yazıt metni buradan geçen ve Antiocheia (=Antakya) ile Rhossos (=Arsuz)'u birbirine bağlayan antik yolda yolculuk yapanları hava olaylarından korumak üzere Zeus ve Uranios'a sunulmuş adak yazıtlarıydı. Yazıtların buluntu yerinin, Antiocheia'nın mı yoksa bir Kilikya şehri olan Rhossos'un mu arazisinde olduğu eldeki verilerle şimdilik kesin olarak saptanamamaktadır.

Mersin İli Çalışmaları

Araştırmamızın daha sonraki bölümüne Mersin'de devam ettik. Bu çalışmalar sırasında Mersin'in Silifke ilçesi'ne bağlı, Uzuncaburç Beldesi'nde bulunan Diokaisareia antik kentindeki yazıtlar üzerinde çalışılmıştır. Özellikle yayınlanmış olan Hellenistik Dönem yazıtları birbirleriyle karşılaştırılarak daha kesin tarihlenebilmelerine çalışılmıştır.

Yine aynı amaçla Silifke'ye bağlı Cennet Mağarası önündeki kilisede civardaki bir tapınaktan alınarak devşirme malzeme olarak kullanılmış olan kesme blok taşlar üzerindeki Hellenistik Devir rahip listelerinin de estampa yapılmıştır. Çünkü bu rahipler Uzuncaburç'taki tapınakta görev yapan rahip-krallar ile aynı isimleri taşımaktaydılar. Böylece bu rahip listesinde adı geçen rahiplerin Uzuncaburç'taki Zeus Tapınağı'nda görev yapan rahipler ile doğrudan bağlantılı oldukları anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Silifke'nin Uzuncaburç Beldesi'nde lokalize edilen Diokaisareia ve Uğuraları Köyü'nde bulunan Olba antik yerleşmelerinde bulunan tüm yayınlanmış ve

7 Bu yazıtın buluntu haberini veren Antakya Mustafa Kemal Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü Başkanı Sayın Yard. Doç. Dr. Hatice Pamir'e ve yazıtın yerini gösteren Sayın Kamil Tümay'a teşekkür ederim.

yayınlanmamış yazıtlar bu yerleşme yerleri çevresindeki yazıtlarla birlikte incelenmektedir. Son 10 yıldır yapılmakta olan bu çalışmanın amacı Olba ve Diokaisareia'nın bir bütünlük içeren tarihinin yazıtlar ve tarihî-coğrafik veriler aracılığıyla bilim dünyasına tanıtılabilmesidir.

Daha sonra Uzuncaburç'un kuzeyindeki Kirobası Beldesi'nde bulunan höyüğün (Resim: 13) doğu yamacında yapılan bir hafriyat sonucunda ortaya çıkarılan adak yazıtlı yuvarlak bir sunak incelenmiştir⁸. Söz konusu sunağın üzerindeki yazıt metninden Pappios oğlu Pappianos'un bu sunağı Helios Sarapis ve İsis'e sunduğu anlaşılmaktadır. Helios Sarapis ve İsis kültü Kilikya'ya M. Ö. 3. yüzyıl başlarında Kilikya sahillerine hakim olan Ptolemaioslar Devrinde Mısır'dan taşınmış olup Kilikya'da Roma imparatorluğunun hakimiyetinin sona erdiği M. S. 3. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kilikya'nın hem ovalık ve hem de dağlık bölgelerinde tapınım görmüş olduğu, birçok epigrafik ve numizmatik buluntu ile kanıtlanmaktadır.

Kirobası'ndaki höyük büyük bir olasılıkla Roma İmparatorluk Devrinde Mut'tan (= Claudiopolis) Uzuncaburç'a (= Diokaisareia'ya) uzanan antik yol güzergâhı üzerindeki bir antik yerleşmeyi belgelemektedir. Kirobası ile Uzuncaburç arasındaki yol güzergâhında Roma Devri yolunun belgeleri niteliğinde üç adet yazıtsız mil taşı parçası görülmüştür (Resim: 14). Yine aynı güzergâhta kuzeyden Uzuncaburç'taki Diokaisareia antik kentine su getiren ve halen kullanılan antik devir kanallarının izleri saptanmıştır (Resim: 15).

Silifke İlçesi'ndeki araştırmalarımız sırasında, Silifke Müze Müdürlüğü'nün verdiği bilgi üzerine Atakent-Susanoğlu Belediyesi önüne getirilmiş olan Roma Devrine tarihlenen mermer bir lâhit kapağı ve bir mezar yazıtı incelenmiştir. Mezar yazıtı Dadochos isminde bir şahıs tarafından efendisi ve velinimetli Keathon için yaptırılmış bir sunak üzerine yazdırılmıştır. Bu eserlerin buluntu yeri bilinmemekle birlikte civardaki Koration kenti arazisinden getirilmiş olmaları en yakın olasılıktır.

Mersin İli, Merkez İlçe'ye bağlı Musalı Köyü'nün doğusunda kayalara oyulmuş yeraltı mezar odaları saptandı. Bunların Soli-Pompeopolis antik kentinin kuzeyindeki arazisinde bulunan Musalı Köyü civarındaki bir antik köye ait olmaları olasılığı kuvvetlidir. Mersin Müzesi'ne Mezitli Beldesi'nden getirilmiş olan bir yazıt ise Soli-Pompeopolis'in kuzeyinde M. S. 4. yüzyılda yaşamış olduğu anlaşılan Kalathos isminde bir azatlının arazisinin sınırını belirlemektedir.

Mersin İli'ndeki çalışmaların daha sonraki bölümünde Erdemli İlçesi'ne bağlı Korykos antik kentinde yapılan çalışmalar sırasında kentteki antik yazıtlar sayesinde Roma İmparatorluk Devrinde ve geç antik dönemde Korykos'un sosyo-ekonomik yapısının belirlenmesi yönünde önemli aşamalar kaydedilmiştir. Korykos sahilinde bulunan Kız Kalesi içinde Mersin Müze Müdürlüğü'nce yapılmış olan kazılar sırasında ortaya çıkan mozaiklerin yazıtları da incelenmiş ve Korykos'un geç antik devir tarihine yönelik önemli ipuçları verdikleri anlaşılmıştır. Tüm Kilikya bölgesi Roma ve geç antik devir tarihi bakımından büyük önem taşıyan Korykos içi ve çevresindeki epigrafik ve tarihî-coğrafik yüzey araştırması çalışmalarının gelecek yıllarda da kentin antik yazıtlar kataloğunu ve antik devir tarihini içeren bir yayına yönelik olarak sürdürülmesi öngörülmektedir.

Mersin İli'ndeki araştırmaların daha sonraki bölümünde Seleukeia ad Calycadnum antik kentinin lokalize edildiği Silifke İlçesi'ne bağlı Karaböcülü Köyü içinde bulunan ören yerinde yapılan incelemeler sırasında burada kaya yazıtlarına rastlanmıştır. Ayrıca Karaböcülü'nün kuzeyindeki Kürüsün Vadisi'nde Roma Devrine tarihlenen ve büyük kısmı yazıtlı ve kabartmalı kaya mezarlarından oluşan bir nekropol ve bir Erken Bizans kilisesi kalıntısı saptanmıştır. Aynı vadideki bir mağaranın da geçen yıl bu civardaki bir başka vadide kült mağarasını bulduğumuz Dağ Tanrıçası Athena Oreia'ya ait bir diğer kült yeri olabileceğini düşünmekteyiz.

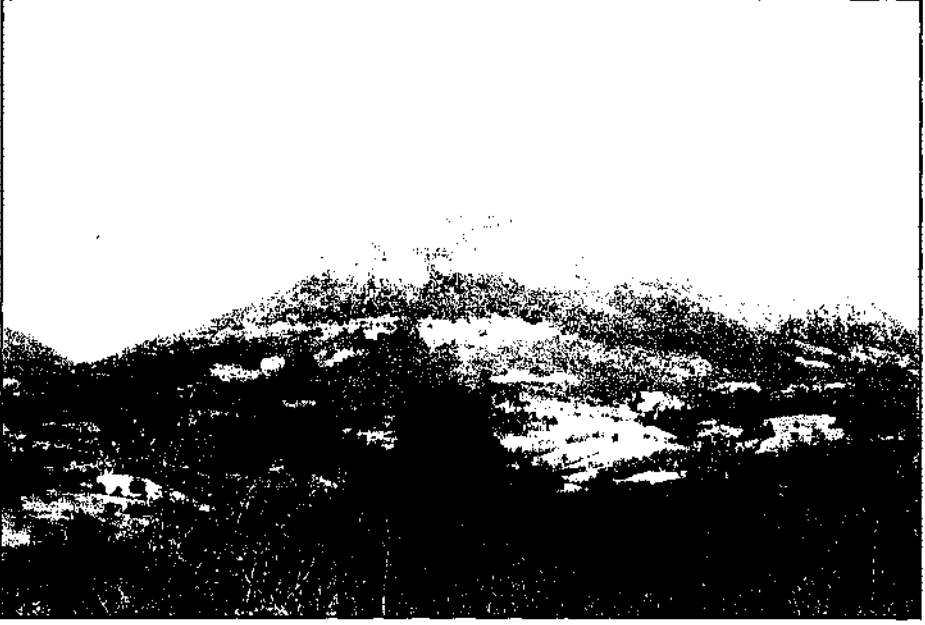
8 Bu yazıtın buluntu haberini veren Silifke Müze Müdürü Sayın İhame Öztürk'e teşekkür ederim.

Mersin ili'ndeki araştırmaların son bölümünde Mut ilçe merkezinde bulunan Claudiopolis antik kenti ve çevresinde çalışıldı. Bu çalışmalar kapsamında Mut ilçe merkezi civarında Claudiopolis'in Roma İmparatorluk Devrinde diğer Kilikia kentleriyle bağlantıları incelenmiştir. Ayrıca Mut ilçe merkezinde bulunan kalenin restorasyonu sırasında ortaya çıkan bir blok taş ile Cumhuriyet Mahallesi'nden getirilmiş olan yazıtlı bir lâhit teknesi incelenmiştir. M. S. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlemeyi önerebileceğimiz lâhitin yazıtının ilk satırında lâhite defnedilmeleri öngörülenlerin hepsinin M. S. 212 yılında İmparator Caracalla tarafından Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan hemen hemen herkese verilen Roma vatandaşlık hakkına sahip olduklarını gösteren MARKO(AURELIO) ifadesi görülmektedir. Tabula ansata içinde isimleri yer alan mezar sahiplerinin adlarına da yer kalması için her isimden önce tek tek Marcus Aurelius adını yazmak yerine pek sık görülmeyen bu uygulamanın tercih edildiği anlaşılmaktadır.

2002 yılı çalışmaları Alanya Müzesi yazıtları üzerinde yapılan çalışmalarla tamamlanmıştır. Bu çalışmalar sırasında incelediğimiz yazıtlar arasında müzeye Batı Dağlık Kilikya antik kentlerinden Antiocheia ad Cragum kentinden getirilmiş olan yazıtlı yuvarlak bir sunak dikkati çekmektedir. Sunağın üzerindeki yazıttan bu eserin Eynomos isminde biri tarafından Tanrıça Hekate'ye adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Tüm Kilikya bölgesinde özel bir önem taşıyan Hekate kültürünün bu yeni belgesi diğer Hekate sunu yazıtları ile birlikte değerlendirilerek yayına hazırlanmaktadır.

Mut Kalesi'nin restorasyonu sırasında ortaya çıkan blok taş üzerindeki M. S. 3. yüzyıl sonu ya da 4. yüzyıl başlarına tarihleyebileceğimiz yazıttan, Lucius kızı Tatiane'nin mezarı olduğu anlaşılmaktadır.

2002 yılı Kilikya çalışmaları sayesinde bölgenin ovalık ve dağlık kesimlerinin tarihî-coğrafyasını ilgilendiren yeni saptamalar yapılabilmiş ve özellikle Roma İmparatorluk Devri sosyal ve siyasî tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunabilecek epigrafik buluntuların incelenmesiyle bölgedeki antik kentler ile kırsal kesim yerleşimleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi ve bölgenin antik kentlerinin yazıtlar kataloglarının oluşturulması yönünde önemli aşamalar kaydedilmiştir.

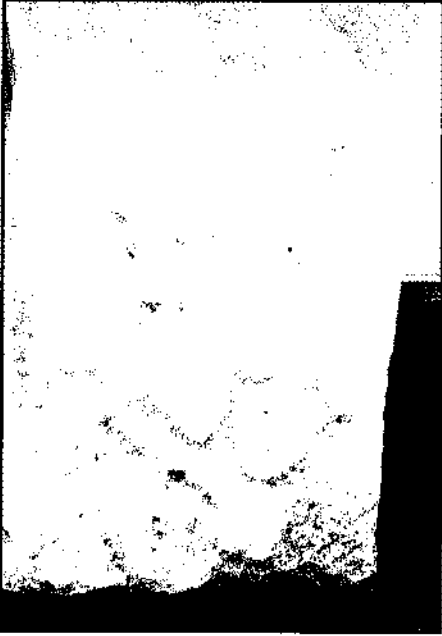
Resim 1 : Karasis Dağı'nın güneybatıdan görünümü

Resim 2 : Karasis Dağı yamacındaki pınar üzerindeki tonozlu yapı

Resim 3 : Karasis Dağı yamacındaki kilise kalıntısı

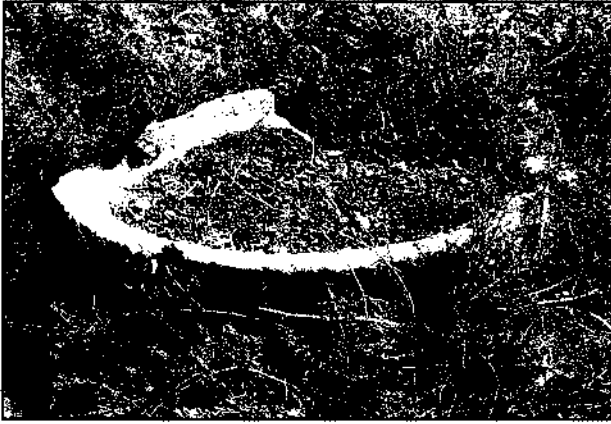

**Resim 4 : Adana Müzesi'ne Meydan Yayı-
sı'ndan getirilen kabartma blok**

**Resim 5 : Algeai'in batısındaki
höyük**

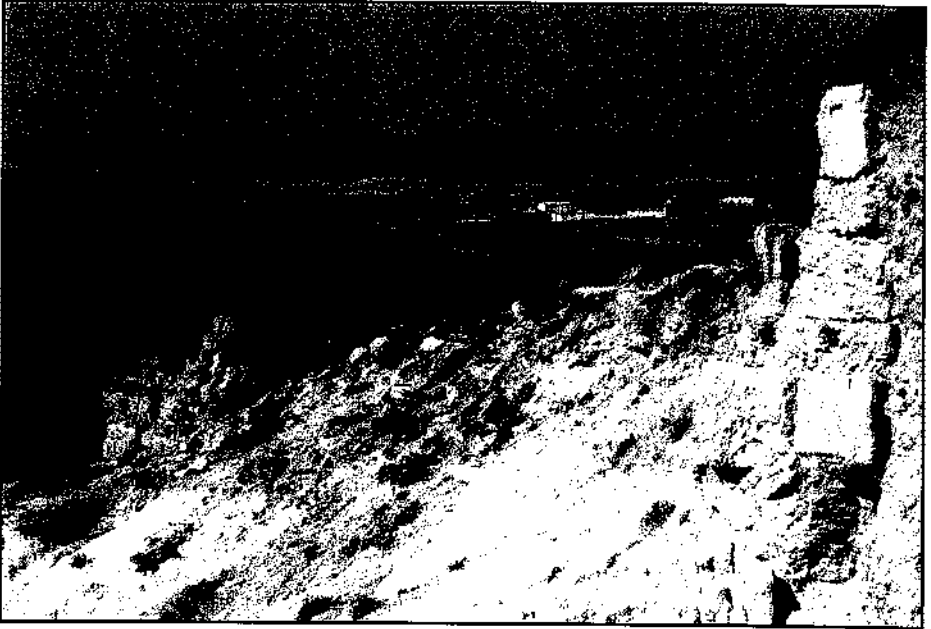
**Resim 2 : Algeai'nin batısında bir
höyükten çıkarıldıktan
sonra parçalanmış
olan mermer lâhîit tek-
nesinin altı**

**Resim 7 : Algeai'in batısında bir
höyükten çıkarılmış
ezme taşı**

Resim 8 : Glkaya Ky'nden Karataş'a getirilmiş olan çgen alınlıklı sunak

Resim 9 : Drtlrek'te Magarsos antik yerleşmesinin deniz surlarının kalıntıları

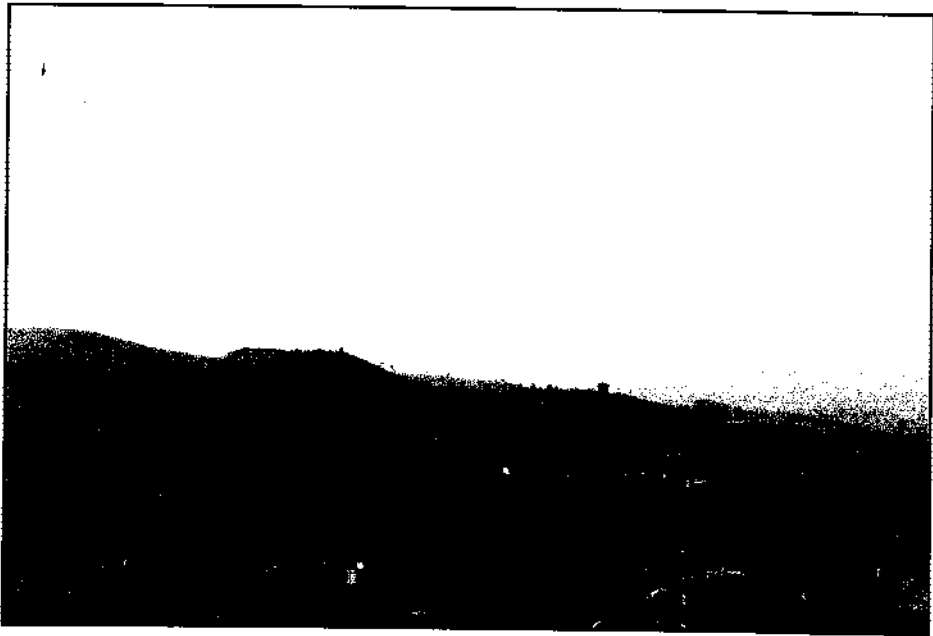
Resim 10 : Eyüplü Köyü'nde tümülüsler

Resim 11 : Korkuyu Tepesi'nin doğudan görünümü

**Resim 12 : Düziçi'nin batısında Nevolans
Nekropolü'ne ait Roma Devri
kaya mezarlarından biri**

Resim 13 : Kirobası Höyüğü'nün güneyden görünümü

**Resim 14 : Kirobası ile Uzuncaburç arasında
mil taşı parçası**

**Resim 15 : Kirobası ile Uzuncaburç arasın-
daki antik devir su kanalı kalıntı-
sı**

DOĞU TRAKYA'DA EPIGRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 2002

Mustafa H. SAYAR*

19 Ağustos-2 Eylül 2002 tarihleri arasında İstanbul, Tekirdağ, Edirne ve Çanakkale illerinde ve Kırklareli Müzesi'nde yaptığım yüzey araştırması sırasında 30 adet yazıtlı ve 20 adet yazısız taşınır nitelikte kültür varlığı incelenmiştir¹ (Harita). Yapılan araştırmaların illere göre dağılımı şöyledir:

İstanbul İli Çalışmaları

Bu ildeki çalışmalar sırasında Avcılar İlçesi sınırları içinde bir büroda muhafaza edilmekte olan 5 adet yazıtlı kurşun sapan atımlığı çalışılmıştır. Kesin olarak nerede bulundukları saptanamayan bu eserler büyük bir olasılıkla Doğu Trakya bölgesindeki çeşitli ören yerlerinde rastlantı sonucu ele geçirilmiş eserlerdir.

Ayrıca İstanbul İli'nin Trakya'daki ilçeleri sınırları içinde kalan arazide bulunduklarını antik yazarların ve yazıtların verdiği bilgiler sayesinde saptadığımız antik köy ve kent yerleşmelerinin yerlerini belirlemek amacıyla tarihi-coğrafik gözlemler yapılmıştır.

Tekirdağ İli Çalışmaları

Tekirdağ İli'ndeki çalışmalara Perinthos antik kenti ile özdeş olan Marmara Ereğlisi İlçesi'nde yapılan incelemelerle başlanmıştır. Bu araştırmalar sırasında Geren Mahallesi'nde yapılan bir kazı sırasında bulunarak ilçe belediye parkına getirilmiş olan Lâtince yazıtlı bir arşitrav parçası incelenmiştir. Yapılan incelemede bu eserin M.S. 4. yüzyıla ait bir kamu yapısı üzerinde bulunan ve adı, yazıtın büyük bir bölümünün kayıp olması nedeniyle hangi imparator için yaptırıldığı anlaşılamayan onurlandırma yazıtı parçası olduğu anlaşılmıştır. Bu eserin kullandığı yapının akropol üzerinde bulunmuş olması kuvvetli bir olasılıktır.

Ayrıca kentin batısındaki Kiremitlik mevkiinde bir Roma yapısına ait mermer temel bloku görülmüş olup kesin buluntu yeri belli değildir.

Geçtiğimiz yıllarda Mola Burnu'nda görülen ve M. S. 3. yüzyıl sonu ile 4. yüzyıl başlarındaki dörtlü yönetimde görev alan İmparator Maximianus'un onuruna diktilirilmiş yazıtlı heykel kaidesinin ise şehrin içinde bir mahalleye taşınmış olduğu görülmüştür.

Tekirdağ ilindeki araştırmalarımızın daha sonraki aşamasında Kuzey Marmara sahilinde Perinthos gibi bir Samos kolonisi olan Bisanthe antik kentinin halen kesinleşmemiş olan lokalizasyonu için en yoğun arkeolojik ve epigrafik buluntuların ele

* Doç. Dr. Mustafa H. SAYAR, Nihat Kızıltan Sok. Taç Apt. No. 13/9, Suadiye-İstanbul/TÜRKİYE

1 Araştırmalarıma izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve çalışmalarına büyük katkıları ve yardımlarından ötürü Tekirdağ, Edirne, Çanakkale ve Kırklareli müze müdürlüklerine teşekkür ederim.

geçirildiği Tekirdağ il merkezinin birkaç km. güneybatısındaki Barbaros Beldesi'nde bir ilkökula getirilmiş olan iki adet yazıtlı erken Bizans Devri mezar stelini inceledik².

Bu arada aynı ilkokulun bazı öğrencilerinin yer göstermeleri sonucunda, Barbaros Beldesi merkezindeki bitmemiş bir inşaatın zemin katında beyaz mermerden birbirini tamamlayan iki parça halinde Erken Hellenistik Devre tarihlenebilen, oturan kadın kabartmalı bir stelin sol alt kısmını ve yine beyaz mermerden bir aslan heykelinin parçasını bulduk (Resim: 1).

Tekirdağ İli'ndeki çalışmalarımız sırasında Sarköy İlçesi'nde bir eve Tepeköy'den getirilmiş bir aslan heykelciği ile Yeniköy civarındaki bir kilise kalıntısından getirilmiş olduğu söylenen bir levha incelenmiştir. Bu kilise kalıntısında, yerinde yapılan inceleme sonucu yapının boyutlarını saptayacak verilerin mevcut olmadığını gördük. Burada bir adet haç kabartmalı sütun parçası bulabildik (Resim: 2).

Tekirdağ Müzesi'nde yapılan çalışmalar sırasında da hazırlamakta olduğumuz Trakya'nın antik dönem tanrıları ve kültleri adlı yayına dahil etmek üzere bazı adak stelleri üzerinde çalışılmıştır.

Tekirdağ'da 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Rodosto'nun eğitim ve gelişmesi için "Trakya Derneği" mensupları tarafından Rum Edebiyat Okulu'na ve Rum kilisesine Tekirdağ içi ve çevresinden toplanmış yüzlerce taş eseri ve küçük buluntuyu içeren koleksiyonun, 1923'te Selanik'e götürüldüğü ve halen Selanik Arkeoloji Müzesi'nin envanterinde kayıtlı oldukları kesin olarak ortaya çıkmıştır³. Bilim dünyasında, Tekirdağ'ın eski adı olan Rodosto ile tanınan bu önemli buluntu grubunun ortaya çıkması, Silivri'de 1922'de kaybolmuş olan Stamulis koleksiyonu buluntularının da yakında ortaya çıkabileceğine yönelik ümitlerimizi arttırmıştır.

Edirne ili Çalışmaları

Bu ildeki çalışmalarımız sırasında Edirne Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen Makedonya Kulesi civarındaki kazılardan çıkan birkaç yazıt parçası incelenmiştir⁴. Söz konusu yazıtlar bu bölgenin Orta ve Geç Bizans devirlerinde nekropol olarak kullanıldığını göstermektedir.

Daha sonra, çalıştığımız Edirne Müzesi'nde özellikle adak stelleri üzerinde durulmuştur. Trakya'nın antik devir tanrıları ve kültlerini toplu halde incelemeyi amaçlayan yayınınızın önemli bir bölümünü oluşturan bu adak stellerinde, tapınan tanrılar arasında en büyük grubu Thrak atlı tanrısı oluşturmaktadır. Doğu Trakya'nın bu bölgesinde antik devirde yaşamış olan halk tarafından tapınım gören diğer tanrıların ise, Zeus, Hermes, Apollon ve Kybele oldukları anlaşılmaktadır.

Çanakkale ili Çalışmaları

Bu ilin Gelibolu İlçesi'ne bağlı Güneyli Köyü'nde bir çeşmeye inha edilmiş durumda bulduğumuz mermer stel parçası üzerinde karşılıklı betimlenmiş bir lir (=Lyra) ve bir çift flüt (= Diaulos) çalan iki figür görülmektedir. Buluntu yeri bilinmeyen bu eser, Geç Hellenistik Devre tarihlenebilir.

Ayrıca antik Kallipolis kenti ile özdeş olan Gelibolu ilçe merkezindeki Büyük Cami bahçesinde, buluntu yeri kesin bilinmeyen şematik girlandlı ve yazıtsız bir Roma devri lâhti incelenmiştir (Resim: 3).

2 Bu stellerin bulunduğunu haber veren ilkokul müdürlüğüne ve personeline ve Tekirdağ Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Akif İşin'a teşekkür ederim.

3 Bu koleksiyonda bulunan bazı yazıtlar son yıllarda, Selanik'te yayınlanan bir dergide, Selanik Müzesi'nin envanter numaralarıyla yeniden yayınlanmıştır. Bkz. P. M. Nigdelis, Von Raidestos nach Thessaloniki: Das Schicksal einer Inschrift aus Perinthos, *Tekmeria* 5, 2000, 148, 154; E. Sverkos, Verschollene Inschriften aus Bisanthe (im Archäologischen Museum von Thessalonike), *Tekmeria* 6, 2001, 155-157.

4 Bu yazıtları ve kazıdan çıkan küçük buluntuları incelememize izin veren Edirne Müzesi Müdürü Sayın Şahin Yıldırım'a teşekkür ederim.

Bu çalışmalara ek olarak Gelibolu ilçe merkezindeki Piri Reis Kulesi içinde koruma altına alınmış olan çeşitli devirlere ait eserler arasında bulunan ve Roma Devrine tarihlenen uç adet eser incelenmiřtir⁵.

Kırkırelili Müze alışması

(Harita) Kırkırelili Müzesi'ne Demirköy ilçesi, Sarpdere Köyü'nden getirilmiş bir sütün postamenti zerindeki Roma Devri mezar şiirini inceledik⁶. Sarpdere Köyü muhtarlığının müze müdürlüğüne verdiği bilgiye göre bu postament bir tmlsn yanında bulunmuştur.

Postamentin n yüzündeki yazıttan bu eserin, Plotina isminde bir kadının mezarına eşi Glykeron tarafından yazdırılmış bir ağıt olduğunu anlamaktayız. M. S. 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen yazıtın bulunduğu yer, Roma İmparatorluk Devrinde, büyük bir olasılıkla Karadeniz kıyısındaki Salmydessos antik kentinin arazisinde bulunmaktaydı.

5 Gelibolu'daki çalışmalarımız sırasında bizlere büyük destek olan Belediye Başkanı Sayın Cihat Bingöl'e ve Belediye Başkanığı Danışmanı Sayın Oğuz Uğraş'a ve bölge kültür tarihinin bilinçli koruyucusu Piri Reis Müzesi'nin kurucusu Sayın Mehmet İrdesel'e teşekkür ederim.

6 Bu eserin buluntu haberini veren ve eseri, bulunmasından kısa bir süre sonra müzeye getirip üzerinde çalışmamızı sağlayan Müze Müdürü Sayın Zülküf Yılmaz'a teşekkür ederim.

AFYON-BOLVADİN YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2002 (NEOLİTİK ÇAĞDAN İLK TUNÇ ÇAĞINA KADAR)

Özdemir KOÇAK*

Uzun dönemli arkeolojik yüzey araştırması yapmayı düşündüğümüz bu bölge ve çevresinde, önceki yıllarda başta S. Lloyd ve J. Mellaart olmak üzere bazı bilim adamlarının çalışmalar yaptığı görülmektedir¹. Ancak, son yıllarda Neolitik ve Kalkolitik Dönem kültürleri üzerine sağlanan yeni veriler; İlk Tunç Çağındaki yol bağlantıları ile ilgili problemler bu bölge yerleşmelerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ve bölgede çalışılmamış geniş bir kesimin incelenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Nitekim, bu yıl Bolvadin çevresinde yaptığımız araştırmalar, bölgede şimdiye kadar tespit edilmemiş çok sayıda yerleşmenin olduğunu göstermektedir (Harita).

Bu bölgeyle ilgili olarak yapılan çalışmalar çoğunlukla arkeolojik bulguların değerlendirilmesi üzerine olmuştur. Ancak, biz arkeolojik malzemelerin incelenmesinin yanı sıra bu bulgulardan yola çıkarak sosyokültürel, sosyopolitik ve jeopolitik yönelme ve değişimi ortaya koymayı düşünmekteydik. Bu konuya ilgili çalışmalarımız sürmektedir.

1990 yılından bu yana, Prof. Dr. Mehmet Özsait başkanlığında yapılan "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları: Amasya, Samsun, Tokat ve Ordu İllerinde", "Göller Bölgesi Yüzey Araştırmaları: Isparta, Burdur, Antalya ve Konya İllerinde" ve 1993 yılından bu yana "Isparta İli, Atabey İlçesi, Harmanören Köyü Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", ile 1994 yılından bu yana Doç. Dr. Hasan Bahar başkanlığında "Konya ve Karaman İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları"nda bulunduk. Bu çalışmalar Konya-Karaman kesimi ve Göller Bölgesi'nin olduğu kadar Orta Karadeniz Bölgesi'nin de yerleşim ve kültür özelliklerini tanımamıza neden oldu. Göller Bölgesi ve Konya Ovası çalışmalarımız sırasında bölge yerleşmeleri, yollar, siyasal ve kültürel yapı özelliklerinden kaynaklanan bazı problemler olduğunu gördük. Bu amaçla, Sultandağları'nın kuzeyindeki geniş bir alanda araştırma yapmayı plânladık. Bu çalışmalarımızın ilk dönemini Afyon İli, Bolvadin İlçesi'nde gerçekleştirdik.

Bolvadin'deki arazi çalışmaları sırasında yardımlarını gördüğümüz hocam Muharrem Bayar ve Abdullah Ceran beyfendilere teşekkür etmeyi borç bilmekteyim. Araştırmamızın, başından sonuna kadar sistemli bir şekilde yürütülebilmesi, onların özveri-li çalışmaları ve yardımları sayesinde olmuştur.

* Araş. Gör. Dr. Özdemir KOÇAK, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Kampüs-Konya/TÜRKİYE

1 S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London 1962. Ayrıca bkz. A. Topbaş- T. Ele- A. İlaslı, "Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaöğlan Mevkii and the Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii", *Anatolia Antiqua*, VI (1998), 21-94. Burada, Afyon kesimi ile ilgili diğer çalışma ve yayınlar verilmemiştir. Bunlar, ileride yapmayı plânladığımız yayınlarda ayrıntılı olarak verilecektir.

Ayrıca, Afyon kesimindeki araştırmalarımızla ilgili olarak izin alabilmem hususunda gerekli anlayışı gösteren Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Tacişer Sivas Tüfekçi'ye teşekkür ediyorum.

Bu arazi çalışmalarımızla ilgili malzemeleri üniversitemiz bünyesinde oluşturduğumuz bir laboratuvar ortamında değerlendirmeye başladık. Topladığımız malzemelerin bütününe temizleme, kottama ve çizim çalışmalarını bitirdik. Çizimi yapılan parçaların hepsini bilgisayar ortamına aktardık. Bunların büyük kısmının çizimini bilgisayar ortamında tekrar yaptık. Bu malzemelerin anolojisiyle ilgili çalışmalarımız da devam etmektedir. Laboratuvar çalışmalarımız, arazi çalışmalarımız kadar ayrıntılı ve amaca yöneliktir. Bu çalışmamız da alanında uzman bir ekip tarafından gerçekleştirilmektedir. Buluntuların çizim ve envanterleme işlerinde emekleri geçen Arkeolog Murat Tekin ve Yüksek Lisans Öğrencisi Hatice Gül Küçükbezci'ye; bu çizimlerin bilgisayar ortamında yeniden çizimi ve malzemenin filmlerinin çekilmesinde emeği geçen Arkeolog Mustafa Bilgin'e içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamızın bu ilk döneminde Sultandağları'nın kuzeyinde yer alan Bolvadin kesimi incelenmiştir. Bu ilk çalışmamızda en önemli amaçlarımızdan birisi bölgenin coğrafi yapı özelliklerini tanıyabilmek olmuştur. Bu amaçla Bolvadin'de ovalık kesim ve Emir Dağları'nın batı ve güney eteklerinde odaklanılmıştır. Bundaki düşüncelerimizden birisi Prehistorik dönemlerde Çay-Emirdağ-Bolvadin bağlantısını tam olarak ortaya koyabilmek; diğeri, yine bu dönemde Emirdağları üzerinden doğuyla olan bağlantıyı anlayabilmektir.

Bolvadin kesiminde incelediğimiz yerleşmelerden ilki, önceki yıllardan da tanınan *Üçhöyük'tür (Bolvadin Höyük)*. Burası, Bolvadin'in güneybatı çıkışında ve Bolvadin-Çay yolunun yaklaşık 100 m. batısında yer almaktadır. Burası üçgen şeklinde dizilmiş üç tepecikten oluşmaktadır. Yapılan tarımdan dolayı, bu tepeciklerin arasındaki seviye düşmüş ve tepeler belirgin bir şekilde sivrilmiştir. Bu yerleşme üzerinde Kalkolitik ve İlk Tunç Çağına ait buluntular topladık (Çizim 1: 63, 72; Resim: 5). Buradaki İlk Tunç Çağı buluntuları bölge ve Sultandağları kültürlerini vermesi bakımından önemlidir.

Bolvadin merkezde gittiğimiz mevkilerden birisi de Erkmen mevkiidir. Burası, Bolvadin'in 2 km. kuzeyinde, Bolvadin-Emirdağ yolunun 1 km. batısında ve Erkmen Köyü sınırları içinde yer almaktadır. Yine aynı kesimdeki Kırık Minare mevkiinde de inceleme yaptık. Kaçak kazılardan dolayı büyük tahribatin olduğu bu kesimde, çalışma dönemimizle ilgili malzeme bulamadık.

Bu kesimde gittiğimiz yerleşmelerden birisi de *Felfeli Höyüğü'dür*. Burası, Bolvadin İlçe merkezinin 5 km. güneyinde yer alır. Kaçak kazılarla büyük tahribata uğrayan bu yerleşme üzerinde, çalışma dönemimizle ilgili herhangi bir buluntuya rastlayamadık.

Çalışmamız sırasında Dişli-Özburun-Kemerkaya kasabaları arasında kalan kesimde de bir ön araştırma yaptık. Burada amacımız, bu kesimin coğrafi yapı özelliklerinin yanı sıra yerleşim modellerini de biraz olsun tanıyabilmektir. Özellikle Dişli-Özburun arasında çok sayıda tümülüsün olduğu gözlemlendi. Bu kesimdeki çalışmamızı, önümüzdeki yıl için plânladığımızdan, burada sadece ana yol bağlantısı üzerinde olan *Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)* isimli yerleşmeye gidildi. Bu yerleşme Bedrem mevkiinde yer almaktadır (Resim: 1). Burası, Kemerkaya Kasabası'nın 2 km. batısında, Özburun Kasabası'nın 7 km. kuzeydoğusunda, Armutarası mevkiinin 300 m. doğusunda, Karamankoyağı'nın 600 m. güneydoğusunda, Şamdan Tepesi mevkiinin 2 km. doğusunda, Göz mevkiinin 300 m. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yerleşmenin ovoiden yüksekliği yaklaşık 30 m.dir ve düzleştirilmiş üst kısmı yaklaşık 100 m. çapındadır. Bu yerleşmede çok sayıda Kalkolitik ve İlk Tunç özellikleri taşıyan çanak-çömlek parçalarına rastlanmaktadır (Çizim 2: 27, 37, 34, 05, 48, 17; Resim: 6).

Buradaki çalışmalar sırasında Kemerkaya çıkışında ve Emirdağ yolu üzerindeki üç tepecik incelendi. Ancak, buradaki kaya üstü yerleşmeleri oldukça zayıf buluntu veremekteydi. Ayrıca, çalışma konumuzla ilgili herhangi bir bulguya da rastlayamadık.

Kemer kaya-Büyük karabağ bağlantısı ve Emir Dağları'na çıkışla ilgili olarak Yörük karabağ Köyü'nde de kısa bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma sırasında köyün hemen güneybatısında, Nusratlı Köyü'nün 900 m. batısında, Bolvadin-Emir dağ yolu-nun 10 km. kuzeydoğusunda *Yörük karabağ* ismini verdiğimiz bir yerleşmede İlk Tunç Çağına ait zayıf bir yerleşmeye rastladık. Bu yamaç yerleşmesi, tam ortasından geçen çaydan dolayı oldukça tahrip olmuş bir durumdaydı. Burasının güney kısmında modern mezarlık yer almaktadır. Burada bulduğumuz az sayıda çanak-çömlek parçası İlk Tunç Çağına işaret etmektedir.

Bu ön çalışmamızın bir bölümünü de Emir Dağları'nın güney kesimi ve Eber Gölü'nün kuzeyi arasında kalan bölge teşkil etmiştir. Bizim için bu kesim, Bolvadin'den doğuya açılan yollarla ilişkili olduğu gibi; Emir Dağları üzerinden yapılan bağlantı ile ilgili olması açısından önemlidir.

Bu bölgede çalıştığımız ilk yerleşme *Sinneli mevkii* oldu. Burası Derekarabağ Köyü'nün 50 m. doğusunda, Bolvadin-Büyük karabağ yolunun hemen güneyinde, Ortakarabağ'ın 5 km. batısında yer almaktadır (Resim: 3). Burası, ovoiden 8 m. yüksekliktedir. Doğu-batı doğrultusu 600 m., kuzey-güney doğrultusu 200 m. genişliğindedir. Yerleşme üzerinde Osmanlı Dönemi ve günümüze ait bir mezarlık bulunmaktadır. Bu yerleşme üzerinde de İlk Tunç Çağına ait çok sayıda çanak-çömlek parçası bulunmaktadır (Çizim 3: 06, 10; Resim: 7).

Derekarabağ kesiminde incelediğimiz ikinci höyük Karakaya oldu. Burası Derekarabağ'ın 3 km. batısında, Bolvadin-Derekarabağ yolunun 1,5 km. kuzeyinde, Dipevler Köyü'nün 10 km. güneydoğusunda, Bozkuş Tepesi'nin 5 km. kuzeyinde yer almaktadır. Bu yerleşme birbirine bağlı iki tepelik ve bunların hemen kuzeyindeki üçüncü bir tepelikten oluşmaktadır. Yaklaşık olarak kapladığı alan 1,5 km. kadardır. Bu yerleşme üzerinde tarım yapılmaktadır. Bu yerleşmede de Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı malzemeleri bulunmaktadır (Çizim 1/ 07, 11, 09). Buradaki atınlı biçimli tutamak ve sepet kulp örnekleri de ilginçtir.

Derekarabağ'dan sonra Ortakarabağ kesimindeki önemli yerleşmelerden birisi olan *Çataltepe*'ye gittik. Burası Ortakarabağ Köyü'nün 1,5 km. kuzeyinde, Büyük karabağ Kasabası'nın yaklaşık 20 km. güneyinde, Derekarabağ'ın 10 km. doğusunda Bolvadin-Çukurcağ yolunun 300 m. güneyinde, Eber Gölü'nün de 5 km. kuzeyinde yer almaktadır. Günümüzde burada yerleşme alanında tarım yapılmaktadır. Yerleşme iki ana yükseltiden oluşmaktadır. Bunlardan güneydeki 600x200 m. boyutunda ve 12 m. yüksekliğinde; kuzeydeki ise 800x400 m. boyutlarında ve 20 m. yüksekliğindedir. Burada yapılan tarımdan dolayı bu iki yerleşmenin arasında bir düşme olmuş ve her iki tepelik, ayırdedici bir şekilde sivrilmiştir. Bu yerleşmede de İlk Tunç Çağı karakterize eden ve bölgesel özellikleri de bulunan çeşitli çanak-çömlek parçalarına rastlanmıştır.

Derekarabağ ve Ortakarabağ kesimlerindeki çalışmalarımızdan sonra, bizim için farklı bir öneme sahip olacağını düşündüğümüz Büyük karabağ kesimine geçtik. Büyük karabağ, Kemer kaya ve Emir Dağları üzerinden kurulan bağlantının yanı sıra doğu ve güneye açılan başlıca yolların kavşak noktasında olması bakımından önemlidir. Burası, kuzeybatıda Yukarıpıribeyli, güneyde Yenikarabağ üzerinden Üçkuyu ve daha güneye, yine Derekarabağ üzerinden batıyla yapılan bağlantı açısından son derece stratejik bir konumda idi.

Bu kesimde önce *Kaklık mevkii* incelendi. Büyük karabağ'ın 8 km. güneyinde ve Bolvadin yolunun hemen kuzeydoğusundaki bir yamaç yerleşmesi üzerinde, çalışma konumuzla ilgili herhangi bir materyale rastlanmadı.

Daha sonra Büyük karabağ'a geçildi. Burada incelediğimiz Kale mevkiinde de çalışma dönemimizle ilgili herhangi bir bulguya rastlanmadı. Ancak, Kale mevkiinin hemen doğusunda, Büyük karabağ'ın da 5 km. doğusunda, Büyük karabağ-Bademli stabilize yolunun 50 m. güneyinde, Büyük Maltepe mevkiinin 50 m. batısında Maltepesi adı verilen bir yerleşme gördük (Resim: 2). Bu yerleşme, üzerinde yapılan tarımdan dolayı oldukça tahrip olmuş durumdadır. Maltepesi'nin kuzey-güney doğrultusu 300 m., do-

ğu-batı doğrultusu 200 m. boyutlarında ve ovadan 20 m. kadar yüksekliktedir. Bu yerleşmede, Kalkolitik ve İlk Tunç çağına ait oldukça iyi işçilik gösteren çanak-çömlek parçalarına rastladık (Çizim 4:13, 30, 06, 41, 07; Resim: 8). Bu yerleşmenin kuzeybatısında yer alan Yıkık Kale mevkiini de inceledik. Ancak, burada, çalışma dönemimizle ilgili herhangi bir buluntuya rastlayamadık.

Bu çalışma döneminde Bolvadin-Çay arasında kalan dar bir alanda da inceleme yaptık. Bu kesimde Arapdede mevki adı verilen bir yerleşmede çalıştık. Burası, Hamidiye Köyü'nün 2 km. güneydoğusunda, Hüsemilerin Çiftliği'nin 1,5 km. batısında, Bolvadin-Hamidiye yolunun 800 m. güneyinde yer almaktadır². 300x300 m. boyutlarında olan bu yerleşme ovadan 20 m. yüksekliktedir. Yerleşmenin üst kısımlarında, yapılan kaçak kazılardan dolayı büyük tahribat vardır. Burada da özellikle İlk Tunç Çağına ait farklı malzemeler bulunmaktadır (Çizim 4: 01).

Bu kesimde Dapan Yeri mevkiinde de çalıştık. Bolvadin'in 20 km. kadar doğusunda yer alan bu mevkide, çalışma dönemimizle ilgili herhangi bir materyale rastlayamadık.

Hamidiye'den sonra, biraz daha güneydeki Maltepe Köyü'ne geçtik. Burada Maltepesi Höyüğü'nü inceledik. Bu höyük, Maltepe Köyü'nün 700 m. kuzeyinde, Kadıköy'ün 2 km. güneyinde ve Maltepe-Kadıköy yolunun 50 m. batısında yer almaktadır. Burada birbirleriyle bağlantılı 3 tepecik bulunmaktadır (Resim: 4). Bunlardan en büyük boyutlu olanı en kuzeyde yer alanıdır. Bu tepe 400x400 m. boyutlarında ve 50 m. yüksekliğindedir. Burasının batı yamaçlarında modern mezarlık yer alır. Bu tepecikle birleşik olan ve güneybatıda yer alan ikinci tepecik 200x150 m. boyutunda ve 15 m. yüksekliğindedir. En güneyde yer alan üçüncü tepecik ise 300x200 m. boyutlarında ve 10 m. yüksekliğindedir. Bu üç yerleşmenin bağlantı noktaları yapılan tarımdan dolayı, genel olarak üç yükselti de kaçak kazılar yüzünden tahrip edilmiştir. Burada da Kalkolitik ve İlk Tunç Çağına ait arkeolojik materyal bulunmaktadır (Çizim 3: 01, 08, 18).

Bu araştırma döneminde genel olarak Çay-Bolvadin-Kemerkaya hattı ve Bolvadin-Büyükkarabağ kesimlerinde çalıştık. Amacımız, önce bu merkez bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı ile genel yerleşme ve malzeme özelliklerini tanıyabilmek ve gelecek yıllardaki çalışmalarımızın daha ayrıntılı plânlarını yapmaktır. Bu çalışmalarımız sırasında düşündüğümüz bazı sonuçlara ulaştık. Öncelikle bölge yerleşim özelliklerini tanımaya başladık. Örneğin; Üçhöyük (Bolvadin Höyüğü), Çataltepe ve Maltepesi gibi höyükler, birbirleriyle bağlantılı 2 ya da 3 tepecikten oluşmaktaydı ve çok büyük bir yerleşim alanı üzerine oturuyordu. Ayrıca, bu büyük yerleşmeler ovada yer almaktaydı.

Bunun yanında, buluntulardan yola çıkarak Kalkolitik ve İlk Tunç çağlarda Sultan Dağları'nın bu kesimi ile, daha önceleri çalıştığımız güney ve doğu kesimleri arasında bazı farklar olduğunu gördük. Örneğin, küçük kaplarda görülen ve ağız üzerinde yer alan kulplar, makara biçimli tutamaklar ve bölgesel boya bezemeler gibi özellikler söz ettiğimiz kesimlerle olan başlıca ayırtedici unsurlar arasındadır. Bölgede atnalı biçimli tutamak, üçgen ve sepet kulplar yaygın olarak görülür (Çizim 1: 07, 11, 09; 2: 27; 3: 18; 4: 30, 06). Ayrıca, boya bezemeli parçalara da rastlanır (Çizim 2: 05; 3: 06).

Bunun yanında Sultan Dağları'nın ve Eber Gölü'nün kuzeyinde yer alan Emir Dağları'nın önemli bir geçiş noktası oluşturduğunu anladık. Ayrıca, Kemerkaya'dan başlayan ve Emir Dağları üzerinden Büyükkarabağ'a inen yolun buradan Bademli kesimine uzandığını gördük.

Yine bu çalışmalar sırasında, Bolvadin kesimi yerleşmelerinde gerek kaçak kazılar ve gerekse doğal sebeplerden dolayı önemli ölçüde tahribat olduğu görülmektedir.

Bütün bu verilerden yola çıkarak önümüzdeki yıl, çalışmamızı 3 kesimde sürdürmeyi düşünmekteyiz:

2 S. Lloyd- J. Mellaart'ın Hamidiye ismi ile verdikleri yerleşme muhtemelen Arapdede olabilir. Araştırmacılar, Afyon'un güneyinde yer alan bu kesimin İlk Tunç Çağını *Afyon-Emirdağ Gurubu* içerisinde değerlendirmektedir. Bkz. S. Lloyd- J. Mellaart, *Beycesultan I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London 1962, 196, no: 139.

1. Dişli-Özburun-Kemerkaya arasında kalan bölge,
2. Emir Dağları üzerinden Kemerkaya-Büyükkarabağ bağlantısı,
3. Eber Gölü'nün güneyinde Çay İlçesi ve Yenikarabağ bağlantısı arasında kalan bölge.

Böylece, Prehistorik dönemlerde Kemerkaya üzerinden doğuya dağ yollarından sağlanan bağlantıyı ortaya koymayı; Dişli-Kemerkaya arasındaki yerleşim dokusu ve yol bağlantısını tam olarak oturtmayı ve Kemerkaya-Bolvadin-Çay ile Çay-Yenikarabağ bağlantılarını görmeyi düşünmekteyiz. Ayrıca bu bölgede topladığımız buluntuların Konya-Karaman ve Göller Bölgesi malzemeleri ile ilişkileri ve farkları ile, malzemenin bölgesel özellikleri üzerinde de ayrıntılı bir şekilde çalışmayı plânlamaktayız.

KATALOG³

Çizim 1

- 301.06.02.07 (Karakaya): Krem renk hamurlu; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık, kireç ve saman katkılı; el yapımı.
- 301.06.02.11 (Karakaya): (Atnalı biçimli tutamak parçası) Açık kahverengi hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika ve kireç katkılı; el (?) yapımı; açkılı.
- 301.06.02.09 (Karakaya): (Sepet kulp parçası) Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika, taşçık, kireç ve saman katkılı; el yapımı; açkılı.
- 301.01.02.63 (Bolvadin Höyük): Pembemsi kahverengi hamurlu; kiremit renkte astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; el (?) yapımı; silik açkılı.
- 301.01.02.72 (Bolvadin Höyük): (Üç ayaklı bir kabın ayak parçası) kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, bol taşçık ve saman katkılı; el (?) yapımı.

Çizim 2

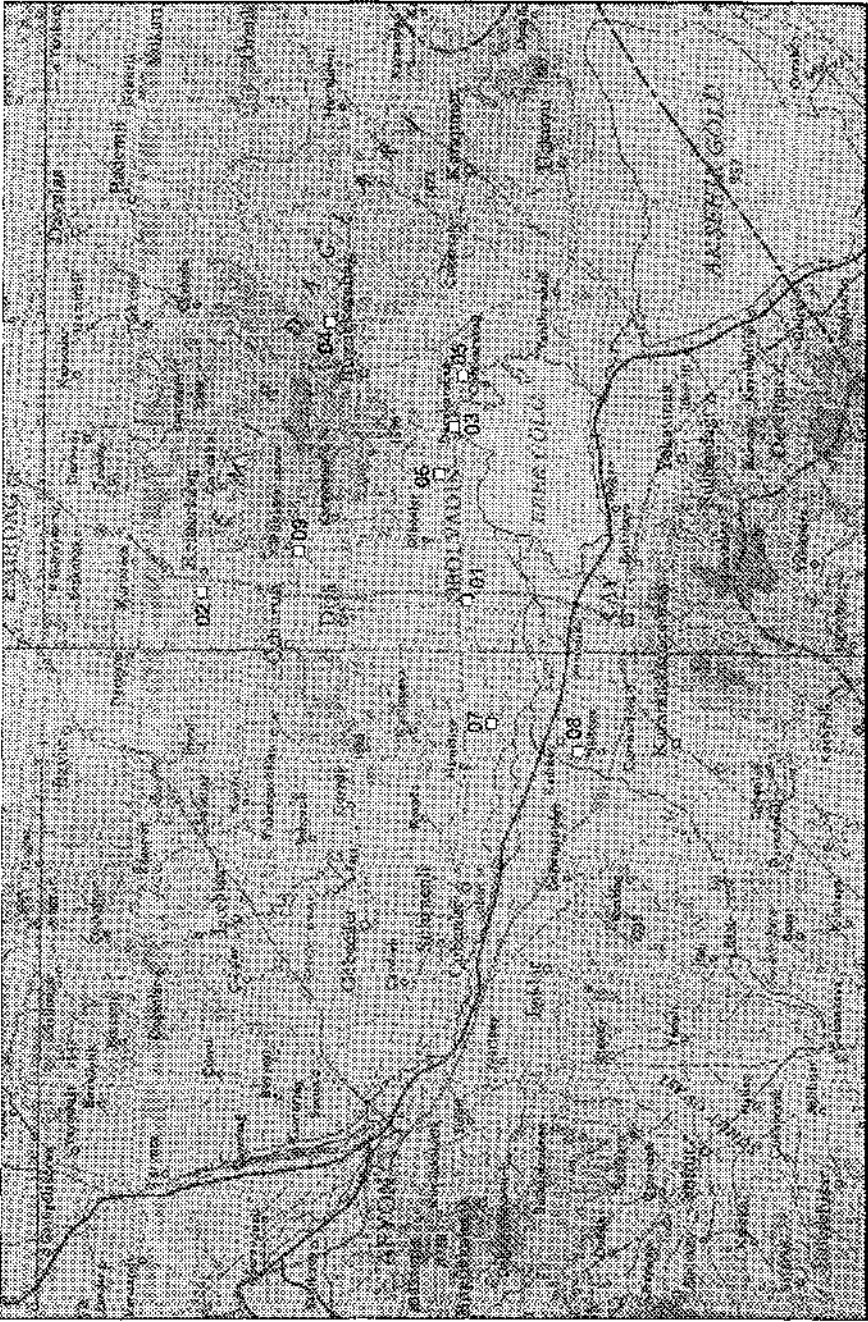
- 301.02.02.27 (Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)): (Üçgen kulp parçası). Gri hamurlu; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı.
- 301.02.02.37 (Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)): Kahverengi hamurlu; kırmızımsı kahverengi astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık, kireç ve saman katkılı; el yapımı; silik açkılı.
- 301.02.02.34 (Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; el yapımı; ağız kenarı ve dışı açkılı ve boya bezemeli.
- 301.02.02.05 (Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)): Pembemsi kahverengi hamurlu; koyu kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, kireç katkılı; el yapımı; açkılı; iç kısımda açık kahverengi boya bezemenin üzerinde kırmızı-kahverengi bant bezemeler var.
- 301.02.02.48 (Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)): Pembemsi kahverengi hamurlu; koyu kahverengi astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika ve kireç katkılı; el yapımı; açkılı.
- 301.02.02.17 (Arslan Tepesi (Taşlı Höyük)): Krem hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika katkılı; el yapımı; açkılı.

Çizim 3

- 301.08.02.01 (Maltepesi): Açık kahverengi hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, bol mika, bol kireç, iri ve bol saman ve taşçık katkılı.

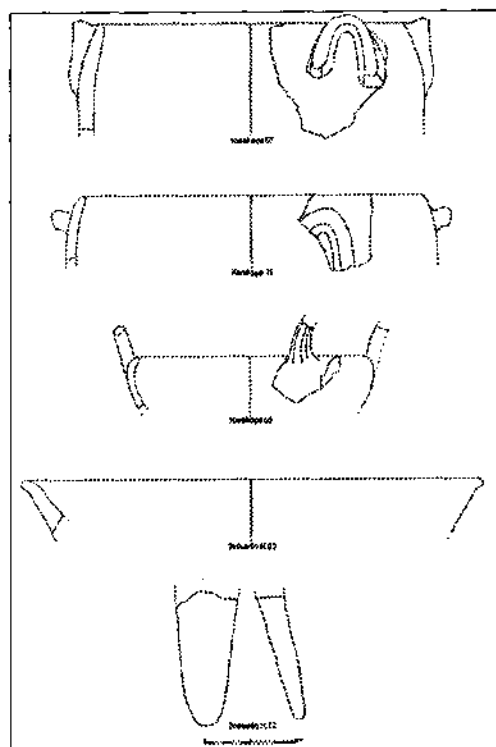
3 Burada Konya, Karaman ve Afyon yerleşmeleri için uyguladığımız bir kodlama sistemi kullanılmaktadır. Çizimlerde ise bu kodların sadece son numaraları verilmiştir.

- 301.08.02.08 (Maltepesi): Açık krem hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika katkılı; el yapımı; açkılı.
- 301.08.02.18 (Maltepesi): (Sepet kulp parçası) Sarımsı kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika ve kireç katkılı; çark (?) yapımı.
- 301.03.02.06 (Sinneli): Koyu gri hamurlu; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; el yapımı; açkılı; iç kısımda ağzın hemen altında dörder sıra halinde beyaz boyalı bantlar var.
- 301.03.02.10 (Sinneli): Açık kahverengi hamurlu; koyu kahverengi astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika ve kireç katkılı; el yapımı; açkılı.
- Çizim 4*
- 301.04.02.13 (Maltepesi- B. Karabağ): Açık kiremit renk hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; el yapımı.
- 301.04.02.30 (Maltepesi- B. Karabağ): (Yarım ay biçimli tutamak parçası) Kahverengi hamurlu; açık gri astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık, kireç ve saman katkılı; el yapımı.
- 301.04.02.06 (Maltepesi- B. Karabağ): (Üçgen kulp parçası) Pembemsi kahverengi hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık ve kireç katkılı; el yapımı; açkılı.
- 301.04.02.41 (Maltepesi- B. Karabağ): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı.
- 301.04.02.07 (Maltepesi- B. Karabağ): Pembemsi kahverengi hamurlu; kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika ve kireç katkılı; el yapımı; açkılı; ağız kenarında muhtemelen bir tutamağa ait kırık var.
- 301.07.02.01 (Arapdede): Kiremit renk hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; kaba kumlu, kireç, taşçık ve bol saman katkılı; el yapımı; açkılı; dışta ağzın altında kabartma bezemeli.

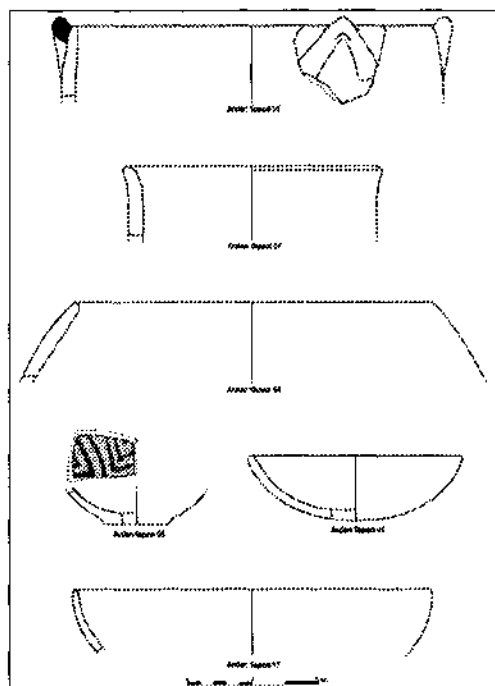

01. Bolvadin Höyük 02. Arslan Tepesi 03. Simeli 04. Maltepesi (B Karabaz)
05. Çallıtepe 06. Karakaya 07. Arslançöğür 08. Maltepesi 09. Yarıklarözü

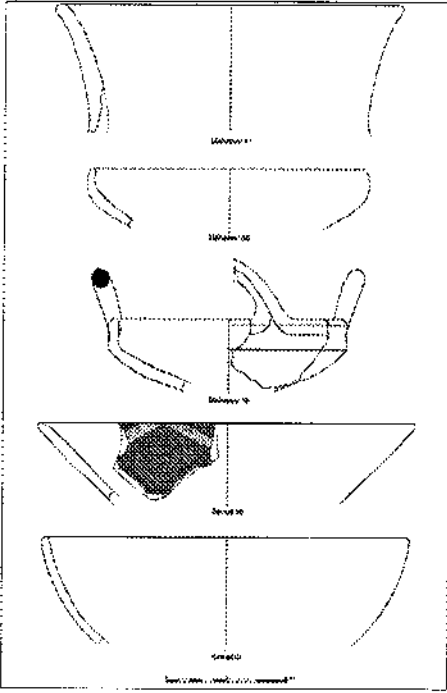
Harita: 1

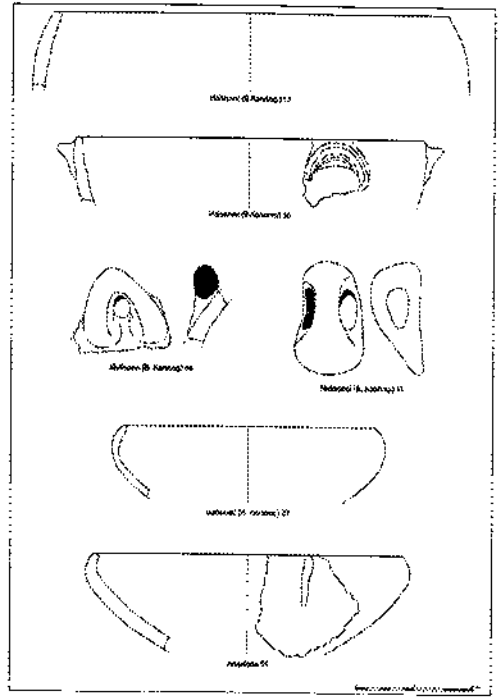
Çizim: 1

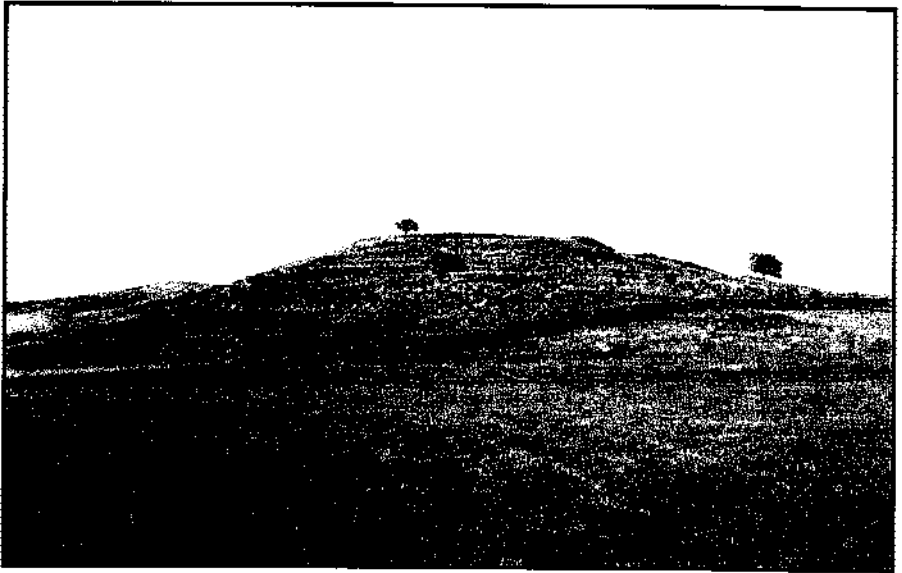
Çizim: 2

Çizim: 3

Çizim: 4

Resim : 1

Resim : 2

Resim : 3

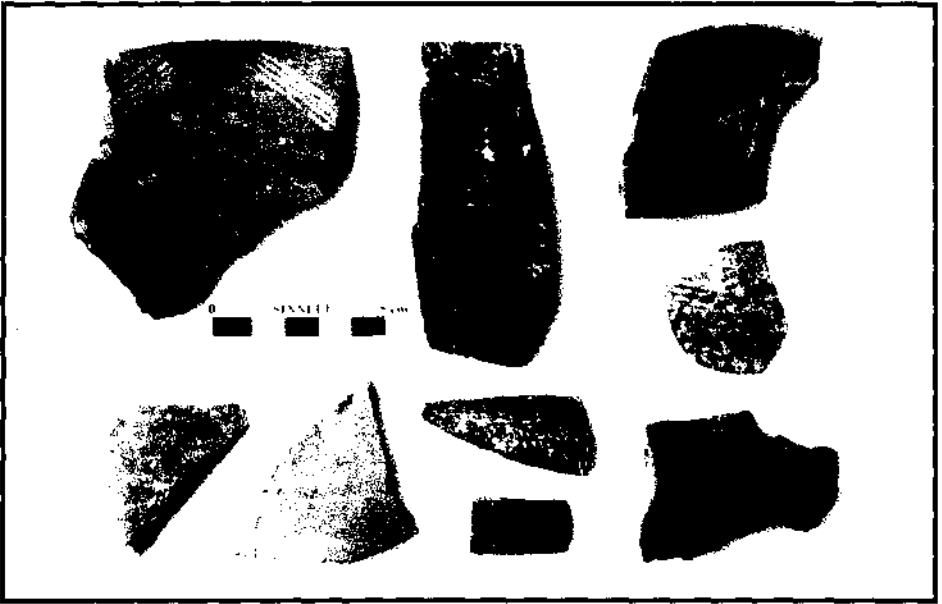
Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

KUZEY TROAS-PARİON ARAŞTIRMALARI 2002

Cevat BAŞARAN*
Ali Yalçın TAVUKÇU
Vedat KELEŞ
Ertan KÜÇÜKEFE
Zerrin AYDIN TAVUKÇU

Bakanlığınız, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün, 24.06.2002 gün ve 010093 sayılı yazılılarıyla izin verilen, "Kuzey Troas- Parion Yüzey Araştırmaları"nın 2002 sezonu çalışmaları, 9-18 Ağustos 2002 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹. Çanakkale İli, Yenice ve Biga ilçelerinde yürütülen bu yılki çalışmalar için öncelikli hedef olarak, bölgenin iç kesimleri seçilmiştir. Bu doğrultuda 9 Ağustos 2002 günü ekip olarak Yenice Öğretmen Evi'nde toplanılmış, ilgili mülki amirlere yazılı ve sözlü bilgi verildikten sonra aynı gün araştırmaya başlanmıştır.

Yenice'deki çalışmalarımıza (Harita: 1), Kaymakamlık Binası önündeki bahçeye yerleştirilmiş, Seyvan Köyü'nden getirildiği söylenen, 60x80 cm. ölçülerindeki, üzerinde tek palmet işlenmiş mermer levhanın incelenmesiyle başlandı (Resim: 1). Orta grenli beyaz mermer levhanın alt yarısı boş bırakılırken üst yarısında çerçeve içinde iki köşedeki çanak yapraklardan çıkan sapların, ortada altı kollu palmet yaprağı düğümlü ve spiral yapraklıdır. Mimarî parça genel bezeme stiline göre², Roma Çağında yapılmış olmalıdır. Aynı yerde korunan alt ve üst tablaları dışa taşıntılı 90 cm. yüksekliğindeki köşeli altlık da orta grenli beyaz mermerden yapılmıştır. Dışa profilili tabana sahip andezit taştan yuvarlak bir sütun da bu bahçede bulunmaktadır. Bahçenin değişik yerlerinde sergilenen 60 ve 65 cm. ağız çaplı, dudak kenarları dışa taşıntılı 6 cm. cidarlı pitosların boyun altlarında rüzgar gülü motiflerine yer verilmiştir. Pitoslar geç dönem eseri olmalıdır.

Yenice Etnografya Müzesi önünde bulunan, Bekten Köyü'nden getirilmiş 100x45x27 cm. ölçülerindeki altı satırlık Grekçe yazıt içeren altlık, iri grenli grimsi beyaz mermerden yapılmıştır. Buradaki bir başka yazıtlı blok ise, yarısı kırık olarak ele

* Prof. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240-Erzurum/TÜRKİYE
Tel: 04422314384 e-mail: cbasaran@atauni.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 25240-Erzurum/TÜRKİYE
Tel: 04422314387 e-mail: atavukcu@atauni.edu.tr

Araş. Gör. Vedat KELEŞ, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 25240-Erzurum/TÜRKİYE
Tel: 04422314389 e-mail: vkelesus@yahoo.com

Araş. Gör. Ertan KÜÇÜKEFE, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı 25240-Erzurum/TÜRKİYE
Tel: 04422314391 e-mail: ekucukefe2002@yahoo.com;

Araş. Gör. Zerrin AYDIN TAVUKÇU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 25240-Erzurum/TÜRKİYE
Tel: 04422314295 e-mail: zaydin@atauni.edu.tr

1 Çalışma için gerekli izni veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne burada bir kez daha teşekkür ederiz.

2 C. Başaran, *Anadolu Mimari Bezemeleri Roma Çağı Lotus Palmet Örgesi* (1995).

geçirilmiştir. 82x50x40 cm. ölçülerindeki orta grenli beyaz mermerden yapılmış blok üzerinde üç satırlık bir Grekçe yazıt yer almaktadır. Müze bahçesinde en uzun 2 m. olan 30 cm. çapında andezit taştan yapılmış kaideleri dışa taşınıtlı profili 4 adet sütun tespit edilmiştir.

Yenice'ye 2 km. mesafedeki Nevruz Köyü civarında, Yukarı Kulplu mevkiinde, yüzeyde niteliksiz seramik kırıkları gözlemlendi. Ören Alanı (Devletli) mevkiinde 1.65x36x8 cm. ölçülerinde aslan pençesi profili tiyatro basamak bloku tespit edildi (Resim: 2). Muhtemelen tiyatronun sahnesini çevreleyen yüksek korkuluğa ait bu parçadan başka, İslâmî Dönem'e ait başlıklı ve kitabeli mezar taşları ve büyük mermer mimarî bloklar görüldü (Resim: 3).

Seyvan Köyü Camii'nde devşirme antik yapı taşları ile Dümbelek mevkiinde kaba seramik kırıkları ile pitos parçaları gözlemlendi. M. E. Taban'ın evinin önünde, Bahçeler mevkiinden getirildiği söylenen 67 cm. yüksekliğinde, 20 cm. çapında, bilezikle tabana doğru genişleyen kaideli bir monolit sütun tespit edildi. Ayrıca Bahçeler mevkii - Taşlı Yer'de bir antik mezar olabilecek kalıntılarla eski bir kuyunun varlığı saptandı.

İlçe merkezine 3 km. mesafedeki Çakıroba Köyü yolu üzerinde bulunan Issız Cuma Camii'nin içinde yer aldığı eski mezarlıkta, sarık başlıklı ve kitabeli Osmanlı Dönemi mezar taşı incelendi. Haydaroba Köyü'nde ise, monolit sütun parçasından başka antik malzemeye rastlanmadı.

Çınar Köyü, Havuz mevkiinde, daha önce kaçak olarak kazılmış bir yapı ve bir mezarın kalıntıları yerinde görüldü. Aynı köyden A. Gündoğan, 20, 30 ve 7 cm. yüksekliğinde, Havuz mevkiinde bulunduğunu söylediği üç adet seramik kabı (Resim: 4, 5, 6) incelememize müsaade etti. Seramiklerden ikisi oinohoe, diğeri ise, kâsedir. Oinohoe'lerden biri (30 cm.) yüksek dik gövdeli dar boyunlu ve omuz boyun bağlantılı kulpa sahiptir. Dudak kenarında kırıklar bulunan eserin tabanı, gövdeden kopmuş, ancak sonradan gövdeye tutturulmuştur. Üzerinde herhangi bir bezemeye rastlanmayan oinohoe muhtemelen Roma Dönemine aittir. Sağlam olarak ele geçirilmiş diğeri oinohoe ise, (20 cm.) geniş karınlı, basık gövdeli ve halka tabanlı, dışa taşkın kalın dudak ve dar boyunludur. Boyun omuz bağlantılı kulpa sahip eserin boynunda, kulp birleşiminin iki yanında plastik birer kabartı bulunmaktadır. Oinohoenin yüzeyinde kahverengi astar izleri görülmektedir ve muhtemelen Roma Çağı ürünüdür. Dudak kenarı ve gövdenin üst yarısının büyük bölümü korunmayan kâsenin alçak kaidesi vardır. Vazo yüzeyinde pişirmeden kaynaklanan renk tonları dışında astar ve boyama izi yoktur. Diğer eserlerle aynı yerde bulunduğu söylenen bu kâse de muhtemelen Roma Çağı ürünüdür. Çınar Köyü sakinlerinin anlattığına göre, yöredeki tarlalarda çok sayıda Bizans sikkesi bulunmaktadır.

Boynanlar Köyü'nde herhangi bir arkeolojik malzemeye rastlanmazken, ana yoldan köye ayrılan yolun solunda, köyün güneyinde çevresine hakim konumdaki Üvecik Tepe üzerinde bazı kalıntıların varlığı öğrenildi. Burada yapılan ayrıntılı incelemeler, buradaki kayalığın bir açık hava tapınım alanı olarak düzenlendiği sonucunu ortaya çıkardı (Çizim: 1). Kayalık alan sık çalılık ve ağaçla kaplı olmasına karşın, iki büyük kütle halindeki kayalığın kuzey kesiminde, kuzeye bakan sarp yüze 55 cm. yüksekliğinde 40 cm. genişlikte ve 15 cm. derinlikte, zeminden yaklaşık 2,5 m. yükseğe bir nişin oyulduğu görüldü (Resim: 7). Biraz daha yatık güney yüzde ise, 25-28 cm. yükseklikte, 9 basamakla çıkılan bir platform (Resim: 15) oluşturulduğu; güneydoğu köşede ise, 6 basamağın kalıntıları gözlemlendi. Kayalığın güney blokunda herhangi bir çalışma izine rastlanmazken bu blokun önünde aynı cins kayadan kesilmiş 34x40x33 cm. ölçülerinde bir lentö tespit edildi. Ayrıca aynı alanda, yeni açılmış kaçak kazı çukurları da gözlemlendi. Buradaki alanın yörede varlığı bilinen Kybele tapınımı³ için oluşturulmuş olduğu düşünüldü.

Çal Köyü'nün güneyindeki ovaya hakim üzerinde Çal Kalesi'nin yer aldığı tepenin eteklerinde kaba hamurlu, kalın cidarlı geç dönem seramikleri gözlenirken tepenin üzerinde ise, ince hamurlu, ince cidarlı yer yer kahverengi açkılı ve siyah astarlı sera-

3 V. M. Vermaseren, *Corpus Cult Cybele de Attidisque, I Asia Minor* (1987) 87 vd.

mik kırıklarına rastlandı (Resim: 8). Seramiklerden anlaşılabildiği kadarıyla burası Klasik ve Hellenistik çağlarda iskân görmüş olmalıydı. Ancak, tepenin zirvesinde herhangi bir duvar parçası ya da yerleşim izine rastlanmadı.

Sofular Köyü'nde İ. Dereli'nin yardımlarıyla Asar Tepe (Hisarlık) denilen yere ulaşıldı. Tepe eteğindeki kaba seramikler ve mezar olduğu söylenen kaçak kazı çukurlarından başka herhangi bir buluntuya rastlanmadı.

Yenice İlçe merkezinin güneyindeki dağların doruklarından biri üzerinde yer alan, Agonya Ovası'na hakim konumdaki Asar Kale'ye (Hadrianus'un Av Köşkü) zorlu bir yolculuktan sonra ulaşıldı. Tamamen ağaçlarla kaplı bir tepenin doruğundaki çalışmaları-mızda tuğla atkılı büyük taş bloklarla örülmüş sur duvarlarının yer yer 3 m.den fazla kısmının korunduğu gözlemlendi (Resim: 9). Kalenin içinde yapılmış kaçak kazılardan geriye kalan çukurda duvarları muntazam tuğla örgülü ve iki kat sıvalı yaklaşık 20x15 m. ölçülerinde bir mekânın varlığı tespit edildi. Ayrıca, sur duvarlarının kuzey ve kuzeybatı kesimlerinde birer kapı açıklığının bırakıldığı, kaplama taşların yer yer sökülmüş olduğu ve kaliteli mermer malzemeden yapılmış blokların devşirme olarak buralarda kullanıldığı gözlemlendi.

Hıdırlar Köyü, Küçük Kaplıca mevkiinde, kaplıca suyunun kaynadiğı alanın üst kısmında duvarları oldukça tahrip olmuş eski bir yapının kalıntısı ve köyün çıkışında Akçaören yolu üzerinde bir Roma hamamının kalıntısı görüldü. Değişik büyüklükte tonozlu mekânları olan hamamın bulunduğu alan sık çalılık, dikenli ve ağaçla kaplı durumdadır. Burada bir künk parçası (Resim: 10) ve bir öğütme taşı tespit edilmiştir.

Aşağı Çavuş Köyü'nün batısındaki kayalık tepe üzerinde ana kayaya oyulmuş antik yol basamakları, olasılıkla kaleye ait surlar (?), duvar parçaları ve tepe üzerinde ana kayanın düzleştirilmesiyle oluşturulmuş değişik büyüklükte mekânlar tespit edildi (Resim: 11). Yüzeyde gözlenen siyah astarlı seramikler ve buradan daha önce bulunmuş pişmiş toprak figürinler⁴ kaledeki yerleşimin Hellenistik Döneme kadar uzandığını gösterdi.

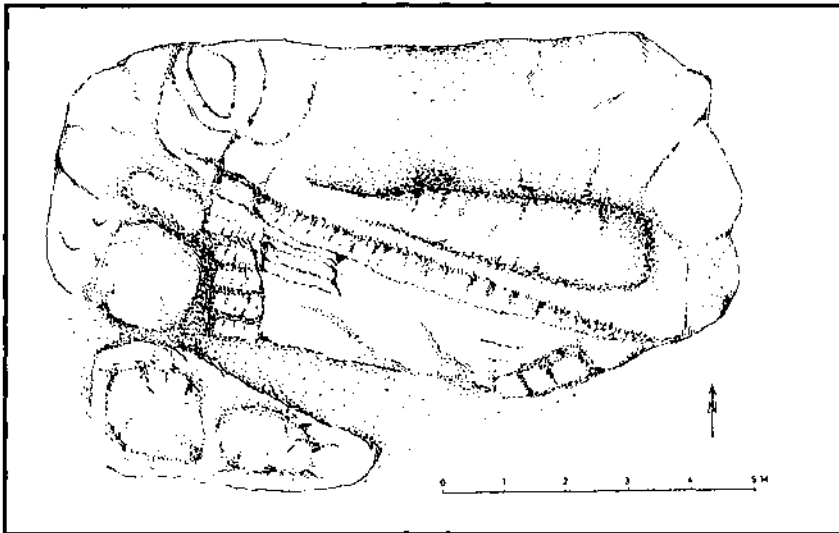
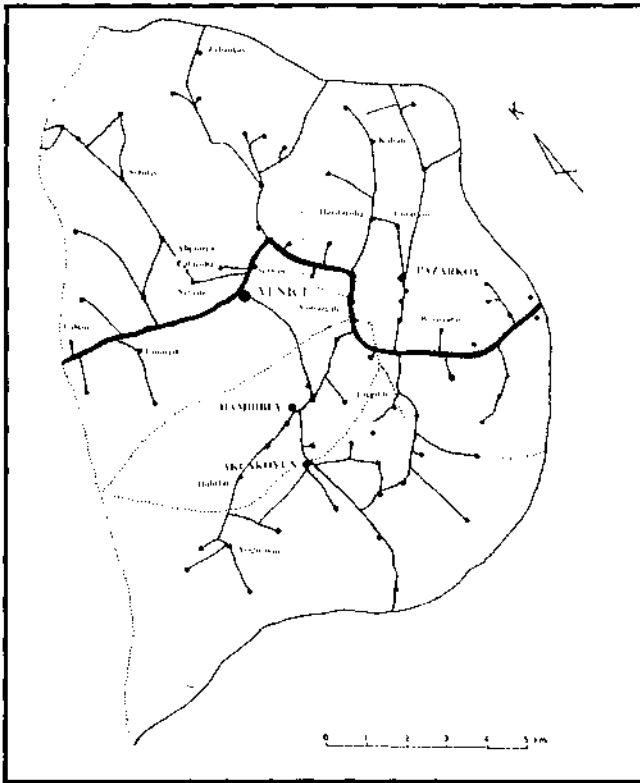
Bu yılki araştırmaların ikinci bölümünü oluşturan Biga İlçesi, Kemer Köyü'ndeki (=Parion) çalışmalarda, Kartal Yuvası mevkiine çıkan yolun sağındaki yamaçta çok sayıda kaliteli seramik parçası gözlemlendi. Önceki yıllarda⁵ su deposu olarak tanımlanan yapı kalıntısı yakınında, yeni sürülmüş tarlada 18 cm. çapında, 02 cm. cidarlı pişmiş toprak su künkü parçalarına rastlandı. Arazinin Bodrum mevkiinde Eski Tiyatro Tepesi önünde, önceki yıllarda Kemer Köyü'nün kuzeyindeki yamaçta rastlanan kemerli kapı blokunun benzeri yol kenarına atılmış olarak bulundu (Resim: 12). Bodrum mevkiinde yeni kazılmış kaçak kazı çukurları ve tel örgü ile çevrilerek şahıslarca benimsenmiş yeni alanlar olduğu gözlemlendi. Akropolün kuzeybatı yamacında ise, çok sayıda seramik parçasının varlığı tespit edildi (Resim: 13). Kemer Çayı'nın denize döküldüğü yerde, önceki yıllarda çayın kuzey kenarında gözlenen antik limana ait blokların üzerine, çayın ıslahı sırasında beton bir set çekildiği görüldü.

Uzun bir süredir yürütülen Kemer (= Parion) çalışmalarının ortaya koyduğu önemli bir sonuç, antik kent kalıntılarının gün geçtikçe kaybolduğu gerçeğidir. Bu yılki çalışmalar da bu tespiti doğrular niteliktedir. Bu durumun önlenmesi için, Parion'da gün geçirilmeden arkeolojik kazılara başlanması, antik kentin insan ve doğal tahribata karşın hâlâ, yüzeyde ve toprak altında koruduğu kültürel değerlere sahip çıkılması kaçınılmazdır.

Bu yılki çalışmalarımız Arkaik, Klâsik ve Hellenistik çağlarda, Troas bölgesinin kıyı kesimlerinde yoğunlaşan kent yerleşimlerinin, Roma ve özellikle Bizans Çağında iç kesimlere ve yükseklerle doğru kaydığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu arada, Çal Kalesi gibi, bölgenin kuzey kıyılarına ve Aşağı Çavuş Kalesi gibi, Edremit Körfezi'ne geçit veren yerleşimlerinde tespit edilen bulgular, Troas'ın diğer yerleşimlerine oranla daha erkene gittiğini göstermiştir.

4 A. Y. Tavukçu, *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri* (Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi Erzurum, 1999) 66.

5 C. Başaran, "Parion 1997 Araştırmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1 (1998) 24-264; C. Başaran-A. Y. Tavukçu, "Kuzey Troas-Parion Yüzey Araştırması 1999", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2 (2000) 225-236.

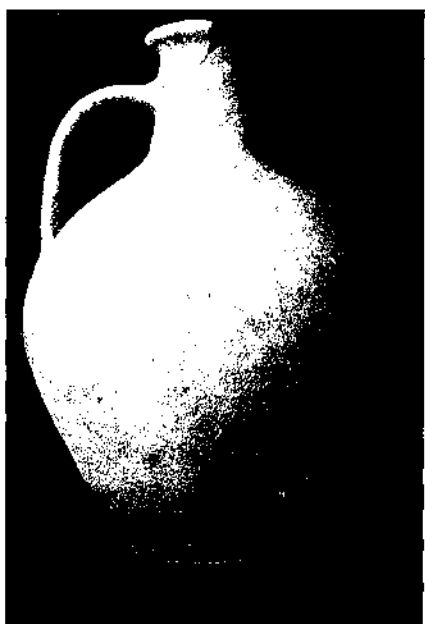
Resim : 1

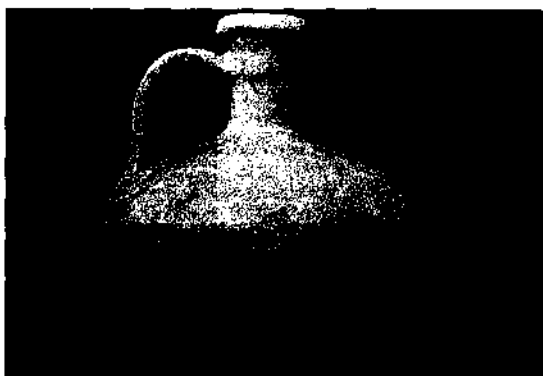
Resim : 2

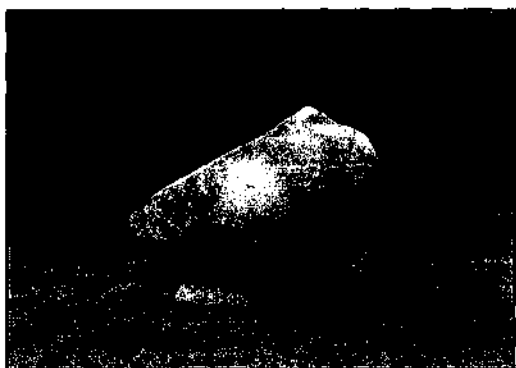
Resim : 3

Resim : 4

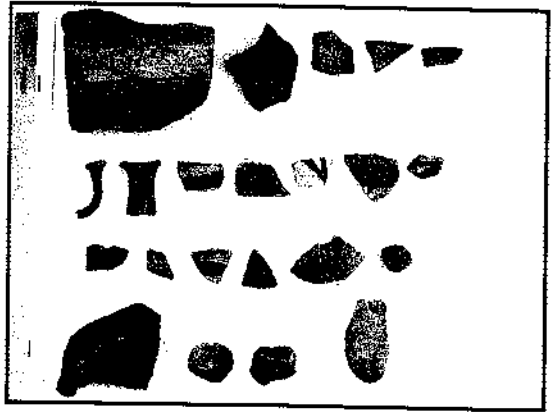
Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

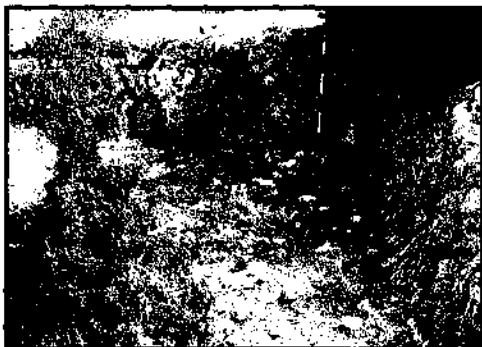
Resim : 8

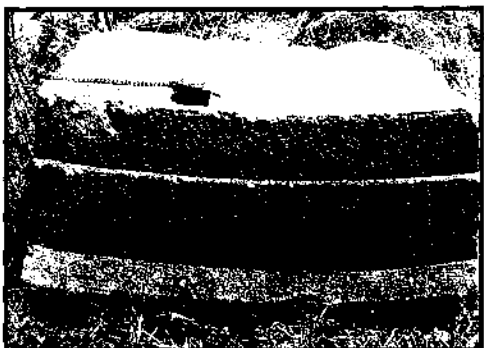
Resim : 9

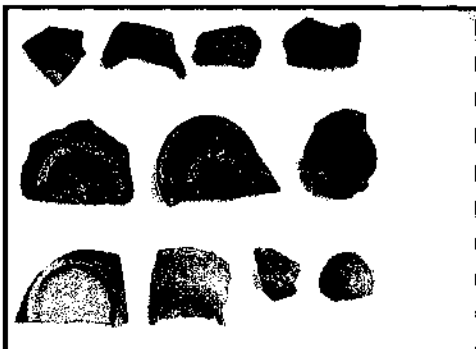
Resim : 10

Resim : 11

Resim : 12

Resim : 13

BALIKESİR İLİ, AYVALIK, GÖMEÇ, BURHANIYE, EDREMIT VE HAVRAN İLÇELERİNDE PREHİSTORİK VE PROTOHİSTORİK YERLEŞMELER YÜZEY ARAŞTIRMASI 2002¹

Engin BEKSAÇ*

1997 yılında başlamış bulunan ve Edremit Körfezi'nin güney kesimini kapsayan alanda gerçekleştirilen çalışmaların daha önceki süreçlerinin uzantısı olan 2002 çalışmaları da esas olarak Prehistorik ve Protohistorik süreçleri temel almakla beraber, bölgenin içinde bulunduğu çeşitli tahribat tehditleri nedeniyle tüm arkeolojik mirasın tespit ve tescilinin ivedilikle ortaya konması gerektiği için, Prehistorik ve Protohistorik veriler yanında diğer arkeolojik verilerin de tespit ve teşhisini yapmayı üstlenmiş bulunmaktadır.

2002 yılı çalışmalarında tespit ve teşhisi yapılan alanlarda ilgi çekici bir Prehistorik ve Protohistorik yerleşme alanı dışında, daha önceki yıllarda benzerleriyle karşılaşılmış olan kaya oyma anıtlar ve kaya sunaklarının yeni örneklerine de rastlamak mümkün olmuştur. Bunlar haricinde Roma ve Ortaçağ süreci ile bağlantılı askerî ve sivil yerleşme alanları ve değişik köylerin iskân ve kullanım alanları içinde kalan mimarî elemanlar ve değişik arkeolojik verinin teşhisi de sağlanmış bulunmaktadır.

Burhaniye İlçesi, Karadere Köyü, Bören Yaylası'nda bulunan Asarkaya (Resim: 1), Karadere Köyü'nün doğu, güneydoğusuna gelen bir konumda olup 2000 yılı yüzey araştırmasında ziyaret edilen Havran İlçesi Çakırdere Köyü'nün güneybatısında yer alan bir başka kaya sunağı ve kült merkezi olan Sulutaş veya Ulutaş'a yakın bir yerdedir. Köyden yayla yolları üzerinden geçilerek oldukça zor ulaşılabilen Asarkaya, doğal kaya üzerinde değişik kademelenmelerle oluşmuş değişik bölümleriyle ilginç bir olu-

* Doç. Dr. Engin BEKSAÇ, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Başkanı 54100 Adapazarı/TÜRKİYE
ebeksac@hotmail.com; ebeksac@sakarya.edu.tr

1) Yüzey araştırmasının gerçekleşmesinde katkısı bulunan Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Balıkesir Valiliği, Balıkesir Kuvay-ı Milliye Müzesi ve Müze Müdürü Arkeolog Neriman Özyayın ile, Sakarya Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mehmet Durman, Eski Rektör Prof. Dr. İsmail Çalılı, Rektör Yardımcıları Prof. Dr. Mehmet Alparç, Prof. Dr. Muzaffer Elmas, Prof. Dr. Hasan Rıza Güven, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Vahdettin Sevinç, Prof. Dr. İsmail Dalay, Prof. Dr. Mesut Gür, Genel Sekreter Yard. Doç. Dr. Zafer Demir ve Burhaniye Kaymakamı Erhan Yüksel, Burhaniye Belediye Başkanı Aytekin Esen, Belediye Meclisi üyeleri Mahir Avcı, Hasan Ender ile Burhaniye Jandarma Garnizonu Komutanı Jandarma Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Çelik, Burhaniye Eski Garnizon Komutanı Emekli Topçu Albay Cumhur Tanrısever, Jandarma Astsubay Kıdemli Çavuş Oktay Öztekin, Jandarma Uzman Çavuş Bünyamin Zorer, Jandarma Ulaştırma eri İsmail Karate, 285. Kısa Dönem Jandarma Mustafa Rüzgar, Erkan Dereci, Edis Barutçu, 1982-1 Jandarma eri Selim Karakurt ve Kazım Somuncu, Burhaniye Köy Hizmetleri Şefi Süleyman Koşucu ve Köy Hizmetleri personeline, Burhaniye Orman İşletme Şefi Vedat Tunca, Orman Muhafaza Memuru Murat Cesur, Mustafa Atak ve arkadaşlarına, daima dostluk ve ilgisini esirgemedikçe destek veren Pelitköy'den Hüseyin Yıldırım ile Şahinler'den Mustafa Çancı, yabancıardan Zekeriya Soyalan, Ağacık'tan Kasap İsmail, Karadere'den Hayrettin Aykurt ve İsmail Yazıcı'ya Burhaniye'den Hüseyin Güven'e, Emekli Ziraatçı Mustafa Kabaoglu'na, konaklama hususunda mekân sağlayan Çiğdem Efem, Club Orient ve Birsel Lemke'ye, ekibin yorulmak bilmeyen üyeleri Mimar Şenol Şahin'e ve Şule Nurengin Beksaç'a, Karadere, Bahadırın, Kuyumcu, Pelitköy, Taylhel, Hisarköy, Ağacık köyleriyle tüm Burhaniyeliler'e sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

şum göstermektedir. Tepenin eteğinden zirveye doğru yükselen kademeli bir düzenleme ve değişik boyutlardaki düzlükler dikkat çekerken, merkezi oluşturan zirvenin batısına gelen daha alçak bir yükselti de dikkat çekmektedir. Aşağısındaki uçuruma dimdik inen kayalıkların ortasında yükselen ve çok dar bir alan oluşturan zirvenin doğu ucunda ve güneye bakan kesiminde hayli aşınmış altıların varlığı fark edilmektedir.

Güneydoğuda bir çukur ile doğu yönündeki kanal ilgi çekmektedir. Bu yalçın kaya oluşumu üzerinde yer alan kült kompleksinin üstten baktığı vadinin dibinde, bir akarsu tarafından oluşturulan yatağın kenarında, Karadere ve Bahadınlı köyleri arasında yer alan Dedekaya kült kompleksi örneğinde olduğu gibi, bir su kaynağının varlığı dikkat çekici olup bu suyun deri hastalıklarına iyi geldiği söylenen termal bir kaynak olması da çok ilginçtir.

Asarkaya'nın ardında, kuzeyi ve kuzeydoğusuna gelen ve kaya kütlesine bitişen alan üzerinde, özellikle Roma Dönemi özellikleri gösteren taban ve çatı tuğlası kalıntılarıyla birlikte, pithos ve değişik keramik parçaları ve temel izleri oluşumuyla bir yerleşimin varlığı teşhis edilmektedir. Bu durum ilginç bir biçimde Dedekaya ve diğer kült komplekslerini hatırlatmaktadır. Bu yerleşim alanı çevresindeki yükseltilerde de yoğun olarak nekropol izleri teşhis edilebilmektedir. Bu sahalardan biri olan ve Asarkaya'nın kuzeybatısına gelen Üçpınar alanında, bazı kesimlerde mevcut bulunan bazı kesimlerdeyse izleri tespit edilen çist tipi mezarlar dikkat çekmektedir.

Karadere Köyü'ne ait diğer bir yayla üzerinde yer alan ve orman sahası içinde kalan Tevften Mezarlığı ve çevresinde, giriş bölümü çökmüş bir mağaranın ağız bölümü tespit edilmiştir. Mağaranın içine girilemediği için niteliği hakkında bir şey söyleyebilmek şu an için çok zordur.

Ulaşımı hayli güç bir konumda bulunan bir diğer önemli kaya kompleksi Kırıkköy'nün güneybatısında ve hemen eteklerinde yer alan bir akarsu vadisi içindeki yükseltiler üzerindeki Ballıktaş (Resim: 2) kaya kompleksidir. 2000 yılı yüzey araştırmasında ziyaret edilen Balkaya kaya oluşumunun gerisinde yükselen bu alanın altında ve Balkaya'nın ardına gelen kısımda derin bir mağarada yer almakta olup Ballıktaş kaya kompleksi değişik kademeleri ve kaya üzerine oyma merdivenleriyle birlikte çeşitli boyutlarda dört adet kayaya oyma dörtgen haznelere sahiptir. Kayanın ana yükselti istikameti doğu yönünde olup, kaya kitlesi yamaçlar boyu kademe kademe yükselmektedir. Bu kaya kompleksinde gerçekleştirilen araştırma, yüzeyde özellikle örtü malzemesi olduğunu gösteren Roma Dönemi pişmiş toprak malzeme kalıntılarıyla birlikte amphora, testi ve değişik keramik eşya parçalarının tespitine olanak vermiştir. Kuyumcu Köyü ardındaki Kaplan Sıvrisi üzerindeki kaya kompleksi ile de tam bir görsel iletişim kuracak konumda bulunan Ballıktaş'ın da diğer benzerleri gibi, hemen yanı başında yazın dahi kurumayan bir akarsu ve bir mağara yer alması dikkat çekicidir.

Kaya anıtı olma niteliğini taşıyan bir başka örnek de Taylirli Köyü'nden Şahinler'e doğru giden yol üzerinde, Taylirli'nden çıktıktan sonra sol tarafta yer alan Duvanlı Kaya'dır (Resim: 3). Genel özellikleri itibarıyla yolun her iki tarafına da yayılan kayalık alanın tümünü kapsayan geniş bir alan oluşturduğu fark edilen kompleksin ilk bakışta doğal olduğu izlenimini veren görüntüsü, dikkatli bir incelemeyle insan eliyle yapılmış olması muhtemel bazı düzenlemeleri ortaya koymaktadır. Şu anda iki grup olarak yol tarafından ayrılan kompleksin sağ tarafta orman sahası içinde kalan ve bir gazino yapmak için bozulmuş bulunan kesimi ardına gelen oldukça dik yamaçlarda pithos ve değişik keramik kalıntılarının varlığı dikkat çekicidir. Yolun solunda ana birimi oluşturduğu fark edilen ve üzerinde çok geniş bir düzlük bulunan kayalık alanda bazı sikkeler bulunmuş olduğuna dair bilgiler köy muhtarınca belirtilmiştir. Bu kaya blokunun güneydoğu tarafında bir oyuk, yoğun çalılıkların ardında fark edilmektedir. Fakat en ilgi çekici oluşum, batı yönünde tam karşıya gelen yüksek tepeye doğru bakan cephede yer alan bir niş ve altırı animsatan düzenlemelerle birlikte kaya üzerinde oluşturulmuş düzenlemelerde kendisini göstermektedir. Özellikle bu cephenin de Asarkaya ve diğer bazı örnekler gibi batı, kuzeybatı yönüne doğru yönelmiş olması dikkat çekicidir.

Bağlar mevkii gibi çevresinde pithos buluntularının yoğunluk teşkil ettiği Taylıeli çevresinde çok geniş bir alana yayılan nekropol ve yerleşim alanlarının izleri de fark edilmektedir. Karşıyaka ve Kebrez Tepe gibi yerlerde açıkça belirginleşen nekropol izleri arasında özellikle Taylıeli Köyü'nün 67 dönüm civarında bir sahayı kaplayan mezarlık alanlarına dikkat etmek gerekmektedir. Mezarlık alanı içinde Roma ve Ortaçağ süreci ile ilişkili olması muhtemel çok sayıda sütun ve benzeri taşıyıcı elemanlarla birlikte diğer mimarî elemanlara da rastlanmaktadır. Taylıbaba Türbesi olarak adlandırılan yükseltideki (Resim: 4) Antik ve Ortaçağ mimarî elemanların yoğunluğu, bu kesim ve çevresinde Ortaçağ ve belki daha erken süreçlerle ilintili bir yapı veya yapılar grubu ile bu mahal ve çevresinde bir yerleşme olabileceği izlenimini vermektedir. Şu an için alanda çam iğneleri ve toprak birikintilerinin yoğunluğu ile birlikte yeni gömüler yapılmış olması, kesin niteliği tayin etmeyi engellemektedir. Bu noktada, mezarlık alanının yeni gömü yapılmakta olan ve Taylıbaba Türbesi olarak adlandırılan mahallin batısında kalan bölümünde mermer bir ambon parçasına rastlanmış olması da önemlidir.

Önemli bir arkeolojik niteliği olduğu aşikar olan Taylıeli Köyü'nün camisi önünde yer alan ve bu kesimde yapılmış su kanalının üstünde küçük bir köprü olarak kullanılan, ters çevrilmiş vaziyetteki, Yunanca harfler ihtiva ettiği fark edilen mermer kitabenin durumu da bu noktada büyük önem kazanmaktadır.

Taylıeli Köyü'ne komşu olan Şahinler Köyü içinde ve çevresinde çok sayıda arkeolojik niteliğe haiz mimarî parçalar ve arkeolojik verilere rastlanmıştır. Bu çalışmalar esnasında, Geç Roma ve Bizans Devri yerleşmesi olduğu izlenimini veren Şahinler merası içinde kalan Çoraklık mevkii tespit edilmiştir. Taylıeli ile Şahinler sınırında kalan yerleşme denizden görülmeyecek, fakat denizi gayet iyi gören tepeler arasına gizlenmiş ve ardını bir yamaca yaslayarak önüne bir akarsu yatağını almış konumuyla bu yöre için tipik olan Ortaçağ yerleşmeleri özelliğini göstermektedir.

Şahinler Köyü içinde yapılan çalışmayla, daha önce bahis konusu olan Taylıeli Köyü'nde olduğu gibi daha önce ziyaret edilen ve önemli bir arkeolojik iskân alanı olduğu fark edilen Hisarköy ile birlikte Şahinler ve Taylıeli ile Pelitköy'ün önemli bir bütün teşkil ettiği teşhis edilebilmiştir. Daha çok Geç Roma ve Ortaçağ sürecine ait olan buluntularıyla dikkat çeken bu bölge, Ağacık ve diğer bazı köylerin de içinde bulunduğu bir iç yerleşme dinamiği sergilemekte olup denizden yalıtılmış, fakat denizi kontrol eden bir yerleşme dinamiğinin parçasıdır. Korsanlık faaliyetlerinin ve asayiş bozukluklarının önem taşıdığı bir bölge için bu durum doğal olup bölgenin önemli ve kendisine özgü yerleşim sistemi ve arkeolojik oluşumuna açıklık getirmektedir.

Şahinler içindeki araştırmalarda daha çok Ortaçağ süreci ile ilintili mimarî parçalar ve sütunlar tespit edilmiştir. Bunlar dışında Şahinler Köyü'ne girişte sağlı sollu yer alan mezarlık alanlarının sağ tarafta bulunan kesiminde, köy trafosuna giden ve köye girmeden önce sola dönen yola bakan cephesinde çok sayıda olduğu fark edilen şipoli malzemeler arasında, Bizans süreci ile ilişkili olduğu fark edilen ve kabartma bitkisel süslemesi açıkça teşhis edilen mermer bir arşitrav parçası görülmektedir. Mezarlık alanının diğer kesimi içinde kalın ve büyük bir sütun ile diğer sütun parçaları belirlenirken, dış mezarlık duvarında bulunan şipoli malzemenin niteliğini tayin etmek güçtür. Bunun dışında, Şahinler Köyü'nün merkezinde yer alan kahveler çevresinde Bizans süreci ile ilişkisi muhtemel sütun ve sütun parçalarıyla, özellikle 1895 tarihli köy camisi tarafında bulunan kahve duvarında, beton zemine yakın konumda, bitkisel kabartma bir süsleme gösteren Bizans Devri eseri olduğu gözlenen mermer bir mimarî elemana rastlanmıştır. Cami çevresinde yine aynı sürece ait üç sütun, sütun kaidesi ve sütun başlığı ile birlikte, caminin batısında bulunan sokak kenarında biri cami duvarına dayalı, diğeri duvara tutturulmuş, Bizans Devri eseri iki mermer mimarî elemanı da teşhis edilmiştir. Bunlardan birinin bir ambon parçası olduğu tespit edilirken, diğeri bir paye kaidesi olduğu görülmektedir. Sütunların genellikle Kozak Taşı olduğu da fark edilmiştir.

Şahinler üzerinden ulaşılan ve bu köyden fazla uzak olmayan Ağacık Köyü de ana nitelikleri itibarıyla Şahinler, Hisarköy, Pelitköy ve Taylıeli'nin oluşturduğu arkeolojik bütünlüğe, bazı diğer köylerle birlikte dahil olmaktadır. Ağacık Köyü çevresinde ya-

pılan çalışma esnasında Çamkırı mevkiindeki değirmen taşı yapımı için kullanılmış bir taş ocağı ile birlikte 2002 yılı kışında biri Koloni Dönemi İspanyol parası olan bronz sikke ile birlikte Orta ve Geç Bizans Dönemi sikkelerinde oluşan ve Balıkesir Müzesi Müdürlüğü'nce korumaya alınan bronz sikke buluntusunun geldiği Tuzlak mevkii, Dedeba-yırı mıntıkası gibi yerlerle birlikte köy mezarlığı ziyaret edilmiş olup, köy içindeki iki bu-luntuyla birlikte Ağacık Köyü'nden Yunuslar Köyü'ne giden yolun solunda yer alan ve Ağacık'ın 1,5 km. güneydoğusunda bulunan Bahçeçeşmeler veya Bağçeşmeler mevki-inde Prehistorik ve Protohistorik keramik buluntuları veren önemli bir arkeolojik alan tespit edilmiştir.

19. yüzyıl başına ait mezar taşlarının görüldüğü mezarlık çevresinde, özellikle mezarlığın karşısına gelen alanda, yol kenarında yer alan, sütun gibi bazı şipoli malzeme-ye rastlanmıştır. Ayrıca, Ağacık Köyü meydanında bir köşede duran mermer falik taş ile meydanın gerisinde yer alan kahvelerin arkasında duran hayli aşınmış Erken Bizans süreci ile ilintili olması gereken kompozit sütun başlığı dikkat çekici arkeolojik verilerdir.

Ağacık Köyü ile Yunuslar Köyü arasında bulunan Bahçeçeşmeler veya Bağçeş-meier (Resim: 5) mevkii özel şahıslara ait bir zeytinlik ve çiftlik arazisi içinde yer almak-tadır. Ağacık'tan Yunuslar'a giden yoldan 1 km. kadar içeride ve yolun kuzey-kuzeydo-ğu yönünde yer alan yerleşme alanı, su kalitesi çok iyi olmayan bir kaynak ile, Karınca Çayı'nın kolu olduğu anlaşılan bir akarsuyun teşkil ettiği vadinin kuzey ve güneyine ge-len yamaçlar üzerinde yer almaktadır. Eski bir çiftlik binası ve havuzun kalıntıları etra-fında yoğunlaşan kısımda Prehistorik ve Protohistorik nitelikli keramikler yer alırken, kuzey tarafta yoğun olarak Roma Devri keramiklerine rastlanmıştır. Çiftlik ve zeytinlik faaliyetleri nedeniyle önemli tahribatlara uğramasına rağmen, bu oldukça geniş bir ala-na yayılan yerleşim sahası içinde taş duvar ve temel izleri yanında, yoğun defineci fa-liyetiyle açığa çıkarılmış, kenarında taş oluğu fark edilen, taş kaplamalı bir şosenin de varlığı gözlemlenmiştir. Bu şose harap çiftlik binalarının batı ve kuzeybatısına gelen ve seviyece daha alçak olan kısımda görülmüş olup aşağıdaki kuru akarsu yatağı ve ar-dındaki yerleşim alanına doğru gitmektedir. Yoğun pithos, taban ve çatı kiremiti parça-larıyla birlikte mezar tuğlası parçaları da gösteren yüzey buluntuları arasında, bileme taşı, öğütme taşı parçaları gibi buluntulara da rastlanmaktadır. Akarsuyun güneyinde kalan yamaçlarda yer alan pithos parçaları oldukça erken süreçlere işaret eder gibi olup özellikle az sayıda teşhis edilen Erken Bronz Çağı keramik buluntularıyla, daha çok parlak açkılı, dik karineli Geç Bronz Çağı keramik buluntularıyla denkleşmektedir.

Bu Bronz Çağı buluntuları içinde Troya VI-VII olarak bilinen gri ve kırmızı astar-lı keramiklerin de ilginç örnekleri yer almaktadır. Bu yerleşme yüzeyinde Bronz Çağı keramik buluntuları yanında siyah, kaba hamurlu Erken Demir Çağı keramiklerine de rastlanmıştır. Bunlar dışında, Roma Devri keramik buluntular çok yoğun bir biçimde yü-zeyde yer almaktadır.

Erken Bronz Çağı burada sınırlı örneklerle temsil edilirken, Geç Bronz Çağı ör-neklerle bu bölge için tipik olan Balkanlarla bağıntılı parlak açkılı kırmızı, kahverengi, siyah ve gri minyan keramikler tipinde olup, sepet formların önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. İlginç olan husus Edremit İlçesi sınırları içinde Mandıra Tepe, Gömeç İl-çesi sınırları içinde Kızçiftlik, Ayvalık sınırları içinde Körtükaya veya Köftekiye ve Es-kikaynak Nekropolü ile Burhaniye sınırları içinde kalan bir diğer prehistorik yerleşme olan Uyücek Tepe ve çok az örneği Ören'de Bergaz Tepe çevresi gibi alanlarda karşı-laşılan tipte Geç Bronz Çağı keramiklerin bu kadar iç kesimde yer alan bir yerleşmede ortaya çıkmasıdır. Benzerleri daha çok denize ve akarsulara yakın mahallerde bulunan ve Bakırçay çevresinde, Kuzey Batı Anadolu ve Trakya'nın bazı kesimlerinde kendisini gösteren bu veya benzeri keramiklerin bölgenin Bronz Çağı ve özellikle de Geç Bronz Çağı için tipik olan tüm özellikleriyle temsil edilmesi, yerleşmenin kıyısında yer aldığı akarsuyun denize ulaşan konumu kadar, bölgedeki maden yataklarıyla da ilişkili olma-lıdır. Bu yerleşme daha çok kıyıda olduğunu gözlemlediğimiz ve bu bölge için tek tipte bir materyal kültür bütünlüğü sergileyen Geç Bronz Çağı kültürünün iç kesimlere doğ-ru ilerlemiş olduğunu da göstermektedir. Bu yerleşmenin bölgenin Bronz Çağı yerleş-

me stratejilerini anlamak açısından öneminin büyük olduğu fark edilmekte olup bu alandaki yerleşmeleri daha da erken tarihlere götürebilecek obsidiyen parçalarının da yüzeyde yoğun olarak bulunması çok dikkat çekicidir. Bu noktada, yerleşim alanı ortasında kalan su kaynağının hemen yanında bu gün yoğun olarak böğürtlenler ve sarmaşıklarla kaplanmış ve üstü çökmüş bir kaya oyuğunun da yer alması dikkate şayandır.

Yunuslar Köyü çevresinde Ören Tepe'de yapılan çalışmada bazı duvar izlerine rastlanmışsa da bunların niteliğine açıklık getirecek her hangi bir veriye rastlanmamış olması sebebiyle şu anda bir şey söylemek zordur. Bu bölgede yer alan bir başka yerleşim alanı olarak teşhis edilen Dam Tepe, Yunuslar ve Yabancılar köyleri arasında olup, Yabancılar'ın yaklaşık 3 km. batısına düşen ve kuzeye bakan bir yamaç ve bunun gerisindeki tepe üzerinde bulunan bir yerleşim ve buna bağlı nekropol alanı olarak teşhis edilmiştir. Genel niteliği itibarıyla Taylileli, Şahinler, Ağacık, Yunuslar, Hisarköy, Tahtacı gibi köyler çevresinde şekillenen, Geç Roma süreciyle onu takip eden Bizans yerleşim stratejisinin parçası olduğu görülen bu yerleşme yamacın altında yer alırken, nekropolünün de daha yukarda olduğu görülmektedir. Yüzeyde yoğun olarak mezar ve yapı tuğlalarına rastlanmaktadır. Geç Roma ve Bizans keramik parçaları da yüzeyde yoğun olarak yer almaktadır. Şist tipi taş kapaklı ve taş levhalarla oluşturulmuş mezarların yer aldığı nekropol alanı, yoğun defineci faaliyeti sonucunda önemli ölçüde hasar görmüştür.

Dam Tepe ile karşı karşıya olan Tahtacı Köyü arkeolojik açıdan önemli bir potansiyele sahip olduğu izlenimi vermekte olup ilk aşamada köyün kuzeyinde ve Karınca Deresi kenarında yer alan Celebağ Değirmeni olarak bilinen terkedilmiş değirmen harabesi arkasındaki geniş bir alana yayılan tepe üzerinde, gri mat keramik parçaları yanında Roma Devri keramiklerine rastlanmıştır. Tahkimatlı bir yerleşme olabileceği izlenimini veren bu yükseltinin üzerinde yer alan geniş düzlüklerde duvar izleri ve setler şeklinde teşkilatlanmış bir arazi düzeni teşhis edilmektedir. Bu alanda gözlenen keramik buluntuları arasında yer alan bir Roma Devri keramiği özellikle dikkat çekicidir. Roma Devri keramiği olmasına rağmen ana form teşekkülüyle sepet formlu olduğunu gösteren şekillenışı, özellikle Bronz Çağı ve belki de daha erken süreçlerden itibaren bu bölgede üretilen keramik formlarında bir süreklilik olduğunu ve dolayısıyla da, burada tüm dış etkenlere ve etkilere rağmen sabit kalmış, geleneklerine ve üretim ilişkilerine sıkı sıkıya bağlı insan gruplarının mevcudiyetini göstermektedir.

Hisarköy çevresinde sürdürülen araştırmaların 2002 yılı aşamasında, ilgi çekici yeni bir kaya oyma anıta daha rastlanmıştır. Hisarköy'den Şahinler'e giden yolun doğu yönünde yer alan ve ilk bakışta doğal olduğu izlenimini veren kaya oluşumunun kuzeydoğu ucunda ve Hisarköy'e bitişik Asartepi üzerindeki kaya sunağını doğrudan gören bir konumda yer alan bu kaya oyma kompleksin alt kısmında bir mağara görülürken, bu mağaranın üstünde ana kayadan oyularak bir mekân teşkil edilmiş olduğu görülmüştür. Kuzey-kuzeydoğu yönüne doğru, dışarı açılan bu mekânın diğer üç tarafı kayadan oyulmuş duvarlarla çevrelenmiştir. Özellikle güney duvarında tahribatlar nedeniyle güçlüklerle fark edilen düzenlemelere paralel sekiler, setler ve özel düzenlemelerle birlikte kaya içine açılmış kanallara sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca bu kesimde kayaya oyulmuş, bir örtüyü taşıması veya başka bir amaç için kullanılmış olması muhtemel ahşap bir kazık için açılmış bir çukur yer almaktadır. Mağaranın duvarlarının bir bölümünü de oluşturan bu kaya oyma düzenlemenin doğusundaki kaya bölümünün kayadan kopmuş ve kısmen çöktüğü görülmektedir. Bu alanın hemen üstünde, kuzeybatısına gelen kısımda ana kayanın üstünde bir başka düzenleme yer almakta olup doğuya bakan konumda bir altar ve küçük haznelerden oluşan düzenlemenin izlerine rastlanmaktadır.

Pelitköy'de, daha önce ulaşılamayan Kılıçkaya çevresinde çalışılmış ve son derece stratejik bir konumda bulunan bu kaya oluşumunda bazı kovuklar, kuyular ve kademeli oluşumlara rastlanmışsa da, hiçbir arkeolojik veri ortaya koymayan bu kayalık alanın niteliği hakkında şu anda herhangi bir yorum yapmak imkânsızdır. Pelitköy çevresinde yer alan Horozu, Kızlaroynağı ve Kümbet gibi alanlarda daha yeni dönemlerin

İskân izlerine rastlanmıştır. Pelitköy çevresinde rastlanan ilginç oluşumlardan biri Çamlıktepe (Resim: 6) üzerinde, çok yeni tarihlerde kullanıma geçtiği anlaşılan ilginç bir kültür merkezinde ortaya konmuş olup kutsal bir mahal olarak günümüzde de kullanılan bu alan, eski dağ ve kaya kütleri ve tüm bağıntılı inanç öğelerinin hâlâ ne kadar canlı olduğunu ortaya koymaktadır. Türkmenler tarafından önemle hürmet gören bu mahal, Orta Asya kökenli gelenekler ile bölgenin kendi eski geleneklerinin tam bir örtüşümü olarak karşımızda durmakta ve geçmişin kaya anıtları ve gömü gelenekleri arasındaki ilişkiyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Çünkü Türkmen mezarlığı da, eski kaya anıtları çevresinde yer alan gömü alanları gibi bu kutsal tepenin eteğinde, kuzeydoğu yönünde bulunmaktadır. Bölgede kutsal kabul edilen bir diğer tepe olan Dede Tepe de bu tepenin güneybatısında yer almakta olup zirveden ilginç bir görüntü vermektedir. Günümüz düzenlemesi itibarıyla çok basit bir oluşum gösteren kutsal alan, batı yönüne dönük olarak teşkil edilmiş ve üst üste yığılmış taşlardan oluşmuş bir daire biçimindedir. Günümüzde beyaz kireçli olan bu taş halkanın içine giriş güneydoğudan olmaktadır. Bu girişin hemen yanında bez bağlanan bir çalı yer almaktadır. Batı tarafında yer alan küçük bir girinti içinde de adak için yakılan mumların kalıntıları bulunmaktadır. Tüm Edremit Körfezi'ne hakim olan bu tepe ve üzerindeki kutsal mahal ilgi çekici özellikleriyle geçmişe ışık tutacak önemli bir kaynak teşkil edebilecek durumdadır.

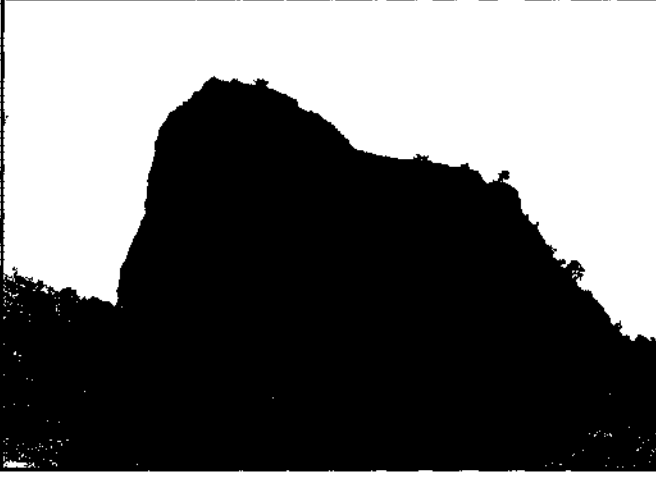
Burhaniye İlçesi sınırları içinde kaya kütleriyle bağıntılı kültür kompleksleri arasında ilçe merkezine bağlı Ören yerleşmesinin kuzeydoğusunda yer alan Yılanlı Tepe (Resim: 7), tüm tahribatlara rağmen arkeolojik önemini korumuş ilginç bir kültür merkezi olarak dikkat çekmektedir. Önemli bir defineci faaliyetinin yürütülmekte olduğu kayalık bir yükselti olan Yılanlı Tepe'nin doğu-güneydoğu tarafına bakan yüzü üzerinde yer alan kayaya oyma üç dikdörtgen haznenin yer aldığı kesimin hemen altında, çeşitli kayalarla düzenlemeleri gösteren bir set altında, tamamen doğu-güneydoğuya bakan tarafı dışarı açılan, diğer kesimleri ise kayadan oyma duvarlar teşkil eden bir bölüme rastlanmaktadır. Tüm yüzeyinde Roma keramik parçaları bulunan Yılanlı Tepe'nin kaya düzenlemeleri gösteren kesiminde pişmiş toprak kandil parçalarına rastlanması da ilgi çekicidir.

Burhaniye İlçesi sınırları içinde yapılan yüzey araştırma çalışmalarının 2002 yılı kapsamında daha önce ziyaret edilmeden kalan yerlerden olan Börezli Köyü'nün eski mezarlığında çok sayıda Roma Devri mimari parçaları ve sütunlar yanında ilgi çekici dörtgen altarlara da rastlanmıştır. Mezar içindeki malzemeler dışında mezarlık duvarlarında da kabartmalı ve sade şipoli buluntuların mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Börezli mezarlığında bulunan bu taşınması çok güç olan büyük boyutlardaki mimari elemanların varlığı ve bunlarla bağıntılı altarlara da yer alması, Taylileli Köyü'nde olduğu gibi mezarlık alanının gömü için kullanımı öncesinde muhtemelen kültürel nitelikte-eski bir yapıya ev sahipliği yapmış olabileceğini akla getirmektedir. Buna benzer bir durumla, Burhaniye'nin diğer köylerinden farklı bir doğal ortam oluşturan Çoruk Ovası içinde yer alan Çoruk Köyü Mezarlığı'nda da rastlanmaktadır. Bir yol tarafından ikiye ayrılmış olan ve 18. yüzyıl başlarına giden Osmanlı mezar taşlarının da bulunduğu mezarlık alanının her iki kısmında da Geç Roma ve Bizans Devri ile ilintili, değişik boyutlarda sütunlar yanında, payeler, lentolar, arşitrav parçaları (Resim: 8), kaplama ve taban tuğlaları ve diğer mimari elemanların (Resim: 9) bulunması ilginçtir. Taşınması hayli güç mimari elemanlar ve sütunların varlığı, Taylileli ve Börezli örneğinde olduğu gibi bu mezarlık alanı veya yakın çevresinde erken bir yerleşme ya da bina veya bina topluluğunun mevcut olabilme ihtimalini akla getirmektedir. Mezarlık çevresinde Roma ve Bizans Dönemi ile ilintili lahit parçalarının da teşhis edilmesi önemlidir. Ayrıca, Çoruk Köyü içinde de oldukça yoğun olarak şipoli parçalara rastlanması bu bölgedeki yerleşim alanları ve mimari oluşumların boyutları ve yoğunluğu açısından önem taşımaktadır.

2002 yüzey araştırması esnasında ziyaret edilen ve Burhaniye İlçesi sınırları dışında kalan tek arkeolojik alan olan Şıvga (Resim: 10), Havran İlçesi, Sarnıç Köyü'nün batı tarafında yer alan yüksek bir tepe olup Edremit ve Burhaniye ovalarını uzaktan kontrol eden en doğudaki noktayı teşkil etmektedir. Ayrıca bu tepenin her iki ovanın

ulaşım ve iletişim dinamiklerinin kontrolünde önemli bir işlevi olduğu gözden kaçmamaktadır. şıvga, her şeyden önce ağır tahkimatlı bir yerleşme ve kale olarak karşımıza çıkmaktadır. Rahatlıkla güneydoğu yamaçlarından zirvesine ulaşılabilen bu tepenin değişik seviyelerinde kiklop duvarlara rastlanmaktadır. Bu duvarlar bize değişik seviyelerle biçimlenmiş bir tahkimat ve yerleşme stratejisi gösteren birkaç kat kiklop duvarla çevrili bir yerleşmenin varlığını göstermektedir. Bu kademeli yükseltiler gerisinde bulunan zirve, oval biçimiyle, batı-doğu doğrultusunda yer alan bir düzlem teşkil etmekte olup bu zirve düzleminde 6-7 m. çap ve 10-15 m. derinlik gösteren şu anda üstü açık bir sarnıç ile birlikte, bu sarnıcin yanı başında sarnıç olması muhtemel kapalı iki mekân ile kayaya oyulmuş değişik düzenlemeler bulunması, yerleşmenin boyutları hakkında bilgi verebilecek niteliktedir. Zirve düzleminde yoğun biçimde bulunan tuğla ve kiremit kalıntıları yanında mezar tuğlalarının da yer alması ilgi çekicidir. Zirve çevresinde de bir savunma duvarının izleri fark edilmekte olup, zirvenin güneydoğu tarafında önemli ölçüde tahribata uğramış kaya oyularak oluşturulmuş ve batı duvarında dikdörtgen bir niş bulunan oluşumun tespiti ilginç bir nitelik kazanmaktadır.

Baraj çalışmalarına sahne olan Havran Çayı'nın baraj inşaatına sahne olan kesiminin yukarısında ve baraj çalışmaları nedeniyle araştırma olanağı bulunamayan İnönü Mağaraları'nın karşısında yer alan şıvga'nın zirve kesimi altına gelen alt setinde ve aşağıdaki Havran Çayı'na yukarıdan bakan ve mağaralarla karşı karşıya olan kuzeybatı ucunda günümüzde zorlukla seçilen bir kaya düzenlemesiyle batıya bakan bir kült alanı veya kaya sunağı oluşumu teşhis edilmektedir. Bu kültistik niteliği aşıkar alan çevresinde gömülerle ilintili buluntular yer alması da ilgi çekicidir. şıvga üstünde yapılan yüzey araştırmasında önemli miktarda siyah kaba dolgulu Demir Çağı keramikleri yanında, az miktarda gri mat Aeolik keramik ve yoğun miktarda kırmızı hamurlu siyah astarlı Klâsik Dönem keramiğiyle, önemli miktarda Hellenistik ve Roma keramiğine rastlanması şıvga'nın uzun bir zaman süresince iskân edildiğini kanıtlamakta olup burada Bizans malzemesine rastlanmaması, bu yerleşmenin Ortaçağ sürecinde önemini kaybettiğini gösterir gibidir.

Resim 1 : Karadere Köyü, Bören Yaylası, Asarkaya, doğu-kuzeydoğudan

Resim 2 : Burhaniye Kırtikköyü, Balıktaş, batıdan

Resim 3 : Burhaniye Taylıeli Köyü, Duvankaya, güneybatıdan

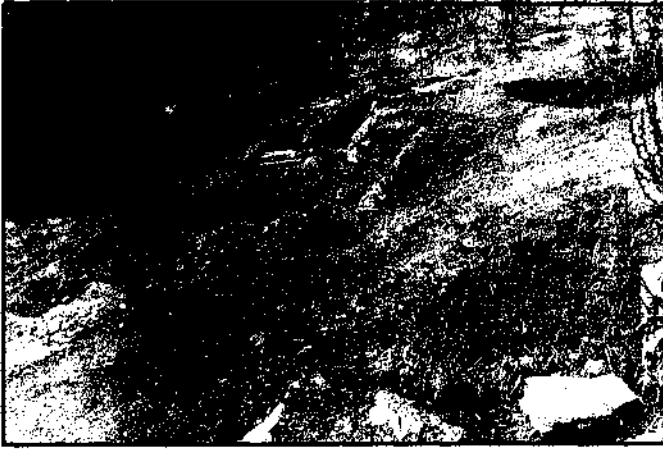
**Resim 4 : Burhaniye Taylıeli
Köyü mezarlığı, Tay-
baba Türbesi**

**Resim 5 : Burhaniye Ağacık,
Yumular köyleri ara-
sı, Bağçeşmeler**

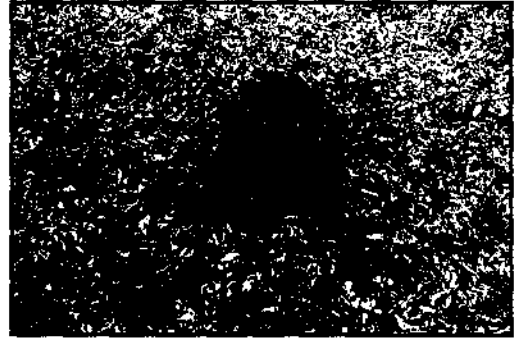
**Resim 6 : Pelitköy Çamlıktepe
üstündeki halen kul-
lanılan kült merkezi**

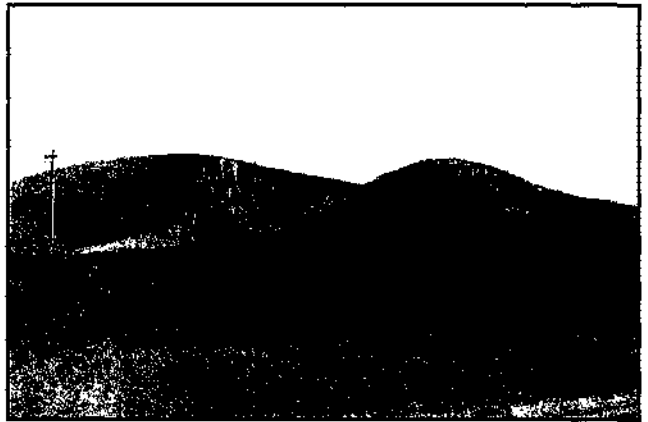
Resim 7 : Burhaniye , Ören, Yılanlı Tepe kaya oluşumları

Resim 8 : Burhaniye, Çoruk Köyü, Çoruk Mezarlığı, arşitrav parçası

Resim 9 : Burhaniye, Çoruk Köyü, Çoruk Mezarlığı, mimari parça

Resim 10 : Havran, Sarnıç Köyü, Şıvga (sağdaki tepe)

KONYA-KARAMAN BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2002

Hasan BAHAR*

1994 yılından bu yana Konya-Karaman kesiminde sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarına bu yıl da devam ettik. Bu yıl ekibimizde Araş. Gör. Dr. Özdemir Koçak, doktora öğrencisi Ömer Yılmaz, yüksek lisans öğrencimiz Hatice Gül Küçükbezci yer aldı. Özverili çalışmalarından dolayı kendilerine teşekkür ederim. Bu çalışmalarımız, fakültemiz bünyesindeki bir laboratuvar ortamında değerlendirilmiştir. Burada, malzemelerimizin envanter ve çizimleri yapılmış ve bütün bu çalışmalar bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Malzemeler üzerindeki bu çalışmalarda emekleri geçen Arkeolog Mustafa Bilgin, Arkeolog Murat Tekin ve Yerleşim Slambekov'a teşekkür ederim.

KONYA YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2002 (Harita)

Çalışmamızın ilk bölümünde Konya merkez ilçelerinden Meram ve Karatay'da yer alan höyüklerden Meram İlçesi'ne bağlı Yaylapınar semtinde Evdreşe Höyük; Alakova semtinde Alakova Höyük, Çomaklı Höyük ve Boruktolu Höyük; Karatay İlçesi'nin Karaarslan semtinde Tekintaş Höyük, Üzümlü Höyük, Saraçoğlu semtinde Saraçoğlu, İşgalaman semtinde Çingen Höyük ziyaret edildi. Çalışmamız diğer günlerde Selçuklu, Çumra, Hadim, Bozkır, Kadınhanı, Seydişehir ve Sarayönü ilçelerindeki höyük ve antik yerleşmelerde sürdürülmüştür. Daha sonraki günlerde ise Meram, Çumra, Hadim, Bozkır ve Sarayönü ilçelerinde çalıştık. Konya'nın yanı sıra Karaman il sınırları içinde de çalışmalar devam ettirilmiştir. Araştırılan yerleşmeler şunlardır:

Meram İlçesi Yerleşmeleri

Alakova Höyük: Konya-Karaman modern karayolu ve demir yolunun 2-5 km. batısına paralel bir hat üzerinde, Konya merkezden itibaren Evdreşe (Yaylapınar), Alakova, Çomaklı, Boruktolu (Sivrice), Çarıklar höyükleri uzanmaktadır. Bu höyüklerin bir kısmı çeşitli zamanlarda bilim adamları ve tarafımızdan görülmüştür. Ancak höyüklerin isimleri ve bulundukları yer konusunda şimdiye kadar yapılan yayınlarda karışık bilgiler verilmiştir. Bunlardan biri de Yaylapınar Höyük olup bazı kaynaklarda Evdreşe Höyük olarak verilmiştir (Çizim 1: 1). Bu yerleşme Konya'nın doğusunda Meram İlçesi'nin Alakova semtinde yer almaktadır. Boyutları 100x100x10 m.dir.

Mahalle sakinleri tarafından verilen bilgiye göre burada bulunan Alakova Hanı yakın tarihlerde (10-15 yıl arası) yıkılarak yerine cami yapılmıştır. Höyük üzerinden Konya-Kavak yolu geçmektedir. Höyüğün kuzeyinde cami yapımı ve burada bulunan ev ve ona ait ağıl nedeniyle tahribat olmuştur.

* Doç. Dr. Hasan BAHAR, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Kampüs-Konya/TÜRKİYE

Çomaklı Höyük: Meram İlçesi, Çomaklı Köyü'nün 1,5 km. batısında yer alan bu höyük, Konya-Çumra arasında yer alan önemli höyüklerden biridir. 750x400x40 m. boyutlarındadır. Daha önce J. Mellaart ve S. Güneri gibi araştırmacılar tarafından da üzerinde durulan höyük, Neolitik Çağ'dan Antik Çağa kadar yerleşmeye sahne olmuştur. Burada, özellikle Konya Ovası'nın M.Ö. II. binyıl tarihine ışık tutacak keramikler saptanmıştır (Çizim 1: 4-5). Bu höyüğün doğu ve güneydoğu köşesinde iş makineleri ile açılmış 200x100 m.lik teraslardan oluşan tarım alanları bulunmaktadır. Burada halen tahribat sürmektedir.

Boyalı Höyüğü: Konya'nın 20 km. güneyindeki Boyalı Köyü'nün 1 km. doğusunda yer alır ve 100x75x7 m. boyutlarındadır. Burada, ilk Tunç Çağı'ndan (İTÇ) Antik Çağa kadar farklı dönemlerde yerleşmeye işaret edecek keramik parçaları tespit edilmiştir. Burası, tarım alanları içinde bulunmamasından dolayı kısmen korunmuştur. Ancak yine de höyüğün kuzey eteğinde küçük defnedi çukurları bulunmaktadır.

Evdreşe (Yaylapınar): 100x100x10 m. boyutlarında, Yaylapınar-Evdreşe arasında yer alan bu höyükten de toprak alımı nedeniyle tahribatlar olmaktadır. 1990'lı yıllarda da höyüğün batısına bir ev yapılmış ve bu kesim tahrip edilmiştir. Prehistorik çağlar ve M.Ö. II. binyıl için önemli bir höyüktür.

Karatay İlçesi Yerleşimleri

Saraçoğlu Höyük: Karatay İlçesi, Saraçoğlu semtinde yer almaktadır. Konya-Karaman karayolunun 500 m. doğusunda, modern yerleşim alanı içinde yer alan höyük 100x75x7 m. boyutlarındadır. İTÇ'dan Bizans Dönemine kadar farklı dönemlerde yerleşmeyi yansıtan höyüğün kuzey ve doğu yönünde tahribatlar bulunmaktadır. Özellikle son yıllarda yapılan ağaçlandırma çalışması ve bu ağaçları sulamak için yapılan arklardan dolayı tahribat görmektedir.

Üzümcü Höyük: Karaarslan ile Saraçoğlu arasında yer alan höyüğün boyutları 100x150x10 m.dir. Tarım alanı açma nedeniyle höyüğün kuzeybatı ve doğu yönünde tahribatlar bulunmaktadır.

Tekintaş Höyük: Taşrakaraarslan'da yer alan höyüğü geçmiş yıllarda da ziyaret etmiştik. Höyük, Konya-Karaman karayolunun 500 m. doğusunda yer almaktadır. Burada, İTÇ'dan Bizans Dönemine kadar yerleşme görülmektedir.

Karaarslan Höyük: Karaarslan semtinde yer alır. Önceki yıllarda üzerinde durduğumuz höyükte tahribat yoğunudur.

İşgalaman Höyük: Karatay İlçesi, İşgalaman Mahallesi'nde, Tekel Depoları'nın batı avlusu içinde, beton bir duvarla korunan höyük oldukça fazla tahribat görmüş durumdaydı, ancak son yıllarda beton duvarların koruması sonucunda tahribat durmuştur. Fakat daha önceki yıllarda özellikle, höyüğün doğu kesiminden alınan büyük kesit nedeniyle bu yönde büyük bir yarılma görülmektedir.

Yarma-Kıyan Höyük: Karatay İlçesi Yarma Kasabası'nın 2 km. doğusunda, Konya-Karaman karayolunun 500 m. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Doğü-batı yönünde 350 m. kadar uzanan yerleşme 2 tepelikten meydana gelir. Batıdaki 150 m. çapında ve 15 m. yüksekliğindedir. Doğuda bulunan ise 5 m. kadar yüksekliktedir. Burada köylülerin yatır olarak nitelediği 7.35 m.lik yaklaşık kare plânlı, 1.5 m. yüksekliğinde bir mezar yapısı vardır. İki höyük arasında tarihî bir su kuyusu bulunmaktadır. Höyüklerin üzerinde traktör yolları bulunmakta, batı eteklerinde ziraat yapılmaktadır.

Baraka Höyük: Konya-Karapınar karayolu Ovakavağı yol ayrımının batısında yer almaktadır. 100x100x10 m.dir. Burada bulunan Çarşamba sulama kanalının uzantısı üzerinde eskiden yer alan bir regülatörden dolayı halk buraya "Baraka" adını vermektedir. Şu anda böyle bir regülatör yoktur, ancak höyüğün batı kesiminde bu sisteme ait yapı izleri bulunmaktadır. Ayrıca höyüğün doğu tarafından araçların rahat ulaşabilmesi için yükseltiler halinde yollar yapılmıştır. Höyükte M.Ö. II. binyıldan Bizans Dönemine kadar yerleşmeyi yansıtan keramik parçaları tespit edilmiştir.

Çingen Höyük: Ovakavağı'nın 2 km. kuzeyinde yer alan höyük 150x150x15 m. boyutlarındadır. Çevresinde ziraat yapılan höyüğün özellikle batı kesiminde tarla açmak amacıyla yapılmış tahribat görülmektedir.

Hayiroğlu-Karhane Höyük

Karatay İlçesi'ne bağlı Hayiroğlu Kasabası, höyükler bakımından zengin bir bölgedir. Çalışmalarımıza kasabanın 3 km. güneydoğusunda bulunan ve bilim dünyası tarafından tanınan Karhane Höyük'ten başladık. Höyük oldukça fazla tahribat görmesine rağmen Konya Ovası'nın en büyük höyüklerinden biridir (Çizim 2: 1-2). Kasabalıların verdiği bilgilere göre Köy Hizmetleri'nin toprak birleştirme çalışmaları sırasında bu höyük ile Çatalhöyük, Karhane, Turhalı ve Boncuklu höyüklerde büyük çaplı tahripatlar olmuştur. Çatalhöyük'ün yaklaşık yarısı bu şekilde ziraat alanı açmak için dağıtılmıştır.

Çatalhöyük: Hayiroğlu Kasabası'nın 2 km. kuzeyinde yer alır. 500x400x5 m. boyutlarındadır ve doğu ve batı olmak üzere iki höyükten meydana gelmektedir. Höyüğün kuzey ve güneyi tarla açmak için tesviye edilmiştir. Doğu kesimi Roma-Bizans Döneminde mezarlık alanı olarak kullanılmış batı kesimi ise M.Ö. II. binyıldan itibaren yerleşime sahne olmuştur. Batı Höyük üzerinde ise saman nodaları (yığınları-tınaz) bulunmaktadır. Hayiroğlu Koca Höyük, Abtitolu-Domuzboğazlıyan Höyük (Çizim 3: 1-5) ve Karaman Alaçatı-Canhasan höyüklerde de bu tür nodalar vardır.

Boncuklu Höyük: Hayiroğlu Kasabası'nın doğu girişinde, 75x60x4 m. boyutlarında küçük bir höyüktür. Bu höyük özellikle Neolitik Çağ bakımından önemlidir. Ancak üzerinden yol geçmekte, toprak alınmakta ve çevresi tarla açma nedeniyle tahrip edilmektedir.

Turfalı Höyük: Hayiroğlu Kasabası'nın 3 km. kuzeyinde, 150x150x5 m. boyutlarında bir höyüktür. Doğusundan geçirilen bir kanal höyüğü tahrip etmiştir. Ayrıca höyüğün tepesinde iri çaplı defineci çukurları bulunmaktadır. Bu çukurlardan Geç Roma Dönemi mezar örtü kiremitleri ve iskelet parçaları çıkarılmıştır.

Kocayüğü: Hayiroğlu Kasabası Belediye Binası'nın 500 m. kuzeyinde, ve kasabanın batısında yer alan höyüğün boyutu 100x100x10 m. dir. Bu höyükten de saman nodalarını örtmek ya da evlerin sıvası ve örtüsü için toprak alınmaktadır.

Karacayüğü: Kasabanın 5 km. doğusunda yer almaktadır.

Bilceli Höyük: Kasabanın 6 km. batısındadır. Bu yıl süremiz bu kesimdeki höyükleri araştırmaya yetmediğinden önümüzdeki yıllarda daha detaylı bir çalışma yapmayı planlamaktayız.

Çumra Yerleşmeleri

Alibeyhöyüğü: Bu yıl Çumra İlçesi çevresinde de çalışmalar yürüttük. Bu çalışmalar Çarşamba havzasında gerçekleştirildi. Çalışmalara ilk olarak, daha önceki yıllarda J. Mellaart, S. Güneri ve tarafımızdan bilinen Alibeyhöyüğü'nden başladık (Resim: 4). Höyük çeşitli dönemlerde yerleşime sahne olmakla birlikte M.Ö. II. binyıl için önemli bir yerleşimdir (Çizim 4: 5-6). Yaklaşık 500x400x30 m. boyutlarındadır. Batıdaki 1/5'lik kesimi mezar, orta bölümü de yeşil alan olarak değerlendirilmiş; büyüyen ağaçlar höyüğe zarar vermiştir. Höyüğü kuzey ve güney-kuzey yönünde kesen iki yol; tepedeki özellikle güney kesimde yoğunlaşan yerleşimler, höyüğe dönüşü olmayan kayıplar vermektedir.

Timraş Höyük: Timraş Köyü, yeni adı ile Gökhöyük, Çarşamba Vadisi'nin doğu kesiminde, Konya-Karaman yolunun 500 m. batısında yer almaktadır (Resim: 1; Çizim 3: 6). Höyüğün boyutları 100x100x15 m.dir. Kuzey eteğindeki 100x200x200 cm.lik bir direk çukurundan başka bir tahribatın olduğu söylenemez; ancak höyüğün güney eteklerine konutların yapıldığı görülmektedir.

Kısıkyayla Höyük: Gökhöyük'ün 6 km. güneybatısında, Çarşamba Kanalı'nın batı kenarında, Alibeyhöyüğü'nün Kısıkyayla yaylasında yer alır (Resim: 2). Çarşamba üzerinde bulunan regülatörden dolayı bu mevkiye halk "Kısıkyayla Barakası" adını da vermektedir. 100x150x10 m. boyutlarında olan höyüğün güney eteklerinde yayla evleri bulunur. 500 m. kuzeyinde, 100 m. yüksekliğe ulaşan kayalık tepenin bulunması höyüğün gözden uzak tuttuğu için buraya kısık adı verilmiştir. Son günlerde definecilerin açtığı çukurlara rastlanmaktadır. Höyüğün güney kesiminden de birkaç yıl önce toprak alındığına dair izler vardır.

Balcıkhisar Höyük: Kısıkyayla'nın 3 km. güneybatıdaki Balcıkhisar Kasabası içinde yer almaktadır. Balcıkhisar'ın batısında modern mezarlık duvarı ile çevrili höyük, 100x100x8 m. boyutlarındadır. Burada büyük bir tahribat izi görülmemektedir.

Alkaran Höyük: Alkaran Höyük Yenisu Kasabası'nın (eski Alkaran) 1 km. doğusunda, Çarşamba Vadisi'nin güney yamacında yer alır (Resim: 3). Prehistorik Çağ için önemli keramik parçaları bulunan höyüğün boyutu 500x300x25 m.dir. Fazla tahribat görmemekle birlikte, birkaç yıl önce kuzey eteğinden toprak alındığı, derin açmalardan anlaşılmaktadır (Resim: 6; Çizim 1: 2-3).

Dineksaray Höyük: Konya Bozkır, Hadim karayolunun 60 kilometresindedir. Höyük 100x100x15 m. boyutlarındadır. Güney kesiminden toprak yol geçirilmiş ancak, asıl tahribata, kuzey kesimindeki evlere, ağıl ve bahçe yapmak için açılan derin açmalar neden olmuştur. Çarşamba kıyısında Toroslar ile Konya Ovası'nın kesiştiği antik İsaoria ile Lykaonia arasında yer alan höyükte Antik Dönem keramik parçaları yer almaktadır. M.Ö. II. binyıl için de önemli bir yerleşmedir. Yerleşmenin kuzeyinde ilerleyen tahribatın önlenmesi gerekmektedir.

Çicek Höyük: Konya, Bozkır-Hadim karayolunun 70 kilometresinde, Çiçekköy (eski Cicek) modern yerleşmesinin 200 m. güneyinde, doğal bir tepe üzerinde yer alan höyük 200x75x30 m. boyutlarındadır. Prehistorik çağlardan Antik Çağa kadar yerleşim görülmektedir. Cicek yerleşmesinde Son Tunç ve Orta Demir Çağı, malzeme yönünden en yoğun buluntuyu veren dönemlerdir. Özellikle, yerleşmedeki boyalı Demir Çağı buluntuları, bu dönem çalışmalarımızın en verimli buluntuları olmuştur (Resim: 8, 10; Çizim 4: 1-4). Yerleşmenin kuzeydoğu eteğinde birkaç defineci çukuru görülmekle birlikte, ovadaki diğer höyüklere oranla tahribat azdır.

Sarayönü Yerleşmeleri

Bağlar Höyük: Sarayönü İlçesi'nin 2 km. güneybatısında, Bağlar mevkiinde yer alan höyük, tarafımızdan daha önceki yıllarda ziyaret edilmişti. Bu yıl ziyaretimizde höyüğün tepesinde 2 m. çapında, 10 m. derinliğinde büyük bir defineci çukuru ve onun yakınında daha az derinlikte ikinci bir çukurun açıldığını tespit ettik.

Bu yıl yine Sarayönü çevresinde, daha önceki yıllarda ziyaret ettiğimiz Konar, Gözlü, Özkent ve Başhöyük yerleşmeleri ziyaret edilmiştir. Sevindirici olanı, yukarıda sözünü ettiğimiz tahribatların bu yerleşmelerde görülmemesidir.

Kadınhanı Yerleşmeleri

Demirölük (Kındıra): Kadınhanı'nın 9 km. güneyinde bulunan Demirölük Köyü içerisinde 2 adet höyük yer almaktadır. Köy merkezinin 200 m. kuzeyinde, 100x100x15 m. boyutundaki Küçük Höyük yer alır. Höyüğün eteklerinden toprak alınması nedeniyle tahribatlar vardır. Güneybatı eteğinde, Roma Dönemine ait yazılı stellerden yapılmış bir çeşme bulunmaktadır. Köy, modern ismini buradan almıştır. Burada Roma ve Bizans yerleşmesi görülmektedir.

500 m. kuzeyde, yamaçta yer alan Büyük Höyük prehistorik çağlardan itibaren yerleşmeye sahne olmuştur. Üzerinde ziraat yapılmakla birlikte büyük oranda bir tahribat yoktur.

Kestel Kalesi: Kadınhanı İlçesi'ne bağlı Beykavağı (Kestel) Köyü'nün 3 km. güneyinde, doğal bir kayalık üzerinde yer alan kale 200x100 m. boyutlarındadır. Kale içindeki sarnıçlardan bir kısmı hâlâ sağlamdır. Ancak, bu yerleşmede kaçak kazılardan dolayı tahribat sürmektedir.

Selçuklu İlçesi Yerleşmeleri

Selçuklu İlçesi'nde daha önceki yıllarda ziyaret edilen Sızma, Çaltı Karahöyük, Karakuyu ve Aşağıpınarbaşı höyükleri de ziyaret edilmiştir. Çaltı Peynirli Höyük'te defnedici çukurları görülmüşse de, diğerlerinde büyük çaplı bir tahribat yoktur. Meydan Yolu üzerinde bulunan Karakuyu höyüklerinden II numara ile adlandırdığımız höyük üzerinde ve Çaltı Karahöyük eteklerinde ziraat yapılmaktadır. Bunlar da tahribata yol açmaktadır.

Bozkır İlçesi Yerleşmeleri

Belören Höyük: Bu höyük (Belvran-Sarıoğlan) Belören Kasabası, Konya, Bozkır, Hadim, Güneysınır karayollarının önemli bir kavşağında yer alır. Daha önceki yıllarda ziyaret ettiğimiz Belören Höyüğü, Belören Kasabası'nın 3 km. güneyinde, Hadim yolunun doğusunda yer alır. 100x100x10 m. boyutlarındaki höyük üzerinde fazla tahribat yoktur. Prehistorik çağlardan itibaren yerleşme görülmektedir ve Orta Anadolu, Akdeniz ve Batı Anadolu bağlantısında önemi büyüktür.

Ahırlı Yerleşmeleri

Kayacık Höyük: Ahırlı İlçesi, Kayacık Köyü'nün hemen kuzeyinde yer alır. 200x150x15 m. boyutundadır ve Prehistorik çağdan itibaren yerleşme görmüştür. Fazla bir tahribat yoktur.

Hadim Yerleşmeleri

Yelmez Köyü Sungur Mevkii: Bu yıl çalışmalarımızda Hadim'e bağlı Yelmez Köyü'nde yer alan Sungur mevkii ziyaret edildi. Sungur mevkii, köyün 1 km. güneyinde yer alan dört kayalık tepeden oluşur. Köyden 300 m. kadar yükseklikte olan bu kayalık, Aladağ Boğazı'nı kontrol eden stratejik bir noktada yer alır. Bu kayalıkta Roma Dönemine ait bir kalenin yer yer temel izleri ve tesviye edilmiş platformlar mevcuttur. Ayrıca mızrak tutan bir kabartma ve kaya mezarı bulunmaktadır.

Yerköprü: Hadim Dülger Köyü içinde, doğal güzelliği ile tanınan Yerköprü Düdeni ve Şelalesi yer alır. Bu alanın 300 m. batısında Roma kaya mezarları mevcuttur. Bu alan da ileride ayrıntılı araştırmayı plânladığımız bir yerdir.

Güneysınır Yerleşmeleri

Ömeroğlu Köyü (Kuzören-Geçen) bu yıl yüzey araştırmaları yaptığımız zengin alanlar arasındadır. Burası, Karaman çevresini Bozkır çevresi ile bağladığı gibi, Konya Ovası ile Göksu Vadisini bağlayan tarihi yollar üzerindedir. Güneysınır-Göksu bağlantısını sağlayan önemli bir yol üzerinde bulunan eski Kuzören ve yeni adı ile Ömeroğlu Köyü doğal bir müze görünümünde olup burada çok sayıda Roma Dönemine ait mimarî parça, lâhit ve yazılı steller mevcuttur (Resim: 5).

Seydişehir Yerleşmeleri

Seydişehir İlçesi, Suğla Gölü ile Beyşehir Gölü havzasının merkezinde önemli bir yerleşmedir. Ayrıca bu bölge Prehistorik Çağdan itibaren Orta Anadolu ile Akdeniz'i bağlayan bir konuma sahiptir. Bu yıl bölgede eski adı ile Arvana olarak bilinen Çatmakaya Köyü çevresinde yüzey araştırmalarında bulunduk. Kuruyan Suğla Gölü yatağının güneyinde yer alan Çatmakaya Köyü'nün doğusu, güneyi ve batısı yüksek dağlar-

la çevrilidir. Doğu ve batısındaki tepelerin zirvesinde Roma Döneminden Orta Çağa kadar kullanılan kalelerin olduğunu gösteren temeller bulunmaktadır. Buradan getirilen mimari taşlar ve steller bu durumu açıklığa kavuşturmuştur.

KARAMAN İLİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2002 (Harita)

Bu yıl Karaman İli yüzey araştırmalarımız Akçaşehir Kasabası çevresinde yoğunluk göstermiştir¹. Daha sonra bu çalışmalar Ekinözü (Aşiran) Köyü ve Çayırbağı çevresinde sürdürülmüştür.

Akçaşehir Höyük: Akçaşehir'de yaptığımız yüzey araştırmalarına kasabanın kuzeybatısında, Karapınar yolunun doğusunda bulunan höyükte başladık. Höyük 80x60x5 m. boyutlarındadır. Höyüğün batı eteğinden Karapınar yolu geçmektedir. Burada Kalkolitik Çağdan itibaren çeşitli dönemlerde yerleşmeyi yansıtan keramik parçaları saptanmıştır (Resim: 7; Çizim 1: 6). Höyüğün doğu zirvesinde tahribatlar söz konusudur.

Köydağı Tepesi: Akçaşehir Kasabası'nın batı çıkışında, Karaman yolunun batısında yer alan doğal bir tepedir. Tepenin doğu-batı uzantısı 500 m., kuzey-güneyi uzantısı 100 m. ve kuzeye doğru uzanan 500 m.lik bir kolu ise 25 m. yüksekliğindedir. Tepe üstünde erken dönemlerden itibaren yerleşme izleri mevcuttur (Çizim 2/ 3-5). Eteğinde ise Roma Dönemi mezar izleri bulunmaktadır.

Değirmenlik Höyük: Akçaşehir Kasabası'nın batısında ve Karaman yolunun doğusunda, Köydağı ile bağlantısı olan bir höyüktür. Çeşitli zamanlarda oldukça fazla tahribat gören höyükten yakın zamanlara kadar toprak alındığı anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı Döneminde baruthane olarak kullanıldığı rivayet edilen höyüğün erken dönem kültürleri karıştırılmıştır. M.Ö. II. binyıldan itibaren yerleşmeye sahne olduğu anlaşılan höyüğün mevcut boyutu 100x100x5 m. kadar olup kimi yerlerde derin çukurlar ve kanallarla bölünmüş durumdadır.

Ürkütobası Höyüğü: Akçaşehir Kasabası'nın 2 km. batısında yer alan höyüğün boyutu 200x 200x10 m. dir. Bu höyükte fazla bir tahribat yoktur. Klasik ve Antik Çağ yerleşmesini yansıtan keramik parçaları saptanmıştır.

Delikli Kaya: Roma Dönemine ait bir mezar odasının bulunduğu bu alan Akçaşehir Kasabası'nın 6 km. batısında yer alır. Mezar dışında herhangi bir yerleşme izi görülmemektedir.

Eskiköy Yerleşmesi: Akçaşehir Kasabası'nın 5.5 km. batısında, Karaman yolunun 1 km. güneyinde, Osmanlı Dönemi yerleşim izlerinin olduğu eski bir köy yerleşmesidir.

Köyçi Yerleşmesi: Akçaşehir Kasabası'nın 500 m. kadar güneyinde, sebze tarlaları içinde, 1-2 m. yüksekliğinde bir alan olup Roma ve Bizans Dönemine tarihlenecek mezar kiremitlerinin bulunduğu bir nekropol alanıdır.

Balıkaya ve İncirlik: Antik dönemde kullanıldığını düşündüğümüz taş ocaklarıdır.

Sikkeli Tepe: Akçaşehir Kasabası'nın 8 km. güneydoğusunda, Çakırdağı üzerinde, halkın "Sikkeli Tepe" olarak adlandırdığı bir kaledir. Ovaya hakim olan bu kale, Karaman ile Karapınar arasında önemli bir konuma sahiptir ve 200x100 m. boyutlarındadır.

Osmaniye II Höyüğü: Höyüğe, Osmaniye ve Ekinözü'ne ait tarlaların sınırında, Osmaniye'ye ait olmasından dolayı bu ismi verdik. Üzerinde ziraat yapılan, 100x100x5 m. boyutlarında höyük Akçaşehir-Beydilli karayolunun 3 km. kadar doğusunda, Derbe Höyüğü'nden 3 km. kadar kuzeybatısındadır. Kalkolitik, İTÇ yerleşmesi olan höyük burada bulunan elektrik trafosunun 1.5 km. batısındadır. Ziraattan dolayı yok olma tehlikesindedir.

¹ İki yıl önceki davetine karşılık, bu yıl gerçekleştirebildiğimiz çalışmalarda gösterdikleri ilgi ve tarihî eserlere karşı duyarlılığından dolayı Akçaşehir Belediye Başkanı Sayın Şerafettin Serin'e teşekkür ederim.

Derbe Höyük: Ekinözü'nün 3 km. kuzeyinde yer alan bu höyük bilim dünyası tarafından bilinmektedir. Tanınmış olması nedeniyle fazla bir tahribat görmemektedir. St. Paul'un uğramış olduğu bir yerleşme olması nedeniyle özellikle yabancı turistlerin ilgi odağındadır. Yerleşme 150x150x30 m. boyutlarındadır. Burası, Antik Çağ kadar, erken dönemler için de önemli bir yerleşmedir.

Çayırbağı Kocahöyük: Karaman'ın 5.5 km. kuzeyinde, Konya karayolunun 500 m. doğusunda ve 500x300x25 m. boyutlarında bir höyüktür. Batı eteklerinde ziraat yapılan höyükte büyük çapta bir tahribat yoktur.

1994 yılından itibaren başladığımız yüzey araştırmalarımızı önümüzdeki yıllarda da sürdürmeyi plânlamaktayız. Bu çalışma döneminde Konya-Karaman kesimiyle ilgili önemli yerleşmelere ve bunlarla ilgili yeni bilgilere ulaştık. Cicek başta olmak üzere bölgedeki Demir Çağı yerleşmeleri, bu bölgenin Demir Çağının hemen her döneminde öneme sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Çalışmalarımız sırasında bölge yerleşmelerinin büyük bir tahribata uğradığını gördük. Bu nedenle, Hayıroğlu örneğinde gördüğümüz gibi, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün tarım reformu çalışmalarında uzman bir görevlinin yer almasının yapılacağı yanlışları önleyeceği düşüncesindeyiz. Diğer taraftan bölgedeki mülki idarecilerin aydınlatılmasında, zaman zaman onlara verilecek sempozyum, panel ve konferansların yararı olacaktır. Ayrıca Köy Hizmetleri, Kara Yolları, Devlet Su İşleri ve belediyelerde toprak kazma, yol açma, kanal kazma işlerini yapan buldozer, ekskavatör gibi araçları kullananları ve amirlerini aydınlatmak ve uyarmak gerekmektedir.

KATALOG

Çizim 1

- 116.05.02.73 (Alakova): Açık kahverengi hamurlu; dış taraf açık kırmızı astarlı; iyi pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; çark yapımı; dış kısmı açkılı.
- 121.06.02.130 (Yenisu): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı, kötü pişmeden dolayı renk değişimi var; kötü pişmiş; orta kumlu, bol mika, kireç ve iri taşçık katkılı; el yapımı; içi ve ağız kısmı açkılı.
- 121.06.02.217 (Yenisu): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı, pişmeden dolayı renk değişimi var; orta pişmiş; orta kumlu, bol mika, kireç ve iri taşçık katkılı; el yapımı; içi açkılı.
- 121.03.02.49 (Çomaklı): Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika, kireç, saman ve taşçık katkılı; çark yapımı; silik açkılı.
- 121.03.02.12 (Çomaklı): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; çark yapımı; içte ve ağız kenarında silik açkılı izleri var.
- 201.02.02.02 (Akçayşehir): Sarımsı krem hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık ve saman katkılı; el yapımı; yer yer kırmızı boya bezemeli.

Çizim 2

- 117.01.02.04 (Karhane): Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta kumlu, az mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; kötü pişmiş; el yapımı; silik açkılı.
- 117.01.02.38 (Karhane): Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı, pişmeden dolayı kiremit renge dönüşüm var; iyi pişmiş; orta kumlu, mika, kireç ve saman katkılı; el yapımı; açkılı.
- 201.01.02.28 (Köydağı): Açık krem hamurlu; açık kahverengi astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, kireç ve saman katkılı; çark yapımı; açkılı; kiremit ve kahverengi boya bezemeli.
- 201.01.02.15 (Köydağı): Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, mika, taşçık ve kireç katkılı; çark yapımı; silik açkılı.

201.01.02.37 (Köydağı): Açık kiremit hamurlu; kendinden astarlı, pişmeden dolayı devetüyü renge dönüşüm var; iyi pişmiş; ince kumlu, mika, kireç ve saman katkılı; çark yapımı; silik açkılı.

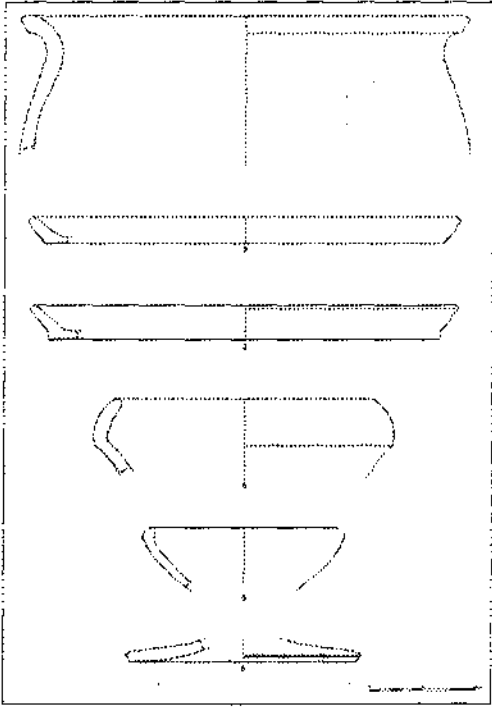
Çizim 3

- 121.09.00.138 (Domuzboğazlayan): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş, pişmeden dolayı yer yer koyu griye dönüşüm var; orta kumlu, mika kireç ve taşçık katkılı; çark yapımı; ağız kenarı ve dışı açkılı.
- 121.09.00.09 (Domuzboğazlayan): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; orta pişmiş; çark yapımı.
- 121.09.00.11 (Domuzboğazlayan): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; çok silik açkılı; ince kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.
- 121.09.00.10 (Domuzboğazlayan): Açık kahverengi hamurlu; kiremit renkte astarlı; çok silik açkılı; ince kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; orta pişmiş; çark yapımı.
- 121.09.00.15 (Domuzboğazlayan): Kiremit renkte hamurlu; kendinden astarlı, pişmeden dolayı kiremit ve açık devetüyü renge dönüşüm var; açkılı; ince kumlu, mika, taşçık ve kireç katkılı; orta pişmiş; çark yapımı.
- 121.02.02.68 (Gökhöyük): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; çark yapımı; çok silik açkılı.

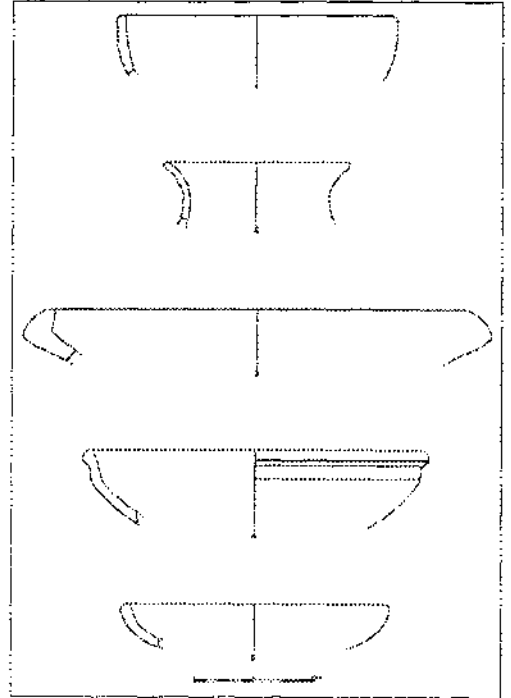
Çizim 4

- 121.08.02.01 (Cicek): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; çark yapımı; silik açkılı; dışta ağzın altında paralel koyu kahverengi boya bezemeli, altta dalgalı bant bezeme.
- 121.08.02.05 (Cicek): Açık kahverengi hamurlu; açık krem astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, kireç ve taşçık katkılı; çark yapımı; açkılı; ağız kenarı ve dışta koyu kahverengi paralel bant bezemeler ve içi dolu dörtlü yıldız motifli.
- 121.08.02.27 (Cicek): Kiremit renk hamurlu; dış kendinden astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika ve taşçık katkılı; çark yapımı; açkılı; iç ve dışta koyu kahverengi paralel bantlar var, içte bu bantların arasında bir sıra dalgalı bezeme var.
- 121.08.02.117 (Cicek): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, ince taşçık ve saman katkılı; çark yapımı; açkılı.
- 121.01.02.127 (Alibeyhöyüğü): Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika, kireç ve saman katkılı; çark yapımı; dış tarafın bezemeli olan kısmı mat açkılı; için tamamı ve dış tarafta gövdenin ortasına kadan olan kısım krem rengi boya bezemeli.
- 121.01.02.132 (Alibeyhöyüğü): Açık kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; çark yapımı.

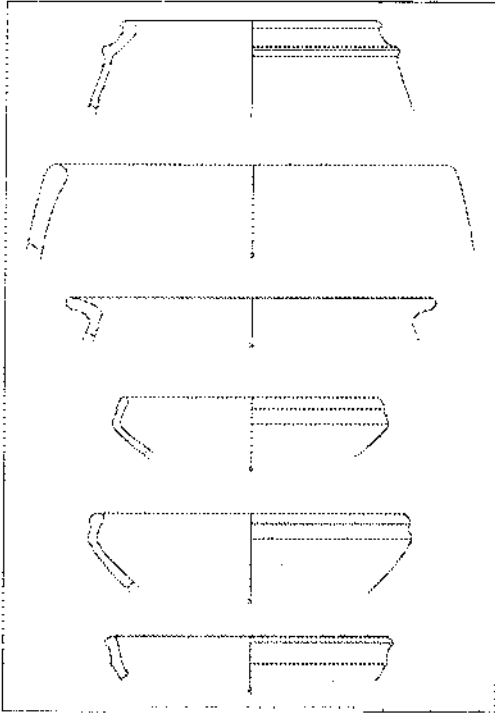

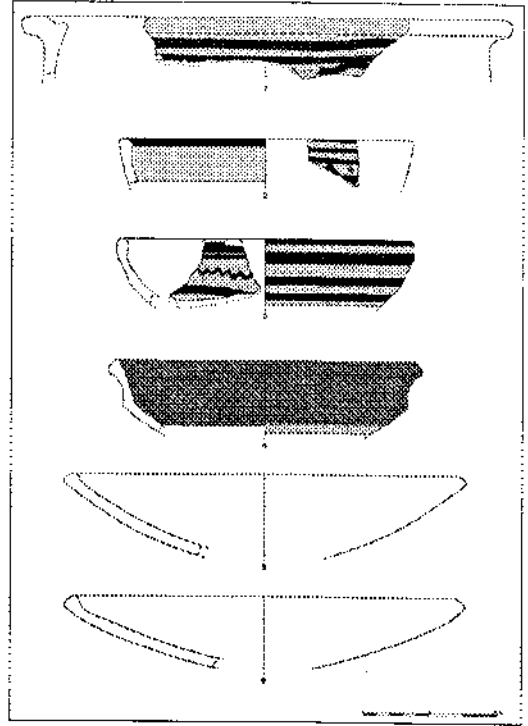
Çizim 1: Alakova, 2-3 Yenisu, 4-5 Çomaklı, 6 Akçaşehir

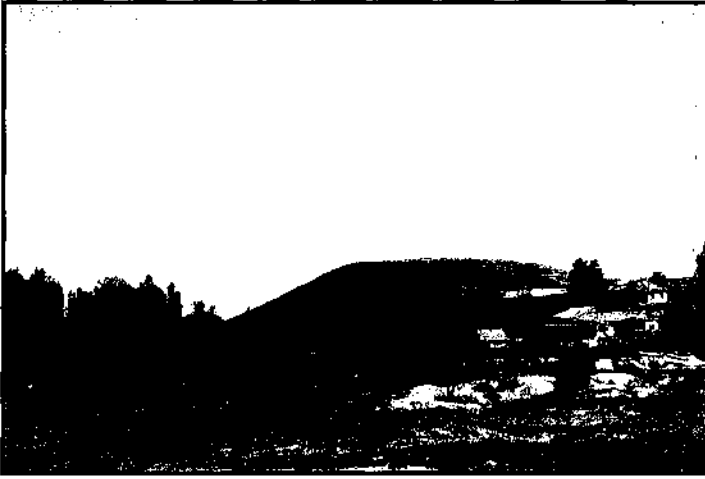
Çizim 2: 1-2 Karhane, 3-5 Köydağı

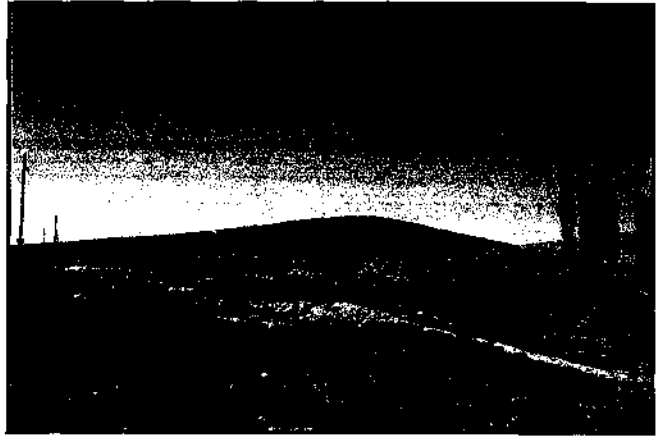
Çizim 3: 1-5 Domuzboğazlayan, 6 Gökhöyük

Çizim 4: 1-4 Cicek, 5-6 Alibey H.

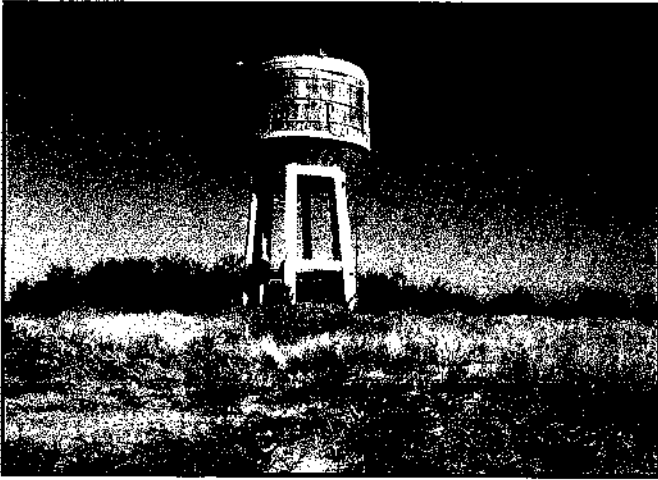
Resim : 1

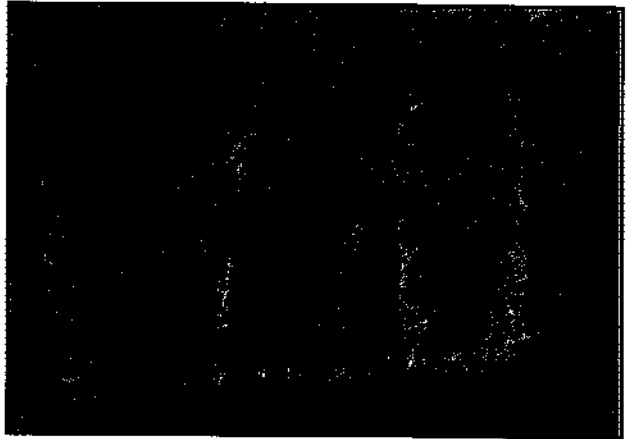
Resim : 2

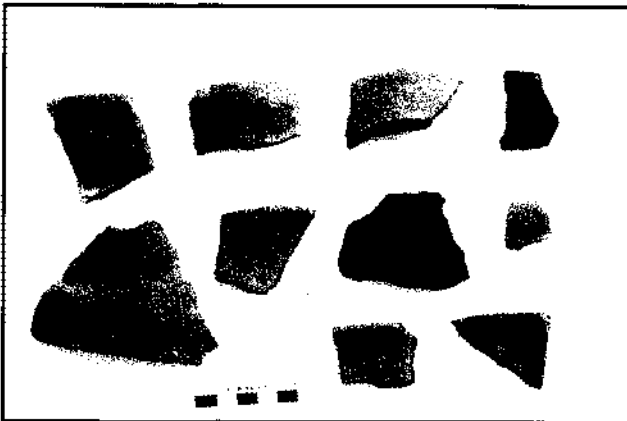
Resim : 3

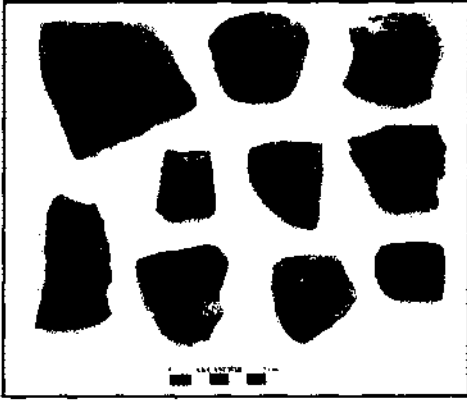
Resim : 4

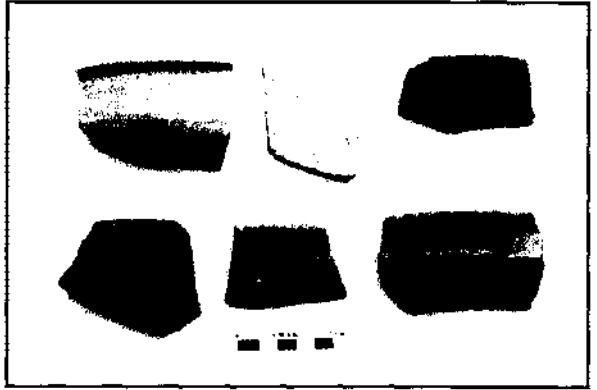
Resim : 5

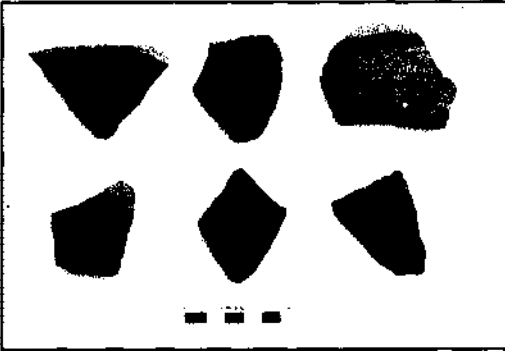
Resim : 6

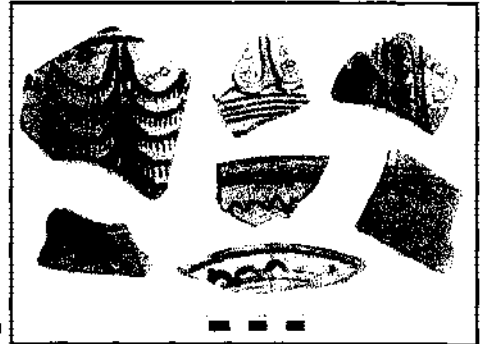
Resim : 7

Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

MERSİN-SİLİFKE, SEYRANLIK KÖYÜ GEÇ ANTİK-BİZANS DÖNEMİ MİMARİSİ

Ayşe AYDIN*

Seyranlık Köyü, Mersin İli, Silifke İlçesi'ne 30 km. uzaklıktaki Dağlık Kilikia bölgesi¹ içindedir (Harita: 1). Yerleşimde Geç Antik- Bizans Dönemine tarihlendirilebilecek çok sayıda eve ait kemer ve kapı söveleri, ek yapı ve işlikleriyle bir çiftlik villasına ait olabilecek kalıntılar, sarnıçlar, lâhitlet ve bir kilise bulunmaktadır.

Üzerinde yazıtı olmadığı için ismi bilinmeyen kilise, avlusu ile birlikte yerleşimin güneyinde yer alır (Çizim: 1).

Kilisenin batısında arazinin konumuna uygun olarak düzensiz bir plân gösteren avlu duvarlarından kuzey duvarı, mevcut kayanın düzleştirilmesiyle elde edilmiştir. Diğer cephe duvarları ise temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Avluya girişi sağlayan kapı açıklığı batı cephede bulunmaktadır.

11.30x16.20 m. ölçülerindeki kilise, büyük kesme taştan yapılmıştır. Üç nefli, bazilikal plânlı naosun batısında nartheks bölümü yer alır (Çizim: 2; Resim: 1). Nartheksin kuzey duvarı temel seviyesinde yıkılmıştır. Güney, doğu ve batı duvarı ise kısmen ayakta. Bunlardan doğu duvarı içinde naosa girişi sağlayan üç kapı açıklığı yer alır (Resim: 2). Bugün bu kapılardan kuzey yan nefe ait olan kapının içi taşlarla doldurulmuştur. Orta nefe girişi sağlayan kapının ise profilli sövelerinin bir bölümü görülebilmektedir.

Naos bölümünde nefler, ortada sütun ve bunun kuzey ve güneyine bitişik yerleştirilen ayakların oluşturduğu üçlü destek sistemiyle birbirinden ayrılır. Bunlardan sadece kuzey arkad sırası günümüze gelebilmiştir (Çizim: 3; Resim: 3). Bu sistemde dik-dörtgen kesitli ayakların başlıklarının doğu ve batı yüzleri profillerle hareketlendirilmiştir (Resim: 4). İki ayak arasında ise sütuna yer verilmiştir. Sütun başlıklarının yüzlerinde madalyon içinde haç, köşelerde ise koç başları bulunmaktadır (Resim: 5).

Yan nefe ait pencere ya da kapı açıklığı olmayan kuzey cephe, mevcut kaya külesinin düzleştirilmesiyle ve bu oluşumdaki az sayıdaki boşlukların iri blok taşlarla doldurulmasıyla elde edilmiştir. Kuzey yan nefin üst örtüsü beşik tonozdur (Resim: 6).

Aynı arkad düzenine sahip olduğu ayak, sütun ve başlık parçalarından anlaşılan güney arkad ve yan nef ise bir pencere açıklığına sahip güney cephe dışında günümüze ulaşmamıştır.

Kuzey ve güney yan nefin doğu ucunda birer kapı açıklığına sahip yan odalar yer alır. Yan odalardan kuzeydekinin kuzey ve doğu duvarının büyük bölümü, var olan

* Doç. Dr. Ayşe AYDIN, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33169 Mezitli-Mersin/TÜRKİYE. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi için gerekli izni veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, maddi katkılarından dolayı Kültür Bakanlığı, Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü'ne, çalışmanın her aşamasında yardımını esirgemeyen ve destek olan Silifke Müze Müdürü Sayın İlhami Öztürk'e, ekip arkadaşlarım Güneş Dik ve Mustafa Çelgin'e teşekkür ederim.

1 Strabon, *Geographika*, 14, 5.1.

kaya kütlesinden yararlanılarak oluşturulmuş, sonrasında iri blok taşlar kullanılmıştır. Doğu cephesinde bir pencere, batı ve güneyinde ise kapı açıklığı vardır. Buniardan güney kapısı bemaya, batı kapısı ise kuzey yan nefe açılır. İç mekânda doğu duvarı içine, pencerenin altından yere doğru bir kanal açıldığı görülür. Zeminde ise haç formunda bir vaftiz teknesi yer alır (Resim: 7). Oda, tonozdaki bir kemerle ikiye bölünmüştür. Kemerin güney ucunda madalyon içinde bir büst dikkatî çeker. Oldukça silik olmakla birlikte kısa dalgalı saçlı, iri gözlü, cepheden ancak bakışlarıyla başka yöne bakan bir erkek figürü betimlenmiştir. Kemer üzerinde, yeşil ve kırmızı rengin değişik tonlarının kullanılmasıyla fresk tekniğinde yapılmış betimlere yer veren yan yana dizilmiş toplam altı madalyonun izi görülmektedir.

Güney yan oda, kuzeyde bemaya, batıda yan nefe açılan kapıları, doğudaki pencere açıklığı ve ölçüleriyle kuzey yan odanın planını tekrarlamaktadır. Kuzey ve güney yan odanın arasında naosun doğusunda yer alan bema bölümünde, odalarla birlikte doğuda düz bir duvarla sınırlandırılmış apsis, apsisin içinde bir sıra synthronon yer alır (Çizim: 3; Resim: 8). Apsis iç duvarındaki delikler ve bu alanda bulunan kırık mermer parçaları, bu bölümün mermer levhalarla kaplandığını gösterir. Apsisin doğu duvarı ortasında ise pencere yer alır. Pencerenin demir parmaklıklı olduğunu gösteren delikler vardır. Apsis yarım kubbesinden günümüze sadece bir sıra kesme taş dizisi ulaşmıştır. Kuzey yan nefe ait arkadın doğudaki başlangıcında yer alan yuva, bemanın yüksek tipte bir templona sahip olduğunu gösterir.

Naos ve bemada kare, altıgen, yedigen gibi geometrik şekillerde kesilmiş peribemba ve sarı renkte taşlar bulunmuştur. Bunlar, naosun opus sectile mozaik yer döşemesine ait olmalıdır.

Ayrıca değişik renklerde cam *tessera*'lar da bemanın hemen önünde bulunmuştur.

Kilisenin kuzey duvarının batı ucuna bitişik olarak yapılmış bir ek yapı vardır. İçten kemerle ikiye bölünmüş bu ek yapının işlevi belirlenememektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Avlu, Kilikia ve Isauria bölgesinde Erken Hristiyanlık Dönemine tarihlenen kiliselerde yaygın olmamakla birlikte, Seyranlık Kilisesi, avlusu olan az sayıdaki bölge kiliselerinden biri olarak karşımıza çıkar².

Seyranlık Kilisesi, üç nefli bazilikal plânlı bir kilise olarak bölge kiliseleriyle ortak bir özellik gösterir. Naos üç adet, iki ayak arasında bir sütunla oluşturulan üçlü destek sisteminin kullanılmasıyla üç nefe ayrılmıştır. Kilikia ve Isauria kiliselerinde neflerin ayırımında çoğunlukla sütun, sayılı örnekte de ayak kullanılmıştır³. Ancak Seyranlık Kilisesi gibi ikisinin bir arada kullanıldığı bir başka örnek bugüne kadar belirlenememiştir (Çizim: 4).

Kilisede uygulanan bu destek sisteminin aynı ya da farklı dönemlerde bir araya getirildikleri, gelecekte yapılabilecek bir kazı sonrasında kesin sonuca ulaşacaktır. Ancak bugünkü durumuyla bazı olasılıklar üzerinde düşünülebilir.

Bunlardan birincisi kilisenin öncelikle sütunlu olarak yapılmış olabileceğidir. Bu evreye ait veriler sütun başlıkları, kilisenin doğu cephesi ve bölgedeki diğer Erken Hristiyanlık Dönemine ait kiliselerle benzeyen özellikleridir.

2 Avlusu olan diğer kiliseler Emirzeli 1 No.lu Kilise (S. Eyice, *Einige byzantinische Kleinstädte im Rauhen Kilikien*, in: *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut 1829-1979*, 1981, 208 Taf. 89), Kanlıdivane 1 ve 2 No.lu Kilise (S. Eyice, *Die Basiliken von Kanlıdivan (Kanytelides-Kanytelais)*, in: *ZDMG Supp IV*, 1980, 488 vd. Abb. 1-2), Tapureli A-B ve C kiliseleri (J. Keil - A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, MAMA III*, 1931, 95 vd. Abb. 121-123). Oysa komşu Lykia bölgesinde Erken Hristiyanlık Dönemine tarihlenen kiliselerde avlunun yaygın olarak uygulandığı görülür. Örnekler için bk. V. M. Tekinalp, *Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları*, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler (19-20 Nisan 2001)*, 2001, 503.

3 Sütunlu örnekler için bk. A. Aydın, *Emirzeli: Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauhen Kilikien*, 1999, 55 vd. Ayaklı örnekler için bk. A. Aydın, *Kilikia'daki Ayaklı Kiliseler Bir Örnek: Hasanaliiler Kilisesi, Adalya IV*, 1999-2000, 247 vd.

Kilisenin kireçtaşından yapılmış sütun başlıklarının dört yüzünde madalyon içinde haç, köşelerde ise koç başlarına yer verilmiştir. Korykos'taki katedralin yine kireçtaşından yapılmış 480 yılına tarihlenen⁴ apsis başlıklarında da, iki sıra akanthus yapraklarından oluşan bölümün üzerindeki yüzlerde tavus kuşu, köşelerde ise koç başlarına yer verilmiştir⁵. Suriye, Qasr ibn Wardan'da, 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen kuzey galeri sütun başlığının akanthus yapraklarından oluşan alt bölümünün üzerinde köşelerde koç başlarına yer verilmiştir⁶. Bölge kiliselerinin bazılarında da yine hayvan figürlü başlıklar 5. yüzyıl ikinci yarısı-6. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir⁷.

Hayvan protomlu ya da hayvan başlarının madalyon içinde haç ya da serbest haç motifleriyle yaptığı kombinasyona, Konstantinopolis yapımlı 5.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen "iki bölümlü" sütun başlıklarının üst bölümünde yer verilmiştir. Bu tarz başlıklarda alt bölüm "sepet" şeklindedir⁸. 10.-11. yüzyıllar arasına tarihlenen bazı sütun başlıklarında da benzer kombinasyonlar yer almıştır⁹. Madalyon içinde haç motifi¹⁰, bu motif ve köşelerde yer alan akanthus ile yapılan kombinasyon¹¹, sadece haç¹² ya da ortada haç ve çevresinde akanthus yaprağıyla oluşturulan kompozisyonlara¹³ sahip sütun başlıkları, Konstantinopolis ve çevresinde 5.-6. yüzyıl, özellikle Iustinianos döneminde (527-565), Orta Bizans Döneminde ise 9.-11. yüzyıllar arasında yapılmıştır.

Sütun başlıklarının dört yüzünün de madalyon içinde haç motifleriyle işlenmiş olması ve köşelerde koç başlarının yer alması, bunların ayak arasına yerleştirilmekten-se bağımsız olarak (tüm yüzler görülecek şekilde) yapılmış olabileceklerini akla getirir.

Seyranlık Kilisesi büyük kesme taş malzemeye yapılmıştır. Kilikia ve Isauria bölgesinde kilise yapımında genelde küçük düzgün kesme taş kullanılmakla birlikte, Seyranlık gibi büyük kesme taşın kullanıldığı örnekler, özellikle Isauria ve Doğu Kilikia'da yoğunluk kazanmaktadır¹⁴.

Kilisenin doğu cephesinde yan odalara ait pencereler sonrasındaki duvar örgüsünde büyük düzgün kesme taş dizisi birden kesilip yerine küçük düzgün olmayan, özensiz olarak yerleştirilmiş taşlar kullanılmıştır. Kuzey yan odaya ait pencere üst hizası sonrasındaki düzensiz birkaç taş sırası üzerinde hemen tonoz oluşturulmuştur. Tonozun oluşumu diğer evreye ait olmalıdır.

- 4 R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitelle im Osten vom vierten bis siebten Jahrhundert*, 1936, 93 Nr. 269.
- 5 E. Herzfeld-S. Guyer, *Meriamlik und Korykos*, MAMA II, 1930, 100 vd. Abb. 92-94.
- 6 C. Strube, *Die Kapitelle von Qasr ibn Wardan*, JbAC 26, 1983, 72, Taf. 9a.
- 7 A. Aydın, Tapureli A Kilisesi Kazısı, VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002) Bildiriler, 2002, 98.
- 8 Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, 1992, 40 K.Nr. 8; F.W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes. Kommentar. 3. Teil*, 1989, 294, Abb. 44-47; H-G. Severin, *Konstantinopler Bauskulptur und die Provinz Ägypten*, in: (Hrsg.) U. Peschlow-S. Möllers, *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, 1998, 98, Taf. 31, 13-14.
- 9 M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, 1997, Taf. 55, 308-311. Taf. 56, 316.
- 10 5.-6. yüzyıl örnekleri için bk. Y. Ötügen, *Forschungen im nordwestlichen Kleinasien, IstMitt Beiheft 41*, 1996, 206, Taf. 37,3; 9.-11. yüzyıl örnekleri için bk. Dennert 1997, a.g.e. Taf. 19, 103 a; 51, 282 b; 52, 293.
- 11 5.-6. yüzyıl örnekleri için bk. T. Zolt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, 1994, 343 vd. Taf. 49, f; T. Zolt, *Das Ionische Kämpferkapitell. Definitionsprobleme*, in: (Hrsg.) U. Peschlow-S. Möllers, *Spätantike und Byzantinische Bauskulptur*, 1998, 63 vd. Taf. 17,7; E. Parman, *Ortaçağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, 2002, Lev. 117, 155-156; 9.-11. yüzyıl örnekleri için bk. Dennert 1997, a.g.e. Taf. 41, 227 a-b; 46, 253; Parman 2002, a.g.e. Lev. 130, 178-179.
- 12 6. yüzyıl örnekleri için bk. Ötügen 1996, a.g.e. Taf. 37,2; 38,5;39,1,4;42,3-4; Parman 2002, a.g.e. Lev. 107, 138; 123, 164; 128,174-175; 129, 176-177; 9.-11. yüzyıl örnekleri için bk. Dennert 1997, a.g.e. Taf. 11,58-59; 13,73; 14,75a; 15,85; 16,88-91; 17,93,95; 18,104.
- 13 6. yüzyıl örnekleri için bk. Ötügen 1996, a.g.e. Taf. 38,1; Parman 2002, a.g.e. Lev. 108,139/a; 114,148; 115,151; 123,165; Zolt 1998, a.g.m. Taf. 16,5-6.
- 14 Isauria'da Alahan, Doğu Kilisesi (M. Gough, *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, 1965, Abb. 44, 49), Cambazlı Kilisesi (S. Eyice, *La basilique de Cambazlı en Cilicie*, Zograf 10, 1979, 22 vd. Abb. 4), Tapureli A-B-C kiliseleri (Kell-Wilhelm 1931, a.g.e. 95 vd.), Doğu Kilikia'da ise Anavarza, Havan Kilisesi (M. Gough, *Anazarbus, AnatSt 2*, 1952, 85 vd.), Hierapolis-Kastabala Kuzey ve Güney Kilisesi (O. Feld, *Die beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala*, in: *SBK I*, 1986, 77 vd. Abb. 1-2) ve Kadirli Alakilise'dir (S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, 1996, 176 vd. Abb. 35).

Kilikia ve Isauria bölgesi kiliseleri için ortak özelliklerden biri yan nefler, yan odalar ve nartheks üzerindeki galerilerdir¹⁵. Seyranlık Kilisesi'nde bugünkü görünümüyle anılan bölümler galerisizdir. Ancak bemanın kuzey ve güneyinde yan odaların yer almasıyla diğer bölge kiliseleriyle ortak özellik gösterir¹⁶.

Kilisenin Erken Hristiyanlık Dönemine ait evresinde diğer bölge kiliselerinde olduğu gibi yan nefler, yan odalar ve nartheksin galerili olduğu kabul edilebilir.

Kilisenin apsis ve yan odaları doğuda düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Aslında Suriye'de Erken Hristiyanlık Döneminde yapılan kiliselerin özelliği olan bu uygulama¹⁷, Seyranlık Kilisesi'nin de içinde olduğu bazı Kilikia ve Isauria kiliselerinde de görülür¹⁸. Seyranlık Kilisesi yan odaları kuzey-güney yöndeki birer kemerle iki bölüme ayrılmıştır. Aynı zamanda bu odalar birer kapı ile bema bölümüyle ilişkidir. Bölge kiliselerinin bazılarında Seyranlık Kilisesi'nde olduğu gibi iki özellik bir arada ya da ayrı ayrı görülür¹⁹. Yan odaların bemaya açılan kapılara sahip olmaları liturji ile ilişkilendirilebilir.

Erken Hristiyanlık Dönemi Suriye ile Kilikia ve Isauria bölgesi kiliselerinde bemanın kuzey ve güneyinde yer alan yan odaların işlevleri çeşitlilik gösterir. İşlevin belirlenmesinde oda içinde *in situ* olarak bulunan unsurlar kolaylık sağlar. Bu anlamda Seyranlık Kilisesi kuzey yan odası zeminindeki haç plânı vaftiz teknesi, buranın işlevini vaftiz odası olarak belirlememizi sağlar. Bölge kiliselerinden Hacıömerli Kilisesi (6. yüzyıl) kuzey yan odası, Seyranlık örneği gibi vaftiz odası olarak düzenlenmiştir. Oda-nın içinde *in situ* olarak dıştan haç, içten dört yapraklı yonca plânı bir vaftiz teknesi yer alır²⁰. Yan oda olmamakla birlikte, Anamur Merkez Kilisesi'nin (III 13 C) (5.-6. yüzyıl) doğusunda, bema bölümünün arkasında, kuzey-güney doğrultusundaki mekânın güney bölümünde *in situ* haç plânı vaftiz havuzu ve üzerindeki kiboriona ait sütun kaidele-ri, bu mekânın vaftiz için kullanıldığını gösterir²¹. Anamur Nekropol Kilisesi (400) kuzey yan nefinin kuzeyine eklenen koridorun doğu ucundaki oda da vaftiz odası olarak kullanılmıştır. İzlerden odadaki vaftiz teknesinin dikdörtgen plânlı olduğu anlaşılar²².

Suriye'de 5.-6. yüzyıl arasına tarihlenen kiliselerde, bema yanında yer alan odalardan çoğunlukla kuzey yan oda, az sayıda da güney yan oda vaftiz odası olarak kullanılmıştır²³.

Seyranlık Kilisesi kuzey yan nefinin arkad sırasının doğudaki başlangıcında, apsis önünde yer alan yuva, bema bölümünün yüksek tipte bir templon kuruluşuna sahip olabileceğini gösterir. Yaygın olmamakla birlikte bölge kiliselerinin bazılarında da bu tip templon kuruluşlarına ait benzer izlere rastlanmaktadır²⁴.

Seyranlık Kilisesi'nin naosunda bulunan geometrik biçimde kesilmiş taşlar, opus sectile yer döşemesinin varlığını gösterir. Benzer döşeme panoları bölgede Narlıkuyu, Silifke, Ayaş (Elalussa-Sebaste), Meryemlik ve Anamur'da görülür. Bunlar genel olarak

15 Bölge kiliselerindeki galeriler için bk. A. Aydın, Kilikia ve Isauria Bölgesi Kiliselerindeki Galeriler, *TAED* 2, 2001, 117 vd.

16 Aydın 1999, a.g.e. 69 vd.

17 H.C. Butler, *Early Churches in Syria 4th-7th Centuries*, 1929, 26 Abb. 21. 29 Abb. 26. 35 Abb. 33. 50 Abb. 47.

18 Hill 1996, a.g.e. Fig. 2-3. 14.16.24.26.36.38.53.56.

19 İki özelliğin bir arada görüldüğü kiliseler F. Hild-H. Hellenkemper-G. Hellenkemper-Salies, Kommagene-Kilikien-Isaurien, *RBK IV* 1990, Abb. 10.28.31-32; Bemaya açılan kapılara sahip yan odaları olan kiliseler *RBK IV* 1990, a.g.m. Abb. 4.10.16.18.28.31-32; Yan odaları birer kemer aracılığıyla iki bölüme ayırmış kiliseler Hill 1996, a.g.e. Fig. 3-4. 25.

20 H. Hellenkemper-F. Hild, *Neue Forschungen in Kilikien*, 1986, 78 Abb. 96, S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, *JbAC Erg. Bd* 22, 1998, 246 K. Nr. 666.

21 J. Russel, Christianity at Anemurium (Cilicia), *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne Vol. II*, 1989, 1625 vd. Fig. 2.

22 Russel 1989, a.g.m. 1628 vd. Fig. 6.

23 G. Descoeudres, *Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten*, 1983, 14 Kuzey yan odanın vaftiz için kullandığı kiliseler Başmıışlı Batı Kilisesi, Dar Kıla, Trinitats Kilisesi, Deir Siman Kuzeydoğu Kilisesi, Bakırha Batı Kilisesi, Ksedş-beh Doğu Kilisesi, Dehes Doğu Kilisesi, Zenobia Batı Kilisesi; güney yan odanın kullandığı kiliseler Kalat Kalota Kilisesi ve Kursi Kilisesi.

24 Diğer örnekler için bk. A. Aydın, Kilikia ve Isauria Kiliselerinde Görülen Yüksek Tipteki Templon Kuruluşları, *Olba III*, 2000, 215 vd. Lev. 47-49.

6. yüzyıla tarihlendirilir²⁵. Bölge dışında Anadolu'da ve dışında da 6. yüzyıl ve sonrasında bu tarz yer döşemelerine rastlanır²⁶.

Küçük küp şeklindeki farklı renklerde cam mozaik taşları, kilisenin apsis yarım kubbesinde ya da naos örtüsünde kullanılmış olabilir. Benzer uygulamalar bölge içindeki 5.-6. yüzyıla tarihlenen bazı kiliselerde de görülür²⁷.

Seyranlık Kilisesi malzeme kullanımı, üç nefli bazilikal planı, doğuda düz bir duvarla sınırlandırılmış bema ile kuzey ve güneyindeki yan odaları, naostaki madalyon içinde haç ve köşelerde koç başlarına sahip sütun başlıkları ve opus sectile yer döşemesiyle hem Kilikia ve Isauria bölgesinde 5. yüzyılın ikinci yarısı-6. yüzyıl arasında yapılan kiliselerin, hem de komşu bölgelerde Erken Hristiyanlık Döneminde yapılan kiliselerin özelliklerini yansıtır.

Kilisenin ve yerleşimin bu dönem sonrasında yaşadıklarını gösterecek verilerin olmayışı nedeniyle bölge ile ilgili genellemelere bakarak bazı kesin olmayan sonuçlara ulaşmak olasıdır. Isauria'daki yönetim sorunları, açlık ya da tarımsal verimin düşüşü, depremler, 542 yılında Suriye üzerinden gelen veba salgını ve 7. yüzyılda Araplar'ın gelişi, genel anlamda Kilikia ve Isauria halkının 5. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başları arasında azalmasına neden olarak gösterilir²⁸. Bölgede 7. yüzyıl-9. yüzyıl arasındaki Arap egemenliği, azalmış Hristiyan halkın dini yapılarının onarımını ya da yenilerinin yapımını da olanaksızlaştırmıştır. Hatta Isauria'da 7.-11. yüzyıllar arasında dîni yapı yapılmadığı düşünülmektedir²⁹.

Seyranlık Kilisesi, yukarıda anılan nedenlerden biri ya da birkaçı nedeniyle terk edilmiş yerleşimlerden biri olarak kabul edilebilir.

Kilise Orta Bizans Döneminde (600-1200) tekrar kullanılmış olmalıdır. Bu evreye ait veriler vaftiz odasındaki resimler, naostaki destek sistemi ve üst örtüdür. Bakımsızlık ya da deprem nedeniyle zarar gören kilise bu dönemde, sütunlar arasında yer alan ayaklarla yeni bir destek sistemine kavuşturulmuştur. Bu uygulamanın bir anlamda benzerlerini Erken Hristiyanlık Döneminde Karadağ-Binbirkilise ve Karaman bölgesinde de bulmak mümkündür. Anılan bölgedeki kiliselerde nefleri birbirinden ayırmak için kullanılan dikdörtgen kesitli ayakların kuzey ve güneye bakan yüzleri yarım sütun şeklindedir³⁰. Ancak desteklerin bu şekilde bir araya getirilmiş olması üst örtünün oluşumu hakkında sorular akla getirir. Kuzey yan nefte üst örtü beşik tonozdur. Tonoz, ayaklar tarafından taşınmaktadır. Yıkılmış olmasına rağmen güney yan nefte de, aynı uygulamada bu defa tonoz içine atılan kemerlerin ayaklarla bağlantısı söz konusudur. Orta nefin üst örtüsü de tonoz olarak kabul edilirse, güney yan nefte olduğu gibi ayaklar üzerinde kemerler yer almış olmalıdır. Bu durumda sütunların üst örtünün oluşumundaki işlevleri tartışmalıdır.

Karadağ-Binbirkilise bölgesi kiliselerinde tonoz üzerinde beşik çatının olduğu ve aynı ahşap çatı örtü sisteminde olduğu gibi orta nefe alt bölümün yan neflere göre da-

- 25 S.D. Champbell, Roman Mosaics Work Shops in Turkey, *AJA* 83, 1979, 289, Pl. 42, 1-2; *RBK* IV 1990, a.g.m. 238.
- 26 Sardes Sinagog ve Gymnasion (Erken Bizans Dönemi) (E. Tok, Erken Bizans Dönemi Zemin Mozaiklerine Sardes Örneğinde Bir Bakış, *STD XI*, 2001, 13 vd. Şek. 18), Myra (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi (8. yüzyıl) (S. y. Ötügen, Likya Ortaçağ Araştırmaları ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı, *Adalya I*, 1996, 78 Resim: 7; Y. Ötügen-S. Alpaslan-Y. Olcay-M. Acara-N. Çorağan, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısının Ortaçağ Araştırmalarına Katkıları, *STD IX*, 1998, 93; S. y. Ötügen, Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı İçerisinde Yeni Değerlendirmeler, *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri*, 1998, 25 vd.), İznik, Hagia Sophia Kilisesi (mozaik döşeme 5.-9. yüzyıl) (S. Möllers, *Die Hagia Sophia in Iznik/Nikaia*, 1994, 60 vd. Taf. 43, 1; Abb. 18), İstanbul Kalenderhane Camii (8. yüzyıl) (C.L. Striker-Y. Doğan Kuban (Ed.), *Kalenderhane in Istanbul*, 1997, Pl. 37-38, 140-143), Kıbrıs Salamis-Kampanopetra Kilisesi (8. yüzyıl) (G. Roux, *Salaminé de Chypre XV. La Basilique de la Campanopetra*, 1998, 266 vd. Fig. 309-310), Selanik Galerius Sarayı (300) ve Ravenna, St. Vitale (540) (B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum*, 1985, Abb. 43, 157).
- 27 O. Feld, Bericht über eine Reise durch Kilikien, *IstMitt* 13/14, 1963/1964, 94, 97.
- 28 H. Hellenkemper-F. Hild, *Kilikien und Isaurien*, *TIB* 5, 1990, 99 vd.; *RBK* IV 1990, a.g.m. 277.
- 29 H. Hellenkemper, "Kirchen und Klöster in der nördlichen Euphratesia", *Studien zur Religion und Kultur in Kleinasien*, *Festschrift F.K. Dörner*, *EPRO* 66.1, 1978, 391 vd.
- 30 S. Eyice, *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*, 1971. Yukarıda anılan özellikteki kiliselere 5, 31 ve 34 No.lu kiliseler ile Madendağ Kilisesi örnek verilebilir. Resim: 87-89, 127, 188-200, 212.

ha yüksek tutulduğu kabul edilmektedir³¹. Böyle bir uygulamanın Seyranlık Kilisesi'nde de uygulanıp uygulanmadığı kesin değildir. Kilisenin orta nefinin kapatılamamış olması, kilisenin sadece bazı bölümlerinin kullanılmış olması da olasılıklar arasındadır.

Ancak Orta Bizans Dönemi Kilikia ve Isauria kiliselerinde ya da daha küçük boyutlarda yapılan dinî yapılarda üst örtüde tonozun kullanıldığı görülür³². Batı Kilikia'da da kıyı şeridindeki aynı döneme ait, çoğunluğu tek mekânlı kiliselerde üst örtüde tonoz kullanılmıştır³³.

Bölge kiliselerinin bazılarında görülen duvar resimlerinin azlığı ve günümüze sağlam olarak gelememiş olmaları bunlar hakkında genelleme yapmayı zorlaştırır. Fresk tekniğinde yapılan duvar resimleri, kiliselerin genellikle ilk yapılaş evrelerine ait değildir. Cennet-Cehennem'deki Meryem Ana Kilisesi'nin (6. yüzyıl) apsisindeki İsa ve havariler betimi 12. yüzyıla, Kızılgeçit Mağara Kilisesi'ndeki tahtta İsa ve Meryem'in havarilerle betimi 11. yüzyıla, Al Oda Mağara kilisesindeki betimler 8.-9. yüzyıla ve 11.-12. yüzyıla, İotape Hagios Georgios Stratelates Kilisesi'ndeki aziz ve yaptırın kişiye ait betim 11.-12. yüzyıla, Syedra Akropoli Kilisesi'nin betimleri 12.-13. yüzyıl arasına, Kızılka-ya Mağara Kilisesi'ndeki doğum sahnesi ve Kanlıdivane IV No.lu Kilise apsisindeki aziz betimleri ise genel olarak Ortaçağ'a tarihlendirilmektedir³⁴.

Bu değerlendirmelerden yola çıkarak, Seyranlık Kilisesi kuzey yan odasındaki silik duvar resimlerinin de, Orta Bizans Döneminde, İkonoklazm Dönemi (726-843) sonrasında oluşturulduğu düşünülebilir.

Sadece kuzey yan oda değil, naostaki üçlü destek sistemi, doğu cephede duvar örgüsündeki malzeme değişikliği kilisenin Orta Bizans Döneminde ikinci bir kullanım dönemini yaşadığını düşündürür.

Kilisenin yerleşimle ilişkisi açısından bölgedeki antik döneme ait bir geleneğin Bizans Döneminde devam ettirildiği söylenebilir.

İ.Ö. 3. yüzyılda Seleukos I. Nikator tarafından ele geçirilen ve hellenizasyonu sürecinde öncelikle savunma sistemine önem verilen Kilikia'da, batıda Kalykadnos (Göksu) ve doğuda Lamos (Limonlu) nehirleri arasında kalan dağlık bölgede yaşayan Teukrid Hanedanlığı'na dokunulmamış ve kendilerine bu nehirler arasındaki bölgeyi yönetme hakkı verilmiştir. 1. yüzyıla kadar Seleukeia'ya bağlı Olba, bir tapınak devleti olmuştur. Olba'daki tapınağa ve rahibine, dolayısıyla Zeus Olbios kültüne bağlı, toprak sahibi eski aristokrat ailelerin üyeleri, kule ve kaleleri olan topraklarını rahip-kral olarak yönetmişler, bulundukları yerleşimin tarım arazilerinin de sorumluluğunu üstlenmişlerdir. 1. yüzyılda bölgede yerel rahipler soyu sona erdirilmişse de, toprak feodalizmi Roma egemenliği döneminde de korunmuştur³⁵. Hellenistik Dönemde etrafında işlikleri ve ek yapıları olan kuleler, Roma Döneminde yerini yine aynı bölge sınırları içindeki çiftlik villalara "villa rustica"lara bırakmıştır. Özel mülkiyete ait çiftlik villaların ortak özelliklerinden biri, ürünlerin işlenmesi için gerekli işliklerin varlığıdır. Bu işlikler genellikle ana kayaya oyularak yapılmıştır³⁶. Diğer bir ortak özellik su ihtiyacını karşılamak için sarnıçların bu kuruluşlar içinde yer almasıdır. Bazılarında "Bey evi" olarak nitelendirilen 'ikâmet binaları' da bulunmaktadır³⁷.

31 Eyice 1971, a.g.e. 145.

32 RBK IV 1990, a.g.m. 275.

33 E. Rosenbaum-G. Huber-S. Onurkan, *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia*, 1967, 21 vd. Fig. 14-19. 34 Fig. 25. 38 Fig. 28. 43 vd. Fig. 30-31.

34 Keil-Wilhelm 1931, a.g.e. 90 vd. Taf. 39, Abb. 119, 219; M. Gough, A Church of the Iconoclast (?) Period in Byzantine Isauria, *AnatSt.* 7, 1957, 153 vd. Taf. 10-13 b; İ. Karamut-S. Türkmen, Dağlık Kilikia'da Bir Kent: İotape, *TAD XXXI*, 1997, 294 Resim.9; İ. Karamut, Syedra 1997 Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışmaları, *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998)*, 1999, 144; S. Eyice, Silike Çevresinde İncelemeler: Kanlıdivan (Kanytelis-Kanytelideis) Basilikalari (Bir Öncülme), *Anadolu Araş.* 4-5, 1976-1977, 1977, 434.

35 S. Durugönül, Olba: Polis mi, Territorium mu?, *Lykia II*, 1995, 75 vd.; S. Durgönül, *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. Eine Untersuchung zu den archäologischen Hinterlassenschaften im Oibischen Territorium*, 1998, 7 vd.

36 Bölgedeki işlikler hakkında detaylı bilgi için bk. A. Diler, Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytinyağı ve Şarap İşlikleri, *AST XI*, 1993, 505 vd.; A. Diler, Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytin ve Üzüm Presleri, *AST XII*, 1994, 446 vd.;

37 Ü. Aydınöğlu, *Doğu Dağlık Kilikia'da Villae Rusticae*, EÜ. SBE. Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, 55 vd.; Ü. Aydınöğlu, *Doğu Dağlık Kilikia'da Villae Rusticae, Olba II (Özel Sayı) I. Cilt*, 1999, 160 vd.

Bizans Döneminde, Hellenistik kuleler ve Roma Dönemi çiftlik villaların yerini kiliseler almış, verimli toprakların işletilmesi, denetimi kilise tarafından yapılmıştır³⁸.

Bizans kiliselerinin tarım arazileri ile olan ilişkilerini yansıtan bir örnek olarak Gökören (Çukurbağ) gösterilir. Burada bir bölümü kayaya oyularak yapılmış bir kilise, hemen yanında kayaya, yan yana oyularak elde edilmiş iki katlı mekânlar ve bu mekânlarda çok sayıda zeytin işliği olan bir yapı (imafâthane) belirlenmiştir³⁹.

Seyranlık yerleşiminde, kilisenin hemen kuzeyinde ana kayaya oyulmuş, içinde işlikler olan mekânlar, bunun hemen karşısında ve etrafında iç mekânı kemerlerle bölünmüş yan yana dizilmiş yapılar ile karşımıza çıkan kompleks, burada bir çiftlik villasının varlığını akla getirir.

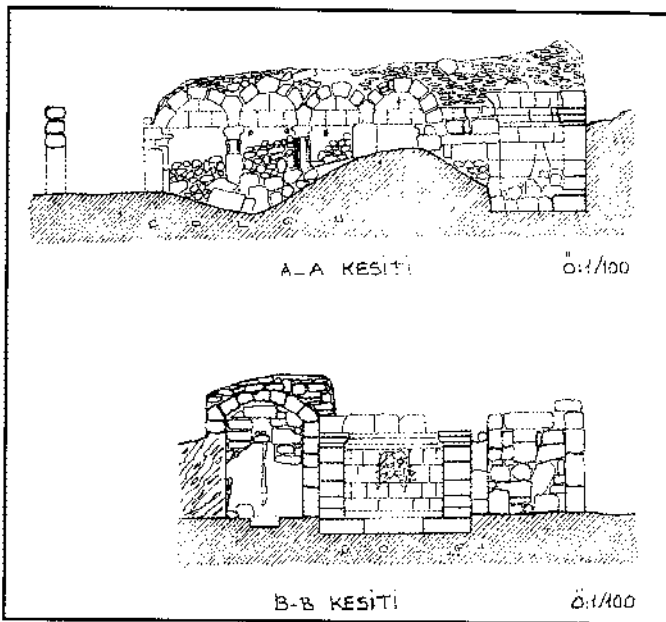
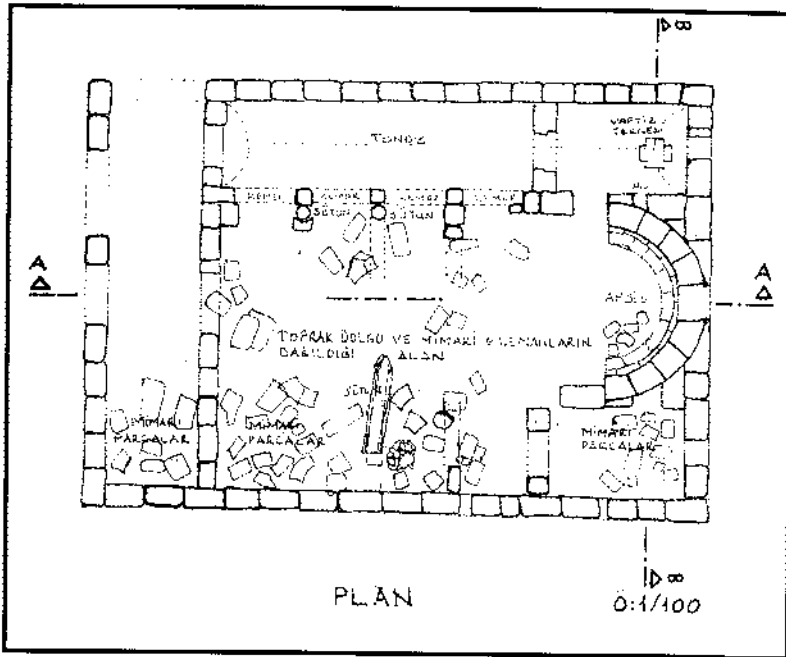
İmamlı ve Demirciören'de tarım arazisinin bulunduğu yerde yapılan kulelerin yanı sıra, Erken Hıristiyanlık Döneminde yapılmış kiliseler de vardır. Anılan yerleşimlerde kulelerin işlevlerini kiliselerin üstlendiği⁴⁰, Seyranlık'ta ise Roma Dönemi çiftlik villasının işlevini kilisenin üstlendiği ve üretimin Bizans Döneminde de sürdürüldüğü, kilisenin de villa sahibi ya da sahipleri tarafından yaptırıldığı düşünülebilir.

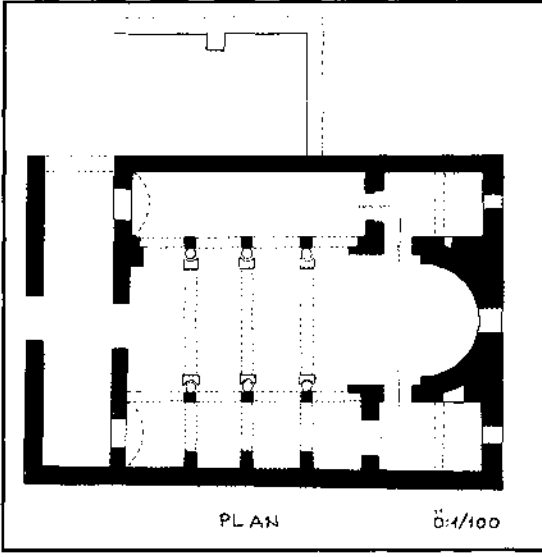
Hellenistik Dönemden beri bölgede süre gelen toprak feodalizminin Roma ve Bizans Döneminde de korunduğunu gösterebilecek öğelere sahip olan Seyranlık yerleşimi, Dağlık Kilikia'daki bugüne kadar keşfedilmemiş hem ticarî, hem dînî önemi olan yerleşimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

38 Durugönül 1995, *a.g.m.* 78; Durugönül 1998, *a.g.e.* 113.

39 Hellenkemper-Hild 1986, *a.g.e.* 85 Abb. 116-120; S. Durugönül, 1996 Yılı İçel İli (Antik Dağlık Kilikia) Yüzey Araştırması ile Kuleler-Kaleler ve Yerleşimlere Olan İlişkileri, *AST XV*, I. Cilt, 1998, 287 vd.; Durugönül 1998, *a.g.e.* 113, 118.

40 Hellenkemper-Hild 1990, *a.g.e.* 237, 274.

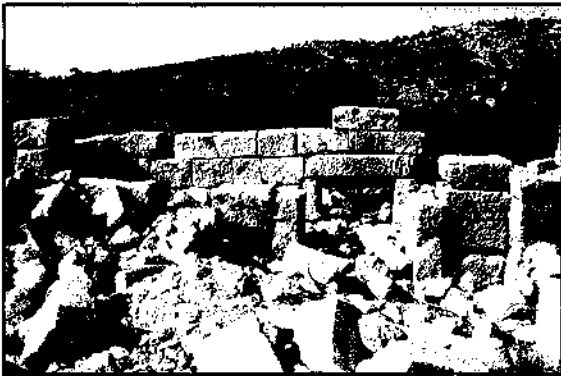

Çizim 4: Seyranlık Kilisesi, plânı (düzeltmelerle)

Resim 1: Seyranlık Kilisesi, naos bölümü

Resim 2: Seyranlık Kilisesi, nartheks

**Resim 3 : Seyranlık Kilisesi,
kuzey arkad sırası**

**Resim 4: Seyranlık Kilisesi,
kuzey arkad sıra-
sındaki üçlü destek
sistemi**

**Resim 5: Seyranlık Kilisesi,
sütun başlığı**

Resim 6: Seyranlık Kilisesi, kuzey yan net ve kuzey yan oda kapısı

Resim 7: Seyranlık Kilisesi, kuzey yan oda içindeki kanal ve vaftiz teknesi

Resim 8: Seyranlık Kilisesi, apsis

KIBYRA 2002

Thomas CORSTEN*

Die seit 1995 unternommenen Forschungen in der Kibyris haben nach der Veröffentlichung eines ersten Bandes des Inschriftencorpus (mit den Texten der Stadt Kibyra selbst¹) eine Erweiterung von dem ursprünglichen rein epigraphischen Survey zu einem historisch-archäologischen Survey mit breiterer Fragestellung erfahren. Im Mittelpunkt der Untersuchungen des Jahres 2002² stand die Stadt Kibyra selbst; die Arbeiten sollen im Laufe der nächsten Jahre die Baugeschichte, soweit dies möglich ist, klären. Als Ziel ist die Anfertigung eines Plans der Ruinenstätte vorgesehen sowie der Versuch, einerseits die gewonnenen Erkenntnisse in einen Zusammenhang mit historischen Ereignissen zu setzen, die aus der literarischen und epigraphischen Überlieferung bekannt sind, andererseits aus den Befunden nach Möglichkeit weitere historische Schlüsse zu ziehen. Daneben wurden Vorarbeiten für eine topographische Untersuchung der gesamten Region vorgenommen und natürlich neue Inschriften gefunden. An den diesjährigen Arbeiten waren Kirsten A. Gay, M.A. (Universität Tübingen) und Dr. Frédérique Landyut (University of Oxford) maßgeblich beteiligt.

Die Arbeiten auf dem Ruinenhügel haben in diesem Jahr mit ziemlich einfachen technischen Mitteln durchgeführt werden müssen; uns standen mehrere Maßbänder, ein Kompaß und GPS zur Verfügung³. Angesichts dieser Situation und der kurzen uns zur Verfügung stehenden Zeit (etwa 14 Tage) haben wir uns auf die auffälligsten Bauteile der Stadt konzentriert, nämlich auf die monumentalen Mauerreste, die das Zentrum der antiken Stadt umgaben (siehe die vorläufige Skizze). Zunächst mußte geklärt werden, welche dieser teilweise weithin sichtbaren Mauern als Stadtmauern und welche als Stützmauern dienten.

Es konnten insgesamt drei hintereinander liegende Mauerzüge festgestellt werden, von denen sich nur der äußere als Stadtmauer herausstellte; sie wurden von außen nach innen numeriert („Mauer I-III“). Die beiden Stützmauern, für die Terrassen der Oberstadt (Mauern II und III), sind zum größten Teil aus großen Quadern in einer Phase erbaut worden und im allgemeinen gut erhalten (Abb. 1: Ecke von Mauer II); es sind nur wenige wiederverwendete Blöcke sichtbar, deren ursprüngliche Verwendung und Datierung nicht festgestellt werden konnten. Lediglich Mauer III ist zu einer unbestimmten Zeit auf einer Länge von ca. 55 m., beginnend hinter einer Zerstörung, repariert worden, wie an dem unregelmäßigen Mauerwerk zu erkennen ist (Abb. 2).

* Priv.-Doz. Dr. Thomas CORSTEN, Seminar für Alte Geschichte, Universität Heidelberg, Marstallhof 4, 69117 Heidelberg, DEUTSCHLAND

1 Th. Corsten, Die Inschriften von Kibyra I. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Band 60 (Bonn 2002) (im weiteren zitiert als „I. Kibyra I“).

2 Der Antikenverwaltung danke ich für die Forschungserlaubnis und der Regierungsvertreterin Canan Dökmeçi sowie dem Ruinenwächter İsa Eryurt für tatkräftige Unterstützung.

3 Für die Zukunft ist die Zuhilfenahme etwas weiter entwickelter Gerätschaften vorgesehen.

Die mittlere Mauer (Mauer II) ist die kürzeste; sie verläuft in nord-südlicher Richtung, und zu ihrem nördlichen Ende hin gaben zwei Durchlässe Zugang zu der höher gelegenen Terrasse. Der erste Durchlaß von Süden war ursprünglich ca. 6 m. breit gewesen; er wurde zu einem unbestimmten Zeitpunkt verkleinert, indem der rechte Teil der Öffnung mit Mauerwerk verschlossen und der linke mit einem Bogen versehen wurde (Abb. 3). Die ursprüngliche Weite des Durchlasses ist daran erkennbar, daß die sekundäre Mauer um einige cm. zurückgesetzt ist, so daß die Wangen der alten Öffnung noch sichtbar sind. Der zweite Durchgang bestand aus einer schmalen Treppe (Abb. 4). Kurz hinter der Treppe knickt Mauer II in Richtung auf die weiter oben liegende Mauer III um, bricht aber schon nach wenigen Metern ab. Die Verbindung zwischen den Mauern II und III wurde durch ein Gebäude hergestellt, dessen ursprüngliches Aussehen und Funktion aus dem heutigen Zustand kaum noch zu rekonstruieren sind. Lediglich die noch teilweise aufrecht stehenden Türwangen deuten darauf hin, daß es ein geschlossener Raum war.

Östlich und fast genau gegenüber dem bogenförmigen Durchlaß durch Mauer II sind die Ruinen einer Struktur erkennbar, die in Verbindung mit Mauer I zu stehen scheint. Auch dieses Bauwerk scheint eine Art Tor gewesen zu sein; es war zweigeteilt, und einige gebogene Architekturteile, die verstreut in der Umgebung liegen, deuten darauf hin, daß auch dieser Durchgang mit einem Bogen versehen war. Durch ihn führte sicher eine Straße zu dem Durchlaß in Mauer II und damit in das Zentrum der Oberstadt. Mögliche Öffnungen in Mauer III sind hingegen noch nicht erkennbar.

Unter historischen Gesichtspunkten ist die äußere Mauer, Mauer I, am interessantesten. Während die unteren Quaderschichten ziemlich gut gebaut sind, bestehen die oberen, anscheinend vollständig, aus Spolien, die teilweise von hoher Qualität sind (Beispiel: Abb. 5). Die Ursache für diesen Bruch in der Mauertechnik ist nicht eindeutig festzustellen; man denkt zunächst an hastig ausgeführte Reparaturen nach einem Erdbeben. Kibyra wurde in der Tat dreimal von verheerenden Erdbeben heimgesucht, nämlich in den Jahren 23, 139 und im 6. Jh. n. Chr. Die beiden ersten Beben sind als Anlaß für mögliche Reparaturen dieser Art sicher auszuschließen, da in beiden Fällen genügend Zeit und Geld vorhanden waren, die Mauern „ordentlich“ wiederherzustellen. Besonders in den Jahren nach 23 n. Chr. verfügten die Kibyren über genug Geld für solche Zwecke, erließ Kaiser Tiberius der Stadt doch auf drei Jahre sämtliche Steuern⁴. Glücklicherweise fanden sich an einer Stelle der Mauer zwei wiederverwendete Basen mit Inschriften. Die Texte sind Ehreninschriften für Tiberius Claudius Flavianus, einen der reichsten Bürger Kibyras im 2. Jh. n. Chr.⁵. Durch die Angabe einer Jahreszahl nach der kibyrischen Ära sind die beiden Inschriften in die Jahre 182/3 bzw. 185/6 n. Chr. datiert. Damit ist ein terminus post quem für die Verwendung dieser Basen und wohl auch der übrigen Spolien gegeben. Es scheint mir am ehesten vorstellbar, daß die Spolienmauer auf einem vorhandenen Unterbau aus regelmäßigen Quadern zu einem noch näher zu bestimmenden Zeitpunkt in Hast zur Verteidigung der Stadt errichtet wurde. Es muß also eine Notsituation gegeben haben, die die Einwohner von Kibyra zu dieser Maßnahme zwang. Nun wissen wir, daß es in den 70er Jahren des 3. Jh. n. Chr. zu Aufständen in Isaurien und Pisidien kam, mit deren Unterdrückung ein gewisser Lucius Aurelius Marcianus als dux beauftragt worden war⁶. Neuere Untersuchungen haben gezeigt, daß diese Unruhen sich bis ins Grenzgebiet von Pisidien und Lykien erstreckt haben müssen; unter anderen war auch die Stadt Termessos betroffen, die nicht weit von Kibyra entfernt liegt⁷. Der dux L. Aur. Marcianus wird auch, wenn meine Interpretation richtig ist, mit einem Epigramm in Kibyra geehrt⁸.

4 Das berichtet Tacitus, Annalen IV 13, 1; vgl. Th. Corsten/Th. Drew-Bear/M. Özsaıt, *Epigraphica Anatolica* 30, 1998, 49.

5 I. Kibyra I (s.o. Anm. 1) Nr. 45 und 46.

6 M. Christol, *Chiron* 8, 1978, 529-40; H. Brandt, in: G. Bonamente/N. Duval, *Historiae Augustae Colloquium Parisinum* (Macerata 1991) 87-9.

7 M. Zimmermann, *ZPE* 110, 1996, 265-77.

8 I. Kibyra I (s.o. Anm. 1) Nr. 65.

und so ist es naheliegend, anzunehmen, daß auch Kibyra von den Aufständen in Bedrängnis gebracht wurde, was dann zur schnellen und sorglosen Errichtung einer Verteidigungsmauer geführt hat. In der Not schreckte man, wie in solchen Zeiten üblich, nicht davor zurück, selbst Architekturteile einst repräsentativer Bauwerke und sogar Basen mit Ehreninschriften für verdiente Bürger dafür zu verwenden.

Neben der Untersuchung der Mauern führten wir eine kurze Begehung der Hügelpuppe durch, die den höchsten Punkt von Kibyra darstellt; er befindet sich oberhalb der beiden Theater. Dort konnten die Reste von zwei Gebäuden ausfindig gemacht werden, von denen eines eine Kirche ist. Die Bestimmung des zweiten Bauwerkes entzieht sich jedoch noch unserer Kenntnis, aber es scheint sicher, daß es ein wichtiges öffentliches Gebäude gewesen ist, denn auf seiner Mauer oder auf einem in seiner Nähe aufgestellten Stein war unter dem Proconsul Publius Petronius im Jahre 31/2 n. Chr. eine Ehreninschrift für Kaiser Tiberius aufgezeichnet worden⁹.

Einige wenige Tage waren einem Survey im Umland gewidmet. Dabei kamen u.a. die folgenden Inschriften zum Vorschein:

1. Grabinschrift für Enas und Platon, gefunden in den Ruinen der Kirche auf der Hügelpuppe in Kibyra (s.o.):

] ῥητορικὸς [ς	„... der Rhetor ...
] Πλάτων [... Platon ...
] Ἐνάδι τῇ [γυ]-	... für Enas, seine
4	[ναί]κι καὶ ἑαυ[τῷ].	Frau, und für sich selbst."

2. Fragment eines Architravblocks mit Bauinschrift zweier Architekten, gefunden in der Ost-Nekropole von Kibyra:

]που καὶ Ζωτικὸς Καλ[„... Sohn des ---]pos/pas, und Zotikos, Sohn des Kal[-
ἡργάσαντο.	bauten (dies)."

3. Grabinschrift für den Maler Philetos, gefunden in Karamanlı (nördlich von Kibyra):

	Ἐλπίς Κασίου	„Elpis, Tochter des Kasios,
	τῷ ἀνδρὶ Φιλήτῳ	für ihren Mann Philetos,
	τῷ ζωγράφῳ	den Maler,
4	μνήμης χάριν.	zum Andenken."

9 I. Kibyra I (s.o. Anm. 1) Nr. 3.

Abb. 1

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 4

Abb. 5

ARTVIN İLİ-ÇORUH VADİSİ'NDEKİ TARİHİ YOLLAR VE KÜLTÜR VARLIKLARI YÜZEY ARAŞTIRMASI, 2002

Osman AYTEKİN*

Bu yıl ikincisini gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmamızın konusu¹; Çoruh Nehri havzasında yapımına başlanan hidro-elektrik amaçlı baraj ve HES inşaat sahaları içerisinde yer alan ve yakın gelecekte sular altında kalacak olan kültür varlıkları ile tarihi yolların tespit ve incelemelerinden oluşmaktadır.

Söz konusu araştırma; T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri çerçevesinde, TÜBİTAK, Bakanlık Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü ve YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'nın katkılarıyla, 1 Ağustos-8 Eylül 2002 tarihleri arasında, 9 kişiden oluşan uzman grubuyla gerçekleştirilmiştir².

2002 yılı araştırma sezonunda; yapımı sürmekte olan Muratlı, Borçka ve Deriner baraj ve HES inşaat sahaları daha kapsamlı olarak yapımına henüz başlanmamış bulunan Artvin ve Yusufeli baraj ve HES inşaat alanları ise kısmen değerlendirmeye alınmış ve sonuçta; 5 ev, 3 köprü, 3 türbe, 3 çeşme, 2 cami, 2 kilise, 1 değirmen ve 1 arasta plân bazında incelenmiştir. Ayrıca, tarihi Batum-Ardahan şosesi, vadi boyunca devam eden patikalar ve geçmişte Çoruh Irmağı üzerinde gerçekleştirilen Artvin-Batum bağlantılı kayık taşımacılığının güzergâhı belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra, etnografik nitelik taşıyan çeşitli objeler üzerinde de durulmuştur. Bir çoğu tarımımızca ilk kez saptanan buradaki kültür varlıkları baraj gelişim sahası çerçevesinde ele alınmış ve iyi durumda olanların kapsamlı tanımları yapılmıştır.

MURATLI BARAJ SAHASI

2001 yılı bildirimizde belirtildiği üzere, 01.09.1999 tarihi itibarıyla temeli atılan Muratlı Barajı ve HES inşaatının yapımına yoğun bir tempo ile devam edilmektedir. Bir

* Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi 65080 Van-TÜRKİYE

1 Artvin ve ilçelerindeki sanat eserlerinin araştırılmasına yönelik yüzey araştırmasına 1997 yılında başlanmış ve hiç aksatılmadan sürdürülmüştür. 2001 yılı itibarıyla da Çoruh Nehri havzasındaki kültür varlıklarının tespiti ve incelemesi yürütülmektedir. Bkz. O. Aytekin, "Artvin-Türk Dönemi Yüzey Araştırmasının İlk Beş Yılı (1997-2001) Üzerine Bir Değerlendirme", 6. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Söneri, Bildiriler, Kayseri, 2003, s. 111-121; O. Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisindeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırma, 2001", 24. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, s. 1-16.

2 Araştırmamızın gerçekleştirilmesinde ilgi ve desteklerini gördüğümüz Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, TÜBİTAK AR-GE Eşgüdüm Daire Başkanlığı'na, TÜBA-TÜKSEK İstanbul Ofisi'ne, YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'na, Artvin Valiliği'ne, Artvin İl Kültür Müdürlüğü'ne, Artvin Milli Emlak Müdürlüğü'ne, Artvin Kadastro Müdürlüğü'ne, Artvin Belediye Başkanlığı'na, Zeytinlik Köyü Muhtarı Yusuf Demirel'e, Oruçlu Köyü Muhtarı Mustafa Çelik'e, Komurlu Köyü Muhtarı Halis Kılıç'a, Tarih Öğretmeni Halit Özdemir'e, Mehmet Kaya'ya, Yüksel Fırına'ya, Murat Demirel'e, Mustafa Erdem'e, Yalçın Erdem'e, Cemal Güreş'e, Süleyman Çelik'e, Şerif Ali Bayraktar'a, Şahit'in Altun'a, Mustafa Tunç'a, Gülpaşa Kemaloğlu'na, Mustafa Işık'a, Selim Aydın'a ve adını anamadığım kültüre duyarlı Artvinli hemşehrilerime, araştırmamızın özveriyle elemanlarına ve özellikle Öğr. Gör. Arkeolog Hanefi Biber, Sanat Tarihçisi Erkan Koç, Kameraman Y. Emre Aytekin, Orhan Sevim ile şoförümüz Mehmet Gündoğdu'ya en samimi duygularıyla teşekkürlerimi sunarım.

tarafından da su tutumundan sonra kullanıma girecek olan karayolu ağının, tarihî doku niteliğindeki eski Batum-Ardahan şosesinin genişletilerek ve yer yer tüneller eklenmek suretiyle yenileme faaliyetleri sürmektedir. Baraj, DSI verilerine göre 96 m. maksimum su seviyesinde yaklaşık 16 km. uzunluğunda olacaktır. Baraj sahası tabanının dar olmasından dolayı yerleşimlerin bu güzergâhta seyrek gelişme gösterdiği ve Muratlı yakınındaki Karşıköy, Çavuşlu, Yeşilköy, Aralık köyleri ile Borçka merkezinin Yeniyol ve Aydınlar Mahallesi dışındaki birimlerin önemli ölçüde etkilenmeyeceği gözlenmektedir. 2002 yılı araştırmalarında bu saha içerisinde tespit edilen kültür varlıkları şunlardır;

Aralık Köyü-Taşlıtarla Mevkiinde Bulunan Köprü: Muratlı-Borçka karayolu güzergâhında, Camili yol kavşağının hemen alt kesiminde, Çoruh Irmağı'nı besleyen ve Borçka-Karagöl'den kaynağını alan Aralık Deresi'nin üzerinde, doğu-batı doğrultusunda bulunan köprü; tek gözlü, yol döşemesi eğimli olan, kemeri düzgün kesme taş, diğer kısımları vasıfsız taş olma üzere ve kireç harcının kullanımı ile inşa edilmiş küçük bir köprüdür. Tablisesi, 16.30 m. uzunluğunda ve 2.23 m. genişliğe sahiptir. Kemer açıklığı ise 10.30 m.dir (Çizim: 1). Yan korkulukların yanı sıra tablisesinin taş döşemesi de kısmen bozulmuştur. Günümüzde yayaların geçebileceği durumda olmakla birlikte, üst yanı başına Cumhuriyet Döneminde yapılan betonarme köprüden dolayı metruk duruma gelmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabesi yoktur. Muhtemelen, Osmanlılar tarafından Batum-Artvin bağlantılı yaya-kervan yolu için XIX. yüzyılda yaptırılmış olmalıdır (Resim: 1).

BORÇKA BARAJ SAHASI

2001 yılı bildirimizde belirtildiği üzere 01.09.1999 tarihî itibariyle temeli atılan Muratlı Barajı ve HES inşaatının yapımı yoğun bir tempo ile devam edilmektedir. Muratlı'da olduğu gibi bir taraftan da, su tutumundan sonra kullanıma girecek olan karayolu ağının yaklaşık 12 km.lik kısmı üst bandına alınarak araç trafiğine açılmış bulunmaktadır. Baraj, DSI verilerine göre 185 m. maksimum su seviyesinde ve yaklaşık 28 km. uzunluğunda olacaktır. Borçka ile Artvin arasında oluşturan bu bölümde, Çoruh vadi tabanı Muratlı ile Borçka arasında göre daha yayvan olmakla birlikte, köy yerleşmelerinin vadi tabanından daha yüksekte bulunmaları, baraj sularının etkisinden kısmen kurtarmıştır. Buna rağmen Borçka İlçesi'ne bağlı Taraklı, Ambarlı, Avcılar, İbrikli ve Adagül köyleri ile Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Tütüncüler, Ormanlı, Fıstıklı, Erenler, Beşgöl, Sümbüllü ve Bakırköy gibi yerleşim birimlerinin etki altında oldukları gözlemlenmektedir. Özellikle bu güzergâhta bulunan bazı küçük mahallelerin, karayolu çalışmalarından dolayı şimdiden istilâk edilerek tahliyeleri sağlanmıştır. Bir bölümü daha önce karayolu çalışmaları sırasında ortadan kalkmış bulunan tarihî Batum-Ardahan şosesinin hâlihazırda korunan Kâtiphanları mevkiinden sonraki kısmı, yakın zamanda açılacak olan yeni karayolu çalışması ile değişime uğramış olacaktır. 2002 yılı araştırmalarında bu saha içerisinde yeni bir kültür varlığına rastlanmamıştır.

DERİNER BARAJ SAHASI

2001 yılı sonuç raporunda belirtildiği üzere, 08.01.1998 tarihî itibariyle temeli atılan Deriner Barajı ve HES inşaatının yapımı yoğun bir tempo ile sürdürülmektedir. Ayrıca, diğer iki baraj sahasında olduğu gibi, baraj başlangıç noktasından Berta Köprüsü'ne kadar devam eden 23 km.lik yeni karayolu, atıl durumda bulunan tarihî Batum-Ardahan şosesini takip etmek suretiyle araç trafiğine açılmıştır. Böylece, bu güzergâhta bulunan tarihî yol ağı orijinal dokusunu tümüyle kaybetmiştir. Baraj, DSI verilerine göre 395 m. maksimum su seviyesinde ve yaklaşık ana kol 40 km., yan kollar ise 30 km. olmak üzere toplam 70 km. uzunluğunda olacaktır. Baraj sularından Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Salkımlı, Kalburlu, Zeytinlik, Oruçlu, Ballıüzüm, Sarıbudak, Dokuzoğul, Köşeler, Derinköy, Dikmeli, Aşağı Maden, Hamamlı, Çimenli, Sakalar, Ortaköy, Bağcılar; Yusufeli'ne bağlı Cevizli, Narlık, Yarbaşı, Zeytincik; Ardanuç'a bağlı Gümüşhane, Avcılar, Soğanlı, Ferhatlı gibi köy, mahalle ya da bağlıkları etkilenmiş olacaktır. 2002 yılı araştırmalarında bu saha içerisinde tespit edilen kültür varlıkları şunlardır;

Abdurrahman Erdem Evi (Leloğlu Evi): Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Zeytinlik Köyü, Aşağı Mahalle'de bulunan konut; taş ve ahşap malzemenin kullanımı ile inşa edilmiş olup, zemin üzeri iki katlı ve kırma çatılıdır. Ön cephesi doğu yönünde olmak üzere doğu-batı doğrultusunda hafif meyilli bir arsa üzerinde bulunan evin arka bedenini mahalleye ulaşımı sağlayan patika yol, sağ yönünü altı ahır üstü merekten oluşan yapı, sol üst yanı başını fırın, ön kısmını ise tuvalet çevrelemektedir. Zemin; 11.00x10.05 m. ölçülerinde kare plâna sahiptir. Güney yarısı, sonradan bazı tadilatlar yapılarak günümüzde konut olarak kullanılmaktadır. Konutun, zeminden girişi ve içten birinci kata çıkışı bulunmaktadır. Diğer yanında ise, arka bedeninde dışa kapalı tutulmuş ve doğu tarafına açılan kapılara sahip yan yana iki oda ve önünde üç ahşap direk üzerine oturtulmuş iki yanı açık toprak zeminli ve ahşap tavanlı avlu (sofa) yer almaktadır. Birinci kata çıkış, toprak zeminli avludan uzatılan ahşap merdivenle sağlanmıştır. Önde süslemeli dört ahşap direk üzerine oturan güney yan cephesi kapalı, diğer kısımları dışa açık tutulmuştur. Kuzey yan cephesi ve kısmen güneye doğru ön kısmı cepheden dışa taşıntılı yapan balkona sahip büyükçe bir çardak; arka bedeninde ise, süslemeli kapı sövelerine sahip birer kapı ile çardağa açılan, arka bedeninin taş duvar içine yerleştirilmiş ocak ve yanlarında gömme dolapları bulunan, ayrıca güneydeki oda ocağının sol yanına köşeye yerleştirilmiş dikdörtgen formlu gömme banyosu ve girişin sol ve sağ yanında dolap ve yüküklere sahip, aydınlanmaları sadece yan cephelerine açılan ikili ve üçlü pencerelerle sağlanan, yan köşelerde birer dikdörtgen plânlı oda ile bunların arasında daha küçük tutulmuş ambardan oluşmaktadır. Bu kısım arka beden duvarı tümüyle taş, yan beden duvarları ise ahşap arası karkas, diğer kısımlar ise tümüyle ahşap malzemeden oluşturulmuştur. Birinci kattan üst kata çıkış, çardağın orta kısmından ve güney balkon içerisine yerleştirilmiş iki ahşap merdivenle sağlanmıştır. Genel düzenleniş biçimi birinci katla aynıdır. Farklılık olarak; çardağın güney yan kısmına dışa taşıntılı balkon eklenmiştir, kapı söveleri süslemesizdir, oda ocaklarının yanlarına gömme dolaplar konmamıştır ve banyoya yer verilmemiştir. Çatı, oluklu (alaturka) kiremitle örtülmüştür ve arka bedenin her iki köşesine ikili ve üçlü olarak yüksek olmayan ve kısmen bozulmuş bacalar yerleştirilmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabesi bulunmayan yapının, Ahıska'dan gelme Abdurrahman adında bir şahıs tarafından yaptırıldığı ve köyün halihazırda en eski evlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıl Osmanlı Dönemi yapısı olarak tahmin ettiğimiz konut, zeminin bir kısmı hariç orijinal dokusunu korumakta ve 1931 yılından beri terk edilmiş durumdadır.

Cemal Güreş Evi: Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Zeytinlik Köyü Yukarı Mahalle'de (Abinoğulları Mahallesi) bulunan konut; taş ve ahşap malzemenin kullanımı ile inşa edilmiş olup, zemin üzeri iki katlı ve kırma çatılıdır. Ön cephesi doğu yönünde olmak üzere, doğu-batı doğrultusunda hafif meyilli bir arsa üzerinde bulunan ev arka taraftan mahalleye ulaşımı sağlayan patika yol, sağ yanda tuvalet, sol yanda komşu evi, ön kısımda ise meyve ağaçlarından oluşan bahçe ile çevrelenmiştir. Zemin; 9.15x9.00 m. ölçülerinde kare plâna sahiptir. Burası iki ana bölümden oluşmaktadır. Arka yönde, avluya açılan yan yana üç oda, önde ise serbest duran üç ahşap direk üzerine oturtulmuş; sağ yan duvarı boyunca büyükçe bir ocağın yer aldığı, diğer iki yönden açık toprak zeminli ve ahşap tavanlı büyükçe bir avludan oluşmaktadır. Buradaki üç odadan ortadaki daha dar tutulmuştur ve günümüzde evin kileri olarak işlev görmektedir. Cephe-leri kalınca tutulmuş taş duvar olan her iki yandaki odanın beden duvarlarında birer ocak ve yanlarında küçük dolap nişlerine yer verilmiştir. Sadece güney yönündeki odanın dışa açılan bir penceresi dışında, her iki odanın avlu yönlerine açılan küçük birer pencereleri vardır. Günümüzde depo olarak işlev gören her iki yandaki büyük odaların kışlık barınma yerleri ve sebze-meyve ile süt mamullerinin işlendiği mekânlar olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Birinci kata çıkış, zemin avlusunun sağ köşesinden uzatılan ahşap merdivenle ve diğten güney cephesine eklenen balkon yardımıyla sağlanmaktadır. Genel plân açısından zemin katı ile yakın benzerlik göstermektedir. Farklılık olarak; çardağın köşeleri kapalı hale getirilmiştir. Açık bırakılan ön kısım korkuluklarla belirlenmiştir. Güney kanadın orta yerine bir ocak konmuştur. Güneydoğu köşesine çardaktan taşıntılı, günümüzde kullanımı olmayan bir tuvalet eklenmiştir. Arka yöndeki

odaların orta kısmı ambar olarak kullanılmakta ve çardağa açılan küçük boyutlu kapıya sahiptir ve penceresi bulunmamaktadır. Yanlarındaki her iki odanın yan cephelerine ikişer pencere açılmıştır. Arka beden duvarlarında birer ocak ve her iki yanına gömme dolaplar yerleştirilmiştir. Güney yöndeki odanın misafir odası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu kata dıştan giriş, doğrudan bu odayla irtibatlandırılmıştır. Ayrıca, çardağa açılan ikinci kapısının sol köşesine yüklük, ocağın sağ köşesine ise yarım daire biçimli gömme banyo yerleştirilmiştir. Arka beden duvarı tümüyle taş, yan cepheleri ise ahşap arası karkastır. Diğer kısımlar tümüyle ahşaptır. İkinci kata ise, birinci kat çardağın güney cephesinden uzatılan ahşap merdivenle çıkılır. Plân biçimi, birinci katla hemen hemen aynıdır. Önemli bir değişiklik olarak, çardağa iki yönden balkon eklenmiştir. Ortadaki ambar büyütülmüş, beden kısmında uzunlamasına dar bir mekân elde edilmiştir. Kuzey yandaki oda büyütülmüş, bundan dolayı da güney yandaki oda küçültülmüş ve diğer yan odadaki iki pencereye karşılık buraya bir pencere açılmıştır. Birinci katta olduğu gibi aynı özellik gösteren banyo, ocak ve niş sadece büyük odada uygulanmıştır. Çatı, dışa taşıntı yapan saçaklı ve oluklu kiremitle örtülmüştür. Bacalar arka beden her iki yanında ve kuzey ön bölümünde yükselmektedir. Kitabesi bulunmayan yapının XIX. yüzyıl Osmanlı Dönemi yapısı olduğu söylenebilir. Süsleme açısından sade, orijinal dokusunu koruyan ve halen konut olarak kullanımda olan yörenin tipik evlerinden biridir.

Ali Yağcı Evi: Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Zeytinlik Köyü Yukarı Mahalle'de bulunan konut; taş ve ahşap malzemenin kullanımı ile inşa edilmiş olup, zemin üzeri iki katlı ve kırma çatılıdır. Ön cephesi doğu yönünde olmak üzere, doğu-batı doğrultusunda düz bir arsa üzerinde bulunan evin arka yanında mahalleye ulaşımı sağlayan patika yol, sağ yanında komşu evi, önü bahçeye açılan ve sağ köşesinde tuvaleti olan, sol yanında ise altı ahır üstü merek yer almaktadır. Zemin; 10.25x9.10 m. ölçülerinde kare plâna sahiptir. Burası iki bölümden oluşmaktadır. Arka yönde; avluya açılan yan yana üç oda, önde ise serbest dört ahşap direk üzerine oturtulmuş, sol yan duvarı boyunca ocağın yer aldığı; diğer iki yönden açık, toprak zeminli ve ahşap tavanlı büyükçe bir avlu (sofa) yer almaktadır. Buradaki üç odadan ortadaki daha dar tutulmuştur ve günümüzde evin kileri olarak kullanılmaktadır. Cepheleri tümüyle taştan olan her iki odanın büyüklükleri birbirine eşit olup güney yandaki iki, kuzeydeki ise bir mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Ayrıca, güneydeki odanın beden duvarında ortada ocak, her iki yanında birer niş dikkat çekmektedir. Yan odalar günümüzde depo olarak kullanılmaktadır. Birinci kata çıkış, bodrum avlusunun sağ köşesinden yükselen ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Genel plân açısından zemin katla aynı özellikler göstermektedir. Öndeki çardağın her iki yanını kapalı hale getirilmiş ve kuzey yönünde kapalı balkon oluşturulmuştur. Diğer yanda da bir kapıyla dışa açılan balkonumsu bir yer izlenmektedir. Açık tutulmuş olan çardağın ön kısmı ahşap korkuluklarla belirlenmiştir. Çardaktan girilen ortadaki ambar tümüyle dışa kapalı tutulmuştur. Her iki yandaki odanın yan yüzeylerine ikili pencereler yerleştirilmiştir. Arka beden duvarlarında ortada ocak, iç yanlarda birer gömme dolap, dış yanlarda ise daire biçimli gömme banyolara yer verilmiştir. Odaların arka bedenleri taş, diğer bölümleri ise ahşap arası karkastır. Yan cepheleri çamur sıvalı ve badanalıdır. Diğer kısımların tümü ahşaptır. İkinci kata ise birinci kat çardağın güney cephesinden uzatılan ahşap merdivenle çıkılır. Plân düzenlemesi birinci katla büyük benzerlik göstermektedir. Farklılık olarak; çardağın ön ve güney yana devam eden balkon eklenmiştir. Ortadaki ambar büyütülmüştür. Her iki odanın arka beden duvarlarına ocak ve banyolar konmamıştır. Sadece güneydeki odaya bir gömme dolap yerleştirilmiştir. Geniş saçaklı çatı, oluklu kiremitle örtülmüştür. Bacalar, arka beden her iki yanından yükselmektedir. Kitabesi bulunmayan yapı XIX. yüzyıl Osmanlı Döneminin olmalıdır. Süsleme açısından sade, orijinal dokusunu koruyan ve halihazırda kiracı tarafından konut olarak kullanılan, yörenin tipik evlerinden biridir (Resim: 2).

Osman Akalın Evi: Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Oruçlu Köyü Emingiller Mahallesi'nde bulunan konut; taş ve ahşap malzemenin kullanımıyla inşa edilmiş olup, zemin üzeri iki katlı ve semerdam çatılıdır. Ön cephesi doğu yönünde olmak üzere, doğu-batı doğrultusunda hafif meyilli bir arsa üzerinde bulunan evin sol yanını altı ahır üstü me-

rekten oluşan yapı ve yanındaki tuvalet, arka bedenini mahalleye ulaşan patika yol, diğer iki tarafını ise meyve ağaçlarından oluşan bahçe çevrelemiştir. Zemin kat; 11.07x8.57 m. ölçülerinde dikdörtgen plâna sahiptir. Farklı kalınlıklardaki taş duvar örgü ile oluşturulan zemin kata giriş yan ve ön cephesinden sağlanmıştır ve iki bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Beden yönünde, ortası eyvan şeklinde olan ve her iki yanında avluya açılan ve yan duvarlarında birer pencereleri bulunan köşe odalarından oluşan bölüm ile önde güney yan duvarında büyükçe bir ocağı, kuzeydoğu köşesinde birinci kata çıkış sağlayan ahşap merdiveni, iki yönden dışa açılan kapıları bulunan ve sadece doğu duvarına yerleştirilen üç mazgal pencere ile aydınlatılması sağlanan toprak tabanlı, ahşap tavanlı büyükçe bir avludan ibarettir. Ayrıca, arka sol yandaki odanın içine sonradan betonarme bir zeytin işleme havuzu eklenmiştir. Bu birimler günümüzde depo ve kiler olarak kullanılmaktadır. Birinci kata çıkış, iç avludan ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Genel plânlaması zemin kata benzerlik göstermektedir. İki bölüm halinde şekillendirilen bu kısmın; arka yönünde ortada ambar, her iki yanında ise birer oda bulunmaktadır. Çardağa açılan her iki odanın arka beden duvarlarına simetrik olarak dış köşelerine daire biçiminde birer gömme banyo, iç köşelerine ise birer gömme dolap yerleştirilmiştir. Yan cephelerinde ikili mazgal pencereler açılmıştır. Yanları kapalı korkulukları dışında önu açık tutulan öndeki çardak ise odalardan daha büyük alana sahiptir. Kuzey yan duvarında bir mazgal pencereye ve üste yükselen ahşap bir merdivene karşılık, güney yan duvarında ocak ve dolap nişi yer almaktadır. Bu katın beden duvarı taş, yan duvarları ahşap arası karkas, geri kalan kısımları ise ahşaptır. Günümüzde bozulmuş olsa da, cephe yüzeylerinin sıvanarak badanalandığı izlenmektedir. Üst kata çıkış, birinci kat çardağına yerleştirilen ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Plân düzeni açısından birinci kata benzerdir. Farklı olarak; ocak bölümü hariç çardağın yan yüzeyleri açık tutulmuş ve ön yüzden sol yana doğru devam eden balkon eklenmiştir. Odalarda, ocak ve dolaplara yer verilmemiştir. Her iki odanın pencere yönüne, doğu-batı doğrultusunda uzanan ahşap sekiler konmuştur ve kuzey yandaki odanın pencere arasına bir gömme dolap yerleştirilmiştir. Çardağın sağ yanında bulunan ocağın yanına gömme dolap konmamıştır. Geniş saçaklı çatı, oluklu kiremitle örtülmüştür. Baca, sadece sağ ön çatı üstünden yükselmektedir. Kitabesi bulunmayan yapı XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Döneminde inşa edilmiş olmalıdır. Süsleme açısından sade, işçilik açısından özensiz olmakla birlikte orijinal dokusunu koruyan ve halen kiracı tarafından konut olarak kullanımda olan bir yapıdır.

Su Değirmeni (Ağaçiller-Demirözler Değirmeni): Artvin merkezine bağlı Oruçlu Köyü'nün hemen üstünde köyün, sulama suyunun üzerinde ve dar vadi içerisinde yer almaktadır. Bu değirmenden başka biri alt ikisi üst kısmında olmak üzere üç ayrı değirmen daha bulunmaktadır. Bunlardan üçü kısmen çalışır durumda iken, birisi tümüyle bozulmuştur. Değirmen tümüyle ahşap malzemeden ve çanti tekniğiyle yapılmış olup doğu-batı doğrultusundaki ana mekân 2.40x2.15 m. ölçülerinde kare plâna sahiptir. Önde kapı ile bağlantılı balkonlu, altta su çarkı düzeneği, arka kesimde ise su oluğu yer alan değirmen, sermerdam çatı ile sonlanmaktadır. Çatı, orijinalde bedevra (ahşap örtü, kiremit) ile kaplı iken, günümüzde sac ile örtülmüştür. Doğru cephesine açılan bir kapı ile girilen değirmenin iç mekânı; önde un depolama yeri, üst tarafında daire formunda üst üste ikili öğütme taşı ve daha üstte ise öğütülecek malzemenin konduğu kısımdan oluşmaktadır. Üst kısım, dıştan üstten içe doğru daralan ve iç bölümü tahılların kolay düşüşünü sağlamak için "V" şeklinde dizayn edilmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmayan değirmenin XX. yüzyıl başlarında yapılmış olduğu ve bazı yenilemelerle günümüze orijinal durumda ulaştığı anlaşılmaktadır. Eskiden bütün köy yerleşmelerinde rastlanan bu tür su değirmenlerinin, çağın yeni koşulları çerçevesinde işlevlerini yitirerek, her geçen gün ortadan kalktıkları gözlenmektedir.

Tam olarak Deriner baraj sahası içerisinde olmamasına karşılık bu güzergâhta bulunan ve daha önce etraflıca araştırılmayan eski Ardanuç'un merkezi, tarihî Adakale'de incelemeler yapılmış ve üç türbe, iki çeşme, bir şadırvan, bir kilise ve bir arasta değerlendirilmeye alınmıştır.

İskender Paşa Camii Yanındaki Türbeler: Günümüzde Ardanuç ilçe merkezine bağlı mahalle durumuna düşen Adakale; etrafı surlarla çevrili kale-şehir ile hemen üst kesiminde yükselen kaya kütlesi üzerinde şekillenen iç kalede oluşmaktadır. Yörenin, Ortaçağ'dan başlayarak Osmanlı Dönemi boyunca da yönetim merkezi olmuş, önemli bir tarihsel geçmişe sahip yerleşim yeridir. Her üç türbe de, mahalle merkezinde bulunan tarihî İskender Paşa Camii'nin batı cephesi ile irtibatlandırılmış olarak düzenlenmiştir.

Bunlardan en büyüğü; caminin kuzeybatı köşesi ile organik bağı olan, 7.07x7.07 m. ölçülerinde kare plâna sahiptir. Türbeye, caminin son cemaat yerine açılan doğu cephesinde yer alan bir kapı ile girilmektedir. Diğer üç yönde, alttakiler dikdörtgen, üsttekiler daire formlu pencerelere yer verilmiştir. İç mekân, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Cephe duvarları vasıfsız taşla, üzeri sonradan sıvanmış olan kubbe ise tuğla ile örülmüştür. İçinde, doğu-batı doğrultusunda sonradan dizayn edildiği anlaşılan dikdörtgen koruma duvarı içine alınmış ve şahideleri bozulmuş iki mezar yer almaktadır. Bazı kaynaklarda Hatice Hanım Türbesi diye geçen³ bu yapının kimlere ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesi bozulduğu için tam okunamamaktadır. Kitabeden, Vezir Sefer Paşa (1625-1652) adının bulunması ile yörede yöneticilik yapan Ahıska hanedanına mensup kişilere ait olabileceği ve muhtemelen XVII. yüzyılda yaptırılmış olduğu söylenebilir⁴. Bakımsızdır ve sıvaları bozulmuştur.

İkinci türbe ise, birinci türbenin güneybatı köşesiyle irtibatlandırılmış olup güney cephesinden açılan bir kapı ile girilmektedir ve sadece doğu ve batı duvarlarına yerleştirilen birer pencere ile aydınlatılmıştır. 5.46x4.95 m. ölçülerinde kare plâna sahip türbe, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Bazı yayınlarda, Ali Paşa Türbesi olarak gösterilse de⁵, üzerinde herhangi bir kitabenin bulunmayışı, içinde mezarın yer almayışı ve güney duvarı önünde doğu-batı doğrultusunda taştan sekinin varlığı, türbeden çok, türbedara ait bir mekân olabileceğini akla getirmektedir. Malzeme ve işçilik açısından birinci türbe ile aynı özellikleri göstermektedir ve muhtemelen de aynı dönemden olmalıdır.

Üçüncü türbe ise; caminin güney köşesine yakın batı cephesine birleştirilmiş olup kuzeybatı köşesinden girişi bulunmaktadır ve güneydoğu köşesine açılan bir pencere ile cami harimi ile irtibatlandırılmıştır. Ayrıca, güney cephesinin orta ekseninde yer alan alttaki büyük, üstteki küçük iki pencere ile de iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. 6.23x6.10 m. ölçülerindeki kare plânlı mekân, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. İçteki mezarların düzeni define avcıları tarafından çok acımasızca 2002 yılı baharında tahrip edilmiştir. Orijinalde, doğu duvarına yakın bir biçimde sıralanan dört mezarın var olduğu söylenmektedir. Günümüze bunlardan sadece biri, bozulmuş olarak ulaşabilmiştir. Buradaki mezarlardan birine ait olan ve halihazırda yere düşmüş durumda olan taştan bir şahide üzerinde H. 1109 (M. 1697) tarihi saptanmıştır. Bazı yayınlarda, Süleyman Paşa Türbesi olarak gösterilse de⁶ bunu doğrulayacak herhangi bir belge bulunmamaktadır. Malzeme ve işçilik açısından diğer türbelerle aynıdır. En kısa sürede restorasyona ihtiyacı bulunmaktadır.

Adakale Çeşmesi: Kanuni Sulatan Süleyman tarafından yaptırıldığı, üzerindeki kitabesi ile bilinen kale kapısı geçildikten sonra, ana yolun sol yanında Kazım Bülbül'e ait yapının cephesinde, ön yüzü batıya bakar durumda yer almaktadır. İşler durumunda olmayan çeşme 1.65 m. uzunluğunda ve 1.95 m. yüksekliğinde olup ikili sivri kemerle

3 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler-Artvin İli*, Ankara, 1984, s. 25-26.

4 1984 yılında yapıyı inceleyen Öğretmen M. Adil Özder, bu kitabeden "Vefat-ı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa" kısmını okuyabildiğini belirtmektedir. Bkz. M. A. Özder, *Tarihte Çıldır Atabegleri ve Torunları*, Erzurum, 1971, s. 86. 1998 yılında yörede araştırma yapan Prof. Dr. Gönül Çantay ise, buradaki kitabeyi "Vefat-ı Vezir Sefer Paşa 1551" şeklinde okumuştur. Bkz. G. Çantay, "Eski Ardanuç'ta İskender Paşa Külliyesi", *Prof. Dr. Zafer Bayburtlu Armağanı-Sanat Yazıları*, Kayseri, 2001, s. 103. Bizim incelemelerimizde söz konusu kitabeden "Vefat-ı Vezir Sefer Paşa Kad Bena" ibaresi okunabilmektedir. Altaki tarih verecek bölümü adeta kazınarak tahrip olmuştur. Bu durumda, Sn. Prof. Dr. Gönül Çantay'ın türbe için 1551 tarihini nereden tespit ettiği anlaşılamamıştır.

5 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler-Artvin İli*, Ankara, 1984, s. 26.

6 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler-Artvin İli*, Ankara, 1984, s. 26.

belirlenen yüzeye sahiptir. Kemerin içerisinde kaç kemerle sonlanan bir nişe yer verilmiştir. Nişin altında dört adet su oluk yeri vardır. Üst kısım altta tek sıra halinde sekiz adet kaç kemerden oluşan ve üstü silmelerle sonlanan süslemeye sahiptir. Kemerler, düzgün kesme taştandır ve özenli işçiliğe sahiptir. Üzerinde herhangi bir kitabesi yoktur. Muhtemelen XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından yaptırılmış olmalıdır. Metruk durumdadır.

Ahmet Orhan Sokak'taki Çeşme: Adakale Mahallesi'nin üst tarafında, Ahmet Orhan Sokak'ta, ön yüzü batıya bakar durumda yer almaktadır. 3.60 m. uzunluğa ve 3.20 m. derinliğe sahiptir. Ayrıca, içte 2.10x1.90 m. ölçülerinde tonoz örtülü su depo yeri bulunmaktadır (Çizim: 2). Meyilli bir arazi üzerinde bulunan çeşmenin ana gövdesi toprağa gömülü durumdadır ve üçgen alınlıklı yüzeye sahiptir. Önünde, yalağı ve çalışır durumda olmayan üç adet su oluk yeri vardır. Yüzeyin her iki köşesi duvar payesi şeklinde vurgulanmış olup, üçgen alınlığı süslemeli bir silme ile belirlenmiştir. Alınlığın ortasında kare formulu bir açıklık dikkat çekmektedir. Hemen sol yanındaki kaplama taşı düşmüş durumdadır. Semerdam çatısının arka bedenine yakın örtü taşları bozulmuştur. Ön yüzünde düzgün kesme taş, diğer kısımlar ise vasıfsız taş malzemenin kullanımıyla ve kireç harcıyla inşa edilmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabesi yoktur. Halihazırda metruk durumda olan çeşme suyunun, Vashet mevkiinden toprak borularla getirildiğini ve XVIII. yüzyıl Osmanlı Dönemi yapısı olduğunu tahmin etmekteyiz. Gerek büyüklüğü, gerekse plân açısından ünik olma özelliğini taşımaktadır (Resim:3).

Adakale Şadırvanı: İskender Paşa Camii ile hamam arasında, anayolun bitimine yakın üst tarafında bulunan şadırvan, her iki köşesi yaklaşık 2.00 m. uzunluğunda ve 1.70 m. yüksekliğinde altıgen plâna sahiptir. Günümüzde yıkılmış olan üst kısmı, 2.30x2.30 m. ölçülerinde kubbeimsi bir biçimde sonlanmaktadır. Cepheğinde düzgün kesme taş kaplama, örtüsünde ise vasıfsız taş kullanılmıştır. Etrafı kısmen dolan ve üst örtüsü bozulmuş olan şadırvanın orta seviyeye yakın cephesinde su oluk yerleri dikkat çekmektedir. Orijinalde, etrafının ahşap donanımlı bir korumaya sahip olabileceği ve camiye ait şadırvan olarak işlev gördüğü söylenebilir. Üzerinde herhangi bir kitabesi olmayan şadırvanın, muhtemelen XIX. yüzyılda Osmanlı Döneminde yaptırıldığı söylenebilir⁷. Günümüzde metruk durumdadır⁸.

Adakale Arastası: Kale girişinin yaklaşık 25 m. sonrasında, 5.20 m. genişliğindeki İskender Paşa Caddesi'nin her iki yanına simetrik olarak yerleştirilen arastadan günümüze; sol yanında beş, sağ yanında ise bir adet dükkân ulaşabilmektedir (Çizim: 3). Ayrıca, her iki yönden dükkânların devam ettiğini gösteren yapı izleri bulunmaktadır. Orijinalde arastanın kaç dükkândan oluştuğu tam olarak bilinmemekle birlikte, özellikle 1950'li yıllardan sonra gelişen konut yapımı sırasında bu dükkânların bir kısmının ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Tek kattan oluşan dükkânların tümünde kireç harcıyla tutturulan kemer ve kemerin yan kısımları düzgün kesme taş, diğer kısımlarında ise vasıfsız taş, tonoz örtülerinde tuğla, düz damlarında ise toprak malzeme kullanılmıştır. En iyi durumda olan sol taraftan ikinci dükkân (giriş yönünden); içten 5.55x3.05 m. ölçülerinde dikdörtgen plâna sahip olup, orijinal kapı kanadı bozulmuş, caddeye açılan ve cephenin tümünü kapsayan basık kemerli kapı açıklığına sahiptir. Zemin toprak döşemelidir. Tavanı ise tuğladandır ve tonoz örtüye sahiptir. Dışa tümüyle kapalı olan mekânın beden duvarının ortasında üçgen alınlıkla sonlanan ocak nişi bulunmaktadır. Üzerlerinde herhangi bir kitabeye rastlanmayan dükkânların kesin olarak hangi tarihte yapıldıkları bilinmemekle birlikte, H. 973 (M. 1563) tarihli vakfiyesinde, Ardanuç Kalesi'ni fetheden İskender Paşa tarafından caminin hizmetlerinde kullanılmak üzere çok

7 Bazı yayınlarda Çıldır Sancağı paşalarından Yusuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım'ın, türbelerin yakınında bir çeşme yaptırttığından söz edilmektedir. Bkz. Özder, a.g.e., s. 93; H. Özdemir, *Artvin Tarihi*, Ankara, 2002, s. 110. Bizim araştırmamızda günümüzde İskender Paşa Camii'nin sonradan yapılmış çevre duvarının iç yüzeyinde iki adet kitabeli taş bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinde "Tarih-i Şadırvan Bin İki Yüz Doksan" ibaresi okunmaktadır. Bu durumda H. 1290 (M. 1873) tarihli buradaki kitabenin söz konusu şadırvana ait olduğu anlaşılmaktadır. Oldukça aşınmış durumda olan diğer kitabenin de, Hatice Hanım tarafından H. 1157 (M. 1744) tarihinde yaptırılan çeşme kitabesi olduğu tespit edilmiştir. Ancak, bu çeşmenin hangisi olduğu tam olarak saptanamamıştır.

8 Prof. Dr. G. Cantay tarafından bu yapı "Su Maksemi" olarak adlandırılmıştır. Bkz. G. Cantay, a.g.m., s. 106.

sayıda dükkân yaptırıldığından söz edilmektedir. Bu durumda günümüzde metruk durumda olan ve bir kaç odunluk ve depo olarak kullanılan arastanın, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar Döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır⁹. Yörenin tek arastası niteliğini taşıması ve tarihsel olarak Osmanlı yapılaşmasının ilk örneklerini yansıtması açısından özenle korunması gerekli eserler olarak nitelenebilir (Resim: 4).

Aşot Kilisesi: Adakele yerleşmesinin alt tarafında ve sur dışında yer almaktadır. 17.40x13.40 m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahip olan kilisenin, temel seviyesinde kalıntıları ulaşabilmiştir. Ayrıca, güneydoğu köşesinde toprağa gömülmüş durumda olan 4.48x1.60 m. ölçülerinde tonoz örtülü şapel yapısı yer almaktadır. İç kalıntılardan pastaforion hücrelerine yer verildiği anlaşılmaktadır. Temel seviyesindeki taşlar oldukça büyük bloklardan oluşmaktadır. Cephe duvarlarının iç ve dış kaplamalarında düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmayan kilisenin, muhtemelen IX. yüzyılda Bagratlılar tarafından yaptırıldığı söylenebilir. Metruk durumdadır.

ARTVİN BARAJ SAHASI

2001 yılı bildirimizde belirtildiği üzere, "Çoruh Havzası Gelişme Planı"nda gösterilen ancak henüz yapımına başlanmamış olan Artvin Barajı ve HES inşaatı; Yusufeli İlçesi'ne bağlı Çağlayan Köyü'nün 3 km. menba tarafından başlayarak Yusufeli'nin Sukaşuğu mevkiine kadar yayılım gösterecektir. Baraj, DSI verilerine göre maksimum 511 m. su seviyesinde ve yaklaşık 25 km. uzunluğunda olacaktır. Yusufeli'ne bağlı Yağcılar, Tarakçılar, Esenyaka, Demirkent, Havuzlu, İnanlı, Kömürlü ve Sebzeçiler gibi, zeytin başta olmak üzere verimli araziye sahip köy, mahalle ya da bağlıkları etkilemiş olacaktır. 2002 yılı araştırmalarında bu saha içerisinde tespit edilen kültür varlıkları şunlardır;

Mustafa Tunç Evi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı İnanlı Köyü (İphan) merkezinde yer alan konut; taş ve ahşap malzemenin kullanımıyla inşa edilmiş olup, zemin üzeri iki katlı ve kırma çatılıdır. Ön cephesi doğu yönünde olmak üzere doğu-batı doğrultusunda, arka bedeni yüksekçe bir kaya kütesine yamandırılmış konumda, meyilli bir arsa üzerinde bulunmaktadır. Evin önü meyve ağaçlarından oluşan bahçe, güney giriş kısmı komşu evi, arka kısmı tuvalet ve ocak-fırınla, arka bedeni tandir mekânı, kuzey tarafı ise kiler yapısı ile çevrelenmiştir. Zemin kat 9.00x7.35 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir. Yatay hatlarıyla desteklenen düzgün olmayan taş örgülü cepheye sahip zemin kata giriş, ön cephesinden sağlanmış olup, iç kısmı; girişin sol yanında yan yana iki oda ve ortada ahşap direk üzerine oturtulan zemini toprak, tavanı ahşap olan bir mekândan oluşmaktadır. Kapının her iki yanına mazgal formunda birer pencere açılmıştır. Ayrıca, kuzey duvarına ortada ocak, yanlarına da birer niş yerleştirilmiştir. 9.55x9.00 m. ölçülerindeki birinci kat, plân açısından zemin katla farklılık gösterdiği gibi, organik bağı da bulunmamaktadır. Buraya evin her iki yanına konan merdivenle çıkılan, kuzey ve güneyinde simetrik olarak yerleştirilmiş birer kapı ile giriş sağlanmış olup, arkada salon (sofa) ve önde odalardan oluşan iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan salona; güney yönünden dış kapı geçildikten sonra, girişin sol yanına yerleştirilen iki kademeli ahşap merdivenin yer aldığı kapalı durumdaki giriş holüne alt ikinci bir kapı geçildikten sonra; kuzey yönünde ise dış kapıdan, doğrudan girilmektedir. Arka beden duvarında ortada ocak, yanlarda birer gömme dolaplara karşılık; kuzey yan duvarının kapı sonrasından devam eden ahşap seki dikkat çekmektedir. Salona açılan öndeki her iki oda, eşit büyüklükte ve benzer düzenlemeye sahiptir. Yanlarda ve ön duvarlarına ikişerli mazgal pencereler açılmıştır ve aralarına yanlarda gömme dolaplar, önde ise ocaklar yerleştirilmiştir. Giriş yönlerinde ahşap sekilere yer verilmiş olup duvar köşelerine tekne biçiminde banyo (gusülhane) kabinleri oluşturulmuştur. Ahşap arası karkas olan katın iç ve dış cephe yüzeyleri sıvanarak badanalanmıştır. Taban, tavan, pencere pervazları, dolaplar, seki-ler, taşıyıcı direkler ahşaptır. Birinci katla eşit büyüklükte olan üst kata çıkış, birinci ka-

9 R. İskenderoğlu, *Beğlerbeği Gazi İskender Paşa (1492-1571)*, Ankara, 1989, s. 10-15.

tın giriş holüne yerleştirilen ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Ayrıca, arka bedenin orta yerine açılan kapı ile de eğimden dolayı oluşan toprak zemin geçilerek tandır bölümüyle irtibat sağlanmıştır. Düzenleme biçimi birinci katla tümüyle farklıdır. Arka yönünde ortada dış kapı ile bağlantılı geçiş holü olan, sol yanında ise iki pencere ile dışa açılan merdiven boşluğu ile sınırlanan yan yana iki ambar ile önde büyükçe bir çardaktan ibarettir. On adet ahşap direk üzerine oturtulan tavana sahip; alt bölümü üç yönlü olarak ahşapla çevrelenen ve iç kısmına sekilerin yerleştirildiği çardağın ön kısmının her iki yanından, birinci kat odalarının ocaklarına ait baca gövdeleri yükselmektedir. Burası, arka beden duvarı ve güney duvarının yarısı hariç tümüyle ahşap malzemeden oluşturulmuştur. Geniş saçaklı çatı, oluklu kiremitle örtülüdür. Bacalar, arka sol ve ön sağ ve sol köşeden yükselmektedir. Kitabesine göre H. 1216 (M. 1801) tarihli yapının Osmanlı Döneminde inşa edildiği saptanmıştır. Süsleme açısından sade olmasına karşılık, özenli işçilik ve kaliteli malzemenin kullanımı ile kısıtlı arsa üzerinde tüm gereksinimlere yer verilen, halen orijinal dokusunu koruyan ve halihazırda konut olarak kullanımda olan örnek bir köy evi olarak tanımlanabilir. 5.50x4.50 m. ölçülerindeki kiler, evin zemin katından 1.58 m. daha alt kotta yer almaktadır ve içinde toprak zemine gömülmüş durumda erzak küpleri bulunmaktadır. Evin dışına yerleştirilmiş ocak, fırın ve tandır üçü birlikte, ilk kez bu evde karşımıza çıkmış bulunmaktadır (Resim: 5).

Kömürlü Camii: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Kömürlü Köyü'nün Ahot Mahallesi'nde, iki dere kavşağının kenarında, köy yolunun üst yanı başında bulunan cami; meyilli arsanın taş duvarla tesviye edilmesiyle elde edilen alan üzerinde bulunmaktadır. Yapı; zemin üstü tek katlı, tek minareli ve kırma çatılıdır. Arka beden duvarı ana kayadan oluşan zemin kat; 8.94x5.58 m. ölçülerinde dikdörtgen plâna sahiptir. Giriş, kuzeybatı köşesine yerleştirilen bir kapı ile sağlanmaktadır. Güney duvarına açılan üç pencere ile aydınlatılmıştır. İçerisi, ana kapı geçildikten sonra köşeye yerleştirilen ahşap aksamı kapalı bölümden başka bir bütün halinde ele alınmıştır. Günümüzde camiye ait malzemelerin bulunduğu bu mekânın, orijinalde medrese olarak kullanıldığı bilinmektedir. Taban ve tavanı ahşap, yan cephe duvarları ise taştandır. Caminin ana mekânına çıkış, zemin katından başlayarak devam eden betonarme bir merdivenle sağlanmakta ve kuzeybatı köşesine yerleştirilen kapı ile girilmektedir. Dıştan, batı cephesi boyunca devam eden ahşap direkler üzerine oturtulmuş balkona yer verilmiştir. 10.84x10.68 m. ölçülerindeki kare mekân iki bölümden oluşmaktadır (Çizim: 4). Kuzey yönünde, her iki yan cephelelerinde birer kapı ve penceresi bulunan dikdörtgen plânlı son cemaat yeri ile kuzey yönünden giriş bulunan harim kısmıdır. Harim, dört bir cepheye simetrik olarak yerleştirilen ikişer; üstte güneyde iki, yanlarda birer olmak üzere toplam on iki pencereyle aydınlatılmıştır. Yarım daire formuna sahip mihrap nişi sade, ahşap minber ise oyma tekniğiyle oluşturulmuş yeşil, sarı ve kırmızı renklerle boyanmış bitkisel süslemelerle hareketlendirilmiştir. Ayrıca, doğu duvarına yerleştiren ahşaptan vaaz kürsüsü yer almaktadır. Harimin ikili ahşap kapı kanatları da süslemelidir. İçten altı adet ahşap destek üzerine oturtulmuş olan "U" formunda süslemeli köşke sahip mahfile çıkış, harimin kuzeybatı köşesine yerleştirilen ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Burası adeta dıştan ayrı bir kat olarak plânlanmıştır. Batı duvarı boyunca uzanan merdivenli ahşap balkona sahiptir ve arka bölümündeki son cemaat yeri birinci katla aynı özellikler göstermektedir. Mahfil bölümüne ikinci bir giriş de, bu kısımdan geçilerek sağlanmaktadır. Yağlı boya ile boyanan ahşap tavanın ortasında, iç içe kare çerçevelerden oluşturulan ahşaptan göbek süsüne yer verilmiştir. Dış cephe duvarları taş malzeme ile yapılmış olup, iç ve dış yüzeyleri sıvanarak badanalanmıştır. Geniş saçaklı çatısı kiremitle örtülüdür. Tek şerefeli ve silindirik gövdeli ahşap minare; mahfil bölümüne ait balkonun kuzey yönündeki bitiminde yer alan kare kaideli taş duvar üstüne yerleştirilmiş ve buradan bir kapı ile giriş sağlanmıştır. Şerefesi ve külahı dıştan sac kaplamaya sahiptir. Harim girişinin sağ yan duvarına konan kitabesine göre caminin H. 1291 (M. 1874) tarihinde Osmanlı Döneminde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1991 yılında çatısı başta olmak üzere tadilat geçirmiştir. Yapı, orijinal dokusunu büyük ölçüde koruyan ve özellikle içteki ahşap süslemeleriyle dikkat çeken; batı duvarına yerleştirilen ikili balkon sistemi ve kapalı durumdaki son cemaat bölümleri ile adeta üç katlı görünümündedir. Zemin katının giriş cephesine yerleştirilen abdestlik ve doğu cephesinin yakınında bulunan tuvaletler yenidir. İbadete açık bulunmaktadır (Resim: 6).

Sebzeciler Camii: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Sebzeciler Köyü'nde bulunan yapı, anayoldan içe doğru devam eden köyün alt kesiminde ve toprak yolun sol yanında ve meskun mahalin içinde bulunmaktadır. Yapı; tek katlı ana mekân ve iki katlı son cemaat yerinden oluşan, tek minareli ve kırma çatılıdır. Dıştan, doğu cephesine eklenmiş ve güney yönünde abdest alma yerleri bulunan sundurmalı bir giriş kısmına sahiptir. Kuzey yönünde bulunan içten 4.12x2.30 m. ölçülerindeki dikdörtgen plânlı son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesinde yer alan kapı ile önce son cemaat yerine, buradan da harimin kuzey duvarına açılan kapı ile asıl mekâna giriş sağlanmaktadır. İki kattan oluşan son cemaat yeri giriş kısmının sağına, üstte ise kapı üstüne gelecek şekilde yerleştirilen pencerelerle aydınlatılmıştır ve üste çıkış, içteki ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Buradan mahfil kısmına ve güneybatı köşesine yerleştirilen minareye geçilmektedir. 6.53x6.15 m. ölçülerinde kare plâna sahip harimin, güney duvarında yarım daire formu mihrap nişi, güneybatı köşesinde ahşaptan minberi, güneydoğu köşesinde ise ahşaptan vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Kuzey yönünde ortada bir ahşap direk üzerine oturtulmuş ahşaptan mahfile sahiptir. Düz ahşap tavanlı ve doğu duvarına altlı-üstlü yerleştirilmiş ikişerden dört mazgal pencere ile güney duvarının üst tarafına açılan iki büyük pencereye yer verilmiştir. Sac malzeme ile oluşturulmuş silindirik gövdeli minaresi 1991 yılına aittir. Cephe duvarları taş malzemeye sahip olup, sıvalı ve badanalıdır. Süsleme açısından sade, boyut bakımından küçük, ibadete açık ve orijinal dokusunu koruyan caminin kitabesi bulunmamaktadır. Muhtemelen XIX. yüzyıl Osmanlı Döneminde inşa edilmiş olmalıdır.

YUSUFELİ BARAJ SAHASI

İlk kez 2002 yılı araştırma sezonunda kısa süreli olarak çalışma imkânı bulduğumuz Yusufeli Barajı ve HES inşaatı, "Çoruh Havzası Gelişme Plânı"nda yer almasına rağmen, henüz yapımına başlanmamıştır. Baraj, DSİ verilerine göre Çoruh Irmağı ile Çoruh Irmağı'nın büyük kollarından biri olan Tortum Suyu'yla birleşik Öltü Çayı'nın birleşim noktasında bulunan Yusufeli'ne bağlı Sukavuşumu mevkiinin Artvin yönünde 800 m. uzağında ve 712 m. maksimum su seviyesi ile İspir yönünde Alanbaşı Köyü sınırlarına kadar, Öltü yönünde Pamukçular Köyü sınırlarına kadar, Tortum yönünde Erzurum il sınırına kadar, Sarıgöl yönünde Küplüce Köyü sınırlarına kadar devam eden; yan kolları 38 km., ana kolu ise 35 km. olmak üzere yaklaşık toplam 73 km. uzunluğunda yayılım gösterecektir. Bu güzergâhta Yusufeli ilçe merkezi başta olmak üzere İşhan, Darıca, Pamukçular, Kınalıçam, İrmakyanı, Tekkale, Çeltikdüzü, Çevreli, Kılıçkaya, Alanbaşı, Dokumacılar, Bahçeli, Dereiçi, Çıralı, Küplüce gibi pirinç tarımına elverişli arazilerden oluşan köy, mahalle ya da bağlıklar etkilenmiş olacaktır. 2002 yılı sezonunda bu saha içerisinde tespit edilen kültür varlıkları şunlardır;

Bağözü (Hamzet) Şapeli: Yusufeli merkezine bağlı Bağözü Mahallesi'nin yakınında, Çoruh Irmağı'nın kenarında, etrafı meyve bahçeleri ile çevrili yüksekçe bir alan üzerinde bulunmaktadır. İçten 3.90x2.50 m. ölçülerinde dikdörtgen plânlı tek mekândan oluşan ve semerdam çatı ile sonlanan şapel, günümüze oldukça yıkık olarak ulaşmıştır. Dış cephelerinin tüm düzgün kaplama taşları alınmıştır. Giriş kapısının da yer aldığı anlaşılan güney duvarı ile üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Doğu ve batı duvarlarında üçgen alınlıklı simetrik bir pencereye karşılık, kuzey duvarında bozulmuş durumda duran iki pencerenin daha varlığı anlaşılmaktadır. Kalın tutulmuş dolgu duvarı vasıfsız taştan olup, kireç harcı ile tutturulmuştur. Herhangi bir kitabesi olmayan şapelin, Ortaçağ'da Bagratlılar tarafından yaptırıldığı söylenebilir¹⁰. Metruk durumdadır.

Batum-Ardahan Tarihî Yolu: 2001 yılı bildirimizde tanımlandığı gibi, Gürcistan'ın özerk cumhuriyetlerinden biri olan Acara'nın başkenti Batum'dan başlayarak Çoruh Irmağı'nı takiple Artvin'e ulaşan ve oradan da Ardauç üzerinden Ardahan'a bağlantı ku-

10 Tarihendirme için bkz. M. Kadiroğlu ve bşk., "Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2001 Yılı Yüzey Araştırması", 24. Uluslararası Kazi, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2003, s. 34.

ran tarihi yol güzergâhının saptanmasına, 2002 yılında da devam edildi. Özellikle, 2001 yılı sezonunda izlenemeyen, yaklaşık 55 km.lik Ardanuç-Bilbilan arasındaki güzergâhta Ardanuç'a bağlı Boyalı, Akarsu, Konaklı, Aşıklar köylerini geçerek Çayırar Soğuksuyu, Cevrinin Hanı, Karanlıkmeşe, Kutul, Şellale, Karagözoğlu Yaylası ve Geçitli Yaylası'nı takiple, geniş otlaklara sahip ve Ardahan'la sınır teşkil eden Bilbilan Yaylası'na kadar, yer yer bozulmuş olsa da, halen işler durumdaki yol, araçla gidilebilmiştir. 2002 yılı araştırmalarında bu saha içerisinde dört adet köprü saptanmıştır. Bunlardan iki köprü, plân bazında incelenmiştir. Karanlıkmeşe mevkiinde ve Bilbilan hanlarında bulunan, Rus yönetimi tarafından yaptırıldığı anlaşılan iki betonarme köprü farklı bir özellik göstermedikleri için üzerinde durulmamıştır.

Seyitler Köprüsü: Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Seyitler Köyü'nün Güvenli Mahallesi'nde dere üzerinde bulunan köprü; doğu-batı doğrultusunda uzanan her iki yönden taş ve sonradan beton haline getirilen destekler üzerine oturtulmuş, tümüyle demir malzemenin oluşturulmuştur. Düz yol döşemesi ahşap, korkulukları da demirden olan köprü, 26.86 m. uzunluğa ve 4.10 m. genişliğe sahiptir (Çizim: 5). Dere yatağından 8.60 m. yükseklikte bulunmaktadır. Mahallenin kullanımında olan köprünün, demir aksami iki yıl önce DSİ tarafından yağlı boya ile boyanmış ve ahşap yol döşemesi ile doğu yönündeki destek duvarı betonarme olarak yenilenmiştir. Üzerinde herhangi bir katabe bulunmamakla birlikte, tarihi Batum-Ardahan yolu güzergâhında bulunmasıyla Rus yönetiminin yaptırıldığı ve XX. yüzyılın başlarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Modern yol ağı değiştiğinden eski önemini kaybetmiştir (Resim: 7).

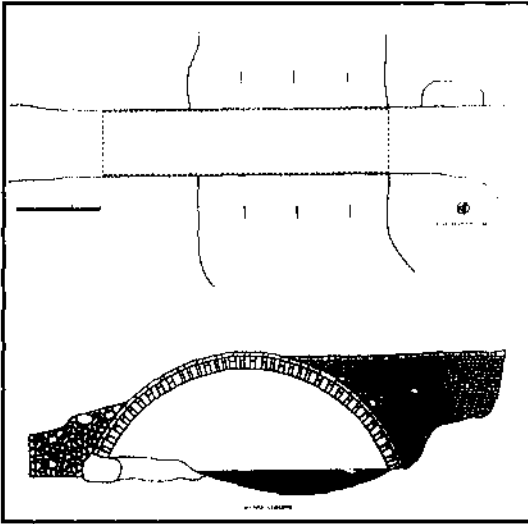
Kutul Köprüsü: Ardanuç İlçesi'ne bağlı Müezzinler Köyü'ne ait yayla sınırları içerisinde, küçük bir derenin üzerinde, Kutul Hanları mevkiinde bulunan köprü; doğu-batı doğrultusunda olmak üzere 7.40 m. uzunluğunda, 5.36 m. genişliğinde betonarme bir yapıdır. Dere yatağından yüksekliği 1.48 m. olan dört yatay ve üç dikey kolonlu köprü, her iki yönden taş duvarlı destek üzerinde oturtulmuştur. Halen işler durumda olan köprünün mansap tarafında tabliyesinin yüzeyinde 1911 tarihi okunabilmektedir. Böylece, Rus yönetimi zamanında yaptırıldığı ve 1911 yılında Batum-Ardahan yolunun buraya kadar ulaştığını doğrulaması açısından ayrı bir önem taşımaktadır (Resim: 8).

Bütün bunlardan başka; Çoruh Vadisi'ni takip eden kervan ya da patika yol ağı ile kayık taşımacılığı güzergâhı gözlemlenmeye devam edilmiştir. Ardanuç Lisesi'nde koruma altına alınan ve Oruçlu Köyü muhtarına ait, birbirine benzer, sivri dipli ve dar ağızlı, zeytin depolamak için kullanıldığı bilinen iki büyükçe küp ile Yusufeli Kömürlü Köyü'nde iki küçük toprak kap incelenmiştir (Resim: 9). Artvin Belediyesi'nde bulunan 1866 ve 1898 tarihli, hangi yapıdan getirildiği belirlenemeyen Ermenice yazıtlı taşlar üzerinde çalışılmıştır. Artvin merkeze bağlı Yanıklı Köyü'nün Çeşmeli Mahallesi'nde Selim Aydın tarafından bulunan Gürcüce yazıtlı taş ile 166 adet, muhtemelen XIV. yüzyıl Eretna Beyliği'ne ait olan gümüş sikkeler müzeye kazandırılmak üzere Artvin Kültür Müdürlüğü'ne teslim ettirilmiştir. Zeytinlik Köyü'nde Iskender Erdem'e ait evin zemin avlusunda yer alan üzüm süzme kürü de değerlendirilmeye alınmıştır.

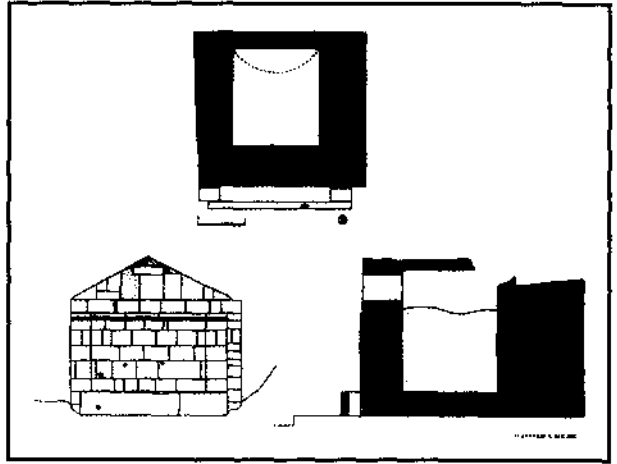
Sonuç olarak; ilkin 2001 yılında gerçekleştirdiğimiz; Çoruh Irmağı üzerinde yapımına başlanan ve başlanacak olan baraj sahalarındaki kültür varlıklarının saptanmasına yönelik araştırmamız 2002 yılında da verimli bir şekilde geçmiştir. Bir ayı aşkın süren incelemelerimizde, öncelik yapımı devam eden Muratlı, Borçka ve Deriner baraj alanlarına verilmiştir. Ayrıca, Artvin ve Yusufeli baraj sahasında da kısmen çalışma imkânı bulunmuştur. Söz konusu birimlerdeki, özellikle köy yerleşmelerinde çok sayıda kültür varlığı ilk kez tarafımızca saptanarak belgelenmiştir. Araştırmamız yaptığımız alanın uzunluğu ve coğrafik konumuna paralel olarak dağınık yerleşimin varlığı, yüzey araştırmasının en az üç yıl daha sürdürülmesini gerekli kılmaktadır.

2001 yılı araştırma sezonunda tespit edilen kültür varlıklarının kurtarılması yönünde, ilgili resmi birimlerce herhangi bir önlemin alınmadığı gözlemlenmiştir.

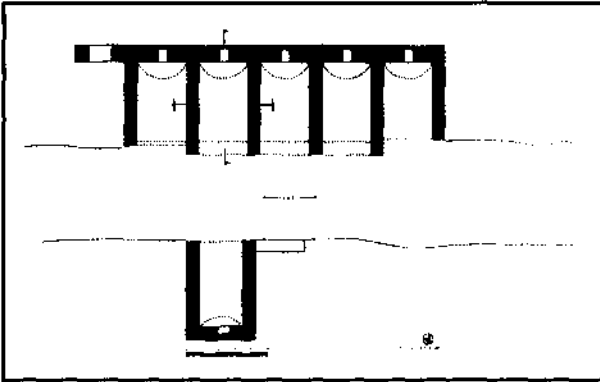
2003 yılı araştırma sezonunda Yusufeli baraj sahası başta olmak üzere diğer yapımı süren ve plânlanmış olan baraj alanlarında ve çevresinde incelemelerimize devam etmek istiyoruz (Resim: 10).

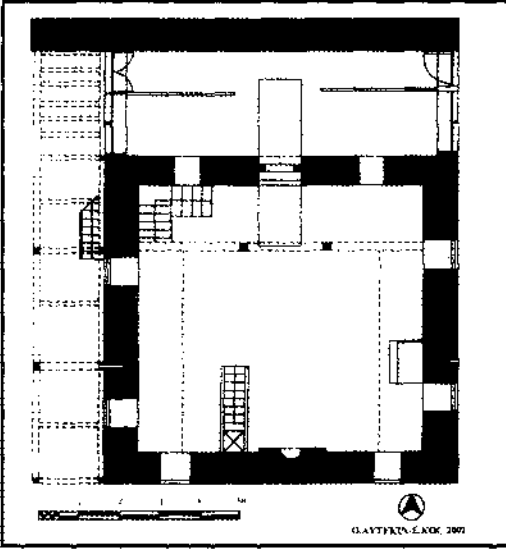
Çizim 1: Borçka-Aralık Köyü Taşlılarla mevklindeki köprü, plân ve görünüşü (O.Aytekin-E.Koç'02)

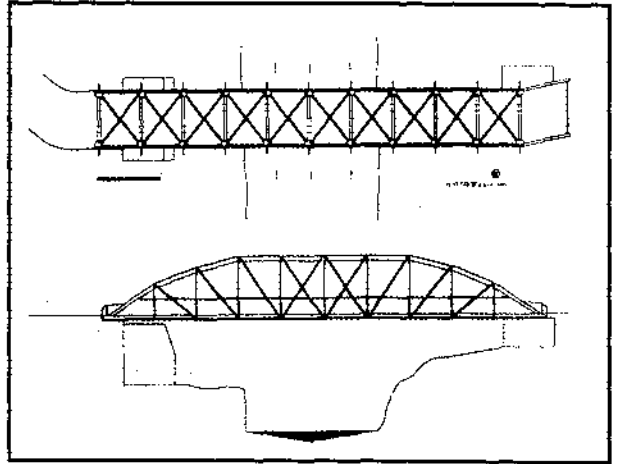
Çizim 2: Ardanuç-Adakale Mahallesi, Ahmet Orhan Sokak'taki çeşme, plân ve görünüşü (O.Aytekin-E.Koç'02)

Çizim 3: Ardanuç-Adakale Mahallesi, arastası plânı (O.Aytekin-E.Koç'02)

Çizim 4: Yusufeli-Kömrü Köyü Camii plânı (O.Aytekin-E.Koç'02)

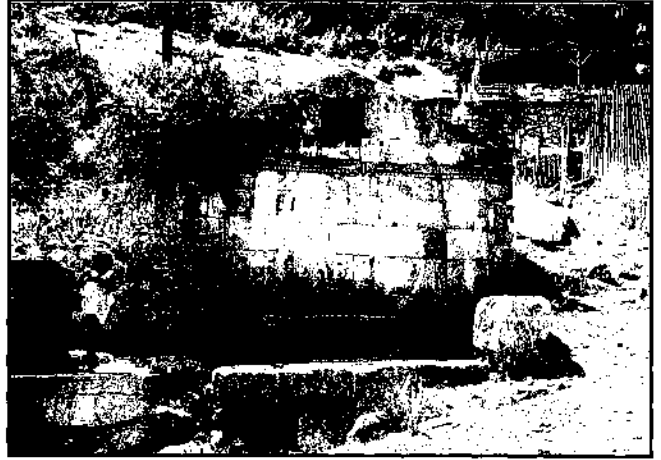
Çizim 5: Artvin-Seyitler Köyü Köprüsü, plân ve görünüşü (O. Aytekin-E.Koç'02)

Resim 3: Borçka-Aralık Köyü Taşlıtarla mevkiinde bulunan köprü, genel

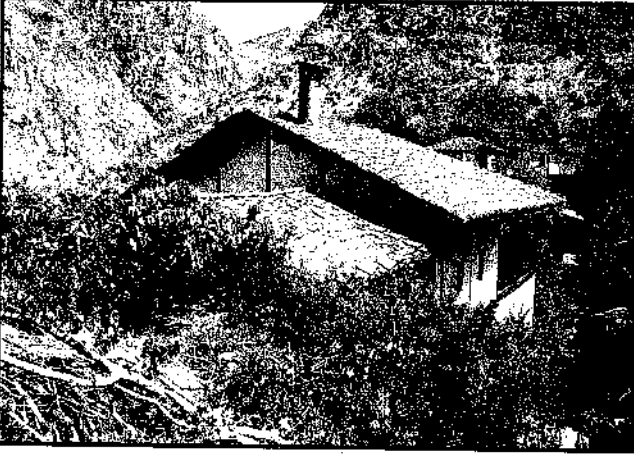
Resim 2: Artvin-Zeytinlik Köyü
Ali Yağcı Evi, ön cep-
heden

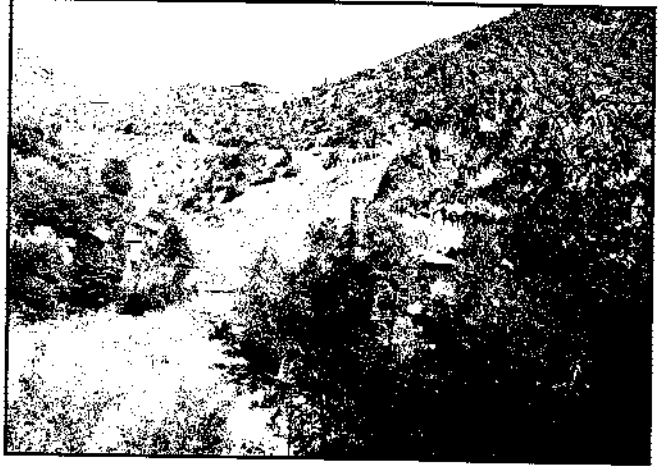
Resim 3: Ardanuç-Adakale Ma-
hallesi Ahmet Orhan
Sokak'taki çeşme, ön
cepheden

Resim 4: Ardanuç-Adakale Ma-
hallesi arastasına ait
dükânlar, ön cepheleri

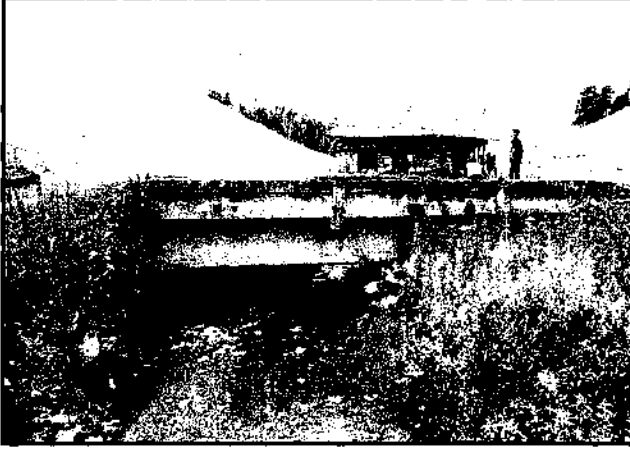
Resim 5: Yusufeli-İnanlı Köyü, Mustafa Tunç Evi, arka cepheden

Resim 6: Yusufeli-Kömürlü Köyü Camii, genel

Resim 7: Artvin-Seyitler Köyü Köprüsü, genel

Resim 8: Ardauç-Kutul Mevkii Köprüsü, genel

Resim 9: Artvin-Oruçlu Köyü muhtarına ait topraktan kap (küp)

Resim 10: AYA ekip elemanları

SURVEY IN DER MYKALE

2. KAMPAGNE 2002

Hans LOHMANN*

Das siedlungsarchäologische Forschungsvorhaben, über dessen Fortschritte im Jahre 2002 hier zu berichten ist, wird von der Fritz Thyssen Stiftung Köln gefördert, der ich sehr für ihre Unterstützung danke. Ziel des Projektes ist es, die Siedlungsgeschichte und Siedlungsstruktur des Mykalegebirges, heute Dilek Dağları, von den frühesten Anfängen bis in osmanische Zeit so umfassend wie möglich zu erforschen und offene Fragen der historischen Topographie zu klären. Hierfür sind zunächst alle Siedlungsspuren mittels eines extensiven Survey zu ermitteln, zu kartieren und wissenschaftlich auszuwerten mit dem Ziel, die im Laufe der Jahrhunderte wechselnden Siedlungsformen und die sich ablösenden Siedlungsstrukturen dieses Gebirgsraumes sowie seine jeweilige wirtschaftliche Nutzung zu beschreiben. Das Projekt ist vorerst auf vier Jahre angelegt, der Survey soll im Jahre 2004 abgeschlossen werden.

Die Mykale erstreckt sich zwischen dem Gümüş Daw, dem antiken Thorax¹, im Osten und Kap Dip Burnu im Westen über rund 30 km. und bildet dabei einen leicht nach Süden ausschwingenden Bogen. Der Kamm, "Mykales luftiger Scheitel" (Homer, *Ilias* 2,869) ist nach Süden versetzt, so dass die Nordseite des Gebirges weniger schroffe Abhänge bildet als seine Südseite. Am höchsten Punkt erreicht die Mykale mit dem Gipfel des Dilek Daw eine Höhe von 1237 m., während ihre Basis mit 8-12 km. Breite relativ schmal ist. Dementsprechend steil ragt das Gebirge aus der Mäandebene auf, verbreitert sich aber stark östlich der Linie Davutlar/Akçakonak. Während die niederschlagsreicheren Nordhänge der Mykale auch heute noch dicht bewaldet sind, hat ein verheerender Waldbrand 1996 den Baumbestand auf der Südseite westlich Tuzburgazi bis über Spilla hinaus vernichtet. In der Mykale befinden sich keine Dauersiedlungen, weite Gebiete westlich Güzelçamlı, die auch Teile der Mäandebene umfassen, wurden zum Nationalpark und Naturschutzgebiet erklärt. Im Westen flacht das Gebirge in Richtung auf Dip Burnu, dem antiken Kap Trogilion, etwas ab. Eine Meerenge von sieben Stadien Breite, das Heptastadion², trennt die Mykale von Samos. Im Osten gewährt ein Taleinschnitt zwischen Thorax und Mykale eine relativ bequeme Verkehrsverbindung in den Küstenhof auf der Nordseite der Mykale, der einstmals die Chora der karischen Stadt Melia bildete. Am Südausgang des Defilée liegt heute Söke und hier ist auch aus bestimmten Erwägungen heraus das archaische Priene anzunehmen.

Die Mykale bildet aus mehreren Gründen einen wichtigen und lohnenden Forschungsgegenstand. Im Herzen des antiken Ionien gelegen, beherbergte sie mit dem Pa-

* Prof. Dr. Hans LOHMANN, Institut für Archäologie, Ruhr-Universität Bochum, D - 44780 Bochum/DEUTSCHLAND

1 Zum Thorax: Strab. 13,14,12 f.; Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898 (1904)* Karte II; J. Keil, *RE* XV,1 (1931) 1288 s.v. Messogis; D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Kleinasien* (1997) 410, 501, 572, 576, 578 f. 619.

2 Heptastadion: L. Büchner, *RE* VIII,1 (1912) 369 f. s.v.

nionion das zentrale Heiligtum der panionischen Amphiktyonie, eine Stätte von großer identifikationsstiftender Bedeutung, deren Rolle für die Ethnogenese der Ionier bereits U. von Wilamowitz unterstrich³. Doch wurde jenes ältere archaische Panionion nie gefunden und die Identifizierung von Melia mit einem karischen Ringwall des frühen 7. Jhs. v. Chr. auf dem Kale Tepe bei Güzelçamlı hält einer Überprüfung nicht stand⁴. Auch der genaue Ort des archaischen Priene blieb bislang unbekannt. Die damit aufgeworfenen Fragen haben für die Siedlungsgeschichte und Siedlungsentwicklung Ioniens eine Bedeutung, die weit über das bloße historisch-geographische und antiquarische Interesse an einer möglichst korrekten Rekonstruktion der antiken Topographie hinausgeht. Zugleich bietet die Mykale günstige Voraussetzungen zur Klärung solcher Fragen. Denn felsiger Untergrund bewahrt die Spuren anthropogener Eingriffe in die natürliche Landschaft meist sehr gut. Darüber hinaus blieb die Mykale von der rasanten Entwicklung der letzten drei Jahrzehnte weithin unberührt, die zu grossflächigen Verlusten kulturhistorischer Substanz in weiten Teilen der Türkei geführt hat. Dies ist vor allem dem Umstand zu verdanken, dass die Westspitze der Mykale gegenüber Samos seit Jahrzehnten militärisches Sperrgebiet ist, von dem weitläufigen Naturschutzgebiet (Milli Park) abgesehen. Doch ist schon jetzt die gesamte Umgebung von Söke infolge der raschen Ausdehnung des Ortes, durch Industrieansiedlung und großzügigen Straßenbau stark verändert. Mit wachsendem Wohlstand ist mit einem weiteren Vordringen der Bebauung in die jetzt noch unzerstörten Hänge und Täler der Mykale zu rechnen. Schliesslich verfügen wir für die Mykale über eine erstaunliche Dichte historischer Toponyme und mit dem berühmten inschriftlich fixierten Schiedsspruch der Rhodier⁵ im Grenzstreit zwischen Priene und Samos auch über eine erstklassige, aber bislang unausgeschöpfte Quelle zu ihrer historischen Topographie⁶.

Trotz der geschilderten günstigen Voraussetzungen blieb die Mykale weitgehend unerforscht. Seit Spon und Wheeler, die Ionien im 17. Jh. bereisten, richtete sich das Hauptaugenmerk der Forschung auf Priene, wo die Society of Dilettanti schon im 18. Jh. den Tempel der Athena Polias untersuchte. Auf die ersten englischen Ausgrabungen von 1869/70 folgten ab 1895 jene der Königlichen Museen Berlin unter Carl Humann, Theodor Wiegand und Hans Schrader⁷. Dabei bezog Wiegand auch die Mykale in seine Forschungen ein. Er hat sie zu Pferd durchquert⁸ und selbstverständlich auch jenes Panionion bei Güzelçamlı besucht, in dessen Umgebung schon im 17. Jh. eine Inschrift aus der zweiten Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. zutage gekommen war, die ein Panionion in dieser Gegend belegt⁹. Damit nicht genug, hat er 1896 in einer vierwöchigen Kampagne auch das kleine Thebai im Westen der Mykale untersucht und teilweise freigelegt¹⁰. 1904 erschien die Publikation der Grabungen in Priene von Wiegand und Schrader¹¹, bereits 1906 folgte die Vorlage der Inschriften durch Friedrich

3 U. von Wilamowitz-Moellendorf, Über die ionische Wanderung, 7. Sitzungsbericht der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften Berlin (1906) 59-79 [= Kleine Schriften Bd. 5, 1 (1971) 152-176].

4 G. Kleiner - P. Hommel - W. Müller-Wiener, Panionion und Melie, 23. Erg. Jdl (1967) 78-167; F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland* (1996) Index s.v. Melie, bes. 196 f. Abb. 69-70. - Dazu kritisch: Verf., *Der Neue Pauly* 7 (1999) 1183 s.v. Melia; ders., Méliá, le Panionion et le culte de Poséidon Hélicontos, in: G. Labarre - J.-M. Moret (Hrsg.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain*. Lyon, 7 - 8 juin 2001 (im Druck).

5 F. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene* (1906) 37 ff. Nr. 37.

6 Zu Fragen der historischen Topographie der Mykale vorläufig: Verf., Survey in Theben an der Mykale, 1. Kampagne 2001, in: 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 27 - 31 Mayıs 2002, Ankara (Ankara 2003).

7 Zur Forschungsgeschichte von Priene s. F. Rumscheid - W. Koenigs, *Priene. Führer durch das Pompeji Kleinasien* (1998) 222 ff.; F. Rumscheid, *Der Neue Pauly* 15,2 (2002) 559 ff. s.v. Priene.

8 Einen solchen Ritt über die Mykale schildert Marie Wiegand in einem Brief an ihre Mutter vom 16.10.1903: Th. Wiegand, *Halbmond im letzten Viertel. Archäologische Reiseberichte* (1970) 50 ff.

9 Wiegand - Schrader a.O. (Anm. 1) 24. Die Inschrift wurde schon 1673 Pickering und Salter bei einer byzantinischen Kirche am Meer bei Güzelçamlı entdeckt. Zum Fundort: Kleiner - Hommel - Müller-Wiener a.O. (Anm. 4) 45 ff. Zu der Inschrift: Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 122 Nr. 139.

10 Wiegand - Schrader a.O. (Anm. 1) 469-474. Zu Thebai ferner: N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien* (21988) 14 f.; Müller a.O. (Anm. 1) 618 Abb. 16, S. 619 Abb. 17, S. 623, 627; Verf., *Der Neue Pauly* 12/1 (2002) 294 s.v. Thebai Nr. 4.

11 Wiegand - Schrader a.O. (Anm. 1).

Hiller von Gaertringen, die auch die wenigen Inschriften von Thebai einschließt¹². Von größtem Wert ist ferner trotz ihrer maßstabsbedingten Ungenauigkeit eine archäologische Karte des südlichen Ionien und der Mykale, die auf Betreiben Th. Wiegands in den Jahren 1908 und 1909 innerhalb weniger Wochen von dem Hauptmann im preußischen Generalstab Karl Lyncker angefertigt, aber erst 1936 publiziert wurde¹³. Den zahlreichen Hinweisen auf archäologische Fundstätten in dieser Karte ist nie ein Archäologe systematisch nachgegangen. Kurz: Der Gebirgsraum der Mykale blieb bis heute archäologisch eine *terra incognita*, da alle Forschungen sich bisher auf ihre Ränder konzentrierten. Dies gilt auch für die Untersuchungen von Kleiner, Hommel und Müller-Wiener im jüngeren spätklassisch-hellenistischen Panionion bei Güzelçamlı¹⁴ sowie für den wertvollen Beitrag von W. Müller-Wiener zu den byzantinischen Befestigungen¹⁵. Zuletzt hat sich D. Müller in seinem Bildkommentar zu den Historien Herodots näher mit der Mykale beschäftigt und diese auch durchwandert¹⁶.

Nachdem ich mit Genehmigung der Generaldirektion der türkischen Museen und Altertümer im Jahre 2001 den kleinen Ort Thebai in der westlichen Mykale samt seiner Umgebung untersucht und die Siedlung neu vermessen hatte¹⁷, durfte ich im Jahre 2002 die gesamte westliche Mykale von der Linie Tuzburgazı/Güzelçamlı im Osten bis zur Westspitze bei Kap Dip Burnu, dem antiken Kap Trogilion erforschen (Abb. 1). Hierfür möchte ich der Generaldirektion der Altertümer und Museen und ihrem Generaldirektor Herrn Dr. Alpay Pasinli sehr danken.

Die Kampagne fand vom 2.9. bis zum 28.9.2002 statt. Als Regierungsvertreter fungierte Herr Ayhan Saltik vom Etnoğrafya Müzesi Ankara, der uns in jeder Hinsicht auf das Freundlichste unterstützte. Teilnehmer waren K. Böhne (Wiesbaden), Dr. H. Marg (Mainz), Dr. G. Kalaitzoglou (Essen), Dr. G. Lüdorf (Remscheid) und der Autor. Allen Teilnehmern danke ich sehr für ihre großes Engagement und ihren Einsatz.

Der Westen der Mykale gehörte in der Antike einesteils zur Chora von Thebai¹⁸, andernteils zur samischen Peraia¹⁹. Die Grenzen waren durch Horos-Felsinschriften im Gelände vermarktet, von denen bisher drei wiedergefunden wurden (Abb. 1)²⁰. Der nordwestliche Teil der Mykale, der den heutigen Milli Park westlich Güzelçamlı sowie das westlich anschließende Gebiet bis Dip Burnu umfasst, bildete einst die samische Peraia. Dies war die Batinetis, jenes "Brombeerland", das zum Zankapfel zwischen Samos und Priene wurde, als sich die Chora von Priene nach der Zerstörung von Melia im Meliakos Polemos bis in den Küstenhof nördlich der Mykale erstreckte. Anfang des 3. Jhs. v. Chr. wurden die Priener bei König Lysimachos vorstellig, er möge ihnen die Batinetis zusprechen²¹. Lysimachos lehnt dieses Ansinnen ab, die Batinetis blieb samisch²², aber Priene wurde im Besitz der Festung "Karion" und der "Dryoussa" bestätigt. Die Grenze zwischen der samischen Batinetis und der Chora von Priene ist wahrscheinlich in dem 14. Horos auf dem Horoz Tepe²³ westlich des Kale Tepe, in ei-

12 Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5).

13 A. Philippson, Das südliche Ionien, *Milet I/5* (1936) Kartenbeilage.

14 Kleiner - Hommel - Müller-Wiener a.O. (Anm. 4) 6-63. Dazu kritisch Verf., Méla, le Panionion et le culte de Poséidon Héliconios, in: G. Labarre - J.-M. Moret (Hrsg.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain*, Lyon, 7 - 8 juin 2001 (im Druck).

15 W. Müller-Wiener, Byzantinische Befestigungen im südlichen Ionien, *IstMitt* 11, 1961, 5-122.

16 Müller a.O. (Anm. 1) 606-634 Abb. 1-36.

17 Näheres s. Verf. a.O. (Anm. 6) ##-##.

18 Zu Thebai s.o. Anm. 10.

19 Zur samischen Peraia: Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 37 ff. Nr. 37; G. Shipley, *A History of Samos* (1987) 32-37. Zu *peraias* allgemein: K.-W. Welwei, *Der Neue Pauly* 9 (2000) 533 ff. s.v. Peraia.

20 Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 128 Nr. 151, 152; Kleiner - Hommel - Müller-Wiener a.O. (Anm. 4) 132 Abb. 71. Nicht wiedergefunden wurde bisher die Inschrift Hiller von Gaertringen ebda. Nr. 153.

21 Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 37 ff. Nr. 37.

22 Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 37 ff. Nr. 37; L. Büchner, *RE III*, 1 (1897) 140 s.v. Batinetis chora; U. von Wilamowitz-Moellendorf, Panionion, 8. Sitzungsbericht der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften Berlin (1906) 39 Anm. 2 [= Kleine Schriften Bd. 5, 1 (1971) 129 Anm. 2].

23 Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 128 Nr. 153. Die Nummerierung der Horoi erfolgt im milesischen Zahlensystem mit A = 1. Daher ist das Zahlzeichen ΔI' des Horos auf dem Horoz Tepe als "14" zu lesen. Es ist anzunehmen, dass

nem Horos im Osthang des Kale Tepe beim heutigen Güzelçamlı²⁴, sowie in einem bisher nicht wiedergefundenen Horos auf dem Grat der Mykale zu fassen, den die Karte von Lyncker verzeichnet. Im Westen markierte ein samisches Athena-Heiligtum in Zephyrion ("Westend") die Grenze zwischen Thebai und der Peraia von Samos²⁵, das bisher nicht lokalisiert werden konnte.

Der westlichste Bereich der samischen Peraia vom Westende des Milli Park bis Dip Burnu ist seit vielen Jahrzehnten militärisches Sperrgebiet. Ich schätze mich daher besonders glücklich, dass uns das Jandarma Oberkommando in Kuşadası freundlichst erlaubte, dieses Gebiet uneingeschränkt zu erforschen. Diese Chance, erstmals seit den Tagen Th. Wiegands die Westspitze der Mykale mit Kap Dip Burnu, dem antiken Trogilion, eingehend untersuchen zu können, haben wir ausgiebig genutzt. Zwar wurden hier nur 33 Fundstellen ermittelt, darunter allerdings auch die ersten prähistorischen Plätze im Bereich der Mykale, bei denen es sich um Lagerplätze chalkolithischer Fischer handeln könnte, da sie alle im Uferbereich liegen, die größten (MYK 208/9) direkt an der Bucht des Dip Burnu Karakol (Abb. 2). Ihre Hinterlassenschaft besteht in großen Mengen von Obsidianklingen und -abschlägen unterschiedlichster Provenienz (Abb. 3). Neben dem charakteristischen melischen Obsidian lassen sich mindestens zwei weitere Sorten unterscheiden, die wahrscheinlich ostanatolischen Obsidianquellen zuzuordnen sind. Hinzu kommen späthchalkolithische Scherben, die uns von mehreren Küstenplätzen der Milet-Halbinsel her sowie aus Milet selbst bestens vertraut sind.

Die Bucht von Dip Burnu war in der Antike offenbar unter dem Namen Glauke Limen bekannt, ein Ankerplatz an der Mykale, den Thukydides (8,79,2) im Sommer 410 erwähnt²⁶, als die Athener mit 82 Trieren hier kurzfristig vor Anker gingen. 'Glauke' von altgriechisch *glaukos* ist eine geläufige Bezeichnung der Farbe des Meeres²⁷. Bisher hat man die Glauke Limen mit jener Bucht an der Südwestspitze der Mykale gleichgesetzt, in der eine der drei trogilischen Inseln liegt (heute Su Adası, ehem. Panagia). Nach Plinius, nat. hist. 5,135 hießen die drei Trogiliae Philion, Argennon und Sandalion. Von den drei unterschiedlich großen Inseln an der Südwestspitze der Mykale dürfte die kleinste und östlichste, die Sandal Adası (ehem. Sandalio), als einzige den antiken Namen Sandalion bewahrt haben. Die mittlere, heute Su Adası, ehemals Panagia genannte Insel liegt in der Bucht, die K. Lyncker mit der Glauke Limen identifizierte²⁸. Die westlichste, eine weiße, weithin leuchtende Felsklippe, trägt heute den Allerweitsnamen Tavşan Adası (Kaninchen-Insel) und hieß früher Diapori. Sie ist offenbar mit Argennon zu identifizieren, während der Name "Philion" (lieblich) zumindest sinngemäß zu Su Adası passt.

Die Bucht, deren Mitte die Su Adası einnimmt, ist für eine Flotte von 82 Trieren jedoch entschieden zu eng und hätte den Athenern nicht erlaubt, beim Nahen des Gegners rasch auszulaufen, da die Schiffe den engen Sund nur eines nach dem anderen hätte verlassen können. Unweit nördlich und somit näher zu Samos und der Meerenge befindet sich jedoch jene Bucht von Dip Burnu, die sich mit ihrem über 800 m. langen Sandstrand vorzüglich eignet, um eine Flotte dieser Größe aufzunehmen (Abb. 2). Hier mündet auch ein Bach, der ein ausgedehntes Einzugsgebiet besitzt und

diese Grenzmarke zu jener Serie gehört, die im Süden am Şarapdamı Dere östlich Thebai mit "A" = 1 beginnt. Vgl. Verf. a.O. (Anm. 6) ## Anm. 51.

24 Kleiner - Hommel - Müller-Wiener a.O. (Anm. 4) 132 Abb. 71.

25 Hiller von Gaertringen a.O. (Anm. 5) 184 f. Nr. 363.

26 Thuk. 8,79,2: "Die Athener ankerten gerade mit 82 Schiffen von Samos bei Glauke an der Mykale - dort ist der Abstand von Samos zum Festland bei der Mykale gering - und als sie die peloponnesischen Schiffe heranfahren sahen, wichen sie nach Samos zurück . . .".

27 LSJ⁹ 350f. s.v. Zu verwerfen ist die Nachricht bei Steph. Byz. s.v. Ἰλαύκια: πολὺ χνίον ἰωνίας. Darauf beruht wohl die Angabe bei L. Büchner, RE VII,1 (1910) 1394 s.v. Glauke Nr. 2: "Hafenstadt des kleinasiatischen Ionien". Richtiger daher H. Treidler, Kl. Pauly 2 (1967) 809 s.v. Glauke Nr. 5: "Ankerplatz", der indes weiter behauptet, Glauke sei mit dem in der Apostelgeschichte 20,15 erwähnten 'Trogilion' (3. Missionsreise des Apostels Paulus) identisch und würde "mit dem heutigen St. Pauls Port gleichgesetzt", den Treidler jedoch nicht näher lokalisiert.

28 A. Philippson, Das südliche Ionien, Milet I/5 (1936) Kartenbeilage.

dessen Tal auch im Hochsommer noch grün ist. Offenbar gibt es hier eine unterirdische Wasserader. Kurz: Eine ideale Situation für einen sichtgeschützten Ankerplatz!

Die Lokalisierung der Glauke Limen bei Dip Burnu ist nicht die einzige neue Erkenntnis zur Historischen Topographie der Mykale und des südlichen Ionien. Ich beabsichtige dieser Fragen an anderer Stelle zusammenfassend zu behandeln²⁹. Es sei aber noch einmal hervorgehoben, dass es neben dem spätklassisch-hellenistischen Panionion bei Güzelçamlı ein älteres archaisches geben muss und dass der bekannte Ringwall auf dem Kale Tepe bei Güzelçamlı nicht mit der karischen Siedlung Melia identisch sein kann, die von der panionischen Amphiktyonie Mitte des 7. Jhs. zerstört wurde.

In unmittelbarer Nähe der erwähnten chalkolithischen Plätze entdeckten wir im Strandbereich die ausgedehnte Abraumhalde einer großen spätrömisch-frühbyzantinischen Töpferei (Abb. 4), die anscheinend ausschließlich Amphoren produzierte. Fehlbrände und Keramikschlacken belegen eindeutig ein Töpfereizentrum an dieser Stelle. Als Parallele sei auf die entsprechenden Befunde am Golf von Keramos verwiesen³⁰. Die Gründe, aus denen man die Töpfereiproduktion an die Küste verlagerte, dürften in einer weitgehenden Entwaldung im Umfeld der Siedlungen zu suchen sein. Es war einfacher, den Ton zum Brennmaterial zu schaffen als umgekehrt. Ähnliche Phänomene kennt man auch aus der Metallurgie. Aus den gleichen Gründen entstanden im 19. und 20. Jh. an der karischen Küste zahllose Kalköfen. Im Falle der Töpferei von Dip Burnu könnte überdies eine kleine Tonlagerstätte vorliegen, da hier der erwähnte Bachlauf mündet. Die hier produzierten Amphoren verhandelte man offenbar auf dem Seewege.

Allerdings gab es im nördlichen Steilufer der Mykale auch einen antiken Saumpfad, den schon einer der ältesten Reiseberichte zur Mykale erwähnt. Denn in den "Travels in Asia Minor" schildert Richard Chandler, der 1764 die Mykale durchquerte, wie er bei hereinbrechender Dunkelheit auf einen höchst gefährlichen Weg in der nördlichen Steilküste der Mykale geriet, der keine Umkehr erlaubte, bis er schließlich eine Bucht erreichte, an der er übernachten konnte³¹. Um eben jenen Weg muss es sich den Resten einer ca. 2,5 m. breiten Altstraße handeln, die sehr aufwändig in den lotrechten Felsen der Mykale-Nordküste angelegt wurde und die teils auf einer Stützmauer verläuft, teils aus dem Felsen herausgehauen ist (Abb. 6). Wenn dieser Küstenweg aber 1764 schon existierte, muss er antik sein. Leider wurde er beim Bau der modernen Straße größtenteils zerstört oder zugeschüttet, so daß nur wenige kurze Abschnitte erhalten blieben.

Die geometrische und archaische Epoche fallen im äußersten Westen der Mykale anscheinend völlig aus. Auch sichere Spuren karischer Besiedlung fanden sich nicht. Lediglich an der Fundstelle MYK 196 auf einer steilen Klippe hoch über dem Meer könnte ein karischer Ovalbau vorliegen, doch ist der Befund durch spätere Überbauung so stark gestört, dass wahrscheinlich selbst eine Grabung ihn kaum noch klären könnte. Immerhin entdeckten wir in der samischen Peraia zwei klassische Gehöfte sowie eine kreisrunde Felsabarbeitung auf einem kleinen Kap an der Bucht von Dip Burnu (Abb. 5), die zu einem antiken Rundgrab gehören dürfte, da ihr Durchmesser für einen Wachturm zu klein ist. Solche Rundgräber auf Kaps und Vorgebirgen waren besonders in klassischer Zeit sehr beliebt³², während ein fester Wachturm an diesem Punkt der Küste nicht den leisesten Sinn ergäbe.

Die Zahl von lediglich 33 Fundstellen in diesem westlichsten Teil der Mykale mag gering erscheinen, wenn man sie mit der Fundstellendichte anderer Projekte wie

29 Verf., Zur historischen Topographie des südlichen Ionien, *Orbis Terrarum* 9, 2003 (in Vorb.).

30 P. Debord - E. Varinlioğlu, *Les hautes terres de Carie* (2001) 19 Karte.

31 R. Chandler, *Travels in Asia Minor* (1775) 156 f.; ebd. (31817) 179 f.; L. Pigeot, Richard Chandler, *Reisen in Klein Asien* (Olms 1976) 220 ff.

32 Verf., *Atene. Forschungen zur Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika* (1993) 193 f.

beispielsweise dem Survey auf der Milethalbinsel³³ oder dem Lykien-Survey³⁴ von F. Kolb und seinen Mitarbeitern vergleicht. Aber die Mykale war stets nur äußerst dünn besiedelt und der Zeitaufwand, eine einzelne neue Fundstelle zu entdecken, ist hier im Gebirge naturgemäß um ein Vielfaches höher als im Flachland. Im Bereich des Milli Park wurden weitere 7 Fundstellen, die aus der Karte von K. Lyncker oder aus der Literatur bekannt waren, identifiziert und aufgesucht. Dies erwies sich in einzelnen Fällen als äußerst zeitraubend. Allein der Besuch der beiden samischen Phrouria "oberhalb Kalamaki" (MYK 70) bzw. "gegenüber Molla Ibrahim" (MYK 64) erforderte jeweils einen ganzen Tag. Zwar liegen sie küstennah, aber auf extrem steilen und unzugänglichen Felsspitzen. Da die westliche Mykale heute nicht mehr beweidet wird, bedeckt schier undurchdringliche Macchie vor allem ihre Nordhänge. Neue Erkenntnisse aus der Autopsie der Phrouria, die seit Th. Wiegand kein Archäologe mehr aufgesucht hatte, machten jedoch alle Mühen wert. Scherben und Dachziegel, die an diesen weitgehend ungestörten Fundplätzen zahlreich herumlagen sowie ihre Bauweise datieren die beiden Kastelle in klassische Zeit und nicht, wie Wiegand noch angenommen hatte, in hellenistische. Das kleinere westliche Phrourion MYK 64 liegt im militärischen Sperrgebiet auf 160 mÜM. Es besitzt nur eine klassische Bauphase (Abb. 7). Eine Planskizze, die Wiegand verdankt wird³⁵, erwies sich als weitgehend korrekt. Lediglich der Zugang zu dem kleinen Phrourion lag nicht in der Südmauer, sondern allem Anschein nach unmittelbar nördlich der einzigen Bastion im Südwesten, die also vornehmlich dem Schutz der Pforte diente. Um sie zu erreichen mußte jeder Angreifer zunächst die Bastion eng umrunden und ihr dabei seine ungeschützte rechte Seite zuwenden. Nord- und Ostmauer des Phrourion sind vollständig bis auf die gut erhaltene Felsbettung ausgeraubt. Von der Südmauer ist mit Ausnahme ihres südwestlichen Endes nur die jeweils unterste Schicht von Außen- und Innenschale *in situ* erhalten. In geschützter Lage in einem Sattel südlich des Kastells befindet sich eine kleine spätbyzantinische Wüstung, in der zahlreiche Blöcke der Festung eine zweite Verwendung gefunden haben.

Ein antikes Schiffshaus an der Küste unterhalb des Phrourion, das von dort aus allerdings nicht zu sehen ist, wird schon von Wiegand erwähnt³⁶. Es datiert ebenfalls in klassische Zeit, wie die reichlich vorhandene Keramik lehrt. Nur wenige schön gearbeitete Blöcke finden sich noch *in situ* (Abb. 8), weitere entdeckten wir beim Tauchen in der Schiffshausbucht. Doch ist davon auszugehen, dass in den Tagen Wiegands das Schiffshaus noch weit besser erhalten war und dass es grösstenteils erst im 20. Jh. abgeräumt wurde.

Zwischen dem Phrourion "vis-à-vis Molla Ibrahim" MYK 64 und dem Schiffshaus besteht, wie gesagt, keine Sichtverbindung. Doch ergab die gründliche Überprüfung antiker Reste auf einem Felsen unmittelbar oberhalb des Schiffshauses, dass sich hier in der Antike offenbar ein großer rechteckiger Bau von ca. 8 auf 12 m. befand, von dem nur noch Felsbettungen und ein einziger Stein *in situ* übriggeblieben sind (MYK

33 Vgl. dazu die Vorberichte Verf., Survey in der Chora von Milet. Vorbericht über die Kampagnen der Jahre 1990, 1992 und 1993, *Archäologischer Anzeiger* 1995, 293-333; Survey in der Chora von Milet. Vorbericht über die Kampagnen der Jahre 1994 und 1995, *Archäologischer Anzeiger* 1997, 285-311; ders., Survey in der Chora von Milet. Vorbericht über die Kampagnen der Jahre 1996 und 1997, *Archäologischer Anzeiger* 1999, 439-473, Kartenbeilage; ders., Milet und die Milesia. Eine antike Großstadt und ihr Umland im Wandel der Zeiten, in: F. Kolb (Hrsg.), Chora und Polis. Kolloquium des Historischen Kollegs 5. bis 8. April 2000 (im Druck); ders., Die Chora Milets in archaischer Zeit, in: J. Cobet - V. von Graeve (Hrsg.), Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme, Güzelçamlı 1999, *Milesische Forschungen* 5 (im Druck).

34 F. Kolb - B. Kupke, Lykien. Sonderheft *Antike Welt* 20 (1989); ders. (Hrsg.), *Lykische Studien*, 3. Die Siedlungskammer von Kyaneai in Lykien. Bericht über Feldforschungen im Yavu-Bergland im Sommer 1992. *Asia Minor Studien* 24 (1996); ders. (Hrsg.), *Lykische Studien* 4. Feldforschungen auf dem Gebiet von Kyaneai. *Asia Minor Studien* 29 (1998); M. Zimmermann, Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens (1992); F. Kolb, Eine antike Siedlungskammer. Feldforschung in Lykien, in: *Frühe Stadtkulturen* (1997) 114-123; ders. (Hrsg.), *Lykische Studien*, 5. Die Siedlungskammer des Yavu-Berglandes. Berichte über die Ergebnisse der Feldforschungskampagne 1995 auf dem Territorium der zentrallykischen Polis Kyaneai. *Asia Minor Studien* 41 (2000).

35 Wiegand - Schrader a.O. (Anm. 1) 22 Abb. 11.

36 Wiegand - Schrader a.O. (Anm. 1) 22.

182). Hier war offenbar die Schiffsbesatzung stationiert. Ein sorgfältig in den Felsen gehauener Treppenweg verband dieses Gebäude mit dem Schiffshaus in der Bucht und erlaubte es, die maximal zwei dort stationierten Schiffe rasch zu bemannen. Ein ähnlicher Weg muß auch zum oberhalb gelegenen Phourion geführt haben, wir konnten ihn aber nicht entdecken, da der Strassenbau gerade hier die Landschaft stark veränderte.

Das größere, östliche Phourion MYK 70 thront im Bereich des Milli Park auf ca. 290 müM hoch über der Samosstrasse auf einem schroff nach Norden abfallenden Felsen³⁷, der Anfang des 20. Jhs. völlig entwaldet war, heute jedoch erneut mit dichtem Buschwald bedeckt ist. Das Kastell besitzt offenbar eine längere Baugeschichte. Bereits ohne Grabung lassen sich mindestens zwei Bauphasen unterscheiden. Im Zentrum befindet sich ein älterer Kernbau des 5. Jhs. In der zweiten Hälfte des 4. oder im Anfang des 3. Jhs. v. Chr. haben die Samier, vermutlich auf Grund des eskalierenden Streits um die Batinetis, die Südflanke des Phourion noch einmal erweitert und verstärkt (Abb. 9). An dem antiken Aufgang, der offenbar von Nordosten erfolgte, wurden zahlreiche Votivnischen festgestellt. Die Soldaten, die auf dem Phourion ihren gefährlichen und todlangweiligen Garnisonsdienst versahen, wollten sich damit offenbar unter den Schutz einer Gottheit stellen. Eine Neuvermessung der Anlage soll im Jahre 2003 mit einer kinematischen GPS-Ausrüstung nachgeholt werden. In den beiden Phouria der samischen Peraia, die einen vorzüglichen Überblick über den nordöstlichen Abschnitt der Samosstraße und den Golf von Ephesos bieten, manifestiert sich der Anspruch der Samier auf die Batinetis. Sie militärisch zu sichern und zu beherrschen taugen sie auf Grund ihrer Lage jedoch kaum.

Tief unterhalb des Phourion liegt in unmittelbarer Nähe der Kalamakibucht ein großer Steinbruch, in dem sich noch zwei große Säulentrommeln von je 2,3 m. Durchmesser befinden (Abb. 10). Säulen mit ähnlichem Durchmesser wurden in Ephesos und Didyma verwendet, deren Steinbrüche jedoch bekannt sind. Da der neu entdeckte Bruch in der samischen Peraia liegt, waren sie vermutlich für das samische Heraion bestimmt. Vergleichende Analysen der Marmore des Heraion mit denen des neu entdeckten Steinbruches - beide kennzeichnet eine ausgeprägte Schichtbildung - können diese Frage vielleicht beantworten.

Die römische Kaiserzeit ist unter den Fundstellen der westlichen Mykale durch eine Meeresvilla mit Fischbecken vertreten, die unter dem İlyasağa-Karakol untergegangen ist (MYK 181). An dem kleinen Fischbecken ist zu erkennen, dass der Meeresspiegel an der Nordseite der Mykale relativ zum Land unverändert geblieben ist. Die Landsenkung, die man rund um die Milethalbinsel feststellen kann und die im Mäandergraben bis zu 4,5 m. beträgt, wirkt sich hier nicht aus. Dies lässt sich übrigens auch am Schiffshaus belegen. Meeresvillen an der westkleinasiatischen Küste rückten erstmals mit der Publikation einer großen Meeresvilla auf Mardaliç Adası am Ausgang des Golfes von Çandarlı durch A. Hoffmann ins Blickfeld der Forschung, der zu Recht annahm, dass man sie bisher wohl bloß übersehen habe³⁸. Inzwischen sind mir allein zwischen Ephesos und İasos nicht weniger als sechs bekannt und das mögen nicht einmal alle sein³⁹.

Bekanntlich diente die Mykale in byzantinischer Zeit ähnlich wie der Latmos als Rückzugsgebiet, allerdings in weitaus geringerem Maße. Das Kloster Hagios Antonios (MYK 03), das in einer geschützten Mulde auf 950 müM dicht unterhalb des Gipfels

37 Wiegand - Schrader a.O. (Anm. 1) 23 f. Abb. 12. 13.

38 A. Hoffmann, Eine römische Meervilla an der kleinasiatischen Westküste, *IstMitt* 43, 1993, 437 ff.

39 Eine gross, stark transgrediente Meeresvilla mit Bad befindet sich am Fuss des Otuzbir bei Kuştur etwas nördlich von Kuşadası, eine weitere bei Yılançı Burnu westlich Kuşadası. Zwei weitere Meeresvillen wurden im Zuge des Millet-Survey festgestellt: Verf., AA 1995, 296f. mit Anm. 171 Abb. 86 (S 134); ders., AA 1997, 304 f. Abb. 23 (S 322), sowie neuerdings auf der Kazıklı-Halbinsel: Verf., Survey bei Kazıklı (Muğla), in: 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 28 Mayıs - 01 Haziran 2001 (Ankara 2002) 209 ff. bes. 215 (KAZ 004). Eine weitere befindet sich bei Gurgamilar Iskele: ebda. 215 Anm. 27.

des Dayioğlu Tepe liegt, geht allerdings schon auf die frühbyzantinische Zeit zurück. Es besaß eine reich ausgestattete, offenbar sehr grosse und bedeutende Kirche, die in letzter Zeit in erschreckendem Ausmass von Raubgräbern geplündert wurde, obwohl sie im militärischen Sperrgebiet liegt. Mit der Hilfe des Museum Balat, seines Direktors Mehmet Yaldız sowie von Dr. Şahin Durukan vom Devlet Su İşleri in Aydın ist es uns gelungen, einige besonders schöne Architekturteile zu bergen und in das Museum von Balat zu überführen. Beiden sei für ihre tatkräftige Hilfe sehr herzlich gedankt.

Im flacheren westlichen Bereich nahe Dip Burnu wurde neben der mittelbyzantinischen Panagia-Kirche (MYK 63) auch das neuzeitliche Kloster Hagios Georgios (MYK 75) vermessen und dokumentiert. In ihm sind einige frühbyzantinische Spolien verbaut, deren Herkunft ungewiss bleibt. Denn es fehlen eindeutige Hinweise, dass der neuzeitliche Bau einen älteren frühbyzantinischen unmittelbar überlagert. Doch finden sich in der weiteren Umgebung zwei grosse frühbyzantinische Wüstungen (MYK 178, MYK 201).

Die Mykale bedeckt zwischen Söke im Osten und Kap Dip Burnu im Westen eine Fläche von rund 250 km². Mit der Kampagne des Jahres 2002 ist nunmehr die gesamte westliche Mykale im Umfang von rund 100 km² erforscht. Das entspricht 40% des vorgesehenen Surveyareals. Ich hoffe, die Arbeiten im Jahre 2003 im östlichen Teil der Mykale zwischen Güzelçamlı und Söke fortsetzen zu dürfen.

Mykale-Fundstellenstatistik 2002 Neue Fundstellen westlich der Linie Tuzburgazı - Güzelçamlı	
Obsidian- und Scherbenstreuung (prähist.)	MYK 179, 203, 208, 209
Steinbruch (archaisch)	MYK 141
Ovalbau? (archaisch?)	MYK 196
Gehöfte (klass.)	MYK 194, 204
Rundgrab (klass.)	MYK 193
Schiffshaus (klass.)	MYK 020
Zisterne (?) oberhalb Schiffshaus (klass.?)	MYK 183
Wehranlagen (klass. / hell.)	MYK 064, 070, 182
Altstrasse (klass. / hell.?)	MYK 127
Meeresvilla mit Fischbecken (spättröm.)	MYK 181
Töpferei (spättröm.)	MYK 076
Gehöfte (frühbyz.)	MYK 177, 178, 197?, 201, 202
Kirchen (frühbyz.)	MYK 003,
Eremitenhöhlen (mittel- / spätbyz.)	MYK 021, 199
Wüstung (mittelbyz.)	MYK 159
Kloster (mittelbyz.)	MYK 063
Kirchen / Klöster (neuztl.)	MYK 074, 075, 202
Hausruinen (neuztl.)	MYK 079, 205?, 206
Mauerspuren (neuztl.)	MYK 061, 210
Kalkofen (neuztl.)	MYK 207
Streifunde (versch. Epochen)	MYK 062, 195, 200

Zusammenfassung: Im Jahre 2002 wurde schwerpunktmäßig die samische Peraia im Nordwesten der Mykale erforscht, deren antike Grenzen weitgehend bekannt sind. 40 Fundstellen vom Chalkolithikum bis zur osmanischen Zeit wurden teils neu entdeckt, teils nach der Karte von K. Lyncker und Angaben in der älteren Literatur identifiziert und überprüft. Bronzezeit, geometrische Zeit und Archaik fallen in der nordwestlichen Mykale völlig aus. Ebenso fehlen Hinweise auf karische Siedlungstätigkeit. An der Nordseite der Mykale wurden zwei samische Phrouria besucht, die aus klassischer Zeit stammen, ebenso wie das Schiffshaus unterhalb des westlichen Phrourion. Unterhalb des östlichen liegt ein antiker Steinbruch, vermutlich für das samische Heraion. Im flacheren westlichsten Teil der Mykale fanden sich zwei klassische Gehöfte und ein vermutlich klassisches Rundgrab auf Kap Dip Burnu, ferner eine spätromische Töpferei sowie mehrere große frühbyzantinische Wüstungen. Die Glauke Limen ist allem Anschein nach mit der Bucht von Dip Burnu identisch. Die Troglischen Inseln an der Südwestspitze der Mykale sind von West nach Ost Sandalion (heute Sandal Adası), Philion (heute Su Adası) und Argennon (heute Tavşan Adası). Die frühe Kaiserzeit ist bisher anscheinend gar nicht, die späte nur durch eine Meeresvilla am Ilyasağa-Karakol und eine Töpferei bei Dip Burnu vertreten, im Bereich der Westspitze der Mykale fanden sich. Aus dem bedeutenden frühbyzantinischen Kloster von Hagios Antonios im Südhang des Dayioğlu Tepe wurden wertvolle Architekturteile geborgen und in das Museum von Balat überführt.

ÖZET: 2002 yılında ağırlıklı olarak Mykale'nin kuzeybatısındaki, antik sınırlarının büyük bölümü bilinen Samos Peraia'sı araştırılmıştır. Kalkolitik Çağ'dan Osmanlı Dönemine kadar tarihlenen 40 buluntu yeri kısmen yeni bulunmuş, kısmen de K. Lyncker'in haritasına ve daha eski yayınlara göre belirlenip kontrol edilmiştir. Bronz Çağı, Geometrik ve Arkaik dönemler kuzeybatı Mykale'de belirlenmiş değildir. Bunun gibi, Kariyalı yerleşim faaliyetlerine dair bir ipucuna da rastlanmamıştır. Mykale'nin kuzeybatı yanında Klasik Dönemden iki Samos Phrouria'sı ve bunun gibi batı Phrourion'unun alt bölümündeki gemi barınağı ziyaret edilmiştir. Doğu bölümün alt yanında tahminen Samos Heraion'u için kullanılmış taş ocağı yer almaktadır. Mykale'nin batısındaki düzlükte Klâsik Dönemden iki çiftlik ve Dip Burnu'nda tahminen yine Klâsik Dönemden bir oval mezar; bunların dışında Geç Roma Döneminden çömlek atölyesi kalıntıları ve Erken Bizans Döneminden terkedilmiş yerleşim alanları bulunmaktadır. Glauke Limen, görüldüğü kadarıyla Dip Burnu'na ait körfezle aynı yer olmalıdır. Mykale'nin güneybatı ucundaki Troglia Adaları, batıdan doğuya sırasıyla Sandolin (günümüzde Sandal Adası), Philion (Su Adası) ve Argennon (Tavşan Adası) adalarıdır. Görüldüğü üzere şimdiye kadar burada Erken İmparatorluk Dönemine ait bir bulguya rastlanmamıştır; Geç İmparatorluk Dönemi ise Mykale'nin batı ucu civarında bulunmuş olan Ilyasağa Karakolu yanındaki bir deniz villası ve Dip Burnu kenarındaki bir çömlekçi atölyesi ile temsil edilmektedir. Dayioğlu Tepe'nin güney yamacındaki Erken Bizans Döneminden önemli bir manastır olan Hagios Antonios'taki çok kıymetli mimari parçalar Balat'taki Millet Müzesi'ne götürülerek koruma altına alınmıştır.

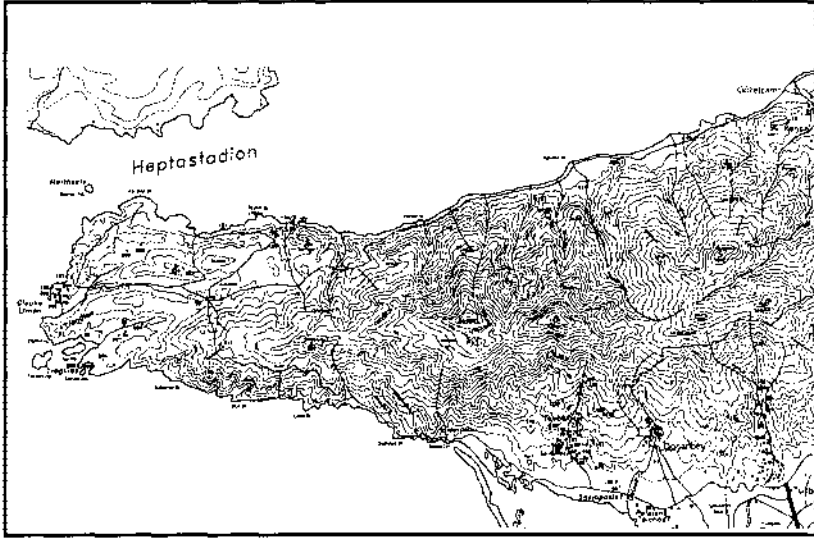

Abb. 1: Karte der westlichen Mykale mit der samischen Perala und dem Polisterritorium Thebai a.d. Mykale (Kartengrundlage S. Jaentsch)

Resim 1 : Batı Mykale ile Samos Perala'sı ve Mykale kenarındaki Thebai polis arazisi haritası (Harita: S. Jaentsch)

Abb. 2: Mykale-West, Dip Burnu: Glaube Limen mit den chalkolithischen Fundplätzen MYKE208/09 und der Töpfereihaude MYKE76 von Süden.

Resim 2: Batı Mykale, Dip Burnu: Glaube Limen ile Kalkolitik buluntu yerleri (MYK 208/09) ve güneydeki çömlek atölyelerine ait yığın (MYK 76)

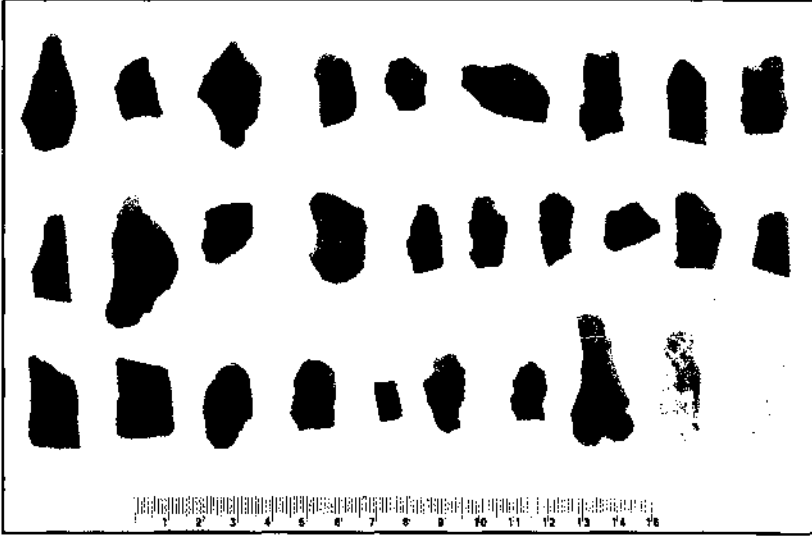

Abb. 3: Mykale-West, Dip Burnu: MYKÊ209. Obsidianklingen und -abschläge.

Resim 3: Batı Mykale, Dip Burnu: MYK 209. Obsidyen kesici ve deliciler ile yongalar.

Abb. 4: Mykale-West, Dip Burnu: MYKÊ76. Abfallhalde einer spätrömisch-frühbyzantinischen Töpferei.

Resim 4: Batı Mykale, Dip Burnu: MYK 76. Geç Roma – Erken Bizans Dönemi'nden çömlekçi atölyesi çöplüğü tepesi.

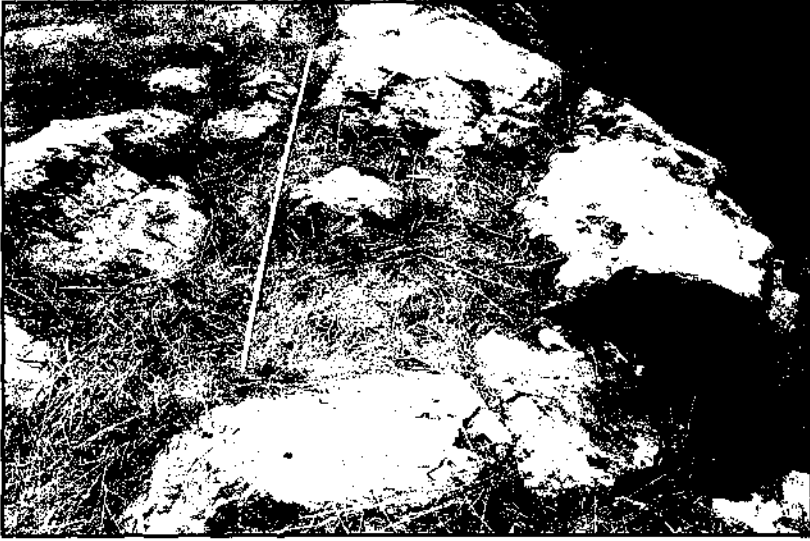

Abb. 5: Mykale-West, Dip Burnu: MYKÊ193. Kreisrunde Felsabarbeitung. Wahrscheinlich Rest eines (klassischen?) Rundgrabes.
Resim 5: Batı Mykale, Dip Burnu: MYK 193. Yuvarlak kaya işlemesi. Tahminen Klasik Dönem'den bir „yuvarlak mezar“ kalıntısı.

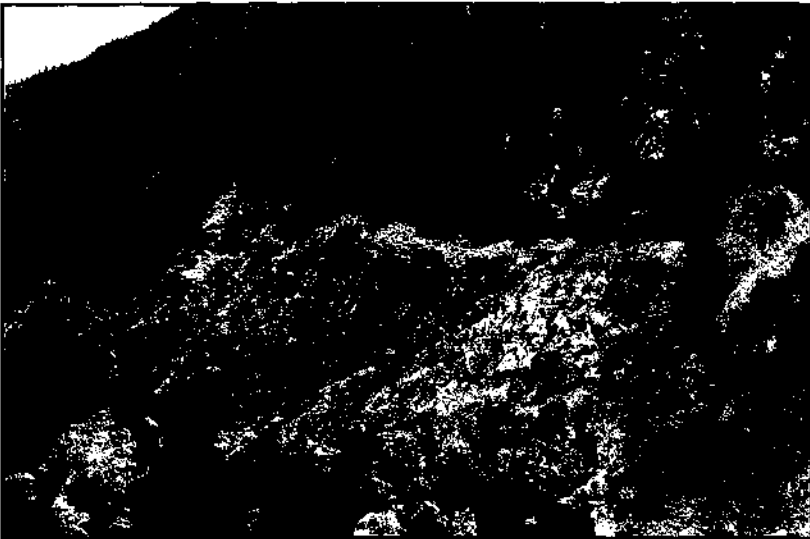

Abb. 6 Mykale-Nordwest, östlich "Schiffshausbucht": MYKÊ127. Reste eines antiken Weges in der nördlichen Steilküste.
Resim 6 Batı Mykale, „gemi barınağı koyu'nun“ doğusu: MYK 127. Kuzeydeki dik sahildeki antik yol kalıntıları.

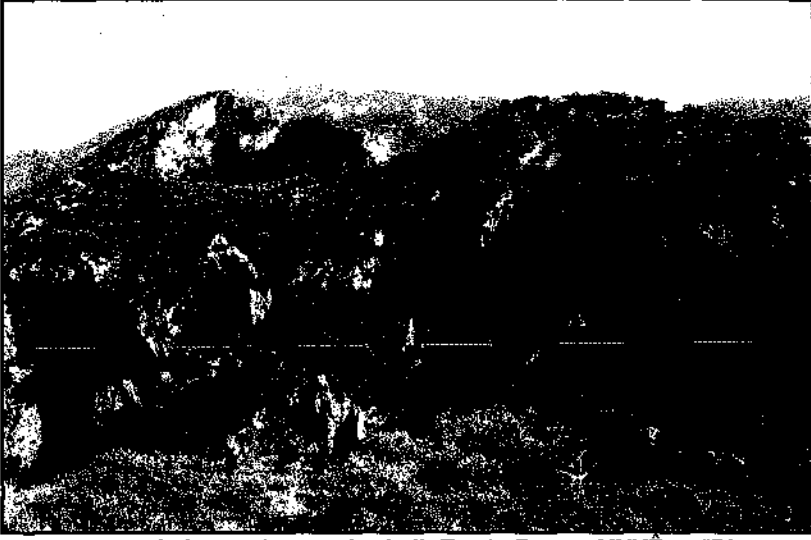

Abb. 7: Mykale-Nordwest, oberhalb Zeytin Burnu: MYKÉ64. "Phrourion gegenüber Mollah Ibrahim" (Wiegand). Klassisches Kastell der samischen Peraia, Lage von Westen.

Resim 7: Kuzeybatı Mykale, Zeytin Burnu'nun üst yanı: MYK 64. „Molla İbrahim karşısındaki Phrourion“ (Wiegand). Samos Peraia'sı Klasik Dönem hisarı.

Abb. 8: Mykale-Nordwest, östlich Zeytin Burnu: MYKÉ20: Letzte in situ erhaltene Blöcke des klassischen Schiffshaus in der samischen Peraia unterhalb des Phrourion MYKÉ64 (Foto: H. Marg).

Resim 8: Kuzeybatı Mykale, Zeytin Burnu'nun doğusu: MYK 20. Phrourion'un (MYK 64) alt bölümünde Samos Peraia'daki Klasik Dönem gemi barınağındaki in situ olarak korunmuş son bloklar (foto: H. Marg).

Abb. 9: Mykale-Nord: MYKÉ70. "Phrourion oberhalb Kalamakibucht". Jüngere Südmauer mit Bastionen (2. Hälfte 4. Jh. v. Chr.) von Südosten (Foto: H. Marg).

Resim 9: Kuzey Mykale: MYK 70. „Kalamaki Koyu’nun üst bölümündeki Phrourion“. Geç evrelere ait (İ.O. 4 yüzyılın ikinci yarısı) güney duvarıyla güneydoğu bastionları (savunma kuleleri) – (foto: H. Marg).

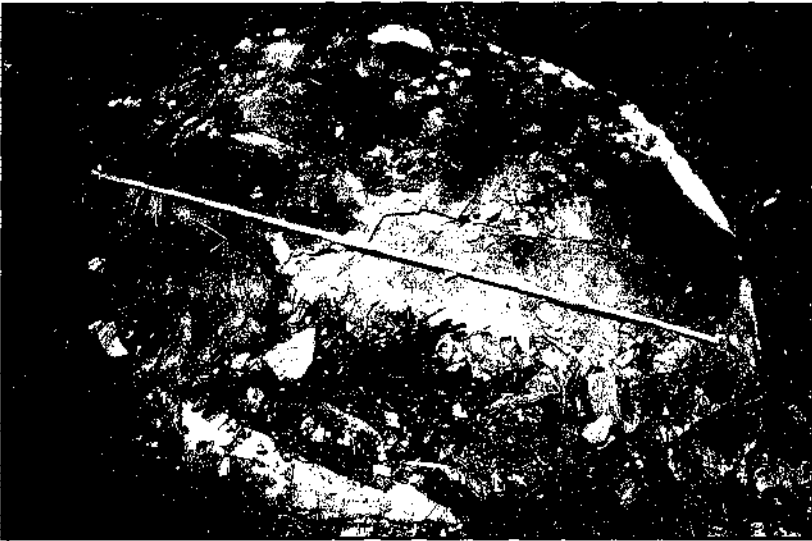

Abb. 10: Mykale-Nord: MYKÉ141. Antiker Steinbruch an der Kalamakibucht mit zwei Säulentrommeln von 2.3ēm Durchmesser in situ.

Resim 10: Kuzey Mykale: MYK 141. Kalamaki Koyu kenarındaki taş ocağı ile in situ durumda 2.3 m çapında iki sütun tamburu.

TREBENNA VE ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2002

Nevzat ÇEVİK*
Burhan VARKIVANÇ
Süleyman BULUT
Engin AKYÜREK

Bu sezon, Trebenna dışında, Deveboynu/Onobara, Çandır ve Gökdere vadileri, Asar Vadisi, Doyranözü, Kesener, Belen mevkii, Badrik, Çağlarca, Geyikbayırı ve çevrelerindeki kalıntılar ele alınmış, Neapolis (Doyran-Keltepe) ve çevresindeki kalıntıların ise ön gözlemleri yapılarak 2003 yılı programı detaylandırılmıştır. Kalıntılar tek tek incelenip arşivlenirken, aralarındaki ilişkiler ve yol bağları da bulunmaya çalışılmıştır¹.

Trebenna Kent Merkezi

Trebenna'da bu yılki asıl çalışma lâhit envanterine yöneliktir. Kentte ve çevresinde bulunan yaklaşık 200'ü aşkın lâhit ve ostothek detaylıca envanterlenmiştir. Yayına hazırlık olarak eksiklerin giderildiği Trebenna merkezinde yeni tespitler de yapılmıştır. Bunlar; 7 yazıt, 15 lâhit, 4 ostothek, 1 ostothek kapağı, 2 kaya mezarı, tarım terasları ve üzüm işlikleri, Trebenna çevresinde yapılan araştırmalarda, 11 çiftlik evi, çok sayıda üzüm işliği ile bir adet zeytinyağı üretiminde kullanılan orbis tespit edilmiştir. Trebenna kent merkezinde yapılan son tarama ve gözlemlerde, aşağıdaki yeni tespitler yapılmıştır:

Akropol çıkışında bulunan bazı sorunlu kalıntılar detaylıca tekrar incelenmiş bitki temizliğiyle ortaya çıkan bazı mimari parçaların da katkısıyla bir heroon olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuca götüren kalıntılardan biri *in situ* bulunan bir ostothek ve Saraycık Heroonu'nda bulunanlara benzer pusat kabartmalı mimari parçalardır (Resim: 1).

Akropolün güney kayalık cephesinde yapılan kaya işçiliklerine yönelik detaylı tespit çalışmalarında, Bizans suru örülmeden önceki erken yapısalılık tamamıyla belirlenmiş ve sonuçta şimdiki surlu girişin erkende hiç olmadığı ve ana girişin daha önde olduğu belirlenmiştir. Kaya odalarında yapılan çalışmalarda konutlar ve kaya mezarları da birbirlerinden genellikle ayrılmıştır. Akropol kayalıklarında incelenen iki yeni kaya mezarı bazı özellikleriyle Trebenna kaya mezarları kataloğunu zenginleştirmiştir. Bunlardan birinin içinde, iki kaya ostothekinin açılı oluşu, kaya mezarlarının iç düzenlemelerine yeni anlatımlar katarken (Resim: 2), hemen üstündeki diğeri de iki odalı oluşuyla, Trebenna'daki ilk çok odalı kaya mezarının belirlenmesini sağlamıştır.

* Doç. Dr. Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Bölümü, Antalya/TÜRKİYE

1 2002 çalışmalarına şu ekip katılmıştır: Doç. Dr. Burhan Varkıvanç, Öğr. Gör. Süleyman Bulut, Araş. Gör. Fatih Onur, Yrd. Doç. Dr. Engin Akyürek, Araş. Gör. Görkem Kızılkaya, Araş. Gör. Ayça Tiryaki, Harita Müh. Süleyman Coşkun, Har. Tek. Mustafa Yıldız, Hamdi Kan, Emrah Akalın, Onur Tibikoğlu, Emre Torbaoglu, Özgü Çömezoğlu. Geçen yıl olduğu gibi bu yıl da başta Akdeniz Üniversitesi olmak üzere, Suna İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi ve Antalya Orman Bölge Müdürlüğü'nden önemli destek sağlanmıştır. Bu kurumların desteğiyle araştırmalarımız en çağdaş koşullarda ve gereken bilimsel düzen içinde sürdürülebilmektedir. Tüm katkı verenlere teşekkür ediyoruz.

Trebenna nekropollerinde yapılan tamamlama, yeniden tarama çalışmalarında lâhit sayısı 200'ü aşmıştır, iki yeni anıt mezara ilişkin temeller bulunmuştur. Chamasorionların yoğunlaştığı Elmin Nekropolü örneklerinden geçen yıl ele alınmayanlar değerlendirilmiş ve bu bilinen tipe yeni örnekler katılmıştır. Yeni saptanan lâhitler arasında bazıları kabartmalarıyla önemli bulgular vermiştir. Solon ve karısı Na'nın mezarındaki lâhitte, sadece Trebenna'da bulunan tropaion ve ona uzanan aslan motifinin bir ikincisinin bulunması; başka bir lâhitte yine ölü kültüne yönelik kabartmalardan olan phiale, oinochoe, sunağın bulunuşu (Resim: 3); bir ostothekdeki ayakta duran kadın ve erkek figürleri, Trebenna mezar anlatımlarını zenginleştirirken, Dereözü'nde bulduğumuz yazıtlı bir ostothek kapağı, biçimiyle yeni bilgiler vermiştir. Bu kapak daha önce, ilk kez Trebenna'da bulduğumuz çan biçimli, konik kapakları olan kaya ostotheklerinin anlatımını tamamlamıştır. Kapak yuvarlak olmasına karşın mezara oturan alt kesimi dikdörtgendir (Resim: 4). Bu da, bu tür kapakların dikdörtgen kaya ostothekleri için de kullanıldığını göstermiştir².

Akropolün güneydoğu dibinde, birbirine bitişik kuzey-güney doğrultusunda uzanan kaya odaları yer alır. Oldukça geniş bir alana sahip kaya odasının kuzeyinde 4.90 m. uzunluğunda, 1.80 m. yüksekliğindeki kaya odasının kotu, güneydeki odaya göre daha düşüktür. Odanın arka duvarını oluşturan ana kayanın cephesinde, güneyden kuzey bitime dek üstte ve altta hatıl yuvaları sıralıdır. En üstte yağmur akıtma oluğunun içinde, harçlı kiremit parçalarının izleri hâlen görülebilmektedir. Kaya odasının arka duvarının güney başlangıcında fulcrum yuvası ile kuzey bitişiğinde bir niş görülür. Ana kaya üzerinde görülen hatıl yuvaları, ışığın kapalı bir mekânda yer aldığını gösterir.

Dereözü Nekropolü ve aşağı devamında yapılan yoğun bitki arası taramalarda yeni mezarlar bulunmuştur. Aynı çalışma Elmin Nekropolü tarafında da yapılmış ve bu kesimde de, çoğu kaya lâhitlerinden oluşan yeni mezarlar tespit edilmiştir.

Territoriumda Tespit Edilen Kalıntılar

I No.lu Dereözü Şarap İşliği: Dereözü Nekropolü'nün kuzeydoğu ucunda, akropolün ise doğusunda yer alır. Yamaç evlerinin doğu sınırını oluşturan dere yatağının kuzey uzantısındaki lâhitlerin doğusundaki düzlük alanda, küçük bir ana kaya üzerinde üzüm işliğinin teknesi tespit edilmiştir. İşliğin çevresinde dağınık durumda görülen yapı kalıntıları çiftlik evine ait olmalıdır. Dere yatağının doğusundaki yamaçlar bugünkü orman yoluna kadar teraslanmıştır. Kuru moloz duvar tekniğinde örülen teras duvarlarından bazılarının korunabilen yüksekliği 1.50 m.dir. Nekropol alanının batısında teraslanarak oluşturulan büyük düzlükler ve teras duvarları akropolün doğu eteklerine dek uzanır. Oldukça geniş bir alana yayılan teraslar bu alanların tarımsal faaliyetlerde kullanmış olduğunu, tespit edilen işlik teknesi ile de pekiştirmektedir. Çok iyi korunmuş ve mezarlık plânlamasına iyi bir örnek olan nekropole varmadan önce iki kaya lâhdi ile bir lâhit bulunur. Dere yatağının hemen batı karşısındaki kayalıkta da iki adet kaya lâhdine rastlanır. Asıl nekropol yolu çevresinde genellikle doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen lâhit, chamasorion, kare ve yuvarlak kaya ostothekleri, kentin mezar türlerinden örneklerin teşhir edildiği açık hava müzesi gibidir. Bu lâhit ve ostotheklerin tümünün kapakları çevre araştırmalarında bulunmuş ve yerine taşınmıştır. Geleneksel Pisidia tipi lâhitler, yazıtlıdır.

II No.lu Dereözü Şarap İşliği ve Bağ Terasları: Kent merkezinden kuş uçuşu 540 m., I No.lu şarap işliğinden ise 110 m. doğudaki 565 rakımlı yamaçta yer alır. Orman yolunun hemen altında kuzey ve kuzeydoğuya bakan yamacın ortası küçük bir vadiyi andırır. Bu alanın doğu ve batısı oldukça ırık kaya kütleleri ile doludur ve alanda 4 adet chamasorion (195-198 No.lu) tespit edilmiştir. Bunlardan 198 No.lu lâhit ocaktan kesilip düzeltilmiş ancak işçiliği tamamlanmamış ve yerine taşınmadan çıkarıldığı yer-

2 Bu önemli yeni bulgu, ayrıca yayına verilmiştir: N. Çevik – B. İplikçioğlu, "Neues zu den Felsostotheken in Trebenna", *Epigraphica Anatolica* 2003 (Baskıda).

de kalmıştır. 195, 196 ve 197 No.lu chamasorionların kuzey bitişiğinde, en dar yerinde 3.30, en geniş yerinde ise 4. 70 m. genişliğinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan antik yol tespit edilmiştir. I ve II No.lu çiftlik arasındaki sırtta yol izi kaybolursa da, Trebenna'yı Onobara'ya bağlayan bu yol, Dereözü Nekropolü'nün kuzey ucunda bulunan I No.lu çiftliğin de içinden geçiyor olmalıydı. Çünkü, yolun kaybolduğu bu sırtın batısındaki dere yatağı yol için elverişsizdir. Antik yol bu sırtta güneye doğru kıvrılarak, bugünkü orman yoluna yönelmektedir.

Orman yolu ile antik yol arasında doğu-batı doğrultusunda uzanan, kuzey ve kuzeydoğuya bakan yaklaşık 250-300 m. uzunluğundaki yamacın doğu ucunda, orman yolunun kıvrıldığı noktada başlayan bağ terasları, batıdaki 195 No.lu chamasoriona dek uzanır. Teraslar kuzeyde antik yolda, batıda ise mezarların bulunduğu kayalık vadede son bulur. Aynı alandaki 200 No.lu lâhdin 40 m. kuzeyindeki ana kaya üzerinde 2.50x1.80 m. ölçülerinde bir üzüm işliği tespit edilmiştir. İşliğin güneydoğusunda doğu-batı doğrultusunda uzanan iri bloklardan örülmüş duvarlar gözlemlenir. Yamacın topografyasına uygun olarak düzenlenmiş ve kuru duvar tekniğinde örülen teras duvarlarının yükseklik, genişlik ve uzunlukları araziye göre değişmektedir.

III No.lu Çiftlik: II No.lu şarap işliği ve bağ teraslarından doğuya doğru, orman yolu yamaç boyunca takip edildiğinde, yolun hemen altında 201 No.lu chamasorion görülür. Chamasorionun 50 m. kuzeyinde küçük bir dere yatağının doğu kenarında, küçük bir yükselti üzerinde doğu-batı doğrultulu çiftlik evi yer alır. Duvarları 1.00 m. yüksekliğe kadar korunmuş olan çiftlik evinin batı duvarı 16.58 m., doğu duvarı 17.27 m., kuzey duvarı 14.38 m., güney duvarı ise 13.67 m. uzunluğundadır. 5 odası tespit edilen çiftlik evinin kuzey duvarını, güneye doğru dikine kesen ara duvarda tespit edilen fulcrum yuvası, mekânın ışık olarak kullanıldığını gösterir. Orman yolunun hemen bitişiğindeki 201 No.lu lâhdin bulunduğu yamaçtan başlayan teras duvarları, orman yoluna paralel olarak doğu-batı doğrultusunda çiftlik evine dek uzanır.

Mersincik Çeşmesi Çiftliği: III No.lu çiftliğin 225 m. doğusunda, Mersincik Çeşmesi'nin 40 m. kuzeyinde büyük bir lâhit teknesi yer alır (No: 202). Yarım işçilikli lâhit teknesinin kuzey ve doğusunda teraslanarak oluşturulmuş büyük bir düzlük yer alır. Bu alanın kuzey ucundaki çamlik alanda çiftlik evinin kalıntıları iz verir. Kaçak kazılarla oldukça tahrip edilen çiftlik evinde zor da olsa 3 ayrı mekân tespit edilebilmiştir. 1 No.lu oda 11.60 m., 2 No.lu oda 15.40x5.40 m., 3 No.lu oda ise 8.40x 8.90 m. ölçülerindedir. 2 ve 3 No.lu odalar birbirine paralel, 1 No.lu oda ise bunlara dik olarak konumlanmaktadır. 3 No.lu odanın doğu duvarının 10 m. önünde, üste doğru daralan bir litus tespit edilmiştir.

Çiftlik evinin bulunduğu yükseltinin 30 m. kuzeyinde, 3.50-4.00 m. genişliğinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan antik yol, II No.lu çiftlik yerleşimindeki yolun doğu uzantısı olmalıdır. Teras duvarları, orman yolundan antik yola dek uzanır. Yamacın topografyasına göre şekillendirilen teras duvarları çiftlik evinin kuzeyinde antik yolun altında da görülür. Teraslar doğuda küçük bir dere yatağında son bulur. Dere yatağının hemen doğu bitişiğinde kuzey-güney doğrultusunda yamacı dikine kesen 1.00 m. yüksekliğindeki kuru duvar, sanki çiftlik alanının sınırlarını çizer gibidir.

IV No.lu Çiftlik: Mersincik Çeşme Çiftliği'nin 340 m. doğusunda, orman yolunun hemen güney yamacındaki tepe üzerinde yer alır. Çok odadan oluşan çiftlik evi kuzey-güney doğrultusunda konumlanmaktadır. Oldukça karmaşık bir yapıya sahip olan yapı dikdörtgene yakındır. 7.30x5.80 m. ölçülerindeki doğuda yer alan mekân içinde bir litus tespit edilmiştir (Resim: 5). Çiftlik evinin bulunduğu yamaç ile orman yolunun altındaki kuzey ve batı yamaçlarda, yamaç boyunca uzanan tarım terasları görülür.

V No.lu Çiftlik: IV No.lu çiftliğin 210 m. kuzeydoğusunda, iki dere yatağı arasında kalan yamaçta konumlanmaktadır. Doğudaki dere yatağının batı yamacı kuzeyinde, 8x14 m. ölçülerinde iki ayrı mekân tespit edilmiştir. Bu odaların güneybatı bitişiğinde, çiftlik evi ile ilişkili 5 ayrı mekân yer alır. Arkası ana kayaya yaslı olan mekânların duvarları tamamen yıkıktır ve duvar kalınlıkları tespit edilememektedir. Mekânların batı bitişiğindeki yamaçta, çiftlik evinin yoluna ait teras duvarı görülür.

GEYİKBAYIRI ve ÇEVRESİNDEKİ KALINTILAR

Geyikbayırı Köyü: Yerleşim alanı içinde yapılan araştırmalarda, köy kahvesinin batısındaki yamaçta, kuzey-güney doğrultusunda uzanan kayalıkta, I No.lu kaya mezarı (Resim: 6) ile aynı kayalıkta kaya odaları tespit edilmiştir. Roma Dönemi kaya mezarının 25 m. doğusundaki modern bir terasta örgü malzemesi olarak kullanılan 1.15x0.80 m.lik blok taş üzerinde fulcrum yuvası ile aynı alanın 50 m. güneyindeki zeytinlik içinde oldukça iri ve düzgün bloklardan oluşturmuş kuzey-güney doğrultulu bir duvar tespit edilmiştir. Köşe yaparak batıya uzanan duvar, yamaçta sonlanır.

Köy kahvesinin bulunduğu tepenin doğu yamacında II No.lu kaya mezarı ve hemen altında değişik amaçlı kaya birimleri tespit edilmiştir. Orijinalinde hybrid yapıların kayaya oyulu bölümleri olan kaya mekânları, eskiden olduğu gibi önlerine örülen bir duvarla ahıra dönüştürülmüştür ve hâlen köylüler tarafından kullanılmaktadır. Aynı kayalığın doğusundaki İmam Bağı mevkiinde bir adet chamasion tespit edilmiştir. Mezarın 20 m. kuzeyinde iri bloklardan örülü 2 odalı yapı kalıntısı, 16.00x8.00 m. ölçülerindedir.

Alakisle: Antalya'yı Geyikbayırı'na bağlayan asfalt yolun kuzey yanında, Geyikbayırı Köyü'nün ilk evlerinin başladığı noktada bulunan Kisle'de küçük bir şapel bulunmuştur. Çatısı dışında neredeyse tamamı ayakta olan iyi korunmuş şapelin içi ve çevresi yoğun bitki örtüsünden temizlenmiştir. Yapının rölövesi çıkarılmış ve arşivlenmiştir. Bu yapının çok az bir işçilikle temizlenip tamamen ortaya çıkarılabilir olması, Geyikbayırı yerleşimine bir anıt kazandırılabilceğini, dolayısıyla da anıtın korunabileceğini düşündürmüştür. Şapelin arkasında yükselen kayalık tepenin kuzey yamacında Roma kalıntıları bulunmaktadır. Kalıntılar küçük bir çiftliğe aittir.

Asar Vadisi, Küllün Mevkii

I No.lu İşlik: Geyikbayırı, Çağlarca ve Trebenna antik kentinin kuzey yamaçlarından başlayarak Bahtılı ve Çakırlar düzlüğüne dek uzanan Asar Vadisi'nin, batısındaki asfalt yol üzerindeki Şifa Çeşmesi'nin kuş uçuşu 100 m. doğusundaki Küllün mevkiinde yer alır. Bu alanda çiftlik evine ait duvar kalıntıları ve işlik kalıntıları bulunmuştur.

II No.lu İşlik: I No.lu işliğin yaklaşık 100 m. kuzeybatısındaki düzlükte yer alır (O.S.2338 No.lu noktanın 30-40 m. güneyinde). Geniş bir düzlüğün ortasında, ana kayada üzerinde tespit edilen işlik 1.14x1.60 m. ölçülerindedir. Ana kayadan oluşan tekne duvarları kısmen kırık. Batı duvarında 0.50x0.14x0.20 m.lik bir fulcrum yuvası yer alır. 0.10 m. genişliğindeki akıtma kanalı güney duvarın ortasındadır. İşliğin bulunduğu düzlükte tarım terasları görülmektedir.

Kessener: Geyikbayırı'nı Feslikan Yaylası'na bağlayan asfalt yolun 4. kilometresinde, Peynirlik Tepesi'nden orman yoluna sapılarak Kessener bölgesine varılır. Küçük bir köy boyutundaki kalıntılar, genişçe bir platonun kuzeydoğusundaki 940 rakımlı küçük bir tepe üzerindedir. Batısında Ardiç Gediği, doğusunda Geyikbayırı Köyü, 840 m. kuzeyinde ise Belen Tepe yer almaktadır.

Konutlar oldukça geniş bir alanı kapsar. Doğusunda yaklaşık 2.00 m. yüksekliğindeki bir yapı terası merkezî evleri çevreler. Çok odalı kompleksin içinde avlulu mekânlar göze çarpar. Kuzeybatıda köşede, birbirine bitişik iki mekân işlik olarak kullanılmıştır. Bu iki odanın kuzey duvarı üzerinde iki ayrı fulcrum yuvası görülür. Güneydeki girişleri, doğu-batı doğrultulu bir koridora açılır. Koridor doğuda avlu ile birleşir. Çok sayıdaki mekânlar konut, işlik ve depolamaya yönelik işlevlere sahip olmalıdır. Çiftlik evinin doğu yamacında kuzeye doğru birbirine bitişik çok sayıda mekân tespit edilmiştir (Resim: 7).

Kuzey ve doğudaki yamaçlarda görülen teraslanmış alanlar ile çiftlik evinin konumlandığı tepenin batı ve güneyindeki platolar, çiftliğin tarım arazilerini oluşturuyor olmalıydı. Güney platonun ortasında modern bir kuyu ile bitişiğindeki 0.67 m. çapında, 0.26 m. derinliğinde çimento ile tamamlanan kireçtaşından bir yalak, hâlen bu alanın tarımsal faaliyetlerde kullanıldığını göstermektedir. Çiftlik evinin çevresinde yapılan araştırmalarda, yerleşime ait mezarlar tespit edilememiştir.

Belen: 2002 sezonunun en özgün buluntularından biri Belen'de saptanmıştır. Belen Tepesi üzerinde iki katlı, çok iyi korunmuş bir kule (Resim: 8), onun uzantısında bazı mekânlar ve arkasında da kışla olabilecek büyük bir yapı bulunmuştur (Resim: 9). Kulenin en özgün yanlarından biri, arka tarafından, zeminden bir dehlizle çıkış verilmiş olmasıdır. Ana kapıda kullanılan ikili güvenlik mekanizması da kulenin özel yanlarından dır.

Doyran Özü: Tepede bazı mimarî parçalar, tepenin aşağısında da kabartmalı ve yazıtlı bir kaya lâhdi bulunmuştur. Doıran Özü Tepesi en çok tahrip edilen birimler arasındadır.

Çarıklı Pınar Bağı Terasları- Badrik Tepe Kalıntıları: Geyikbayırı'na ulaşımı sağlayan asfalt yol, Alakisle mevkiinde batıya, çevre yolu olarak uzanır. Zeytin Alanı mevkiinin kuzeybatı bitiminden, kuzeye yönelen orman yolu ile platoya ulaşır. Şifa Çeşmesi'nin batısında uzanan tepeler üzerinde yer alan platonun doğu ve batısındaki yamaçlarda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan tarım teraslarına rastlanır. Doğı yamacın kuzeybatı ucunda Doıran Vadisi'ne bakan Çarıklı Pınar mevkiinde, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu tarım terasları yaklaşık 100x60-70 m.lik bir alanı kapsar. Küçük bir dere yatağının bitişğinde, oldukça düzenli bir şekilde sıralanan teras duvarlarının ortalama genişliği 1.20 m.dir. Bazı terasların genişliği ise 8.00 m.yi bulur. Dere yatağının bitişğinde, yamacı dikine kesen duvarlar, teras dışında başka bir işleve sahip olmalıdır. Ancak, bu alanda çiftlik evine ait olabilecek herhangi bir mimarî döşeme rastlanmamıştır.

Tarım teraslarının bulunduğu yamacın doğusundaki 657 rakımlı Badrik Tepe'de bazı kalıntılara rastlanmıştır. Tepeyi 2.30 m. kalınlığında bir duvar çevreler. Duvar, dışta iri ve düzenli, içte ise küçük taşlardan oluşturulmuştur. Duvarlarla çevrelenmiş alan içinde, yapıların tespit edilmesi oldukça güçtür. Kaçak kazıcılar tarafından yapılan kazı toprağı içinde oldukça kaba seramik parçaları göze çarpar. Badrik Tepesi'nin, Asar Vadisi ile Doıran Vadisi'ni gözetleyen bir konumda olması, askerî amaçlı bir gözetleme noktası olabileceğini düşündürmektedir.

ONOBARA

Daha önce kaynaklarda adı anılan ancak ilk kez, bölgede epigrafi araştırmaları yapan İplikçioğlu-Çelgin ekibinin okuduğı yazıtlarla lokalizasyonu kesinleşen yerleşimin kültürel kalıntılarına yönelik ilk araştırmalar ekibimiz tarafından gerçekleştirilmiştir. Trebenna territoriumunun bu yönde sınırlarının belirlenmesine yönelik verilerin de tespit edildiğı araştırmalarda, bu küçük yerleşimin Trebenna'ya bağı olduğu saptanmıştır. Yerleşim çevresinde dağınık bulunan çiftliklerde bulunan lâhitler, Onobara'nın merkezî yerleşimle kalmadığı, dağınık çiftliklerin de bu isime bağı olarak anıldığı ve bulunan çiftliklerle birlikte tümünün Trebenna'ya bağı olduğu anlaşılmıştır.

Yerleşim, Gökdere Vadisi'nin doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan Deveboynu Tepesi'nin güney ucunda konumlanır. Kente ulaşımı, vadi içinde kuzey-güney doğrultusunda uzanarak Gedeller Köyü'nü Gökdere Mahallesi'ne bağlayan orman yolu sağlar. Deveboynu Tepesi'nin güney bitiminde, orman yolundan doğuya dönölüp, yamaca doğru hareket edildiğinde karşılaşılan ilk patika, Onobara kentine ulaşır. Tepenin sırtı tamamen kayalık, kuzeyi ve batısı ise oldukça sarpdır. Bu nedenle kent, tepenin yerleşime uygun olan doğı yamacın güney ucunda konumlanmıştır. Deveboynu Tepesi'nin batı ucunda iz veren, 2.00-2.50 m. kalınlığındaki sur duvarları, doğı yönünde 50 m. arayla iki kule ile desteklenerek kent merkezine yönelir.

Kent merkezinde görülen yapılar Bizans ve Roma dönemlerine aittir (Resim: 10). Yapı malzemeleri neredeyse tamamıyla Roma iken, görülebilen yapılar son halleriyle Bizans yapımıdır. Devşirme malzemelerle yapılan 3 odalı Bizans yapısı dikkat çekicidir. Bu yapı işlevi saptanamayan bir Roma yapısı üzerine kurulmuştur. Söz konusu Bizans yapısının güneyinde, doğu-batı doğrultusunda konumlanmış 3 ayrı mekân daha vardır. Tüm bu yapıların doğı altında yamaca paralel sıralanmış mekânlar dikkati çeker. Yapılan araştırmalarda ekibimiz tarafından 18 adet yazıtlı blok tespit edilmiştir. B. İplikçioğlu-V. Çelgin ekibi tarafından yapılan epigrafi çalışmalarında bunlardan 8'i daha

önce tespit edilenlerdendir. Bizim tarafımızdan bulunan 10 yazıt İplikçioğlu ekibiyle birlikte değerlendirilmeye alınmıştır (Resim: 11). Kent merkezinde 4 adet aslan ayaklı lâhit podyumu, bir adet ostohek parçası, üzerinde şimşek demeti olan küçük bir altar ile yarısı ele geçirilen bir güneş saati diğer önemli parçalardandır. Bunların yanı sıra aynı alanda tespit edilen hafif kavis yaparak sonlanan profilli bloklar bir eksedra yapısına işaret etmektedir. Oldukça yoğun olarak görülen diğer mimarî bloklar kentin Roma Dönemi yapılarına dair önemli bilgiler vermektedir. Kentin onur yazıtlarından bazılarının, anıtsal bir giriş üzerinde konumlandığı düşünülmektedir. Kalıntılar değerlendirildiğinde yerleşim merkezinde, vadiye dönük yüzleriyle sıralanan iş yerleri, arkasında diğer önemli bazı kamu yapıları bulunmaktadır. Tüm yapılar Bizans Dönemi değişiklikleri geçirdiğinden ve tüm malzemeleri tekrar kullanıldığından bunların plân ve fonksiyonlarını belirlemek güçtür.

Kent, merkezî yapılarının bulunduğu güney uçtan yamaç boyunca kuzey uca dek uzanır. Buradaki yapılar da Bizans Dönemindedir. Yerel kayrak taşlardan oluşan bu yapılardan kuzey uçtaki dikkat çekicidir. Yarım sütuncelerin kullanıldığı bu yapının değerlendirilmesi Bizans ekibi tarafından yapılmıştır. Deveboynu Tepesi'nin kuzeydoğusundaki eteklerde vadiye yönelen antik bir yol tespit edilmiştir. Bu, Stadiasmus Patarsensis'te adı anılan, Onobara'dan Thalasa'ya giden yol olmalıdır.

Kent merkezinin güneydoğusunda *in situ* durumda iki adet lâhit yer alır. Lâhitlerden biri dere yatağına inen yamaçta, diğeri ise aynı yamacın sırtındadır (Resim: 12). Stoda kırık bir orbis parçası ile onun altında dere yatağına doğru yönelen yamaçta 0.52x0.41 m.lik küçük bir ezme teknesi tespit edilmiştir. Deveboynu Tepesi'nin çok sarp olmayan batı yamacında, vadiye dek uzanan teras duvarları, kentin tarımsal faaliyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Kent, Gökdere Vadisi'nin doğudaki doğal sınırını çizen Deveboynu Tepesi'nin güneydoğu ucundaki sırtta konumlanır. Vadi içindeki dere yatağının doğu yamacında yoğun olarak görülen teraslar, kent merkezine ait tarım alanlarının sınırını çizer. Kent ve çevresinde yapılan araştırmalarda çiftlik evine dair herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Kent merkezinde görülen yapıların tümü Bizans Dönemine aittir ve bu yapılarda örgü malzemesi olarak kullanılan devşirme bloklar içinde bir orbis parçası tespit edilmiştir.

GÖKDERE VADİSİ

Onobara'dan aşağı inilip, bugünkü orman yolunun geçtiği Gökdere Vadisi izlendiğinde bazı kalıntılar bulunmuştur. Kalıntılar Hacisekililer'den Şalbalı Dağı eteklerinden, Girevit Dağı eteklerine ve Gökdere Mahallesi'ne kadar uzanmaktadır.

Kızılcapınar Mevkii Kalıntıları: Üzümcük Dağı'nın (Girevit Dağı) güney yamaçlarında, eski Kumluca yolu üzerinde yer alan Tahra Gediği'nin güney dibindeki Kızılcapınar mevkiinde, yol boyunca uzanan yapı kalıntılarına rastlanır. Yamacın kuzeydoğu ucunda duvarları tümüyle yıkık iki odalı bir yapı kalıntısı görülür. Bunun 30 m. kadar batısında tek odalı bir yapı kalıntısı daha göze çarpar. Yapı yaklaşık 4.00x6.00 m. ölçülerinde olup duvarları 0.60 m.ye kadar korunabilmiştir. Aynı yamacın batı uzantısında oldukça iyi korunmuş durumda bir şapel yer alır. Kilise apsisini çevreleyen duvarda haç motifi işlidir. Kilisenin yaklaşık 10 m. kadar güneydoğusunda çok derin olmayan bir kaynak göze çarpar. Kilisenin 50 m. güneyinde asfalt yola bitişik, doğu-batı doğrultusunda konumlanan bir yapı yer alır. Duvarları tümüyle yıkıktır. Batısında yer alan yuvarlak yapının ölçülebilen derinliği 1.00 m.dir. Yapıların 40 m. kadar kuzeyinde bir lâhit tespit edilmiştir. Lâhdin 144 m. batısında, doğu-batı doğrultusunda konumlanan diğer bir lâhit ise tek basamaklı podyum üzerine oturur ve teknesi kırık durumdadır. Lâhdin cephesi, çerçeve ile sınırlandırılmış olup ortada yazıtlı bir tabula ansata, yanlarda kalkan motifleri işlidir. Tabula ansata da, mezara yönelik tahribatların dinar ile cezalandırılacağı ve Trebenna kenti kasasına ödemenin yapılacağı yazılıdır. Trebenna kenti territoriumunun, Üzümcük Dağı'nın kuzey ucuna Hurma yerleşimine dek uzandığını göstermesi açısından önemlidir. Kırık durumdaki kapağın alınlığında Medusa başı yer alır. Lâhdin konumlandığı ana kayanın güney bitişiğinde, doğu duvarı 9.90 m., batı duvarı ise 8.70

m. uzunluğunda, 9.16 m. genişliğinde bir yapı kalıntısı görülür. 1.46 m. genişliğindeki giriş güney duvar üzerindedir.

Lâhdin 50 m. doğusunda, iç çapı 2.10 m. olan yuvarlak bir yapı görülür. Kuru duvardan oluşturulan yapının kuzeyinde 0.54 m. genişliğinde, 0.40 m. derinliğindeki giriş dikkat çekicidir. Girişi oluşturan bloklarda harç görülür. Yamaç boyunca tespit edilen aynı formdaki iki yuvarlak yapının işlevi net olarak anlaşılamamıştır. Ancak, kilisenin hemen altındaki yamaçta tespit edilen modern kaynak, bu yapıların fazla derin olmayan kaynak sularının toplanmasında kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

HISAR ÇANDIR

Eski Kumluca yolundan Hisar Çandır'a dönüldüğünde ilk evlerden hemen sonra Ilıca mevkiinde büyük bir yapı kalıntısı iz verir. Aynı terasta yer alan, düzgün işlenmiş blok üzerine açılmış fulcrum yuvası, kalıntıların büyük bir çiftlik evine ait olduğunu gösterir. Bu kalıntılardan Gedeller yönüne doğru yaklaşık 100 m. yol takip edildiğinde bir chamassoriona rastlanır. Sağlam kalmış teknenin ön yüzünde kabartmalar vardır. Lâhit-ten vadiye inip karşısında yükselen sarp kayalık tepeye çıkıldığında başka önemli kalıntılarla karşılaşılır. Bunlar kayalığın dar tepesini dolduran anıt kalıntılarıdır. Alt kesimleri ana kayaya oyulmuş anıt mezarların çoğu duvar blokları, hâlâ tepede durmaktadır. Toprak yolun devamı Gedeller'e çıkar.

Gedeller I No.lu Çiftlik: Yalıdağı ile Sivridağ arasında, Gökdere Vadisi'ne hakim bir tepe üzerinde konumlanan çiftlik kompleksi, Gedeller Köyü'nde yer alır. Doğu-batı doğrultu yapı yaklaşık 24.00x23.00 m. ölçülerindedir. Cephesi doğuya bakar. İki evresi tespit edilebilen yapı 4 oda, bir avludan oluşur. Kuzeydoğudaki I No.lu oda Bizans Dönemindedir ve 1.60 m.lik kapısı avluya bakmaktadır. *In situ* durumdaki kapı sövesinin önünde genişçe bir ön avlu, kuzeyindeki Bizans duvarında ise 0.18x0.41x0.35 m. ölçülerinde bir fulcrum yuvası yer alır. Batıdaki II, III ve IV No.lu odaların girişleri doğuda olup avluya açılmaktadır.

Bizans Döneminde çiftlik evinin doğusundaki Roma Dönemine ait duvarlar yıkılarak ön avlu genişletilmiş ve işlik için uygun bir zemin yaratılmıştır. Çiftlik kompleksinin 100 m. kuzeyindeki düzlükte *in situ* durumda 3 lâhit ile bir lâhit podyumu görülür. Lâhitlerin 15 m. güneydoğusundaki ana kaya üzerinde 3.00x1.60 m. ölçülerinde ezme teknesi ile ona bitişik toplama çukuru bulunan bir işlik tespit edilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan işliğin içi tümüyle moloz taş ve toprak ile doludur. Lâhitlerin yaklaşık 115 m. kuzeyinde, tarla olarak kullanılan düzlüğün köy yoluna bakan yamacında, 1.70x0.70 m. ölçülerinde bir blok tespit edilmiştir. Blokun merkezinde 0.20x0.45x0.31 m. ölçülerinde fulcrum yuvası görülür. Aynı yamaçta yoğun olarak görülen diğer mimarî elemanlar, tarla olarak kullanılan bu düzlükte tümüyle tahrip edilen bir işliğin varlığını düşündürür. Çiftlik kompleksinden başlayan tarım terasları lâhitlerin bulunduğu kuzey düzlüğe dek uzanır. Doğuda, Yalıdağı'na bakan yamaçlarda görülen tarım terasları günümüzde halen kullanılmaktadır.

Gedeller II No.lu Çiftlik: Çiftlik evi, Gedeller'i Gökdere Vadisi'ne bağlayan orman yolunun batısında, I No.lu çiftliğin ise 150 m. güneyindeki yamaç üzerinde yer alır. I ve II No.lu çiftlik evinin bulunduğu yamaç, bir dere yatağı ile ayrılır. Kuzey-güney doğrultusunda konumlanan yapı, 3 odadan oluşur. Doğu duvarı 21.70 m., güney duvarı 16.80 m., kuzey duvarı ise 10.00 m. uzunluğunda olup duvar kalınlığı 0.70 m. dir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan I ve II No.lu odalar 1.20 m.lik bir kapıyla birbirine bağlanırken, güney duvarında 1.50 m.lik birer giriş daha görülür. III No.lu odanın girişi batı duvarında olup 1.10 m. genişliğindedir. Evin güneyinde, yamacı dikine doğu-batı doğrultusunda kesen yıkık duvar, çiftlik evini sınırlayan çevre duvarı olmalıdır. Evin güneydoğusundaki ana kaya üzerinde 0.77x0.58 m.lik bir toplama çukuru görülür. Oval bir forma sahip olan toplama çukurunun derinliği 0.38 m. ile 0.18 m. arasında değişmektedir. Çiftlik evinin doğusunda iki lâhit tespit edilmiştir. Evin hemen batı bitişiğinde görülmeye başlayan teraslar, yamaç boyunca uzanır.

Gedeller III No.lu Çiftlik: II No.lu çiftliğin bulunduğu aynı yamacın güneyinde tespit edilen çiftlik evi, 14.40x5.00 m. ölçülerindedir. Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda

konumlan yapı 3 odadan oluşur. Arka duvarı ana kayaya yaslı olan yapının duvarları tümüyle yıkıktır. Tespit edilen duvar kalınlıkları 0.70 m. ile 1.00 m. arasında değişmektedir. Yapının tespit edilemeyen girişleri, doğu duvarda beklenir. Çiftlik evinin doğu bitişiğindeki yamaçlarda tarım terasları görülür.

Gökdere Mahallesi Kalıntıları (I No.lu çiftlik): Gökdere Mahallesi'ni Gedeller'e bağlayan yolun doğu bitişiğinde tespit edilen yapı, 12.80x7.70 m. ölçülerindedir. Girişi kuzeyde olan yapının kapı sövesi güney duvara bitişiktir. Diğer söve parçaları ise dağınık durumdadır. Bu nedenle yapının orijinal plânı kesin olarak anlaşılamamıştır. Yolun 30 m. batısındaki yamaçta bir lâhit tespit edilmiştir. Yolun doğusunda, güney-kuzey doğrultusunda sıralanan köy evlerinin içinde, genişliği tespit edilemeyen, 13 m. uzunluğunda, 0.85 m. kalınlığında nitelikli bir duvar doğu-batı doğrultusunda uzanır. Duvar, doğuda köşe yaparak kuzeye yönelir. Yapının önündeki su kanalı içinde kırık durumda kireçtaşından yapılmış bir krater parçası ile *in situ* duvarlar görülür. Köylü tarafından yapılan düzenlemeler, duvarların takip edilmesine olanak vermez. Su kanalının batısındaki sokak içinde tümüyle tahrip edilmiş lâhit parçaları ile bir sütun tamburu tespit edilmiştir.

Gökdere Mahallesi Yalnız Mezar Mevkii (Çiftlik I): Gökdere Mahallesi'nin kuzeyinde, orman yolunun bitişiğindeki taş ocağının yaklaşık 300 m. kuzeyindeki Yalnız Mezar mevkilinde yer almaktadır. Çiftlik yerleşimi, küçük dere yatakları arasında kalan yamaçlar üzerinde konumlanmaktadır. Çiftlik evine ait duvarlar, açılan orman yolu ile kısmen tahrip edilmiştir. Mekânlar net olarak ayırt edilememesine karşın orman yolunun bitişiğinde yuvarlak bir yapı ile diğer yapı kalıntıları yamaç boyunca kuzeye uzanır. Bu kalıntıların 50 m. güneyinde, aynı yamaç üzerinde, yağmur sularının oluşturduğu dere yatağının batı bitişiğinde, ana kayaya oyulmuş ezme teknesi yer alır. 1.40x1.60 m. ölçülerindeki tekne kuzey-güney doğrultusunda konumlanmaktadır. Akıtma deliği kuzeyde olmasına rağmen, ana kayanın yerinden oynaması nedeniyle delik, güneye oranla daha yüksek görünmektedir. Tekne oldukça iyi bir işçiliğe sahip olup tekne duvarlarının yüksekliği 0.28 m.dir. Zeminde akıtma deliğine yönlendirilmiş küçük yayvan bir kanal görülür. Teknenin 30 m. doğusunda, 0.97-0.83 m. çapında, 0.60 m. yüksekliğinde bir toplama kabı yer alır. Orman yolundan başlayan ve iki dere yatağı arasında da yoğun olarak görülen tarım terasları yamaç boyunca uzanır.

II. No.lu Çiftlik: I No.lu çiftliğin batısındaki yamaçta, kuzey-güney doğrultusunda konumlanan büyük bir çiftlik evi yer alır. 34.80x16.20 m. ölçülerindeki çiftlik evi duvarlarının korunabilen maksimum yükseklikleri 2.00 m.yi bulmaktadır. İyi korunmuş çiftlik evinin doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan teras duvarı aynı zamanda yapının doğu duvarını da oluşturmaktadır. Aynı duvar üzerinde görülen eşik bloku ise duvar üzerinde çiftlik evine girişi sağlayan bir rampa olabileceğini düşündürmektedir. Mekânların genelinde girişler net olarak tespit edilememektedir. Çiftlik evinin kuzeydoğu ucunda, çiftlik evine bitleştirilmiş bir ışık göze çarpar. Ana kayaya oyulu ezme teknesi kareye yakındır ve 1.40x1.45 m.lik ölçülerindedir. Tekne, batı ve kuzeyde duvarlarla çevrelenmiştir ve doğuda 0.05 m.lik bir yükselti ile sonlanır. Batı duvarı 1.00 m. yüksekliğe kadar korunmuştur ve zeminden 0.30 m. yükseklikte 0.12x0.26x0.27 m.lik bir fulcüm yuvası yer alır.

Çiftlik evinin 5.00 m. güneyinde ana kaya üzerinde, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda konumlanmış bir kaya lâhti yer alır (L.7). Lâhtin cephesi, çerçeve ile sınırlandırılmıştır merkezde yazıtlı tabula ansata, yanlarda ise iç bükey kalkan motifleri işlidir. Kalkan motiflerinin merkezinde kadın ve erkek figürleri vardır.

Lâhtin yaklaşık 5.00m. güneyindeki ana kaya üzerinde ikinci bir ışık teknesi daha iz verir. Teknenin tamamına yakını toprak dolgu altındadır. Teknenin doğusunda, 0.14 m. genişliğinde, yerden de 0.42 m. yüksekliğinde bir oluk görülür. Teknenin derinliği 0.14 m., tekne duvarlarının kalınlığı ise 0.13 m.dir. Çiftlik evinin doğusundan orman yoluna dek uzanan teras duvarları arasında, konutlara ait duvarlara da rastlanır. Plânları tam anlaşılamayan bu yapılar, çiftlik evine ait diğer birimler olmalıdır.

Gökdere Vadisi III No.lu Çiftlik Yerleşimi: II No.lu çiftliğin konumlandığı yamacın doğu ucunda, orman yolunun batı bitişiğinde yer alır. Çiftlik evi yaklaşık 12.00x9.30 m. ölçülerindedir. Görülebildiği kadarıyla iki odadan oluşur. I No.lu odanın güney duvarı

önünde işlik teknesine ait küçük bir parça görülmektedir. *In situ* durumdaki kapı sövelerinin kuzeyinde bir eşik bloku yer almaktadır. Yapının kuzey duvarı yıkıktır ve yapıya girişi sağlayan açıklık tespit edilememiştir.

Çiftlik evinin yaklaşık 30 m. güneyinde ana kayaya oyulmuş bir işlik teknesi yer alır. Teknenin kuzey duvarı 1.55 m. uzunluğunda iken güney duvarı 1.15 m.dir. Kuzey duvara bitişik 0.70 m. kalınlığındaki duvar, teknedan 3.30 m. doğuya uzanır ve bir köşe yaparak kuzeye yönelir. Doğü duvarı kısmen kırık durumdadır. Batı duvarı 1.45 m. uzunluğunda olup üzerinde iri bloklardan örölü 1.10 m. genişliğinde bir duvar mevcuttur. Oluk, güney duvar üzerinde olup yaklaşık 0.30 m. genişliğindedir. Teknenin 3.30 m. doğusunda piramidal formda bir litus yer alır. Üste doğru gittikçe daralan litus, 0.78 m. yüksekliğindedir. Boyun kısmına açılan yuvarlak kaldırma deliğı, dışta 0.20 m. merkezde ise 0.12 m. genişliğindedir.

Koruma: Daha önceki yıl olduğı gibi bu yıl da kentteki son bir yıllık tahribat gözlemlenmiş, ne yazık ki, yeni tahribatlar da tespit edilmiştir. En büyük kaçak kazı Elmin Nekropolü'ndeki Lykiarkh Torquatos'un mezarında gerçekleştirilmiştir. Kentin, bu en önemli mezar yapısının içerisinde, batı klinenin tek bloktan oluşan zemin kaplaması sökülmiş, altı kazılmış ve molozlar mezarın önüne doğru atılmıştır. Kentin batısındaki lrimli bölgesindeki tarla sahipleri de traktörle yollar açmış, tarla genişletmişlerdir. Aynı nekropolde bulunan Solon ve karısı Na'nın anıt mezarında bulunan kabartmalı lâhdin de daha çok tahrip olmadan kurtarılması için Antalya Müzesi Müdürlüğü'ne konu aktarılmıştır. Daha önce, benzeri bilinmeyen ve sadece Trebenna'da keşfedilen yuvarlak kaya ostotheklerine ait ünik kapaklardan dördü tahrip edilmiş, ancak biri Antalya Müzesi'ne taşınarak kurtarılabılmıştı. Elmin Nekropolü'nün doğusundaki temenoslu anıt mezarın da, geçen yıl sağlam olan kuzeydoğı köşe duvarı yıkılmıştır. Keşfedilen tüm kalıntılar harita üzerindeki gösterimleri ve bu raporun kopyasıyla birlikte Antalya Koruma Müdürlüğü'ne gönderilmiştir.

Bizans Çalışmaları: Yukarıdaki bölümlerde yeri geldikçe anılan ve aşağıda sunulan Bizans kalıntıları çalışmaları, Engin Akyürek yönetimindeki Bizans ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Geçen yıl eksik kalan akropoldeki bazilikanın rölövesi tamamlanmıştır. Bu alandaki en önemli yeni bulgu iki adet parapettir (Resim: 13). Akropol eteğindeki erken kaya mekânlarından yararlanılarak hybrid olarak yapılan ve renkli freskoları kısmen korunmuş olan şapelin tüm çalışması tamamlanmıştır. Geçen yıl çalışmasına başlanan Elmin Nekropolü içindeki, Lykiarkh Torquatos'un anıt mezar temenosu içinde kalan ve Bizans bastiyonunun bir parçası, bir iç birimi olan Bizans yapısında da çalışmalar tamamlanmıştır. Ancak bu yapının Bizans hamamı mı yoksa bir Bizans sarnıcı mı olduğı yolundaki sorununuz yine çözümlenememiştir. Kisle bölgesindeki manastırın haritası ve çizimleri hazırlanmaktadır. Bu yıl yeni bulunan, Geyikbayırı sınırları içindeki Alakisle'deki yonca plânlı şapelin rölövesi tamamlanmıştır.

Trebenna kent merkezî dışındaki tüm araştırma birimlerinde Bizans gözlemleri yapılmış Onobara'da bulunan Bizans yapılarının rölöveleri çıkarılmıştır. Trebenna akropolü batı surunda bulunan bir inşaat kalası kalıntısından bir parça, Bizans olma ihtimalini ölçmek ve tarihleme yapmak amacıyla laboratuvara gönderilmiştir.

NEAPOLIS

Önceki yıllarda ön keşiflerini tamamladığımız kent ve çevresini yeniden gözlemlenmek ve 2003 programını oluşturmak üzere, araştırmanın son gününde gelecek yıla hazırlık olarak ön-çalışmalar yapılmıştır. Kentteki tüm kalıntılar ve arazideki dağılımları detaylıca incelenerek, gelecek yılın çalışma plânı ve gereken iş günü ve iş gücü tespiti gerçekleştirilmiştir. Yapılan plâna göre 2003 sezonunda 35-40 günlük bir çalışmayla, Neapolis tüm kalıntılarıyla haritalanmış ve arşivlenmiş olacaktır.

Resim 1: Trebanna, akropol, heroon, kabartmalı bloklar

Resim 2: Trebenna, akropol, kaya mezarı 4

Resim 3: Trebenna, Elmin Nekropolü lâhit

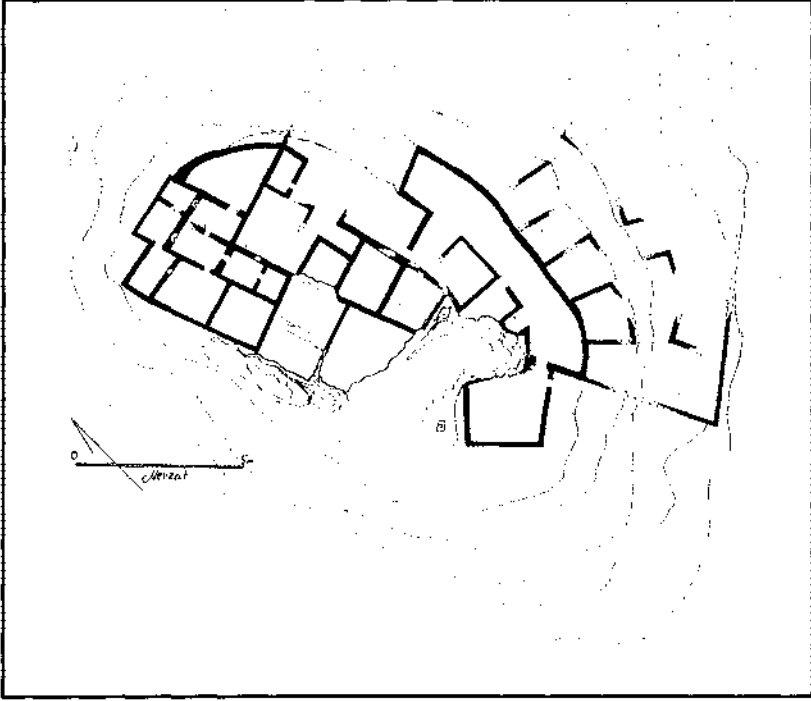
Resim 4: Trebenna, Dereözü Nekropolü, konik biçimli kaya ostotheği

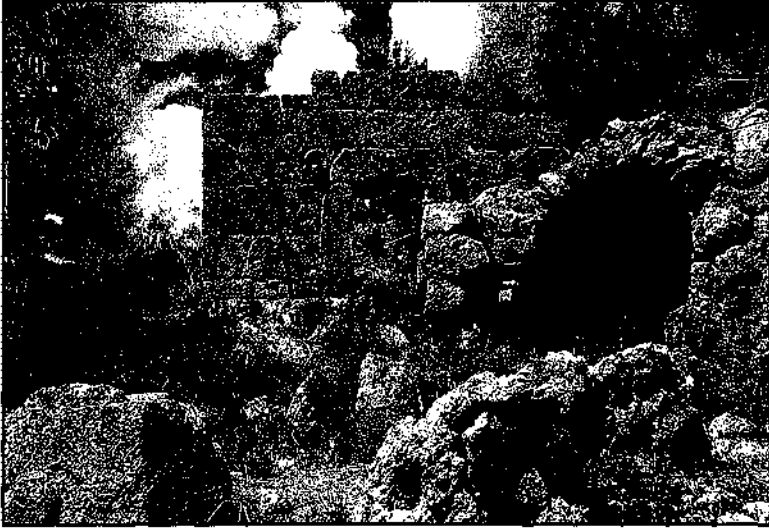
Resim 5: Trebenna, Mersincik Çiftliği, işlik elemanı: Ağırık

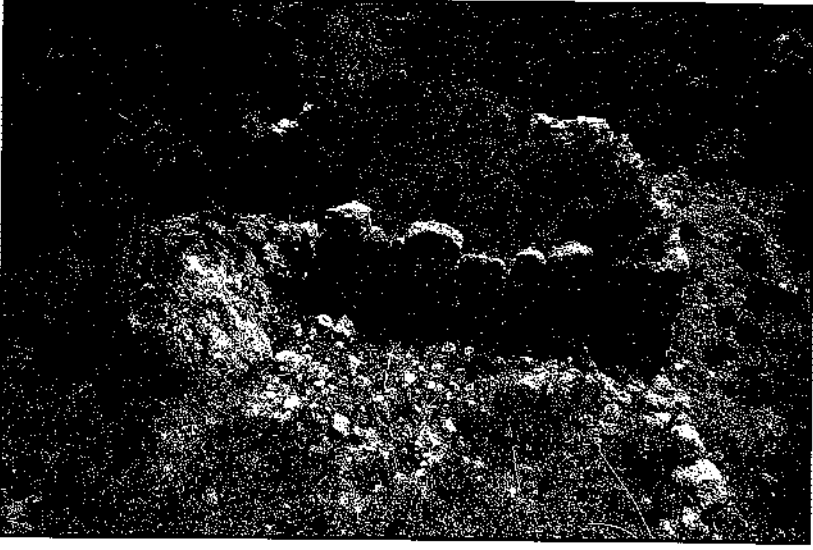
Resim 6: Geylikpınarı, kaya mezarı 1

Resim 7: Kessener Çiftliği, plân

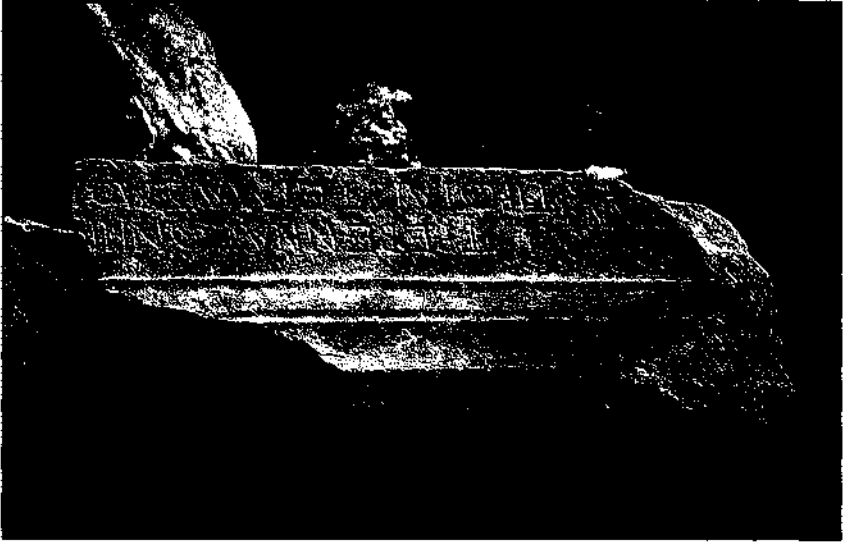
Resim 8: Belen Garnizonu, kule

Resim 9: Belen Garnizonu, kışla

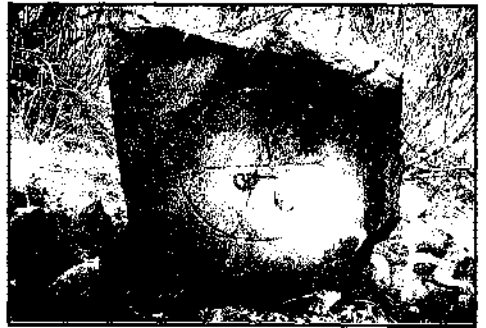
Resim 10 : Onobara, merkezi yerleşim

Resim 11: Onobara, yazıtlı blok

Resim 12 : Onobara, lâhîd 2

Resim 13 : Trebenna, akropol,
bazilika parapeti

DAĞLIK KİLİKİA'DA TÜLÜ ASAR (LAMOS ?) YÜZEY ARAŞTIRMASI-2002

Bilal SÖĞÜT*

Batıda Manavgat (Melas) Çayı'ndan, doğuda Amanos Dağları'na kadar Toros Dağları'nın güney yamaçları boyunca uzanan Kilikia bölgesi; Dağlık ve Ovalık olmak üzere iki bölgeden oluşmakta ve bunları birbirinden ayıran sınır olarak Soli-Pompeipolis (Viranşehir) kabul edilmektedir. Yalnız Kalykadnus'un getirdiği alüvyonlardan oluşan Göksü Deltası'ndan batıya doğru Manavgat Çayı'na kadar uzanan dağlık bölgenin, ovalık kesimden her yönüyle farklı olduğu açıktır. Bu dağlık bölgede; Cetis, Lalatis, Campestris ve Lamotis gibi alt bölgelerin varlığı da bilinmektedir. Tülü Asar Batı Dağlık Kilikia'da, Lamotis bölgesindedir.

Batı Dağlık Kilikia bölgesinde bulunan antik yerleşimlerin büyük bir kısmı, deniz kıyısı ya da deniz kıyısına yakın bir yerde yer almaktadır. Korakesion (Alanya), Iotape (Aytap) ve Selinus (Gazipaşa) gibi yerleşimler deniz kıyısına kurulmuş olan liman kentlerindendir. Laertes (Gözükküçüklü), Syedra (Sedre) ve Cestus (Macar Kalesi) gibi kentler ise sahile yakın bir yere kurulmuştur. Bu ikinci grup kentlerin de deniz ile yakından bağlantılarının olduğu, deniz kenarında küçük bir liman yerleşmelerinin varlığı bilinmektedir. Tüm bu kentler daha önceki dönemlerde araştırmacılar tarafından ziyaret edilmiş ve bilim alemine tanıtılmıştır. Ancak bu bölgenin iç kısımlarındaki yerleşmeler ve bunların özellikleri, kıyı kentler kadar iyi bilinmemektedir.

Bölgenin iç kesimlerinde ise Kolybrassos, Karallia ve Adanda Kalesi gibi önemli yerleşmelerin varlığı bilinmektedir. Bu büyük kentlerin dışında, zeytinyağı üretimi yapan merkezî yerleşmeler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Tülü Asar yerleşimidir.

Mimarî ve bölgesel özelliklerinin yanı sıra, bölgedeki bazı kentlerin lokalizasyonu ile ilgili de belirsizlikler vardır. Daha önceki çalışmalarda Kıbyra Minor olarak önerilen kentin daha sonra Karallia olduğu anlaşılmıştır¹. Bunlar, bölge kentlerinde detaylı araştırmaların yapılması gerektiğini göstermektedir. Buna bağlı olarak, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü olarak, yerli ve yabancı araştırmacılara yüzey araştırma izni verilmektedir. Araştırmaların yoğunluğu kıyı kentlerindedir. Bu nedenle, bölgede yoğun araştırmaların olduğu bir dönemde, iç kesimdeki kentlerde yüzey araştırmasının önemi bir kez daha artmaktadır. Tülü Asar yerleşiminin bölgede tanıtılması ve antik isminin belirlenmesi gereken yerleşmelerden birisi olduğu düşünülüp, ekibimiz tarafından burada yüzey araştırması yapılmasına karar verilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli/TÜRKİYE

Başkanlığım altında yürütülen yüzey araştırmasına Öğr. Gör. Esengül Akıncı, Araş. Gör. Sedat Akyol, Araş. Gör. Mehmet Okunak ve yüksek lisans öğrencisi Ahmet Öztürk katılmışlardır. Bize rehberlik yapan Çakmak Köyü emekli öğretmeni Mustafa Baş'a, Uzman Bahadır Duman'a, Araş. Gör. Tunc Sezgin'e, yüksek lisans öğrencisi Zeliha Gider'e ve tüm ekip üyelerine, özveri ve fedakar çalışmaları için tekrar teşekkür ederim.

1 Karallia ilgili olarak bkz. J. Nollé, "Pamphyliische Studien", *Chiron* 17, 1987, 235-250; B. Söğüt, "Kilikya Bölgesindeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları: İmparator Claudius Dönemi Tapınakları", *Varia Anatolica* 13, 2001, 484-485.

TÜLÜ ASAR

Tülü Asar, Antaiya İli, Gazipaşa İlçesi'nin 17 km. kuzeydoğusunda, Çakmak Köyü sınırlarında, Mühür Mahallesi'nin yaklaşık 4 km. doğusundadır². Antik yerleşim Toros Dağları'nın kuzeye doğru eğimli yamacında, zirveye yakın bir yerde, sivri bir tepe üzerine kurulmuştur (Resim: 1). Yerleşimin doğu, kuzey ve batısı 10-50 m. yüksekliğinde doğal kayalarla çevrilidir. Kalıntılar bu tepenin güneye doğru hafif eğimli olan yamacında yer almaktadır.

Kentte yoğun bir şekilde Roma Dönemi kalıntıları görülmektedir. Yüzeydeki kalıntılara göre Roma Dönemi sonrasında yerleşim olmamıştır. Uzun bir süre yerleşim olmadığı için tepenin etrafı maki çalıları ile kaplanmıştır. Bu maki çalı ve ağaçları ile duvar yıkıntıları yüzünden arazinin rahat bir şekilde dolaşılması ve kalıntıların incelenmesi oldukça zor olmaktadır. Nekropol alanına çam ağaçları dikildiği için, bu alan çam ağaçları ve maki çalıları ile kaplanmıştır. Arazide, açıkta bulunan mezarlar ve nekropol alanı ile ilgili anıtlar kırılmıştır. Nekropol alanındaki bu tahribat son zamanlarda artarak devam etmektedir³.

Antik dönemde Tülü Asar yerleşimine güneyden ve doğudan olmak üzere iki yönden ulaşım sağlanmış olmalıdır. Topografik olarak uygun olan yer de bu yönlerdir. Bugün güney ve kuzeydoğu yönlerdeki stabilize yolun bazı kısımlarının, antik yolun geçtiği yerlerden yararlanılarak açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en güzel kanıtı, yerleşimin kuzeydoğusunda bulunan stabilize yol kenarındaki antik yol ve teras duvarları kalıntılarıdır. Tülü Asar yerleşiminin girişi, hafif eğimli olan güney yöndendir. Kentin çevresi yüksek kayalardan da yararlanılarak doğal bir sur ile çevrelenmiştir. Doğu, kuzey ve batı yönlerde doğal kayalar arasında kalan boşluklar ve açıklıklar; düz yüzeyli, düzensiz kenarlı değişik büyüklükte taşlarla örülerek kapatılmıştır. Duvar örgüsündeki derzlerde büyük açıklıkların olması ve taşların özensiz yerleştirilmesi, duvar işçiliğinin zayıf olduğunu göstermektedir. Güney yön teraslar şeklinde olduğu için, teraslar ve bu teraslardaki bina yükseltileri ile doğal bir sur oluşturulmuştur.

Güneydeki yol nekropolün batı kenarından geçerek kente ulaşmaktadır. Nekropol alanından sonra kayalık ve engebeli alan, doğal kayalarla kaplı olan topografik yapıya uygun gelecek şekilde teraslanmış ve bu teraslar üzerine binalar yerleştirilmiştir. Bu teraslamalara bağlı olarak binalar güneyden kuzeye doğru kademeli şekilde durmaktadır. En üst terastaki düzlükte ise yoğun bir yapı kalıntısı görülmektedir. Bu alan tamamen ağaç ile kaplandığı için, çoğu binaların planı ve işlevleri belirlenememektedir.

Nekropolden sonra kente girişte güneyde kaide ve altar parçalarının görüldüğü ilk teras, bir üstte, içinde tapınağın bulunduğu teras ile bağlantılıdır. Bu iki teras daha kuzeyde bulunan bir üst terastan belirgin şekilde ayrılmaktadır. Tapınağın kuzeyinde bulunan yapı kalıntıları, kitabeli mimari bloklar ve etraftaki düzenlemeler, bu alanın kent merkezi veya küçük bir agora olabileceğini düşündürmektedir. Böyle küçük bir yerleşimde büyük bir agoranın olması beklenemez. Zaten topografik yapı da böyle geniş bir alana sahip değildir. Kentin doğu ve güneydoğu yönlerinde yoğun bir şekilde zeytin işliklerinin varlığı dikkati çekmektedir. Bu yoğunluk kentin diğer bölümlerinde belirgin değildir. Böylece bu işliklerin kentin belirli yerinde, girişe yakın, topografik olarak rahat ulaşımın sağlanabileceği bir alana yerleştirildiğini söylemek mümkündür.

Tülü Asar'da Bulunan Yapı Kalıntıları

Antik yerleşimde bulunan binalardan bazıları tanımlanabilmiş ve işlevleri kesin bir şekilde belirlenmiştir. Bunların arasında büyük bir çoğunluğu zeytin işlikleri oluşturan

2 Gazipaşa-Çürüş Köyü yolunun 20. kilometresinden güneye ayrılan stabilize yolu takiben, yaklaşık 8 km. sonra, Çürüş Köyü Karakuz Mahallesi içinden geçilerek ulaşılmaktadır.

3 Doğal kayaya bağlı olarak kesilmiş ve üç yönü kabartmalı olan bir ostothek, kenti ilk ziyaret ettiğimiz 1998 yılında daha sağlam olmasına rağmen, yüzey araştırması yaptığımız tarihlerde, büyük bir kısmının parçalanmış olduğunu gördük. Kentin pek çok yerinde define kazısının yapıldığı çukurlar dikkati çekmekteydi. Bunlar antik yerleşimlerdeki tahribatın büyüklüğünü göstermektedir.

maktadır. Bunların dışında tapınak ve bunun yakınındaki binalar ile nekropol alanındaki mezar anıtları da bulunmaktadır.

1- Zeytin İşlikleri

Yerleşimde yaklaşık olarak 10 adet zeytin işliğinin varlığı tespit edilmiştir. İşliklerin tamamı sağlam olarak günümüze ulaşamamıştır. Buna bağlı olarak bazı binaların sadece bazı bölümlerine göre işlik oldukları belirlenebilmiştir. Bunlar, genellikle korunmuş bir duvar veya doğal kayaya oyulduğu için iyi korunmuş olan pres mili nişi ve pres yerleri (Resim: 2), bağımsız olarak duran dink taşları ve pres altlıklarıdır. Binaların büyük bir çoğunluğunda ezme ve pres yerleri sağlam olarak korunmuştur. Her binada bir ezme yeri olmasına rağmen, pres yerleri 1 ile 3 arasında değişmektedir.

Eğimli topografyaya inşa edilen işlikler, plân olarak tek ve iki odalı olmak üzere iki şekilde yapılmışlardır. Tek odalı olanlarda ortada ezme yeri, köşeye yakın bir kenarda da pres yeri bulunmaktadır⁴. Ezme ve pres yerleri odanın bir bölümünü işgal ettiği için, odanın diğer kenarı boş kalmaktadır. Bu boş kalan bölümler, zeytin ve zeytinyağının toplanması için kullanılmış olmalıdır (Resim: 3).

Büyük işliklerden, özellikle iki odalıların ön kısmında, işliklerden ayrı olarak, ilâve binaların da varlığı tespit edilmiştir (Resim: 4). Bu binalar tek odalardan oluşmaktadır. Hatta birisinde bir odanın yeterli gelmediği ve daha sonra yanına, tek odalı bir mekânın daha ilâve edildiği anlaşılmaktadır.

İki odalı işliklerde, topografyaya bağlı olarak odalar aynı seviyede değildir. Ön odadan arka odaya basamakla çıkılmaktadır. Arkadaki odada ezme ve pres yerleri vardır. Arka odanın ortasında ezme yeri, iki köşeye yakın kenarlarında ise iki pres yeri bulunmaktadır. Bu binalar hem mekân, hem de sıkma yeri olarak daha büyük alanlara sahiptir. Ön odada ezme ve pres ile ilgili her hangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Bu mekân, sıkılmamış zeytin ve zeytinyağının depolandığı yerler veya hizmet binaları olmalıdır.

İşliklerde, içinde bulunan kalıntılara göre, sıkma işlemi için pres mili ucuna taş ağırlıklar bağlanmıştır. Bağımsız olarak görülen mil nişleri, genellikle iki yan ve üst kısmı tek parça taşla oyulmuş olan nişlerdir. Pres altlıkları ise damla biçimli ve kanallıdır. Bazılarının kenarlarındaki kanallara doğru yağ akışını kolaylaştırmak için ilâve kanallar da yapıldığı dikkati çekmektedir. Bu pres altlıklarının ölçüleri değişmektedir. Bunların dışında işliklerin içinde bağımsız olarak duran dink taşları ve pres altlıkları ile de karşılaşılmaktadır (Resim: 5).

Bu kalıntılara göre Tülü Asar yerleşimindeki zeytin işliğinin plânını ve bölümlerinin tam şeklini belirlemek mümkün olmuştur. Antik dönem zeytinyağı işlikleri ile ilgili hem Akdeniz hem de Ege Bölgesi'ni kapsayan geniş bir araştırma A. Difer tarafından yapılmıştır⁵. Aphrodisias⁶ ve Atalar Bezirhanesi'ndeki⁷ zeytin işliklerine göre, antik dönemdeki uygulamaların günümüzdeki kullanıma çok yakın olduğu anlaşılmaktadır.

2- 1 No.lu Bina

Bu bina tapınağın 30 m. kuzeyinde, 5 m. yüksekliğindeki bir terasın güney kenarına inşa edilmiştir. İşlevinin ne olduğu kesin olarak belirlenememiştir. Binanın giriş yo-

4 Pamphylia bölgesinde, bir zeytinyağı üretim merkezinde görülen örnekler ve tek odalı, mil nişi ve pres yeri doğal kayaya oyulmuş bir zeytinyağı işliği için bkz. N. Çevik, "An olive oil production center in Pamphylia: Lyrboton korne", *Lykia* 3, 1996/1997, 85-88, Fig. 11-14.

5 A. Diler, "Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytin ve Üzüm Presleri-1993", 12. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1995, 441 vd.; "İç Karia Yüzey Araştırması-1995", 14. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-1*, 1997, 189 vd.; "İç Karia Yüzey Araştırması-1996", 15. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, 1998, 411-413.

6 K. Ahmet, "A middle Byzantine olive pres room at Aphrodisias", *Anatolian Studies* 51, 2001, 159 vd., Fig. 11.

7 F. Ertuğ, "Linseed oil and oil mills in central Turkey Flax/Linum and Eruca, important oil plants of Anatolia", *Anatolian Studies* 50, 2000, 180-183, Fig. 10-12.

lu doğudan gelip, güneydoğu köşeyi geçtikten sonra, güneydeki girişe ulaşmaktadır. Girişin ön kısmında düzenlenmiş bir alanın olduğu anlaşılmaktadır.

Binanın giriş kapısı ve her iki yan duvarları 1-2,60 m. yüksekliğinde korunmuştur. Ancak duvarın kuzeye doğru ne kadar devam ettiği kesin olarak belirlenememektedir. Kalıntılara göre 10,90 m. uzunluğundaki binanın kuzeye doğru en az 5 m. devam ettiği kesindir. Bina duvarları düz yüzeyli, düzensiz ve dörtgen kenarlı taşlardan çift sıra örülmüştür. Duvar örgüsünde değişik büyüklükte taşlar kullanılmıştır. Örgüdeki taşların derzlerinde açıklık olması ve taşların düzenli olmaması duvarda zayıf bir işçiliğin olduğunu göstermektedir.

Binanın içi, duvardan ve etraftan dökülen taşlarla dolmuş ve binanın etrafını ma-ki ağaçları kaplamıştır. Kuzey kenara yakın bir yerdeki düz yüzeyli kaya cepheleri, binanın arka duvarının burada sonlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu kalıntıya göre bina 6,40 m. derinliğinde olabilir. Bunun gerisinde bir odanın olup olmadığı ve odanın iç şekli tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak bu şekle göre, kayalık alanın kenarına, binanın uzunlamasına yapıldığını söylemek mümkündür.

Bu binanın girişi önünde iki yönü basamaklı, üst kısmı dübel delikli bir bölüm vardır (Resim: 6). Burasının devamında batı yönde, geçilecek her hangi bir yerin olmaması ve en üst basamağında kanallı bir dübel deliğinin bulunması, buraya önemli bir blokun yerleştirildiğini göstermektedir. Özellikle doğu ve buna bağlı olarak çok az güney kenarda basamakların belirtilmiş olması da bunu desteklemektedir. Güney yönde basamağın devamının kaba bırakılmış olması da önemlidir. Tüm bu kalıntılar, buraya yerleştirilecek anıt için, sadece girişe gelenlerin görebileceği yöne dikkat edildiğini göstermektedir. Üst yüzeyde sadece güney kenardaki dübelin olduğu alanın düz olması, buraya yerleştirilen blokun köşe yapan güney kenara oturtulduğunu kesinleştirmektedir.

3- Tapınak

Kentin güneybatı yönünde kayalık bir alanın kenarında bulunan tapınak, kuzey-batı-güneydoğu yönünde inşa edilmiştir ve girişi kuzeybatıdadır (Resim: 7). Tapınak ion nizamında tetrastilos prostylos plânlıdır ve pronaosu yoktur.

Doğal kayanın durumuna göre tapınağın yan duvarları yükseltilmiştir. Doğal kayaya bağlı olduğu için tapınağın duvarları farklı seviyelerden başlamaktadır. Topografyanın güneye doğru eğimli olması nedeniyle tapınağın alt yapısına ait en fazla duvar güney yönde bulunmaktadır. Tapınağın alt yapısında görülen bu duvar, güneydoğuda naos zemini seviyesini geçmektedir. Burada herhangi bir kaide ve tacın olmaması, alt seviyedeki duvarın düz olarak tapınak duvarı şeklinde devam ettiğini göstermektedir. Buna göre alttaki duvar sağlam bir zeminden başlamakta ve üst yapı seviyesine kadar devam etmektedir. Tapınakta her hangi bir şekilde podyum yapılmamıştır. Farklı seviyelerden başlatılan duvar yukarı doğru yükseltilmiş, iç kısımda naosun düz olarak oluşturulabileceği seviye, naos zemini yapılmıştır.

Naos batı duvarının dış kısmı, belirli bir seviyeye kadar doğal kayadır. Doğal kaya üzerindeki kademeli duvar örgü taşı yerleri açık bir şekilde görülmektedir. Batı duvarının iç bölümünün doğal kaya olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Üst seviyelerde bu yönde dörtgen ve yamuk, hafif kabarık yüzeyli, ince yonulu blok taşlar kullanılmıştır. Girişin olduğu kuzeybatı yönde ise dörtgen, hafif kabarık ve düz yüzeyli taşlardan örülmüş duvarlar bulunmaktadır. Kuzeybatı duvarının tamamında belirli bir derz sırası takip etmek zordur (Resim: 8). Çünkü taş yükseklikleri değişmektedir. Köşelerde 55 cm. genişliğinde, 3 cm. yüksekliğinde plasterler bulunmamaktadır. Dış yüzdeki bu kaliteli duvar işçiliği, naosun iç yüzeyinde görülmez. Çünkü dış yüzeydeki duvar örgü taşlarının uç kısmı, iç yüzde olduğu gibi bırakıldığı için, kalınlıklarına göre girintili ve çıkıntılı olarak durmaktadır (Resim: 9). Kuzey köşedeki kalıntılara göre bu seviye farklılığının harçlı olarak küçük taşlarla tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Naos kapısı 3,35 m. yüksekliğinde ve söve taşları en az iki bloktan yapılmıştır. Tek parça olan lento taşı naosun içine düşmüştür. Alışılmıştan farklı olarak lento ta-

şının altına soffit yapılmıştır. Lento taşı arşitrav-friz biçiminde tek bloktur. Altta üç faskia ve üzerinde taç kısmı vardır. Taç kısmı bir sima profili gibi dışa taşkın olarak yapılmış ve üzerinde açık ve kapalı palmet işlenmiştir. Palmetlerin çanakları yarım yuvarlak şekilli olup alt yapraklar birbirlerine bir bant ile bağlanmıştır. Friz kısmında ise kapalı palmet yanında bir yüz ve bunun üzerinde palmiyeye benzer bir yaprak dolanmaktadır. Her iki kenarda parotiler bulunmaktadır.

Naos zemini dörtgen blok taş döşelidir. Bu zemin döşemelerini, girişte ve kuzey-batı köşede sağlam olarak görmek mümkündür. Tapınakta pronaos yoktur ve naos giriş cephesi düz olarak yapılmıştır. Ön cephede plaster ve kapı profillerinden başka çıkıntı yoktur. Tapınağın önündeki sütunlarla çevrili alan taş döşelidir. Tapınak duvarı ile sütun kaidelerinin arasındaki alanlarda 0,13-0,17 m. genişliğinde bir kanal bulunmaktadır. Bu kanalların kaideye yakın kenarlarında da birer tane dübel yeri vardır. Bunlar sütunların arasının bir parapet ile kapatılarak, ön kısmın bir naos gibi kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Pronaosu olmayan prostylos plân tipli tapınak, aynı bölgede Nephelion kentinde de bulunmaktadır⁸. Sütunlar arasındaki parapet yuvaları Dağlık Kilikia bölgesinde bilinen diğer tapınaklarda görülmez.

Tapınağın sütun kaideleri Attik-İon'dur. Oldukça yüksek bir plinte dikkati çekmektedir. Sütunlar monoblok olmasına rağmen bugün kırılmış olup üst ve alt kısımlarının düz bir profil ile bitirdiği belirlenmiştir. Tapınağa ait 0,30 m. yüksekliğindeki İon başlıklarından iki tanesi bazı kırıkları olmakla birlikte tapınağın kuzey ve batı köşelerinde durmaktadır. Arşitrav 0,77 m. yüksekliğinde ve üst kısmında oldukça dışa taşkın, sima biçimli bir taç kısmı vardır. Faskiaların işlenmesi gereken kısmı kaba olarak bırakılmıştır. Alt kısmında 0,09 m. genişliğinde soffit bulunmaktadır. Frizler dörtgen bloklar şeklindedir ve yüzeyinde tam bitirilmemiş boğa başları vardır. Bu şekli ile boğa başları bağımsız olarak durmaktadır.

Tapınağın kuzeybatı yönündeki duvar 4,50 m. yüksekliğindedir. Bu aynı zamanda tapınağın cephesindeki sütun kaidesi, sütun ve başlığın yüksekliğidir. Tapınak üçgen alınlıklı ve beşik çatılı olmalıdır.

Tapınak, İon başlıkları (Resim: 10) ve bulunan mimari bezemelerine göre M. S. 2. yüzyılın sonu-M. S. 3. yüzyılın başında inşa edilmiş olmalıdır.

Tapınağın kültü ile ilgili kesin bir bulguya rastlayamadık. Ancak tapınağın güneyinde bulunan ve dörtgen bir altara ait olabileceğini düşündüğümüz blok üzerindeki kartal ve yıldırım demeti betimlemelerine göre tapınak Zeus kültüne ait olabilir. Bu bölgede Zeus kültünün yaygınlığı bilinmektedir. Ancak bu tapınak Zeus ile birlikte imparator veya imparatorlara da ithaf edilmiş olabilir. Çünkü Roma Döneminde imparator ve tanrılara ithaf edilmiş tapınakların varlığı bilinmektedir.

Tapınağın kuzey kısmında, tapınağın kuzey yönü boyunca doğu-batı yönünde uzanan bir alan vardır. Bu alanın kuzeybatısında giriş tapınak yönüne bakan tek odalı bir yapı inşa edilmiştir. Tapınağın kuzeyinde, kuzey kenarında kitabeli kaideler ve basamakların bulunduğu bir bölüm bulunmaktadır (Resim: 11). Bu alanın tamamı ve güneyinde yer alan diğer teras bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu uyuma bağlı olarak birlikte değerlendirilmesi uygun olacaktır.

4- Basamaklı Kült Alanı

Tapınağın 10 m. doğusunda, doğal bir kaya yüzeyinde güneyden itibaren basamaklar ve en üstte düzleştirilmiş bir bölüm bulunmaktadır (Resim: 12). Basamaklar sağlı ve solu olarak normal insan adımlarına göre ayarlanmıştır. En son basamak en üstteki düzlüğe çıkmadan bir basamak aşağıda kalmaktadır. Üstteki düz alan, bir blokun yerleştirilmesine uygundur. Doğal kayanın diğer yönlerinde herhangi bir düzen-

8 B. Söğüt, *Kilikia Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1998, 74-75, Çiz.17.

lemenin yapılmamış olması, basamakların düzenli bir şekilde yerleştirilmesi, üst bölümde bir blokun yerleştirdiğini gösteren düzlüğün bulunması ve bu alanın tapınağa yakın olması burasının kült ile ilişkili olabileceğini göstermektedir.

Bu tür anıtların basamaklarının düzenli olması beklenemez. Buna gerek de yoktur. En üstteki düzlüğe bir altar veya kült ile ilgili bir blok yerleştirilmiş olabilir. Buraya sunu da yapılabilir. Bu anıtlarda her zaman bir sununun yapılması da beklenmemelidir. Çünkü sembolik anlamda yapılan kaya anıtlarının da varlığı bilinmektedir. Burada özellikle üzerinde durulması gereken konu, Domuz Tepesi⁹ ve Gabaçam¹⁰ anıtları haricinde, bu anıtların Dağlık Kilikia bölgesinde fazla bilinmediğidir. Yalnız gelecekte bu anıtların artacağı kesindir.

5- Yazıtlar

Esengül AKINCI

Tapınağın kuzeyindeki alanda parçalanmış şekilde üç adet Grekçe yazıt bulunmaktadır¹¹. Yazıtlar M.S. 2.-3. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu yazıtlardan birisi son derece tahrip olmuş durumdadır, sadece son altı satırlık kısmı ele geçirilmiştir ve her satırın ancak birkaç harfi okunabilmektedir. İkinci yazıt tek satırdan oluşmaktadır ve üç parça halinde ele geçirilmiştir. Yazıtın başlangıç ve son kısmı tamamen korunmuş olmasına rağmen, orta kısımlarında eksik bölümler vardır. Bu yazıt, kentin zenginlerinden olan Kais adında bir kişinin kendi parasıyla yaptırdığını belirttiği bir anıt üzerindedir (Resim: 11). Bu kişi olasılıkla, buralı zeytinyağı tüccarlarından birisidir.

Üçüncü yazıt sekiz satırdan oluşan bir onurlandırma yazıtıdır ve bu yazıtlı blok bir heykel kaidesi olmalıdır. İki parça halinde ele geçirilen yazıtın sol kısmı tamamen sağlam olmasına rağmen, sağ bölümündeki kırıklıktan dolayı bazı satırların son kısımları eksiktir. Bu ölen bir kadın için kent halkının yaptığı post mortem onurlandırma olmalıdır. Bu kadın Rhondas adındaki bir meclis üyesinin karısıdır ve kent halkı yani Lamos halkı, tarafından onurlandırılmıştır. Rhondas ismi Kilikia yazıtlarında sıklıkla karşımıza çıkan bir addir¹². Yazıt, ilk sözcüğünde kentin adını vermesi ve kentte bir meclisin varlığını bize göstermesi açısından önemli bir buluntudur.

6- Nekropol

Yerleşimin güneyindeki düzlük nekropol alanıdır (Resim: 13). Nekropol alanında ki mezarların büyük bir çoğunluğu tahrip edilmiştir. Mezarlar arasında anıt ve tekli ostothek türü örnekler yaygındır. Bunlar arasında ostothek büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Ostothek mezarlardan birisi doğal kayaya bağlı olarak yapılmış, diğerleri ise bağımsız olarak durmaktadır.

Anıt mezar, nekropol alanının kuzeydoğusunda bir yığıntı halindedir. Kalıntılar arasında üst yapı ile ilgili bir alınlık parçası ve duvar örgü taşları bulunmaktadır. Alınlığın üst bölümüne, mahya ağacı veya tepe akroterinin yerleştirilebileceği bir oyuk, orta kısmına ise bir büst kabartması işlenmiştir (Resim: 14). Alınlığın ölçülerine ve kalıntılara göre mezar beşik çatılı küçük bir yapı olmalıdır.

Ostothek mezarlardan birisi, nekropol alanının batısında doğal bir kayanın üst bölümünün doğu kenarına yapılmıştır. Mezar, tapınağın yaklaşık olarak 80 m. güneyin-

9 H. Bahar, *Demir Çağında Konya ve Çevresi*, Konya, 1999, 15, Lev.43.

10 B. Söğüt, "Dağlık Kilikia Bölgesi Mezar Nişleri", *Olba* 7, 247.

11 Yazıtların çeviri ve yorumlanması konusundaki değerli yardımları için hocam Sayın Prof. Dr. Hasan Malay'a teşekkür ederim.

12 Rhondas için bkz. R. Paribeni-P. Romanelli, "Studi e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale", *Monumenti Antichi* 23, 1914, 161; G. E. Bean-T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963*, (Denkschr. ÖAW, phil. Hist. Kl.85.), 1965, 31, no.34; G. E. Bean-T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia in 1964-1968*, (ETAM 3=Denkschr. ÖAW, phil. hist. Kl.102.), 1970, 172, dipnot:38.

dedir. Ostothek, hem alt kısmından, hem de batı yönden doğal kayaya bağlıdır. Mezar, podyum olarak düzenlenmiş alt bölüm ve tekne kısmından oluşmaktadır. Mezarın podyumu ile birlikte tekne kısmı yarıya kadar 1998 yılında sağlamdı. Yüzey araştırması için gittiğimizde mezarın büyük bir kısmının kırıldığını ve demir yargılarla parçalara ayrılmış olduğunu gördük. Hatta yargı demirlerinden biri mezarda hâlâ çakılı olarak durmaktadır. Mezarın podyumu olarak düzenlenmiş kısmındaki kabartmaları, ancak 1998 yılında çekilmiş fotoğraflara göre tanımlanabilmektedir. Mezarın doğu yönündeki 1,5x2x3 m. büyüklüğündeki define çukuru bölgede ve bu antik yerleşimdeki tahribatin büyüklüğünü anlamak için yeterlidir.

Bu iki farklı örneğin dışında nekropol alanındaki önemli bir mezar grubunu bağımsız yapılan ostothekler oluşturmaktadır. Ostothekler farklı büyüklükte yapılmışlardır. Bunların bir kısmının toprak seviyesindeki doğal kaya üzerine, bir kısmının da düzleştirilmiş bir alana kondukları belirlenmiştir. Bazıları ise blok taşlardan oluşturulmuş bir iki basamaklı bir alt yapı üzerinde yer almaktaydı. Bu örneklerden bazıları büst kabartmalı iken, birkaç örnek sadece tekne biçimindedir. Ostotheklerin bazılarının dar kenarına küçük bir kapı açılmıştır. Tekne kısmının hem düz, hem de alt veya üstten ya da her ikisi birden profilili olan örnekleri vardır. Tekne kısmı kabartmalı olanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Ostotheklerin kapaklarını sağlam olarak göremedik. Nekropol alanında gördüğümüz parçalara göre beşik çatılı ve düz üst yüzeyli yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu kapaklardan beşik çatılı olanlar daha yaygındır. Nekropol alanında bulunan ve mezar ile ilişkisi olmayan, muhtemelen mezar kültü ile ilgili mekânlar da tespit edilmiştir.

7- Taş Ocağı

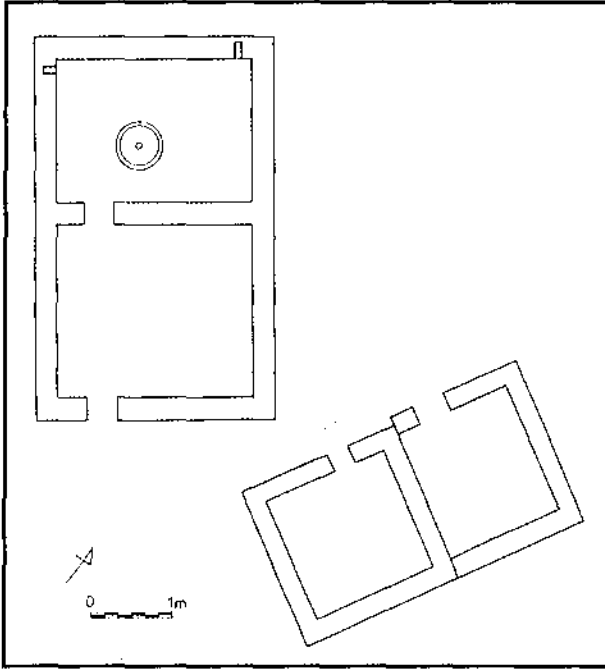
Tülü Asar yerleşiminde binalara ait mimarî bloklar ve kabartmalar için yerel kırtaşı kullanılmıştır. Bu taşlar uygun olduğu yerde, yerleşim yeri içinden veya en yakın yerden kesilmiş olmalıdır. Kent içinde bulunan bir taş ocağı, bunların çok yakın mesafeden kesilip getirildiğini göstermektedir.

Tapınağın yaklaşık 15 m. kuzeydoğusunda, biri büyük, diğeri küçük iki doğal kayanın dört yanı dikdörtgen olarak kesilmiştir¹³. Bu bloklar, alttan kesildikten sonra duvar örgüsü haricindeki eserlerin yapımında kullanılabilecek biçimdedir.

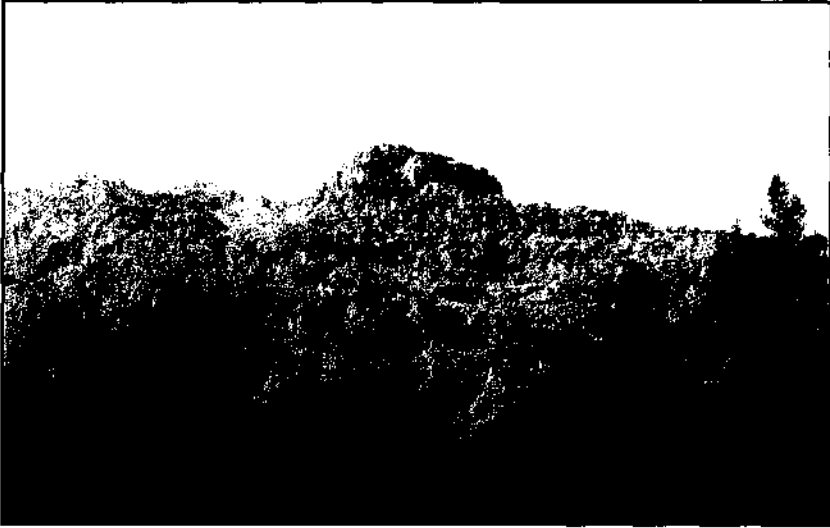
Sonuç olarak Tülü Asar yerleşimi Batı Dağlık Kilikia'da, Lamotis bölgesinde, iç kesimde kurumuş bir yerleşimdir. Burası yoğun zeytinyağı üretiminin yapıldığı önemli merkezlerden birisidir. Zeytinyağı üretimi ve ticaretine bağlı olarak, kentte zenginlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bulunan mezar örneklerine göre, çoğunlukla kremasyon gömünün yapıldığı dikkati çekmektedir. Ayrıca bulunan yazıtlardan birisinde geçen Lamos halkı ibaresi; kentin adının Lamos olabileceğini düşündürmektedir. Lamos antik kenti, daha önceki araştırmacılar tarafından, aynı bölgede modern adı Adanda Kalesi olan yerleşim için önerilmişti. G. E. Bean, verileri maddeler halinde değerlendirerek, Adanda Kalesi'nin Lamos olma ihtimalinin zayıf olduğunu belirtmiştir¹⁴. Yeni bulunan yazıta göre biz Tülü Asar yerleşiminin, meclisi olan bir polis olduğunu ve Lamos antik kentinin burası olabileceğini düşünürüz.

13 Bunlardan büyük olan, 2,35x1,65x2,10 m., küçük olanı ise 0,70x1,10x1,05 m. ölçülerindedir.

14 G.E. Bean-T.B. Mitford, a.g.e., 172, dipnot: 36.

Çizim 1: İki odalı zeytin işliğı ve önündeki binanın plânı

Resim 1: Tülü Asar yerleşiminin bulunduğu tepe

Resim 2: Yerli kaya yüzeyine açılmış ve bağımsız pres yeri kalıntıları

Resim 3: Kalıntılara göre zeytin işliğı restitüsyonu (Çizim: Didem Tekinay)

Resim 4: Zeytin işliğı ve yakınında bulunan tek oda bina kalıntıları

**Resim 5: Zeytin işliğı için-
de ezme ve pres
taşı**

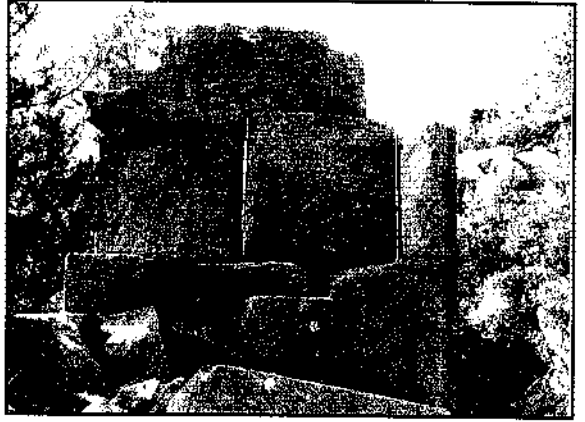
**Resim 6: Tapınağın kuzey-
yindeki 1 No.lu
binanın girişi ve
önündeki kalıntı**

**Resim 7: Tapınak kalıntılarının
kuzeyden görünümü**

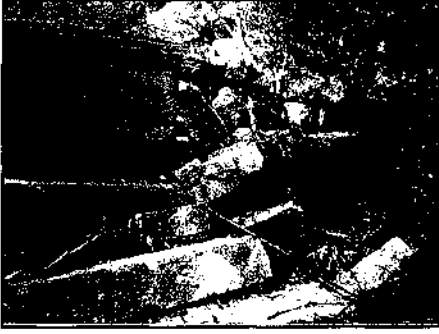
Resim 8: Tapınağın kuzey duvarının dış yüzeyi ve batı söve blokları

Resim 9: Tapınağın kuzey duvarının iç yüzeyi

Resim 10: Tapınağın ön başlığı

Resim 11: Tapınağın kuzeyindeki 1 No.lu kitabe ve doğusundaki kalıntılar

Resim 12: Yerli kaya üzerindeki basamaklı kült alanı

Resim 13: Nekropol alanı

Resim 14: Anıt mezarın büst kabartmalı alınlık bloku

BİTLİS ÇEVRESİ 2003 YILI ARAŞTIRMALARI

Kadir PEKTAŞ*
Gülşen BAŞ
Bülent Nuri KULAĞUZ

Bitlis il merkezi ile ilçe ve köylerinde 2003 yılında yaptığımız yüzey araştırmasında bölgenin tarihi ve sanatına ışık tutabilecek çok sayıda eser tespit edilmiş ve incelenmiştir¹. Ortaçağ ve sonrasını konu alan araştırmalarımızda, geçen yıllarda olduğu gibi bu yıl da Türk dönemi mezarlıkları ve mezar taşları, diğer tarihî eserlere oranla daha yoğun olarak karşımıza çıkmıştır.

Tatvan ilçe merkezi ile Yassıca, Bolalan köyleri ve bunlara bağlı mezarlarda, içlerinde çok sayıda şahide ve sandukaların yer aldığı mezarlıklar tespit edilmiştir.

Tatvan ilçe merkezindeki Çağlayan Mahallesi'nde, günümüzde de kullanılan mezarlık içinde, birbirine yakın tarihlerden iki mezar yer almaktadır. Bunlar, baş şahidesi ve basit bir prizmatik sandukadan oluşmaktadır. Mezarlardan ilki, 145x65x22 cm. boyutlarındaki şahidesinin doğu yüzü üzerindeki kitabesine göre H.669/M.1270 yılında ölen Fatma adlı bir hanıma aittir. Kazınarak yazılmış bozuk hatlı kitabe, içinde servi motifinin bulunduğu alttaki iki dilimli kerner kompozisyonunun üzerine yerleştirilmiştir. Kitabe, şahidenin sağ alt köşesinden başlayarak tüm yüzeyi üç yönden bordür halinde kuşatmış ve bu alan içine paralel olarak yerleştirilmiş satırlarla devam etmiştir.

Kitabenin Transkripsiyonu

"Hâze'l-kabr el-masûne es-sa'ide eş-şehide el-merhûme el-muhtâce el-ma... ilâ rahmeti'llâhi te'âlâ,

Fâtıma ibnete,

... Ömer Sâlih,

El-es'irdî (Si'irdî ?),

Teveffet fî şehri,

Safer sene,

Tis'a ve sittine,

Ve sitte mie hicrî. (H.669)"

* Doç. Dr. Kadir PEKTAŞ, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kınıklı Kampüsü-Denizli/TÜRKİYE

Araş. Gör. Gülşen BAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kampüs-Van/TÜRKİYE

Araş. Gör. Bülent Nuri KULAĞUZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs-Van/TÜRKİYE

1 Çalışmalarımızda desteklerini gördüğümüz Bitlis Valiliği'ne teşekkür ederiz.

Türkçe anlamı:

"Bu mezar, masune, saide, şehide, Allah'ın rahmetine, ... muhtaç Ömer Salih Es-es'irdî (Siirdî ?)'nin kızı Fatıma'nındır. Hicri altıyüz altmış dokuz yılı Safer ayında vefat etti."

Şahidenin batı yüzünün üst kısmını, düzgün bir istif ve kabartma iri sülüs harflerle yazılmış "El-Mevtu ke'sun küllü nâsi şâribuhû (Ölüm bir kâsedir, bütün insanlar ondan içecektir)" anlamında bir yazıt doldurmaktadır. Bunun altında, kıvrık dallara bağlı rumilerin dolguladığı ince bir bordürün çevrelediği geniş yüzeyde, üst ve yanlardan rumî ve ince yaprakların süslediği büyükçe bir kandil kompozisyonu dikkati çekmektedir. Kandil kompozisyonu ile üstteki sülüs kitabenin arasındaki dar yüzeyin içinde, kazıma olarak yazılmış, "Amele Uveys Bin Ahmed" şeklinde usta kitabesi okunmaktadır. Ahlat'taki Meydanlık ve Kadılar mezarlıklarında 1265-1275 yılları arasında eserleri bulunan Uveys Bin Ahmed'in böylece Ahlat dışındaki bir eseri tespit edilmiştir². Ancak sanatçının buradaki eseri, Ahlat'takilere göre daha mütevazidir. Şahidenin kenarlarına da, yine kazıma olarak yet'el-Kürsi'nin ilk bölümleri yazılmıştır.

Diğer mezar, 197x73x28 cm. boyutlarındaki şahidenin doğu yüzeyi üzerine kabartma harflerle yazılmış kitabesine göre H.676/M.1278 yılında ölen İbrahim Bin Nureddin'e aittir. Kitabenin alt bölümündeki sivri kemerli nişin içine, iri yaprakların sınırladığı palmet ve rumilerden oluşan bir kompozisyon işlenmiştir. Şahidenin batı yüzünde, üstte kıvrık dal ve rumilerin dolguladığı zemin üzerinde kabartma sülüs harflerle "Küllü nefsin zâikatu'l-mevt (Her nefis ölümü tadacaktır)"³ ayeti yazılmıştır. Batı yüzün orta bölümü en altta kandil kompozisyonlarının üzerinde, sivri kemerli sathî bir nişin içinde iki yandan ince dal ve rumili bordürün kuşattığı sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir. Yıldızların orta kısmı gülçe, kolları çiçeklerle dolgulanmıştır. Kemer alınlıklarında Ebûbekir ve Ömer isimleri kazınmıştır. Şahidenin güneye bakan ince kenarına da yine kazıma olarak "Dünya mahbesi'l- mü'min ve cenneti'l-kâfir (Dünya mü'minin hapishanesi, kâfirin cennetidir.)" yazılmıştır.

Tatvan'ın doğu yönündeki Yassıca Köyü'nde, Van-Bitlis karayolundan köye sapan stabilize yolun kenarında (köyün kuzeyinde) ve köyün doğu yönünde olmak üzere iki ayrı mezarlık tespit edilmiştir.

Doğu yöndeki mezarlıktaki şahideler üzerinde yer alan kitabeler, bu mezarlığın 13.-14. yüzyılda kullanıldığını göstermektedir (Resim: 1). Burada tarihini tespit edemediğimiz en erken mezar, H.694/M.1295 yılında ölen bir kadına ait olup tek şahideden oluşmaktadır. 160x60x20 cm. boyutlarındaki şahidenin batı yüzüne, Çağlayan Mahallesi'ndeki Fatıma Hanım'a ait şahidede (M.1270) olduğu gibi üstten yarım daire ve bir ucu kesik üçgen formu ile sınırlanan, çevresi kıvrık dal ve yapraklarla süslenmiş bir kandil kompozisyonu yerleştirilmiştir. Bunun çevresinde kazıma harflerle, üzerinde de zemini kıvrık dal ve rumilerin dolguladığı kabartma sülüs harflerle yazılmış ayet kitabesine⁴ yer verilmiştir. Şahidenin arka yüzünde ise yine kazıma harflerle yazılan ve bir bölümü deforme olan tarih kitabesi yer almaktadır. Şahidenin sağ alt köşesinde başlayan kitabe, üç yönden dolanarak ortada paralel satırlar halinde devam etmektedir. Kitabenin Transkripsiyonu:

"Hâzihi ravza es-saïde eş-şehîde ... es-sâliha ez-zâhîde el-âbide ... el-muhtâce ilâ rahmeti'llâhi,

....

Rebî'ül-evvel,

Sene erba'a,

Ve tis'ine ve site mie. (H.694)"

2 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, 1972, s.92-93.

3 *Kur'an*: 3/185.

4 Bkz. Dipnot 3.

Türkçe Anlamı:

"Bu kabir saide, şehide abide, Allah'ın rahmetine muhtaç ... Rebi'ül-evvel, yıl altıyüz doksan dört."

Mezarlıktaki diğer şahidelerden iki örnekte daha tarihe rastlanmış olup bunların 14. yüzyıldan kaldığı anlaşılmıştır (Resim: 2). Şahideler üzerinde yazının yanı sıra palmet, rumi ve kıvrık dallardan oluşan tezyinat, bölgedeki mezar taşlarında karşımıza çıkan süsleme programı ile paralellik göstermektedir.

Bu mezarlığın doğu yönünde, yıkıntı halinde bir yapı kalıntısı tespit edilmiştir. *Türbe* olduğunu tahmin ettiğimiz yapının batı yönünde, zemin seviyesinden aşağı inilen küçük bir kapı açıklığı bulunmaktadır. İçine giremediğimiz bu kısmın türbenin kriptası olduğu düşünülmektedir. Yapının kimliği ve özelliklerini kesin olarak anlayabilmek için temizlik ve sondaj yapmak gerekmektedir.

Yassıca Köyü'nün kuzeyinde yer alan diğer mezarlıkta tek ya da çift şahideli mezarlar bulunmaktadır. Köyün doğu yönündeki mezar taşlarında gördüğümüz süslemelerin genellikle tekrar edildiği kuzey mezarlıktaki şahidelerden sadece birinde isim ve tarih tespit edilebilmiştir. Doğu yüzünde yer alan sülüs hatlı kabartma kitabesine göre H.790/M.1388 yılı Ramazan ayında ölen Cemaleddin Bin İbrahim'e ait bu mezar şahidesi, 190x63x22 cm. boyutlarındadır. Şahidenin batı yüzü, çevresini kıvrık dal ve rumilerin süslediği ve ayet kitabelerinin kuşattığı kandil kompozisyonu ile süslenmiştir⁵.

Benzer form ve süslemelerin yer aldığı mezar taşları, 2002 yılı araştırmalarımızda tespit etmiş olduğumuz Tatvan'ın *Dalda Köyü'nün* batı yönünde, *Bolalan Köyü'nde*, Bolalan Köyü'nün 5 km. batısındaki *Deştadim mevkiinde* ve *Çataltaş (Vanık) mezrasında* bulunan ve genellikle 14.-16. yüzyıl başlarından kalan mezarlıklarda da karşımıza çıkmaktadır.

Bitlis ilçe merkezine bağlı köylerde de çalışma yapılmıştır. Bitlis'in güneyindeki *Ayrancılar Köyü'nde* yaptığımız araştırmada eski bir cami ile türbe tespit edilmiştir. Bugün kullanılmayan *camii*, kuzeyden güneye açılan eğimli bir alana inşa edilmiştir. Camii, batısındaki giriş mekânından geçilen doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı ibadet mekânından oluşmaktadır (Çizim: 1). Doğu ve güney duvara açılan mazgal pencere-lerden ışık alan iç mekân düz örtülü olup tavanındaki, kuzey-güney yönünde yerleştirilen ahşap direklerden bazıları yere düşmüş vaziyettedir. Güney duvarının ortasında, yuvarlak kemerli, geniş ve yüksek mihrap nişinin solunda daha küçük ölçülerde ikinci bir mihrap nişi daha bulunmaktadır. Kaba yonu taş malzeme ile inşa edilen yapının güney cephesinin ortasında mihrap çıkıntısı bulunmaktadır (Resim: 3). İnşa tarihini kesin olarak bilemediğimiz caminin, güney duvarında yapım tarihini 1887 yılı olarak veren bir levha yer almaktadır.

Aynı köydeki *Şeyh Muhammed Türbesi'nin* de inşa tarihi bilinmemektedir. Doğu-dan batıya açılan eğimli bir alan inşa edilen türbenin dış cephe-leri sadedir. Doğu yönü biraz daha geniş tutulan türbe, düzgün dikdörtgen plân göstermemektedir (Çizim: 2). Yapının batı cephesinde, dışa yuvarlak kemerle açılan eyvan türünde bir giriş bulunmaktadır (Resim: 4). Buradan düz açıklıklı bir kapı ile girilen türbenin iç mekânı, beşik tonozla örtülmüştür. Güney duvarının ortasında mihrap nişi, doğu duvarının üst bölümünde de pencere açıklığının bulunduğu iç mekân sadedir.

2002 yılında, araştırma programına *Mutki* ve çevresi de dahil edilmiştir. Mutki'ye bağlı *Kavakbaşı Beldesi'nde* yaptığımız araştırmada günümüzde de kullanılan eski bir mezarlık ve cami incelenmiştir.

Kavakbaşı'nın kuzey yönünde yer alan *mezarlıkta*, çoğu 18. ve 19. yüzyıldan kalan mezar taşları bulunmaktadır (Resim: 5). Beyaz mermer üzerine kabartma olarak sülüs hatla yazılmış kitabelerin yer aldığı mezar taşları üzerinde süsleme görülmektedir. Mezarlık içinde tarihini kesin olarak tespit edebildiğimiz en erken mezar taşı, oku-

nabilen kitabesine göre H.994/M.1586 yılına aittir. 120x50x20 cm. boyutlarındaki şahidenin yuvarlak formu üst bölümünde kazıma olarak yapılmış, birbirini çapraz kesen basit çizgilerin alt bölümünde, yine kazınarak yazılmış, isim içermeyen tarih kitabesi yer almaktadır. Kitabenin Transkripsiyonu:

"Teveffê fî şehri
Ramazan el-mübârek
Fî târih sene
Erba'a ve tis'îne
Ve tis'a mie. (H.994)"

Türkçe Anlamı:

"Dokuzyüz doksan dört yılı kutlu Ramazan ayında vefat etti."

Kavakbaşı'nda Orta Mahalle'de bulunan cami bugün, üzerine betonarme olarak yapılan yeni caminin odun deposu olarak kullanılmaktadır (Resim: 6). İlk caminin giriş kapısının üzerinde yer aldığını öğrendiğimiz ancak günümüzde yeni caminin sokağa bakan kapısı üzerinde bulunan kitabe (Resim: 7), yapının H.1123/M.1711 yılında Abdullah adlı bir kişi tarafından inşa edildiğini bildirmektedir. Mermer üzerine düzensiz harflerle kazınarak yazılmış Arapça kitabe dört satırdan oluşmaktadır. Kitabenin Transkripsiyonu:

"Kad emera bi-imâreti hâze'l-mescid,
Şerîf Abdullah bin Abdüsselâm ... Kâsım
... işrîn ...
Sene 1123. (H.1711)"

Türkçe Anlamı:

"Bu şerefli mescidin yapımını Abdüsselâm ...(?) Kasım oğlu Abdullah emretti.
...yirmi (?)... Yıl 1123."

Kuzeyden güneye alçalan eğimli bir alana kurulan cami, kaba yonu taş malzeme ile inşa edilmiştir. 1973 yılında yapıldığını öğrendiğimiz yeni caminin inşaatı sırasında ilk caminin mevcut duvarları korunarak üst örtüsü betonla kaplanmış, mekânın ortasında daha önceden bulunan ve üzerinde 1123 tarihinin kazınmış olduğu ahşap direk kaldırılarak yerine beton direk yerleştirilmiştir⁶. Böylece yapının günümüzde olduğu gibi kareye yakın dikdörtgen planlı ve ortada tek ahşap direğin bulunduğu düz örtülü bir düzenlemeye sahip olduğunu söylemek mümkün görünmektedir (Çizim: 3). Bugün kuzeybatı köşeye yakın yerdeki düz açıklıklı kapıdan girilen iç mekân sadedir.

Caminin karşısında, halkın *Divan* olarak adlandırdığı bir yapı bulunmaktadır. Ahşap direklerin taşıdığı kırılmalı kubbeli bir üst örtüye sahip geniş bir orta mekânın çevresindeki düz örtülü küçük odalardan meydana gelen düzensiz bir planlamanın görüldüğü yapı sadedir. Orta bölümü yükseltilmiş basit toprak damı ile bölgedeki evlere benzeyen yapıda tarihleme için herhangi bir ipucuna rastlanmamıştır.

Kavakbaşı'nın güneybatı yönünde, *Boğazönü Köyü mezarısında* bugün sadece özelliksiz birkaç örneğin seçilebildiği küçük bir mezarlık incelenmiştir. Mezarlıkta yere düşmüş vaziyetteki kırık bir şahide, "*tis'în ve semâne mie (H.890/M.1485)*" tarihini içeren ve mezarlığın 15. yüzyılda kullanıldığını belgeleyen son satırı ile dikkat çekicidir.

Araştırmalarımızda, mimarileri ile dikkati çeken evler de incelenmiştir. Bitlis il merkezi ile, Ahlat'ın Yoğurtçyemez ve Otluyazı köylerinde yürüttüğümüz araştırmalarda, orijinal şeklini büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşmış evler tespit edilmiştir.

6 Bu direk günümüzde, caminin karşısındaki *Divan'a* konmuştur.

Bitlis ili'nde, Zeydan Mahallesi, Kat Sokak, No: 60'ta, giriş kapısı üzerinde kitabesi bulunan bir ev incelenmiştir. Bugün iki ayrı ailenin kaldığı ev, batıdan doğuya alçalan eğimli bir alana inşa edilmiştir. Evin sokağa bakan güney cephesinin doğu yönü, bodrum ile birlikte üç, diğer kısımları iki katlıdır. İkâmet edenlerden, yaklaşık 30 yıl önce üç ailenin kalabilmesi için tadilat yapıldığını öğrendiğimiz evin içinde bazı bölümlerin yenilendiği görülmektedir. Bu nedenle evin, günümüze orijinal şeklini büyük ölçüde koruyarak gelen güney cephesi önem taşımaktadır.

Yapının dış cepheleri, düzgün kesme taş malzeme ile kaplanmıştır. Güney cepheye orta ve doğu yönde kiler küçük, batıdaki daha büyük üç kapı açılmıştır (Resim: 8). Evin asıl girişi, güney cephenin batı köşesine yerleştirilmiştir. Burada düz kapı açıklığı, üstten çevreleyen basık kemer ve üzerindeki mermer kitabeyi üstten kuşatan sivri kemerden meydana gelen düzenleme, Bitlis evlerinin dış cephesinde sık karşımıza çıkan bir özelliktir. Kapı açıklığı üzerindeki kabartma harflerle yazılmış beş satırlık Türkçe kitabeden evin, Mahmud Ağa'ya ait olduğu ve H.1272/M.1865-1866 yılında inşa edildiği öğrenilmektedir (Resim: 9). Kitabenin Transkripsiyonu :

"Mübârek ola bu dergâh-ı bâlâ

Bi-hakkın ... innâ fetahnâ 7

Bû hâne halkın için hidmet ...ola âni kıl a'lâ

Bû Mahmûd Ağa'yı hıfz et ... dahî ...eyle ...

Sene 1272. (M.1865-1866)

Ahlat'ın yaklaşık 20 km. kuzeyinde, Yoğurtyemez Köyü'ndeki bir ev detaylı olarak incelenmiştir. Günümüzde Kemal Atay ve ailesi tarafından kullanılan bu evin giriş kapısının üzerinde, sağ tarafa yer alan "*Sene 1219 Mâşâallah*" şeklindeki kitabesine göre H.1219/M.1804-1805 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Böylece bu konut, Bitlis il merkezi ile köylerinde, bugüne kadar incelenmiş evler içinde⁸ en erken tarihli örnek olması bakımından önem taşımaktadır. Kuzeyden güneye alçalan eğimli bir alana kurulan eve, güney cephedeki, üstten sivri kemerin kuşattığı basık kemer açıklıklı kapıdan girilmektedir (Resim: 10). Üzeri beşik tonozla kapatılan dikdörtgen plânlı sofanın sağında, doğu-batı yönündeki ahşap direklerin taşıdığı düz örtülü bir oda, solunda da kırılmalı kubbeli ahşap bir örtüye sahip tandir evi denilen mutfak mekânı yer almaktadır. Sofanın kuzey yönündeki kapıdan kiler bölümüne girilmektedir. L biçiminde bir düzenlemenin görüldüğü kiler, güneyde duvardan taşıntı yapan payelere, kuzeyde duvara yaslanan iki sivri kemerin desteklediği beşik tonozla örtülmektedir (Çizim: 4). Bu mekân, doğu ve batı duvarlarına açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen evde süsleme bulunmamaktadır.

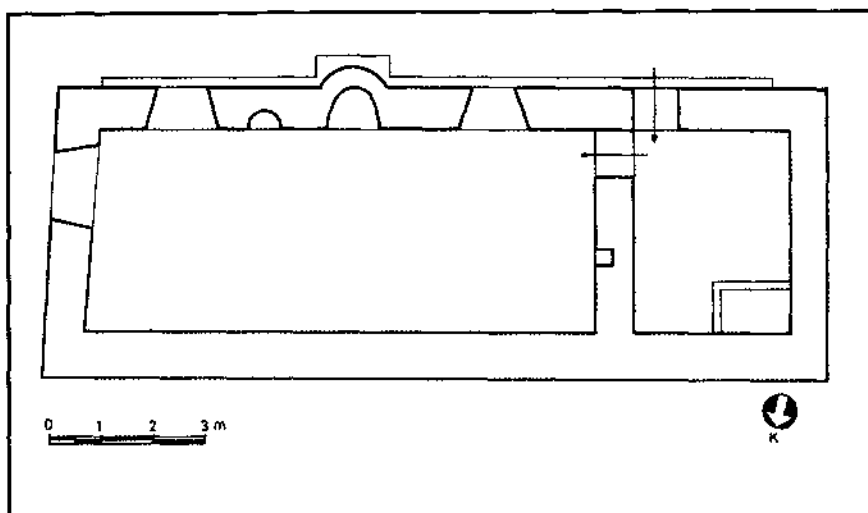
Yoğurtyemez Köyü'nde yer alan başka bir evin, girişin bulunduğu güney cephesindeki kazıma olarak yazılmış kitabelerinde H.1314/M.1896-1897 tarihi verilmektedir. Günümüzde de kullanılan ev sağlam durumdadır. Güney cephenin batısına kaydırılan, üstten sivri kemerin çevrelediği düz açıklıklı kapıdan eve girilmektedir. Üzeri beşik tonozla örtülen sofanın iki yanında mutfak, odalar ve ahır yer almaktadır. Sofanın kuzeyindeki merdivenden üst kata çıkılmaktadır. Düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı yapı sadedir.

Bunlardan başka Yoğurtyemez Köyü'nde, bazı evlerin dış cephelerinde tarih içermeyen, daha çok dua amaçlı kitabeler bulunmaktadır.

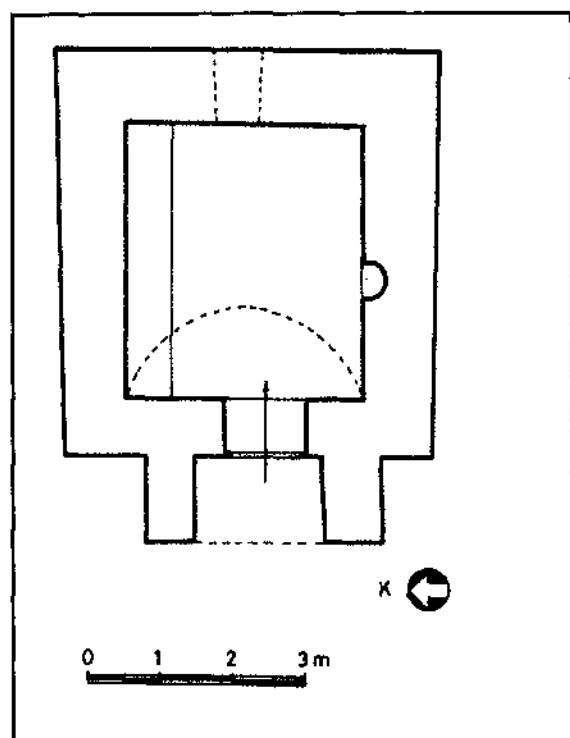
Ahlat'ın yaklaşık 28 km. kuzeyinde yer alan *Oluyazı Köyü*'nde de eski evler tespit edilmiştir. Düzgün kesme taş işçiliğinin hakim olduğu evlerin dış cephelerinde sivri kemerli giriş kapıları ile tarih içeren kitabeler dikkati çekmektedir. Buradaki evlerle ilgili çalışmalara önümüzdeki yıllarda devam edilecektir.

7 Kur'an: 48/1.

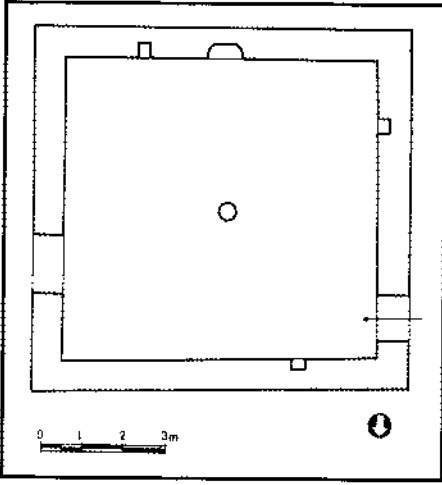
8 Y. Sayan-Ş. Özlürk, *Bitlis Evleri*, Ankara, 2001.

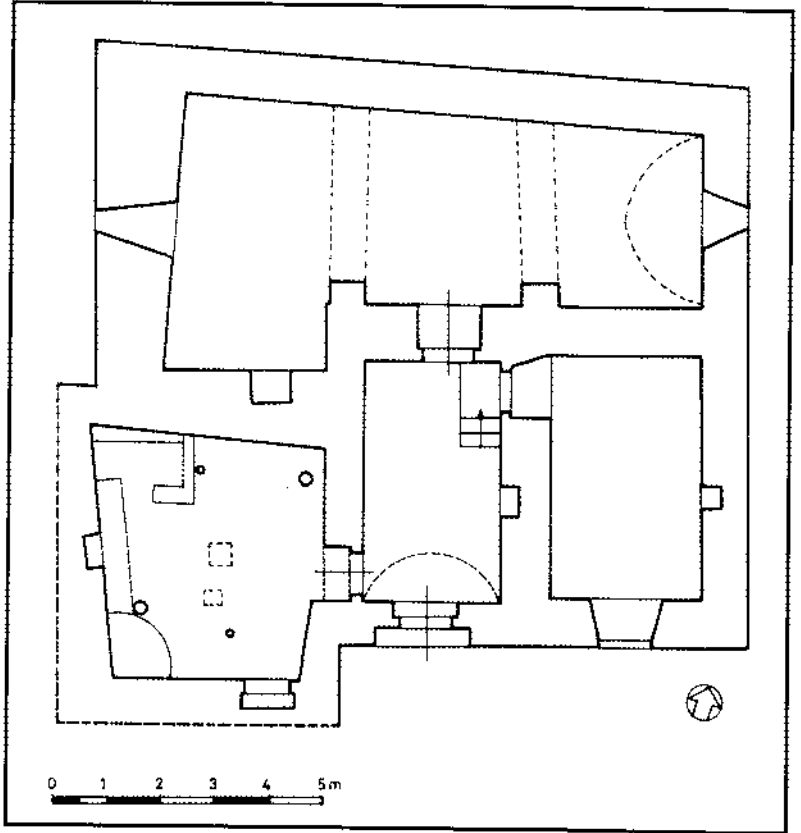
Çizim 1: Ayrancılar Köyü Camii

Çizim 2: Ayrancılar Köyü, Şeyh Muhammed Türbesi

Çizim 3: Mutki-Kavakbaşı Camii

Çizim 4: Ahlat-Yoğurtyemez Köyü, Kemal Atay Evi

Resim 1: Tatvan-Yassıca Köyü, doğu mezarlıktaki şahideler

Resim 2: Tatvan-Yassıca Köyü, doğu mezarlıktaki şahideler

Resim 3: Ayrancılar Köyü Camii'nin güney cephesi

**Resim 4: Ayrancılar Köyü,
Şeyh Muhammed Türbesi'nin
giriş cephesi**

**Resim 5: Mutki-Kavakbaşı Mezarlığı, H.1121 (1709-1710) ta-
rihli bir mezar taşı**

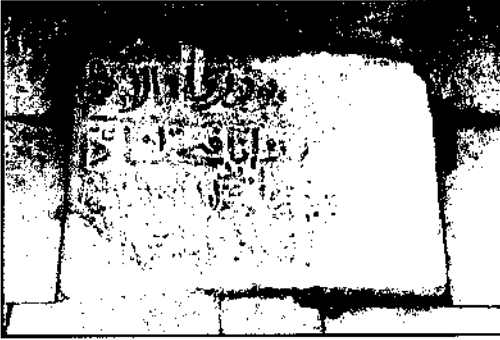

**Resim 6: Mutki-Kavakbaşı
Camii'nin güney-
batı köşeden gö-
rünümlü**

**Resim 7: Mutki-Kavakbaşı
Camii'nin inşa
kitabesi**

**Resim 8: Bitlis-Zeydan Ma-
hallesi'ndeki Mah-
mud Ağa Evi'nin
güney cephesi**

**Resim 9: Mahmud Ağa E-
vi'nin inşa kita-
besi**

**Resim 10: Ahlat-Yoğurt ye-
mez Köyü, Ke-
mal Atay Evi'nin
güney cephesi**

2002 PASINLER OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mehmet KARAOSMANOĞLU*

Mehmet IŞIKLI

Birol CAN

Atatürk Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenen yüzey araştırmamızın Pasinler Ovası'nı kapsayan 2002 dönemi çalışmaları 04 -14 Eylül tarihleri arasında yapılmıştır. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün B.16.0.AMG.0.10. 00. 02/713.1 sayılı, 010799 No.lu ve 04 Temmuz 2002 tarihli izni ile Doç. Dr. Mehmet Karaoşmanoğlu başkanlığında gerçekleştirilen yüzey araştırmasına araştırma görevlileri Mehmet Işıklı, Birol Can, Şengül Dilek Ful ile Arkeolog Gülşah Altunkaynak katılmışlardır.

Araştırma ve incelemelerimiz bugünkü yerleşmeler ve çevresi göz önüne alınarak sürdürülmüştür. Bu kapsamda yürütülen çalışmalar sırasında farklı boyutlarda çok sayıda yerleşim birimi incelenmiştir. Erzurum Ovası'nda olduğu gibi¹, bunların bir çoğunun da ya bitişiğinde, ya da üstünde, bugün de yerleşmenin olduğu saptanmıştır. Önce ovanın güneybatısından güneydoğusuna, daha sonra kuzeydoğusundan kuzeybatısına doğru gerçekleştirilen araştırmada öncelikli amaçlarımız bölgenin ilk yerleşmeler ve sonrasındaki dokusu ile yoğunluğunu saptamak olmuştur.

Bölge Coğrafyası (Harita)

Erzurum Ovası'ndan, doğusundaki Pasinler Ovası'na geçiş, Kargapazarı Dağları'nın Palandöken Dağları'yla birleşim noktasındaki volkanik kökenli "Deveboynu Eşiği" ile sağlanır. Ova, doğu-batı doğrultusunda 42 km., kuzey-güney yönünde de 15-16 km. uzunluğunda ve 1600-1700 m. yüksekliğinde alüvyal dolgudan oluşmuştur. İlçe merkezinin batı ve güneybatısı Aşağı Pasinler Ovası; Doğu ve güneydoğusu Yukarı Pasinler Ovası olarak ikiye ayrılmaktadır.

Ovanın kuzeybatısında yükselen Kargapazarı Dağları'nın doğuya doğru uzantısı Büyükdag, ona bir boyunla bağlanan Hasanbaba Dağı ve doğuda Çobandede Dağı ile sonlanır. En yüksek noktaları Çamlıyurt (3145 m.), Deveyurdu (3110 m.) ve Baldırkanlıbaşı (3045 m.) tepeleridir. Güneyinde Palandöken Dağları'nın doğuya doğru uzantısı, önünde Alibaba Dağı ve Şahvelet Dağları ile Akbaba Dağı yer alır. Hündul Dağı 2325 m., Üçtepeler 2024 m. ve Köroğlu Tepesi 2549 m. yüksekliğindedir. Kuzey ve güneydeki yüksek dağlardan kaynaklanan Büyükdere, Müceldi, Timar, Miyadin, Masat, Ecelin, Naibant ve Sığırli Dereleri sularını ovanın ortasından geçen ve doğuya doğru akarak Çobandede Köprüsü'nde Aras'la birleşen, Hasankale (Pasinler) Çayı'na boşaltır². Or-

* Doç. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 25240 Erzurum/TÜRKİYE

1 M. Karaoşmanoğlu, M. Işıklı, B. Can, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması", T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 27-31 Mayıs 2002, Ankara s.345 vd.

2 H. Doğanay, "Pasinler İlçesinin Başlıca Coğrafi Özellikleri" *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)* s. 277-340.

manı bakımından fakir olan bölgede tarım, hayvancılık ve derelerde balık avcılığı yapılmaktadır. Bölgede obsidiyen yataklarının bulunması da ilkçağ yerleşmeleri için uygun bir koşuldur³.

Erzurum Ovası'ndan sonra, doğuya açılan ticaret yolunun geçtiği ikinci ovadır. Bugün olduğu gibi erken dönemlerde de genellikle kuzey rüzgârlarına kapalı alanlarda Uzunahmet, Karavelet, Büyüktuy, Küçüktuy, Kurbançayırı, Toptepe, Demirdöven ve olanın ortasından geçen Hasankale Çayı'nın kenarlarında, Ovaköy, Sos Höyük, Bula- maç, Taşkaynak, Tepecik, Beşiktepe ve Hekabat gibi yerleşmeler kurulmuştur.

Pasinler Ovası'nda kazılara ilk kez, Erzurum Müzesi ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerinin katılımıyla Sos Höyük'te 1987 yılında başlanmıştır. Ancak bu kazı bir dönem yapılabilmıştır. Aynı yerde 1994 yılından itibaren Avustralya Melbourne Üniversitesi'nden Prof. Dr. A. Sagona'nın başkanlığında kazılar sürdürülmektedir⁴. İkinci kazıyı, Erzurum Arkeoloji Müzesi başkanlığında Yrd. Doç. Dr. Semih Güneri, Bulamaç Höyük'te yürütmektedir. Ayrıca bölgede Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. Alpaslan Ceylan tarafından da yüzey araştırmaları yapılmaktadır⁵.

Nenehatun Yerleşmesi

Erzurum'un 11 km. doğusunda, merkeze bağlı, Erzurum-Pasinler ovalarını birbirinden ayıran ünlü Deveboynu Geçidi'ne egemen bir konumda yer alan köyde yaptığımız araştırmada, açılan su kanalından topladığımız az sayıdaki seramiklerden buraya Tunç çağlarında yerleşildiği anlaşılmaktadır. Kısa süreli, düz bir yerleşme biçimindeki alanın, bugünkü köyün altında kaldığı saptanmıştır. Ayrıca köyde, "Kilise Mevkii" denilen yerden getirilmiş bir mimarî blok görülmüştür.

Uzun Ahmet Tepesi (Çizim: 1-a; Resim: 1)

Erzurum-Pasinler karayolunun 18. km.sinden sağa ayrılan yolun 3 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Bugünkü köyün kuzeydoğusunda yer alan tepe üzerindeki yerleşme ovaya egemen bir konumdadır. Tepenin güney kesimi oldukça dik ve kayalıktır. Zirveye yakın bir noktada 10-15 m.lik bir kısmı korunmuş düzensiz iri taşlardan yapılmış bir savunma duvarı ve kayalara oyulmuş temel yatakları ile kaya çanakları izlenmektedir. Tepeden topladığımız seramik parçalarından, tepede yoğun bir yerleşmenin olduğu saptanmıştır. Pasinler Ovası'nın güneybatısında, Deveboynu Geçidi'nden ovaya çıkışı güney yönden kollayan önemli konumuyla Erken Tunç çağlarından itibaren sürekli yerleşildiği anlaşılmıştır. Tepenin doğu kesimi köyün içme suyu deposu nedeniyle tahrip edilmiştir. Ayrıca tepede köylüler tarafından açılan birçok çukur, yerleşmenin gün geçtikçe yok edildiğinin bir kanıtıdır.

Ovaköy

Pusu Deresi kenarında konumlanan köyün 1 km. güneybatısında kalan eski mezarlık alanında yaptığımız incelemede, mezarlığın Geç Osmanlı Dönemi mezarlarını ve oldukça tahrip olmuş durumda bir kümbeti bünyesinde barındırdığı gözlenmiştir. Özellikle kümbet yapısı kalıntılarından, yuvarlak temel kısmının içinde sandukaya ait yazıtlı bir mimarî blok tespit edilmiştir.

3 İ. Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi" III. Türk Tarih Kongresi (1948), s. 194-204; O. Belli, Doğu Anadolu'da Saptanan Obsidiyen Yatakları ve Atölyeleri", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (1932-1999) 2000, s. 301 vd.

4 A. T. Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrates aux IV-III Millenaires* (Ed.C.Marro-H.Hauptmann), Paris 2000, s. 329 vd.

5 A. Ceylan, "Erzincan-Erzurum-Kars -İğdır Bölgeleri Yüzey Araştırması, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt, 27-31 Mayıs 2002, Ankara.

Mezarlık civarında düz alanda yaptığımız araştırmada ekin ve ayçiçeği tarlaları arasında az sayıda seramiğe rastlanmıştır.

Karavelet/ Tilkitepe (Çizim: 1-b; Resim: 2)

Sığırlı Deresi'nin kenarında konumlanan köy, Pasinler Ovası'nın güneybatısında ve Palandöken Dağları'nın devamı niteliğindeki Alibaba Dağları'nın eteklerinde kurulmuştur. Stratejik yönden güneyindeki yüksek dağlar nedeniyle oldukça korunaklı ve ovaya egemen olan köyün girişinde, sağda kalan tepede yaptığımız araştırmada, zengin yüzey malzemesi veren büyük bir yerleşmenin olduğu saptanmıştır. Halk arasında "Tilkitepe" olarak isimlendirilen yerleşme yerinin birçok kesiminden toprak alınması sonucu tahribatin yoğunluğu dikkati çekmiştir. Toplanan seramiklerin çoğunluğu Tunç çağılarına aittir.

Ziyaret Tepe (Çizim: 1-c; Resim: 3)

Karavelet Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneydoğusunda Alibaba Dağları'na yaslanmış ve Pasinler Ovası'na egemen konumdaki tepede yaptığımız araştırmalarda az sayıda da olsa el ve çark yapımı Erken Tunç ve Demir çağılarına ait seramiklerden, buranın aralıklarla iskân edildiğini anlıyoruz. Bu tepede de çok sayıda kaçak kazı çukurlarının açıldığı gözlenmiştir.

Bulamaç Höyük

Erzurum-Pasinler karayolunun 30. km.sinde ve anayola yaklaşık 1 km. uzaklıktaki höyükte iki yıldır kazılar sürdürülmektedir. Doğu-batı doğrultusunda akan ve ovanın ortasından geçen Pusu Deresi'nin kenarında konumlanan höyük, bölgenin en geniş yayılıma sahip yerleşmesidir. Höyükte Erzurum Müzesi adına kazılar sürdürülmektedir⁶.

Tepecik Köyü (Çizim: 1-d; Resim: 4)

Pasinler ilçe merkezinin doğusunda ve Nalbant Deresi'nin Hasankale Çayı'na birleştiği yerde kurulmuştur. Daha önceki yayınlardan da bilinen höyük, köyün kuzeydoğusundaki evler arasındadır. Yarısı iş makineleriyle yok edilen höyük zengin yüzey malzemesi vermektedir. Erken Tunç çağılarından itibaren sürekli yerleşildiği, toplanan seramiklerden anlaşılmıştır. Sos Höyük seramikleriyle de büyük benzerlik göstermektedir. Ayrıca köy içerisinde civardaki bir kiliseden geldiği söylenen dört adet kireç taşından sütun altlığı tespit edilmiştir.

Beşik Tepe

Tepecik Köyü'nün yaklaşık 1,5 km. güneydoğusunda kalan ve bölge halkı tarafından "Beşik Tepe" olarak bilinen yer, Pasinler Ovası'nın güneydoğusunu sınırlayan Şahvet sıradağlarının uzantısı Alibaba Dağı önünde yer almaktadır. Aras Vadisi'ne ve Pasinler Ovası'na egemen bir konumdadır. Sınırlı sayıda seramik ele geçirilmiştir.

Çakırtaş (Hekabat) Yerleşmesi (Çizim: 2-a)

Köyün 1 km. kuzeydoğusunda köylüler tarafından "Çift Gözeler" veya "Maşatlık" olarak adlandırılan mevkide hem bir höyük, hem de bir geç dönem yerleşiminin varlığı tespit edilmiştir. Yerleşim alanı ovayı güneyden sınırlayan sıradağlara yaslanmıştır. Höyüğün bir kısmından yol geçmesi sonucu oluşan kesitten, Erken Tunç çağılarına kadar

6 A. S. Güneri, M. Erkmen, B. Gönültaş, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları" T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt 27-31, Mayıs 2002, Ankara, s.249-258.

inen bir yerleşme olduğu anlaşılmıştır. 50 m. kadar kuzeydoğusundaki daha yüksek kesimde, üzerinde haç işaretleri bulunan mimari blok kalıntıları göze çarpmaktadır.

Kümbetler Mevkii

İlçe merkezinin güneydoğusunda yer alan Epsemce Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeydoğusundadır. Bölge tamamen tarım alanı olarak kullanılmaktadır. Burada patates tarlaları arasında az sayıda seramik parçalarına rastlanmıştır.

Epsemce Maşatlık Yerleşmesi

Köyün 2 km. kuzeyinde, Pasinler-Horasan karayolunun hemen solunda, Narman yol ayrımı kenarında, taşınmış bir höyük tespit ettik. İlk yeri 300 m. kuzeyde bulunan bu höyüğün malzemesinin, zemine kadar tamamen yolun kenarına, petrol tesisleri yapılması amacıyla taşındığını gördük. Taşıma toprak içerisinde yaptığımız incelemelerde yoğun olarak M.Ö. 2. ve 1. binyıl seramikleriyle karşılaştık.

Yapağılı-Hoppik Höyük (Çizim: 2-b; Resim: 5)

Pasinler ilçe merkezinin kuzeydoğusunda bulunan köyün hemen bitiminde, yüksekçe bir tepedir. Özellikle etek kesimlerinde çok sayıda seramiklerle karşılaşmıştır. Tepenin kuzey kesiminde toprak alımı sonucu çukurların olduğu görülmüştür. Yerleşme Horasan Ovası'na egemen bir konumdadır. Seramikler Erken Tunç ve sonrasına işaret etmektedir.

Ardıçlı Höyüğü (Çizim: 2-c)

Ardıçlı Köyü'nün yaklaşık 500 m. kuzeybatısında, köy yolunun kuzeyinde kalan bir höyüktür. Tepenin eteklerinde yaptığımız araştırmada çok sayıda seramiğe rastlanmıştır. Yine bu bölümde de yoğun olarak obsidiyenle karşılaşmıştır. Demirdöven Barajı çalışmaları sırasında yol ve sulama kanalları yapımı nedeniyle büyük ölçüde tahrip edilmiştir.

Demirdöven Köyü (Çizim: 2-d; Resim: 6)

Köyün yaklaşık 1 km. kuzeyinde kalan tepede yaptığımız araştırmada, baraj şantiyesinin ve yol yapımı sırasında çoğu tahrip edilmiş bir höyüğün varlığı saptanmıştır. Yerleşim yeri olarak höyük korunaklı, tepede ve ovaya egemen konumuyla önemli bir merkez olmalıydı.

Kurbançayırı/Toptepe (Çizim: 3-a; Resim: 7)

Pasinler ilçe merkezinin kuzeybatısında, Kurbançayırı Köyü'nün yaklaşık 200 m. güneyinde, "Top Mezarlığı" olarak bilinen ve yakın zamana kadar mezarlık olarak kullanılan alan, özünde bir höyüktür. Oldukça zengin yüzey malzemesi veren yerleşmeden topladığımız seramikler, Erken Tunç ve sonrasına işaret etmektedir. Etrafı tel örgüyle çevrilmesine rağmen höyüğün üzerinde oldukça büyük 'kaçak kazı' çukurları açılmıştır. Höyüğün hemen batısından, Hasankale Çayı'nın kollarından Büyük Dere geçmektedir. Yerleşme ovaya egemen ve korunaklı bir jeolojik yapıya sahiptir. Ayrıca yüzey buluntuları içerisinde çok sayıda obsidiyene de rastlanmıştır.

Taşkaynak Höyüğü: (Çizim: 3-b; Resim: 8)

Taşkaynak Köyü'nün yaklaşık 1.5 km. güneyindedir. Bölgedeki diğer höyükler gibi kaçak kazılarla kısmen tahrip edilen yerleşmede, seramik dışında çok sayıda işlenmiş obsidiyen bulunmuştur. Bölgede daha önceki araştırmalarda da belirtildiği gibi, obsidiyen yataklarının olduğu bilinmektedir.

Övenler Höyüğü

Taşkaynak ve Övenler köyleri arasında ve Övenler Köyü'ne yaklaşık 2 km. uzaklıkta bir höyüktür. Yöredeki diğer höyükler gibi toplanan seramikler M.Ö. 2. ve 1. binyıl malzemesi içermektedir.

Sos Höyüğü

Erzurum-Pasinler karayolunun yaklaşık 25. km.sinde ve yolun hemen solundaki Yiğittaşı Köyü içerisinde yer alan höyükte, 1994 yılından itibaren sistemli kazı çalışmaları sürdürülmektedir. Müceldi Çayı'nın kenarında konumlu höyükte, incelenen diğer merkezlere paralel olarak, Erken Tunç çağlarından itibaren yerleşildiği anlaşılmaktadır.

Saksı Yerleşmeleri

I

Köye giden yolun hemen kenarında ve 500 m. uzaklıkta çok sayıda çukurun açıldığı bir alandır. Yol tarafından da tahrip edildiği anlaşılan höyükte çok sayıda Demir ve Ortaçağ seramikleri toplanmıştır. Fazla yüksek olmayan yerleşmede ayrıca koruma duvarı da saptanmıştır.

II (Çizim: 3-c; Resim: 9)

Köyün içinde yer alan tepede yaptığımız araştırmada toplanan seramikler Tunç ve Demir çağlarına işaret etmektedir. Böylece kısa mesafelerle iki yerleşmenin olduğu anlaşılmıştır.

Büyük Tuy/Tombul Tepe (Çizim: 3-d; Resim 10)

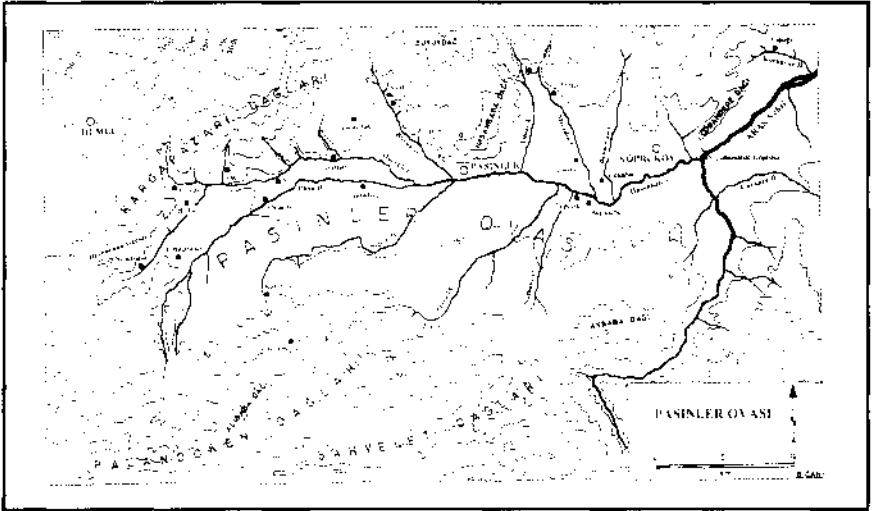
Uzun Ahmet Köyü'nün tam kuzeyinde, Kargapazarı Dağları'nın ovaya doğru gelen eteklerindeki Büyük Tuy Köyü'nün 100 m. batısındadır. Coğrafi olarak oldukça korunaklı bir yapıya sahiptir. M.Ö. 2. ve 1. binyıl seramikleri tahrip çukurlarından toplanmıştır.

Küçük Tuy Yerleşmesi (Çizim: 3-e; Resim: 11)

Büyük Tuy Köyü'nün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında, Kargapazarı Dağları'nın eteklerindedir. Köye yaklaşık 250 m. uzaklıktaki köy mezarlığının hemen doğusundaki tepededir. Toplanan Tunç Çağı seramikleri, yerleşmenin erken tarihine ışık olmuştur.

Sonuç

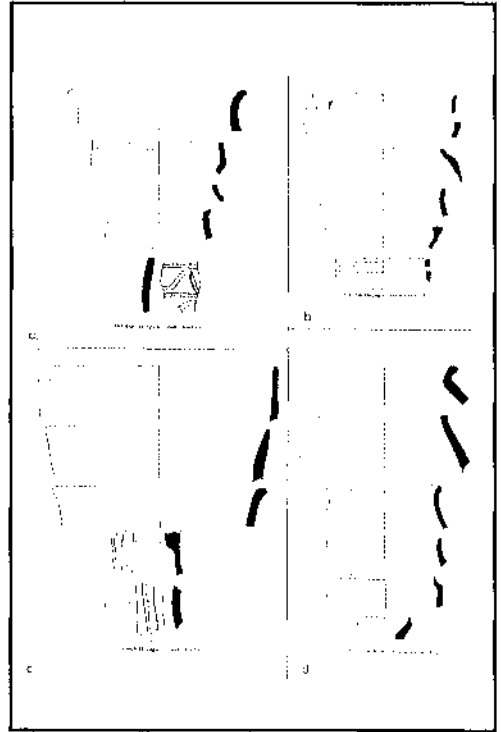
Geniş bir düzlükten oluşan Pasinler Ovası'nda yaptığımız yüzey araştırmalarında yerleşim yerlerinin kuzey rüzgârlarını engelleyen sıradağların önlerine ve ovanın ortasından geçen akarsuların kenarlarına konumlandığı ve ovanın kuzey kesimlerinde pek yerleşilmediği görülmüştür. Bütün yerleşmelerin hemen hemen aynı tarihlerde, Erzurum Ovası yerleşmelerinde olduğu gibi Erken Bronz çağlarından itibaren kurulduğu gözlenmiştir. Ayrıca kullanılan seramiklerin yapım, form ve renk benzerlikleri açıkça bellidir. Tahribatlara karşı gerekli tedbirlerin alınması için, Erzurum Müze Müdürlüğü ve Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü'ne araştırmamızın sonuçları iletilmiştir.

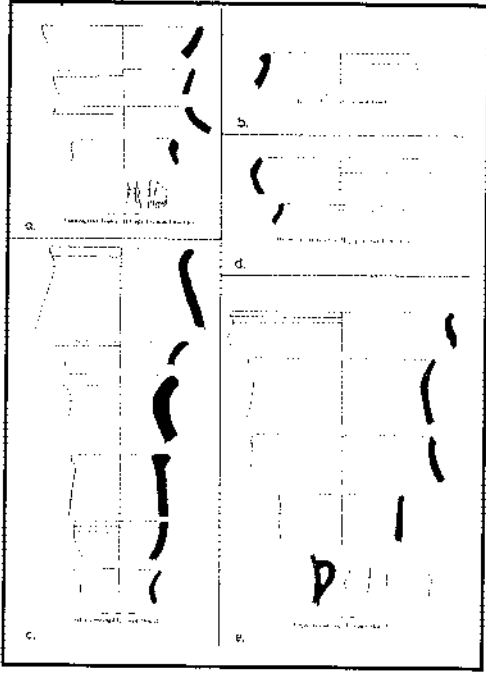
Harita

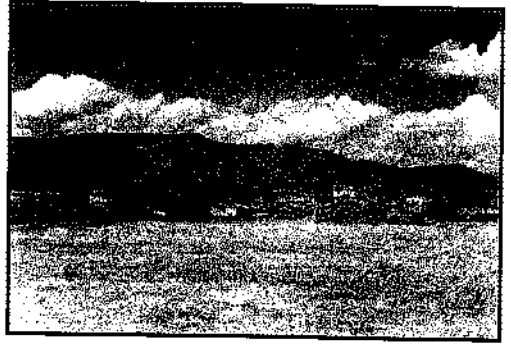
Çizim: 1

Çizim: 2

Çizim: 3

Resim: 1

Resim: 2

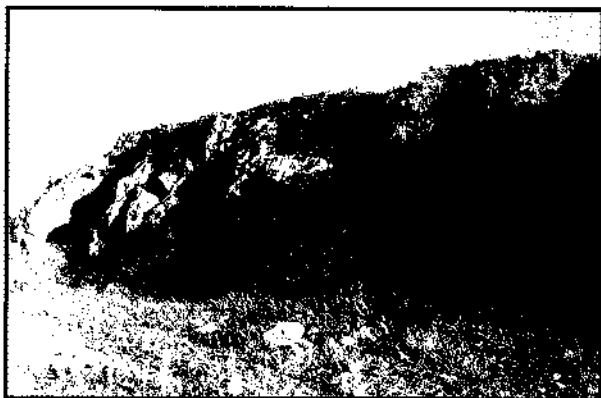
Resim: 3

Resim: 4

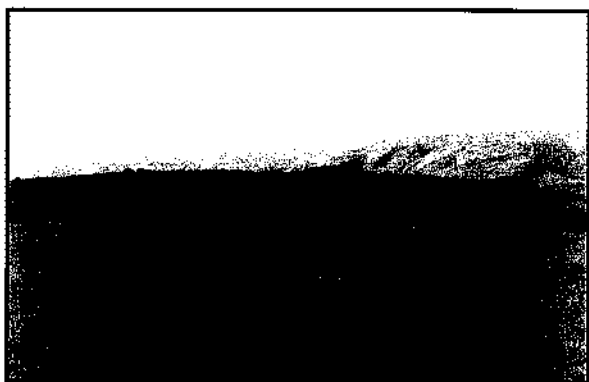
Resim: 5

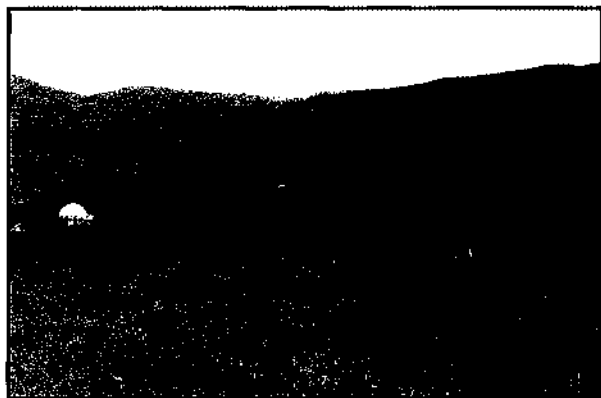
Resim: 6

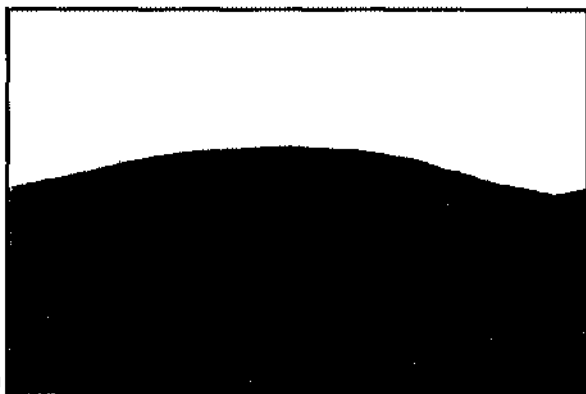
Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

2002 YILI ADANA İLİ VE ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI (TUFANBEYLİ) VE KIZZUWATNA ARAŞTIRMALARI I

K. Serdar GİRGİNER*

"Adana İli ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" projesi adı altında yürüttüğümüz çalışmalarındaki amacımız; Adana İli'nin bir arkeolojik kültür envanterinin çıkarılması ve ilin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatısı ile yakın çevresinde; M.Ö.2. binyılda günümüz Çukurovası'na tekabül eden bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Kizzuwatna ülkesinin yerleşmelerinin tespit edilmesidir.

Bu amaçlarla, Adana İli'nin 196 km. kuzeydoğusunda yer alan ve 29 köy, 1 kasaba ile 11 mahalleden oluşan Tufanbeyli İlçesi'ndeki çalışmalarımız, 20 Ağustos-15 Eylül 2002 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş ve çalışma alanı dörde bölünmüştür¹ (Harita: 1).

1. alanda ilk olarak Tufanbeyli'nin 5 km. batısında yer alan Damlı Köyü ve sınırları taranmıştır. Bu alandaki ilk yerleşme birimimiz, ilçenin 2 km. batısındaki Küçük Sarı Fakı Höyük'tür. Höyük, yaklaşık 26 m. yükseklikte ve 100x90 m. ölçülerindedir. Araştırmalarımızda bir adet sileks yonga bulunmuştur. Araziden toplanan seramikler arasında Eski Tunç Çağı'na tarihlenebilecek parçalar ele geçirilmiştir (Resim: 1). Bu parçaların bir kısmı kırmızı astar ve perdahlı çanak ve çömlek formlarına aittir. Mutfak kapları olabilecek daha kaba nitelikte, çeşitli kâse ve çömleklere ait parçalar da tanımlanmıştır. Bunun dışında M.Ö.1. binyılın ilk yarısına ait olabilecek seramik parçalarıyla yoğun olarak Roma Dönemi seramikleri ele geçirilmiştir.

Bir başka buluntu merkezimiz Küçük Sarı Fakı Höyük'ün 1,5 km. kuzeyinde yer alan Bastamba adıyla anılan alandır. Burada yoğun olarak sileks ve obsidiyen bulunularda rastlanmıştır. Bu grubun içinde Alt Paleolitik Dönem sonu, Orta Paleolitik Dönem başına tarihlenebilecek yongalı levallois çekirdekler, dilgiler ve yongalar ele geçirilmiştir³ (Resim: 2). Bu alandaki pınarın çevresinde az sayıda Roma ve Bizans dönemlerine ait seramikler görülmüştür.

* Yrd. Doç. Dr. K. Serdar GİRGİNER, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 01330 Balcalı- Adana/TÜRKİYE sergir@mail.cukurova.edu.tr

1 Arazide çalışma iznini veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne; bu çalışmalarımızın bir bölümüne maddi kaynak sağlayan, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na teşekkür ederiz. Geri kalan masraflar kendi olanaklarımızla karşılanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca çalışmalarımız için araç ve sarf malzeme temin eden Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü'ne de teşekkür ederiz.

Büyük maddi ve manevi güçöklere rağmen, özellikle değerlendirmeye aşamasında özveri ile çalışmalarından dolayı Arkeolog Hayriye Akıl, Araş. Gör. Özlem Oyman Girginer, Araş. Gör. Faris Demir ve Araş. Gör. Fatih Erhan'a candan teşekkürlerimi sunarım.

2 Höyükte 1965 yılında bulunmuş, olasılıkla boya banyolu basit ve kaba bir ETÇ seramik parçasından bahsedilmektedir. Bkz: Brown 1967: 161.

3 Bu eserleri tanımlarken bize yol gösteren Ankara Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Metin Kartal'a teşekkür ediyoruz.

Damlalı Köyü'nün 9 km. kuzeyindeki Hacı Ali'nin Yaylası/Aktürkler Yaylası/Arığın Oğlunun Dam Yeri adlarıyla bilinen alanda yaptığımız incelemelerde, açılmış ancak iyi korunmuş bir mezar tespit edilmiştir. Bu yapının mezar odasının tonoz örtülü olması, mezar yapısının çevresine yığma toprağın kaymasını önlemek amacıyla -cephesi hariç- bir sıra, az düzeltilmiş iri taş bloklar apsidal bir form göstermektedir. Bu ve diğer özellikleri ile yapım tarihi Miladî yıla verilen Kayseri Garipier Tümülsü ve M.Ö. 1. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlenmiş Beştepeler I ve II tümülüsleriyle benzerdir⁴ (Resim: 3). Geniş bir alanda farklı mezar tipleri ve kaya çukurları da tespit edilmiştir. Mezar önünde ve çevresinde Roma Dönemine ait seramikler toplanmıştır.

Köyün 1 km. batısındaki Kürt Pınarı'nda Roma ve Bizans dönemlerine ait seramikler ve mimarî yapı elemanları, köyün 1,5 km. kuzeybatısındaki Ordu Yeri/Gavurmaçlı Tepede Roma Dönemi seramikleri, köyün 5 km. kuzeyinde yer alan Ağa Efendi'nin Yokuşu/Kürebeli Göleti/Aşılık'da demir cürufaları ile Roma Dönemi seramikleri, köyün 6 km. kuzeyindeki Kahların Yaylası/Dam Yeri'nde yarım bırakılmış blok taşlar ve Ören Yeri mevkiinde taş sanduka mezarlar, köyün 1,5 km. batısında yer alan Yuva Tepe/Tilki Tepe ve köyün içinde yer alan Damlalı Köyü Üstü Sırtı'nda Roma Dönemi seramikleri ve lâhit kapağı, köyün 8 km. kuzeyindeki Mehmet Ağa'nın Mertek Yığıldığı Derenin Başında iki adet yığma mezar ve köyün içinde de Roma Dönemine ait biri adak taşı⁵, diğeri sütun tamburu, Damlalı Köyü Üstü Sırtı'ndan getirilmiş ve bir önceki ile aynı lâhite ait olan lâhit kapağı parçası ve bir de dibek taşı tespit edilmiştir.

1. alanda ikinci olarak Akpınar Köyü ve sınırları taranmıştır. Burada köyün 2 km. kuzeyinde yer alan Şıp Şıp Pınarı'nda kaçak kazı çukurları ve mimarî kalıntılar kayıt altına alınmıştır.

Ayvat Köyü ve sınırları içinde köyün 2 km. batısında yer alan Güvercinlik mevkiindeki Acarların Kışlası'nda taş sanduka mezar tipi yoğunlukta olan bir nekropol ve köyün 2 km. batısındaki Kocadöş Sırtı'nda da yine taş sanduka mezarların yoğun olduğu bir nekropolis, maden cürufu ve Roma Dönemine ait seramikler ile köy içinde yazıtlı bir mezar steli kayıt altına alınmıştır.

Tozlu Köyü ve sınırları içinde ise köyün 2 km. kuzeyindeki Çamlı Tomas Tepe/Körlerin Dam Yeri'nde tepenin kuzeyinde açılmış taş sanduka tipli, kısa dromoslu beş mezar; köyün 800 m. batısındaki Nohut Tepe'nin yamaçlarında kaçak kazı çukurları ve Roma Dönemi seramiği ile köyün 1,5 km. kuzeybatısında yer alan Oluklu Yuvası Sırtı'nda ise, yine Roma Dönemine ait seramikler bulunmuştur.

Demir Oluk Köyü ve sınırları içinde de, köyün 200 m. batısındaki Kevenli Belen mevkiinde bir kaya mezarı, köy içinde de bir adet dibek ve bir evin duvarında üzeri haç bezemeli mimarî eleman kayıt altına alınmıştır. Köyün batısındaki kayalık tepe üzerinde ve kayalığın önündeki arazide daha önce bahsettığımız, Hacı Ali'nin Yaylası'ndaki mezarlarla benzer daha önce açılmış üç adet mezar tespit edilmiştir.

2. alanda ilk olarak Ayvat Köyü ve sınırları içinde çalışılmış, bu alanda Ağdere Mahallesi'ndeki Ören Yeri/Mahmud'un Evsin Sırtı'nda kaçak kazıların çok yoğun olarak yapıldığı bir tepede mimarî duvarlar izlenmiş, bir yapıya ait apsis formunda duvar kalıntısı, sütun ve mimarî yapı elemanları tespit edilmiş, yüzeyden toplanan seramiğin ise Roma ve Bizans dönemlerine ait olduğu görülmüştür.

Daha sonra (Çerkez) Kayapınar Köyü ve sınırları taranmıştır. İlk yerleşme birimi olan, köyün 4,5 km. güneydoğusunda yer alan Çürükkale'de; kayalık alan ve çev-

4 Eskiözlü 1989: 195, 204, 206, res. 4. Aslında bu konunun çok ayrıntılı bir şekilde çalışılması gerekmektedir. Bu tipin dışında aşağıda sık sık bahsedeceğimiz üzere Tufanbeyli ve çevresinde "yığma mezar" sayısı oldukça fazladır. Bu tip mezarlar Elbistan yöresinde de bulunmaktadır. Bu iki alanın bu tip mezarları hemen hemen aynı özelliklerini göstermektedir: Çoğu taş, az sayıda da toprakla örtülü olmaları, taştan yapılarının daha çok dağ eteklerinde ya da sivri tepelerin üzerinde, topraktan olanlarında ovanın yüksek yerlerinde ya da büyükleri topraktan, küçükleri ise taştan, tonoz biçiminde örtülü olmalarıyla; kesme taşlarla tek ya da çok mezar odalarına (özellikle Şar Köyü çevresindeki sırtlarda) sahip olmaları ve dromoslu olmalarıyla benzerdir. Elbistan ve çevresindeki bu tip mezarlar Roma ve daha önceki çağlara tarihlenmiştir. Bkz: Özgüç, T.-Özgüç, N. 1949: 5-6 ve Özgüç, T. 1948: 227, 230.

5 Bu adak taşındaki yazıt gibi, bölgemizde bizim bulduğumuz tüm epigrafik malzeme Doç.Dr. Mustafa Hamdi Sayar tarafından incelenecektir.

resinden seramikler toplanmıştır (Resim: 4). Çürükkale'nin kuzeydoğusundan, eteklerinden ve nehir yanı kaçak kazı çukurlarından toplanan seramiklerin bir bölümü ETÇ'na aittir. Bu alanda ayrıca olasılıkla Orta Paleolitik Döneme ait dilgicik çekirdeği, dilgi parçaları, yongalar ve çekirdekler bulunmuştur. Ancak seramik yoğunluğunu Roma ve Bizans seramikleri oluşturmaktadır. Bunların dışında bir adet de taş havaneli bulunmuştur. Dolayısıyla Çürükkale, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde kayalara oyulmuş oda mezar ve diğer mezarlarıyla çok çeşitli amaçlarla kullanılmış, aynı zaman da yerleşim alanı olan bir mevkidir.

Bunun dışında, Sağlık Ocağı yanında bir yığma mezar ve Roma ve Bizans Dönemi seramikleri, köyün 4,5 km. güneybatısında yer alan Belinbaşı'nda çok sayıda kayaya oyma oda ve taş sanduka mezar, mimarî parçalar ve lâhit parçaları ile yoğun olarak Roma Dönemi, az sayıda da Bizans Dönemi seramiği tanımlanmıştır. Köyün 800 m. doğusundaki Dere/Kef Tepe'de olasılıkla su yoluyla sürüklenmiş bir dilgi ve az sayıda Roma Dönemi seramiğinin tespit edildiği bir nekropolis ve köyün 1 km. batısında yer alan Taşlık Tepe'de de pithos mezarlar, kayaya oyulmuş oda mezarlar (üzerinde kabartma steli), lâhitler ve taş sanduka mezarları tespit edilmiş ve yine Roma ve Bizans dönemlerine ait seramik tanımlanmıştır. Köyün içinde iki adet sütun parçası ve Roma Dönemine ait bir lâhit kayıt altına alınmıştır.

Elemanlı-Çakırlar Köyü ve sınırları içinde bulunan köyün 1,2 km. doğusunda yer alan Parsık Tepe'de ise, çok yoğun olarak kaçak kazıların yapılmış olduğu gözlemlenmiştir. Parsık dahil, Elemanlı Çakırlar Köyü sınırları ve Çerkez Kayapınar Köyü'nün merkezinde Belinbaşı'nı da kapsayan yaklaşık 6 km.lik alan; belki de Kappadokya Comanasi yazıtlarında bahsedilen Hieropolis olmalıdır⁶. Tepede kısa dromoslu taş sanduka mezarlar tespit edilmiş, güneydoğudan itibaren de yoğun mimarî izlenebilmiştir. Toplanan seramiklerin hepsi Roma ve Bizans dönemlerine aittir. Bir adet de Roma Dönemine ait stel parçası bulunmuştur. Bu köyde tespit ettiğimiz son merkez olan ve köyün 600 m. doğusunda yer alan Akgedik Tepe'de ise, iki taş sanduka mezar ve üç tane de mezar steli formu kabartma yer almaktadır.

Şar Köyü'nde ve sınırları içinde de çalışmalar, çok ayrıntılı bir şekilde, köyün 1 km. kuzeydoğusunda yer alan Kıcıkırık Yazısı'nda devam ettirildi (Resim: 5). Alanda sileklerle birlikte obsidiyenler toplanmış, bu grubun içinde yongalar, çekirdek ve parçaları, Neolitik Döneme ait olabilecek dilgiler ve parçaları, düzeltili dilgi ve yonga üzerine dişlemeli aletin dışında ETÇ seramiği (Resim: 6); M.Ö. 2. binyıla ait olabilecek iki adet boyalı seramik; su kaynağı ve çevresinde yapı elemanları tespit edilmiştir. Bu alandan toplanan seramikler Roma Dönemine tarihlenmiştir. Bu kaynağın güneydoğusunda çok sayıda yığma mezar ile birlikte mimarî izler ve alanda üç adet sütun parçası kayıt altına alınmıştır. Köyün 2 km. kuzeyinde yer alan Osman Pınarı'nda ise, çok yoğun olarak dromoslu mezarlar (Resim: 7) izlenebilmiştir. Pınarın kuzeyindeki Apalak Tepe ve yamaçlarında yine aynı tip mezarlar ile pınarın üstünde Roma Dönemi hamam kalıntıları; pınarın çevresinde suyla ilgili su kanalları ve bununla ilişkili mimarî; pınarın güneyinde bir Bizans Kilisesi kalıntıları ile yoğun bir şekilde mimarî elemanlar; pınarın güneydoğusunda üç kaya mezarı ve tepede yığma mezarlar, Parsık'a doğru yine iki adet yığma mezar ve arazide yer yer blok mimarî parçalar tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. İkiztepeler'de ise, bir adet stel parçası ele geçirilmiştir. Tüm alandan toplanan seramikler Roma ve Bizans dönemlerine aittir.

Köyün içindeki Orta Tomas ve Çatal Tepe'nin zirvelerindeki kayalık alanlarda yığma ve kaya mezarlar tespit edilmiş, bu tepelerin de yine çok fazla tahrip edildiği gözlemlenmiştir. Toplanan seramikler Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine aittir (Resim: 8). Diğer buluntular arasında; bazalt bir dibek, ikisinin yarısı korunmuş üç adet pişmiş toprak ağırlık, köylüler tarafından verilen Kappadokia Caesarea'sına ait iki adet bronz Roma sikkesi, cam parçaları, pişmiş toprak bir süsleme parçası?, bir adet beyaz mermerden sütun parçası, Roma Dönemine ait pişmiş toprak bir kapak, iki adet Roma

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. Girginer, K. S. (Baskıda). Ayrıca bkz. Anabolu 1967: dn.2.

Dönemine ait stel parçası, bir adet Bizans Dönemine ait stel parçası, bir adet stroter, bir adet stel parçası, bir adet süslemeli mimari eleman parçası, metal bir parça, madenî bir çivi, köyde Ali Yamak'ın eski evinin yakınlarında da Roma Dönemine ait bir heykel parçası ve bir hamama ait hypocaust sisteminin taşıyıcılarına ait iki adet pişmiş toprak tambur sayılabilir⁷. Orta Tomas Tepe ile Çatal Tepe ortasından bir yol ile iki ayrı bölgeye ayrılmaktadır ve aynı malzemeyi içermektedir. Bu nedenle iki yerleşmeyi ayrı ayrı düşünmek söz konusu olamaz. Yine Şar Köyü sınırlarında, köyün 500 m. doğusunda yer alan Kavak Tepe/Ortak Bahçeler'deki çalışmalarımızda da toplanan seramikler Hellenistik ve yoğun olarak Roma Dönemi özellikleri göstermektedir. Bunun dışında, yarısı korunmuş pişmiş toprak bir ağırlık, cam parçaları ve madenî çiviler de kayıt altına alınmıştır. Şar Köyü içinde yer alan tiyatronun güneyinde ve köyün 500 m. doğusunda yer alan Danayatan'da ise sütunlar, bir kaya odasıyla, kayaya oyulmuş lâhîit tespit edilmiş ve az sayıda Roma Dönemi seramiği bulunmuştur. Tiyatronun güney tepelerinde uzun süre önce açılmış yığma mezarlar, köyün merkezinde Sarız Nehri'nin güney kıyısındaki Roma tiyatrosu, 100 m. batıda Bizans özellikleri gösteren bir hamam kalıntısı, 500 m. kuzeyde yer alan "Kırık Kilise" adıyla bilinen Roma senatör mezarı (Heron) ve köyün merkezindeki Ala Kapı adıyla anılan Roma tapınağının bezemeli cella girişi kapısı ile köyün girişindeki İdris Tepe'deki kaya mezarları kayıt altına alınmıştır⁸.

Bu çalışmamız esnasında toplanan seramik ve küçük buluntu ile arazi gözlemlerimize göre, Orta Tomas Tepe ve Çatal Tepe yerleşimleri ile Kavak Tepe'yü "Kappadokia Comana"'sı olarak adlandırmak gerekecektir. Uzun yıllar önce kısa süreli sadece Ala Kapı ve Kırık Kilise'de yapılan kazılar ve epigrafik malzeme de bu düşüncüyü desteklemektedir.

Kummanni kentinin Şar Köyü'nde olup olmadığı ile ilgili çalışmalarımız devam etmiştir. Köy merkezinde M.Ö. 2. binyıla ve özellikle de GTÇ'na ait hiçbir buluntu ele geçirilememiştir. Köy sınırları içindeki Kıcıkırık'ta ele geçirilen olasılıkla OTÇ'nin başlarına ait iki adet seramik parçası ise, zaten bu lokalizasyonla ilgili kesin bir kanıt sayılmaz. Bu konunun çözüme ulaşabilmesi için, Şar Köyü'nde sondaj kazılarının yapılması gerekmektedir.

Pınarlar Köyü ve çevresindeki çalışmalarımız ise, oldukça verimli geçmiş, bu alanda bize M.Ö. 2. binyıl malzemesi veren bir yerleşim tespit edilmiştir. Köyün yaklaşık 1 km. kuzeyinde yer alan ve Gala Tepe/Kale Tepe adı verilen bu höyükte yerleşmeler ana kaya üzerindedir (Resim: 9). Höyük 250x425 m. boyutlarındadır ve 36 m. yüksekliğindedir.

Gala Tepe'de sürüklenmiş izlenimi veren bir grup eser içinde, sileks çekirdek ve parçaları bulunmaktadır ve içlerinden biri muhtemelen Orta Paleolitik Döneme tarihlenir. Bu alan ve çevresinde de prehistoryenlerin kapsamlı bir çalışma yapması gerekmektedir.

Ayrıntılı bir şekilde toplama yapılan yerleşimde ele geçirilen seramikler arasında olasılıkla ETÇ'na ait biri kaba, el yapımı, kırmızı astarlı, yüzeyi düzeltilmiş omurgalı bir çanak parçası ile, diğeri siyah hamurlu, kabaralı, astarlı ve perdahlı bir omurgalı çanak parçası ele geçirilmiştir⁹. Ancak malzeme yoğunluğunu M.Ö. 2. binyılın ilk yarısına ait olabilecek olan gruplar oluşturur (Resim: 10, 11). Bu grubun içinde kırmızı astarlı ve perdahlı kulp parçaları, 2. binyılın tipik çanak formlarına sahip kırmızı veya devetüyü hamurlu astarlı ve perdahlı seramikler, yine benzer nitelikte yuvarlak ve yonca ağızlı

7 Çatal Tepe'nin eteklerindeki bir evin bahçesinde mozaik açığa çıkarıldığı duyumu alınmış, ancak bu mozaikleri görebilme olanağı bulunamamıştır. 1947 yılında T. Özgüç de Malatya ve Göksun'un dışında Şar'daki mozaiklerin önemine işaret etmiştir. Özgüç, T. - Özgüç, N. 1949: 8.

8 Şar'ın klâsik dönemleri ile ilgili önceki çalışmalar için bkz. Girginer, a.g.e., Res. 5 (Ala Kapı), 8-9 (Kırık Kilise); 12-13 (Tiyatro).

9 Gala Tepe'den ilk kez J. M. Brown'ın 1965 yılındaki ziyaretinden sonra G. H. Brown bahseder. Höyükte, Orta Anadolu gelenekli ETÇ 2-3 dönemlerine tarihlenmiş bir adet grimsi devetüyü, basit, olasılıkla metalik kap taklidi gövde parçasından; bunun dışında çizim ve fotoğraf kullanmadan 2. binyıl kırmızı (Karum?) seramikten bahseder. Bkz. Brown, a.g.e., 155, 161.

testilere ait parçalar; çok aşınmasına rağmen kırmızı astarlı ve perdahlı gaga ağızlı bir testiye ait akıtacak, aynı özelliklerde bir ayak, devetüyü üzerine siyah ve kahverengi tonlarında bezemeli, olasılıkla bir mataraya ait bir gövde parçasıyla, boyalı parçalar, aşınmış olmasına rağmen kırmızı astarlı ve perdahlı boynuz şeklinde küçük çıkıntılara sahip kulplu bir çanak parçası ile M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğine ait olduğunu düşündüğümüz üzeri helezon motifli damga mühür baskılı pithos ağız parçası¹⁰ tanımlanabilmektedir (Resim: 12). Toplanan seramikler içinde GTÇ'na ait parçalar henüz tespit edilememiştir¹¹. M.Ö. 1. binyılın ilk yarısına vereceğimiz seramikler arasında ise, krem astar üzerine siyah ve kırmızıyla yapılan geometrik motifli parçalar bulunmaktadır. Bu grupların dışındaki seramiklerimiz Geç Hellenistik ve Roma Dönemine aittir. Bunun dışında höyüğün batı yamacından iki adet pişmiş toprak ağırlık bulunmuştur.

Bir başka buluntu yerimiz olan ve köyün 2 km. kuzeydoğusunda yer alan Helay Tepe, kaçak kazıların yine yoğun olarak yapıldığı bir yerdir ve seramiğinin büyük yoğunluğu Roma Dönemine aittir.

Bozgüney Köyü ve sınırları içinde ve köyün 500 m. güneybatısında yer alan Köyün Önü Höyük diye bilinen alanda ele geçirilen seramiklerin çoğu Roma, az sayısı da Bizans Dönemine ait parçalardır. Bunun dışında, köyün 2 km. kuzeydoğusundaki Örenli Pınar'da da bir su kaynağı çevresinde, mimarî izlere rastlanmıştır.

İğdebeli Köyü ve sınırları içinde yaptığımız incelemelerde yağma mezarlar ile dromoslu ve tonozlu bir mezar tespit edilmiştir. Ayrıca bir kaçak kazı çukurunda Roma ve Bizans dönemlerine ait seramikler toplanmıştır.

Bolatpınar Köyü'nde ise, Roma ve Bizans dönemlerine ait yazıtlı ve yazısız sütünler, mimarî parçalar ve bir sütun başlığı tespit edilmiştir.

3. alanda ilk olarak Yamanlı Köyü ve sınırları taranmıştır. Bu alanda köyün 800 m. güneydoğusunda yer alan Cincik Tepe'de iki adet mimarî alınlık parçası kayıt altına alınmıştır. Köyün 1 km. güneydoğusundaki Cinli Mezar Tepe'de ise, bir yonga ve bir de dilgi üzerine ön kazıyıcı ve Geç Roma ve Bizans dönemlerine ait seramikler bulunmuştur.

Taşpınar Köyü ve sınırları içinde ve köyün 5,6 km. batısında yer alan Büyük Fırat Tepe'de tepenin güney yamaçlarında ana kayaya oyulmuş üç adet mezar tespit edilmiştir. Bu alanda seramik ele geçirilememiştir.

Kayarcık Köyü ve sınırlarında bulunan ve köyün 2,5 km. güneyinde yer alan Kale Tepe'nin eteklerinde ve güneydeki Sarız Irmağı'na bakan kayalık sırtlarda klineli bir kaya mezarı kayıt altına alınmıştır. Toplanan seramik ağırlıklı olarak Roma Dönemi, az sayıda da Bizans Dönemine aittir. Köy mezarlığının girişinde ise bir sütun kayıt altına alınmıştır.

Akçal Köyü ve çevresinde hiçbir arkeolojik veriye rastlanmamıştır.

Yeşilova Köyü içinde yaptığımız incelemelerde günümüz mezarlığı içinde bir adet geç dönemlere ait mimarî elaman, mezarlık duvar örgüsü içinde haç bezemeli bir blok belgelendirilmiştir.

Fatmakuyu Köyü ve sınırları içinde ve köyün 1,5 km. kuzeyinde yer alan Söğüt- lü Pınar'da toplanan seramikler Roma Dönemine aittir.

Çukurkişla Köyü ve sınırlarındaki ve köyün 1,7 km. güneydoğusunda yer alan Boyaman mevkiinde üç adet yağma mezar tespit edilmiştir. Ele geçirilen az sayıdaki seramikler kaba niteliklidir ve Roma Dönemine aittir.

10 Konya Karahöyük II. tabakada bulunmuş olan bir mühür baskısı (ancak bu örnek üçlü ilmek bantlıdır) tasvir ve matkap kullanımı ile: Bkz. Alp, S. 1972: Lev. 167/514, No.242; mühür yüzeyi formunun dörtlü yonca yaprağı benzeri olarak (tasvir hariç) yine Karahöyük I. kattaki bir damga mühür ile karşılaştırılabilir: Alp, a.g.e., Lev. 19/48; Karum Hattus'tan ise bkz. Boehmet, R. M. -Güterbock, H.G. 1987: Taf.1/8 a-c; Bu mühür yüzeyi formunun Eski Hitit Çağında Hattusa'daki benzeri için bkz. Beran, Th. 1967: Nr.23,34 ; tasvir bantları içinde kullanılan ve çeşitli varyasyonlarla karşımıza çıkan örnekler için: Bkz. Dinçol, M. A. 1983: Lev.II; Dinçol, M. A. 2002: 83, Fig.3a-b.

11 2004 yazında, özellikle Kuzey Kizzuwatna bölgesinin Kayseri İli, Develi ve Sanz ilçelerinde yapmayı planladığımız sistemli taramalarla, bu konu üzerinde yoğunlaşılması düşünülmektedir.

Kirazlıyurt Köyü ve sınırlarında ve köyün 600 m. batısında yer alan Yüzbaşının Gediği Köyü'nde bir duvar kalıntısı kayıt altına alınmıştır, toplanan seramikler ise, az sayıda olup, Roma Dönemine aittir.

4. alanda Doğanlı Köyü ve sınırları içindeki araştırmalarımızda, köyün 3,7 km. güneyinde bulunan Arpacık Deresi'nde genel olarak taş sanduka mezarlar izlenebilmiştir. Toplanan az sayıda seramik Roma Dönemine aittir. Bu alan bir nekropol olarak değerlendirilebilir.

Hanyeri Köyü ve çevresinde ve özellikle Gezbel Geçidi'ndeki Hitit İmparatorluk Dönemine ait kaya anıtıyla¹² çağdaş bir yerleşmenin olup - olmadığı konusunda köy sınırları içinde ayrıntılı bir tarama yapılmıştır. Bu alanda hiçbir yerleşme izine ve arkeolojik esere rastlanmamıştır.

Pekmezli Köyü ve sınırları içinde ise, köyün 4,5 km. doğusunda bulunan Gavurun Namazı mevkiinde yaptığımız incelemelerde Roma ve az sayıda Bizans Dönemi seramiğine rastlanmıştır. Köyün 4,5 km. güneybatısında yer alan Bunsuz mevkiinde yer alan mağaranın içinde çok az sayıda Roma Dönemi seramiği ele geçirilmiştir. Emir-gazi Mahallesi Kale Tepe'de de ele geçirilen seramiklerin yoğunluğu Roma Dönemine aittir, az sayıda Bizans seramiği görülmüştür.

Ortaköy Köyü ve sınırları içinde, Aliözü mevkiinde yer alan Eylenbey'de yaptığımız incelemelerde yoğunlukla Roma Dönemi, az sayıda da Bizans Dönemi seramikleri ele geçirilmiştir.

Çatalçam Köyü ve sınırlarında ise, köyün 4 km. güneybatısında bulunan Kemikli Mağara'da yaptığımız araştırmalarda çok az sayıda Roma Dönemi seramiği bulunmuştur.

Karsavuran Köyü ve sınırları içinde yer alan ve köyün 1 km. doğusunda bulunan Yassıpınar Höyük prehistorik malzeme tespit ettiğimiz diğer bir yerleşimdir. Köye su getirme çalışmaları sırasında höyüğün 4'te 3'ü düzlenmiştir. 110x90 m. boyutlarında ve artık sadece 1,5 m. yüksekliğindedir. Alanda ele geçirilen çekirdek, dilgi ve yongaların yanı sıra, geneli ETÇ'na ait büyük çoğunluğu gri ya da siyah renkte hamurlu, çoğunluk astarlı ve perdahlı çeşitli kâse, çanak ve çömlek formlarından oluşan seramikler bulunmuştur. Bunun dışında kırmızı astarlı perdahlı kap parçaları da görülmektedir (Resim: 13). Bu ETÇ seramiklerinin içinde bir pithos gövde parçası üzerinde yarısı korunmuş, geometrik motifli bir mühür baskısı tespit edilmiştir¹³. Yakın çevresindeki Uzun Tepe ve Sarı Pınar mevkilerinde ise, az sayıda kaba nitelikli Roma Dönemi seramiğine rastlanmıştır. Bunun dışında, köyün 1 km. güneyinde bulunan Mine Pınar'da tespit edilen yığma mezar oldukça tahrip edilmiş durumdadır. Köyün 2 km. güneyinde yer alan Yoncalı Tomas Tepe'de yaptığımız incelemelerde çekirdekler, yonga ve dilgiler ile birlikte tahrip edilmiş bir yığma mezar kayıt altına alınmıştır. Çevresinden toplanan seramikler ise Roma Dönemine aittir. Köyün 2,2 km. kuzeyinde bulunan Mafilli/Mahullu Tepe'den toplanan seramik yine Roma Dönemine aittir. Bunun dışında yongalar da ele geçirilmiştir.

Evcî Köyü ve sınırları içinde bulunan ve köyün 4 km. batısında yer alan Güleli/Kuyucak'ta bir adet sütun tamburu ve az sayıda da Roma Dönemi seramiği tespit edilmiştir. Yine köyün 1 km. kuzeyinde bulunan Kara Fatma'da ise, ele geçirilen seramik oldukça kabadır ve Roma Dönemine aittir.

Doğanbeyli Köyü ve sınırları içindeki ve köyün 1,5 km. kuzeydoğusunda yer alan Keşişin mevkii olarak adlandırılan tepede, açılmış üç adet yığma mezar kayıt altına alınmıştır. Ele geçirilen az sayıdaki seramik Roma Dönemine aittir. Köyün 1,5 km. kuzeyindeki Tilki Tepe'de bir yığma mezar ve çok az sayıda Roma Dönemine ait seramik tespit edilmiştir. Köyün 3,7 km. güneybatısında yer alan Çiftlik Tepe'deyse yine az sayıdaki seramik Roma Dönemine aittir. Karalığın Tepe'de ise, aşırı tahrip edilmiş bir yığ-

12 Girginer, K.S. (Baskıda b). Hanyeri Kaya Anıtı.

13 Kayseri Bünyan Ekrek I'de benzer tip mühür baskısını izlemek mümkündür. Bkz. Brown, a.g.e., 153-154, Nr.198.

ma mezar tespit edilmiştir. Köyün 2,5 km. kuzeyinde bulunan Köristan Sırtı'nda Hacı Ali'nin Yaylası ve Demirelülük'taki mezarlarla benzer, tonozlu bir mezar yapısı kayıt altına alınmıştır¹⁴ (Resim: 14). Çevresinden ele geçirilen az sayıdaki seramik, Roma Dönemine aittir. Köyün içinde ise köylülerin "Kilise Yeri" adını verdikleri alanda Lâtin haçı bezemeli bir blok, madolyon içinde bitkisel bezemeli blok taş ve üzeri silmelerle süslü blok taşlar belgelendirilmiştir.

Güzelim Köyü ve sınırları içindeki ve köyün 1,8 km. batısında yer alan Karaçam Tepe'de uzun dromoslu mezarlar, bir su kuyusu ve bir duvar izi tespit edilmiştir. Bu alan, nekropol olarak tanımlanabilir. Yer yer ışık izlenimi veren kalıntılara da rastlanmıştır. Köyün 2 km. doğusunda bulunan Kayalıçam Tepe'de de kaya çukurları, bir kaya mezarına ait olabilecek kabartma stel kayıt altına alınmıştır.

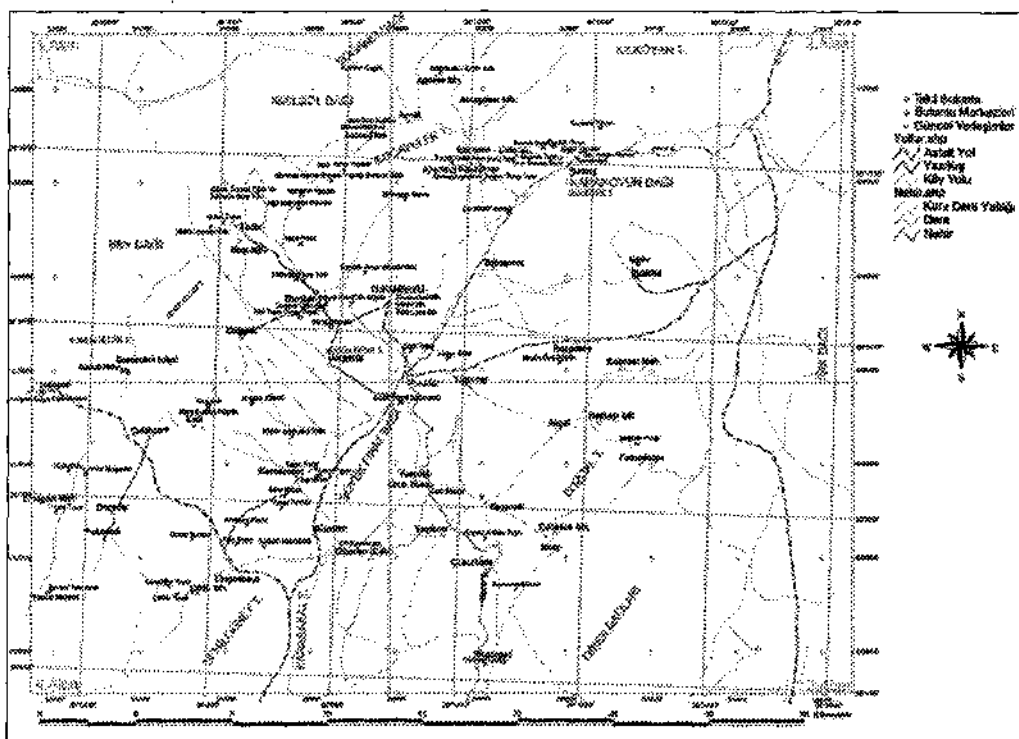
Tufanbeyli yüzlerce mezarı topraklarında barındırıyor olmasıyla sanki bir 'Ölümler Ülkesi' izlenimini vermektedir. Gerçekten arazide sayısını henüz tespit edemediğimiz şekilde farklı mezar tipleri karşımıza çıkmıştır. Önümüzdeki yıllarda burada daha ayrıntılı bir mezar ve mezarlık dokümantasyonunun yapılması planlanmaktadır.

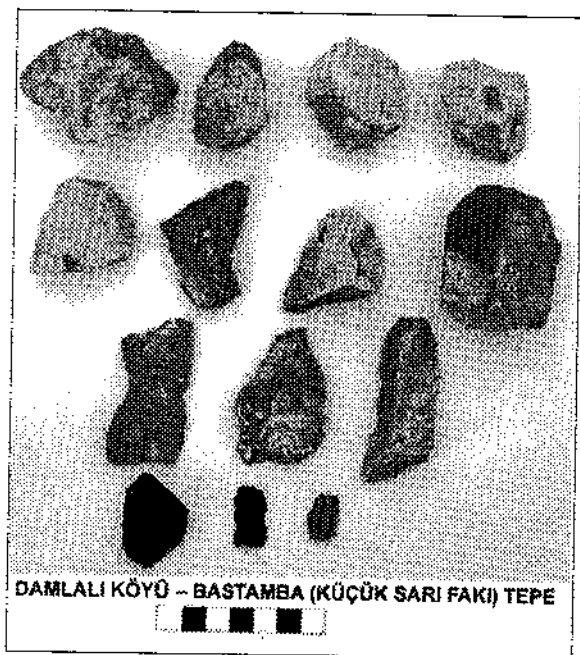
2003 yaz aylarında ise Adana İli, Pozantı ve Saimbeyli ilçeleri ile Kayseri İli, Sarız ve Develi ilçelerinde çalışmalarımızın sürdürülmesi planlanmaktadır.

KAYNAKÇA

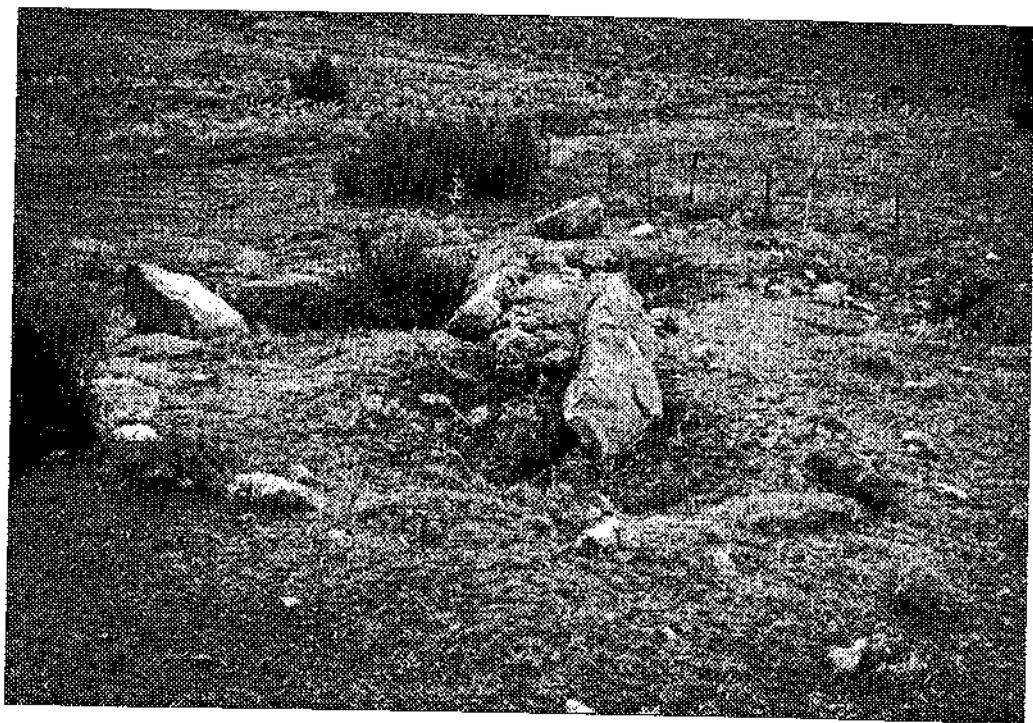
- ALP, S. 1972: *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*, Ankara.
- ANABOLU, M. U. 1967: *Kappadokia Comana'sındaki Mezar Anıtı*, İstanbul.
- BERAN, TH. 1967: *Die Hethitische Glyptik von Boğazköy. I. Teil, Die Siegel und Siegelabdrucke der vor- und Althethitischen Perioden und die siegel hethitischen Grosskö-nige, Boğazköy-Hattusa V*, WVDOG 76, Berlin.
- BOEHMER, R. M.-GÜTERBOCK, H. G. 1987: *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy-Hattusa. Ergebnisse der Ausgrabungen-Herausgegeben von K.Bittel. XIV. Die Glyptik von Boğazköy, II. Teil*, Berlin.
- BROWN, G. H. 1967: "Prehistoric Pottery from the Antitaurus", *AS XVII*, 123-164.
- DİNÇOL, M. A. 1983: "Adana, Hatay ve İstanbul Müzelerinde Bulunan Hitit Hiyeroglif Mühürleri", *An.Ar. IX*, 173-249.
- DİNÇOL, M. A. 2002: "Grosse, Prinzen, Herren. Die Spitzen der Reichsadministration im Spiegel ihrer Siegel", *Die Hethiter und ihr Reich. Volk der 1000 Götter*, Bonn-Stuttgart, 82-87.
- ESKİOĞLU, M. 1989: "Garipler Tümülüsü ve Kayseri'deki Tümülüs Tipi Mezarlar", *TAD XXVIII*, 189-224.
- GİRGİNER, K. S. (Baskıda a): "Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ve Kummanni- Comana ilişkileri", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*.
- GİRGİNER, K. S. (Baskıda b): "Adana ve Çevresi Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: M.Ö. 2. binde Develi ve Tufanbeyli'nin Arkeolojik Önemi", *I. Bütün Yönleriyle Develi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*.
- ÖZGÜÇ, T. 1948: "Elbistan Ovası'ndaki Tetkik Gezileri ve Karahöyük Kazısı", *Belleten XII/45*, 226-232.
- ÖZGÜÇ, T.-ÖZGÜÇ, N. 1949: *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947*, Ankara.

14 En yakın benzeri için bkz. Eskiöğlü, a.g.e., 216, Res.23 (Kayseri Beştepeler I Tümülüsü).

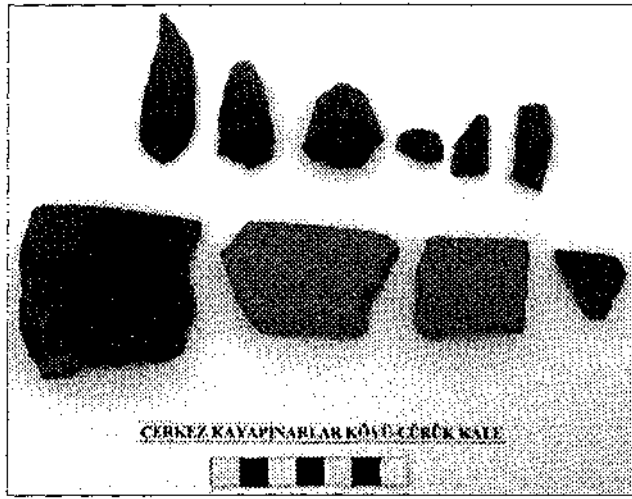

Resim 2: Bastamba, Paleolitik Çağ buluntuları

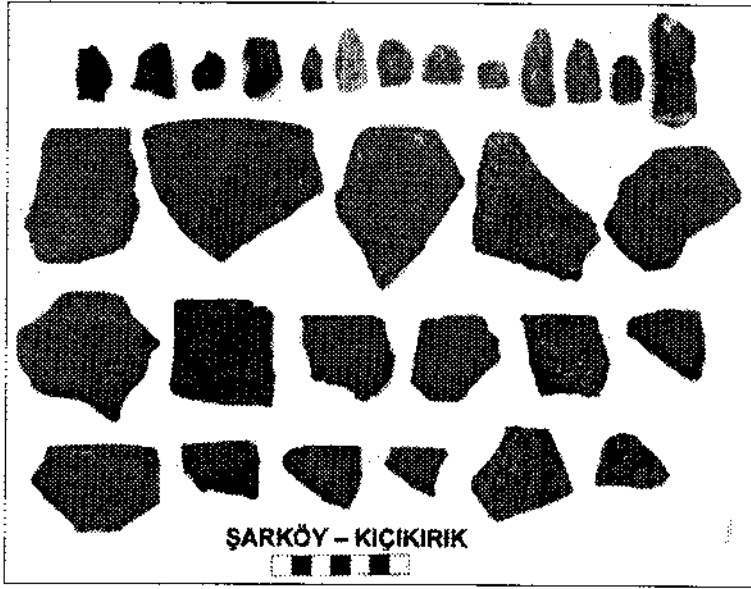
Resim 3: Hacı Ali'nin Yaylası, tonoz örtülü mezar yapısı

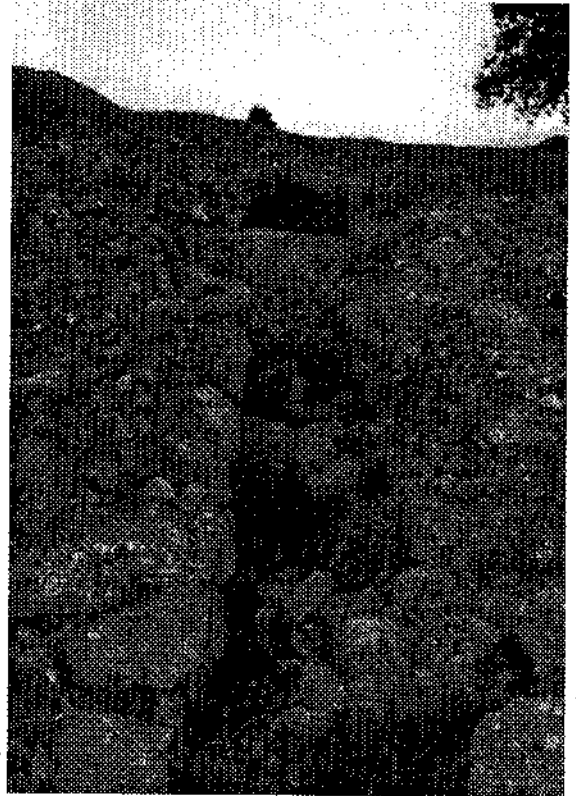
Resim 4: Çürükkale'nin Paleolitik Dönem buluntuları ve ETÇ seramikleri

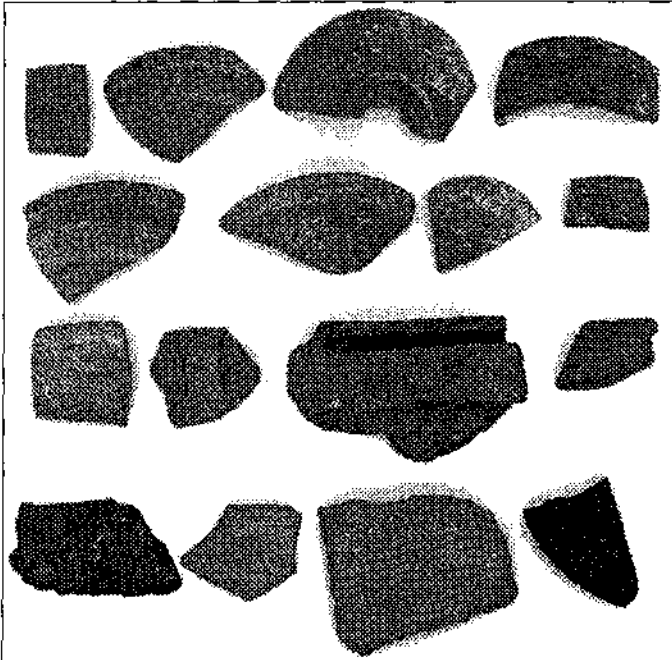
Resim 5: Şar Köyü, Kıpçırık yazısı

Resim 6: Kıcıkırık Neolitik çağ? buluntuları ve ETC ile OTC seramikleri

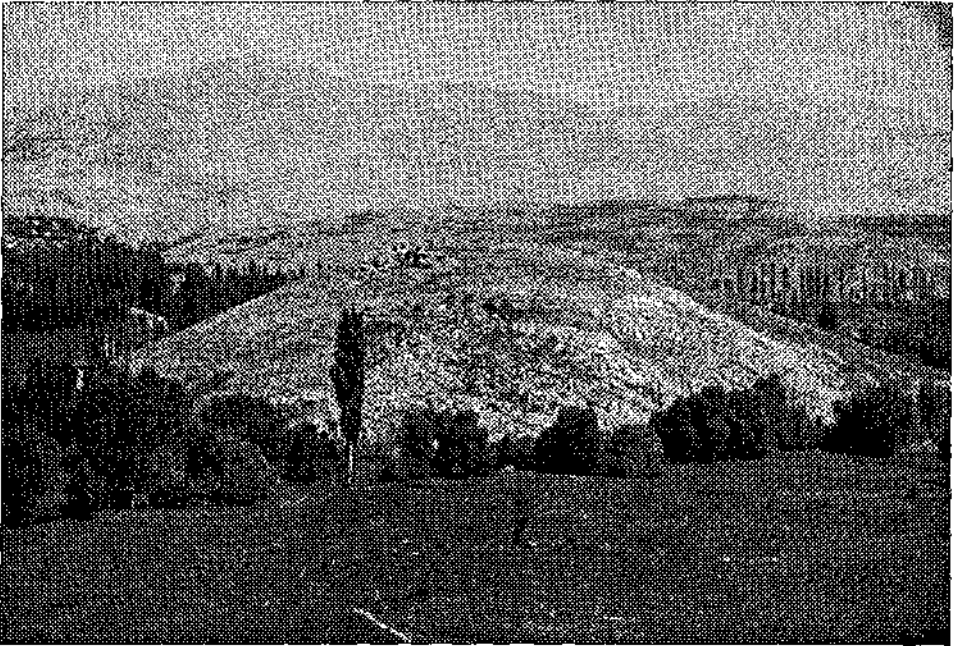
Resim 7: Şar Köyü, Osmanpınarı, dromoslu mezar yapısı

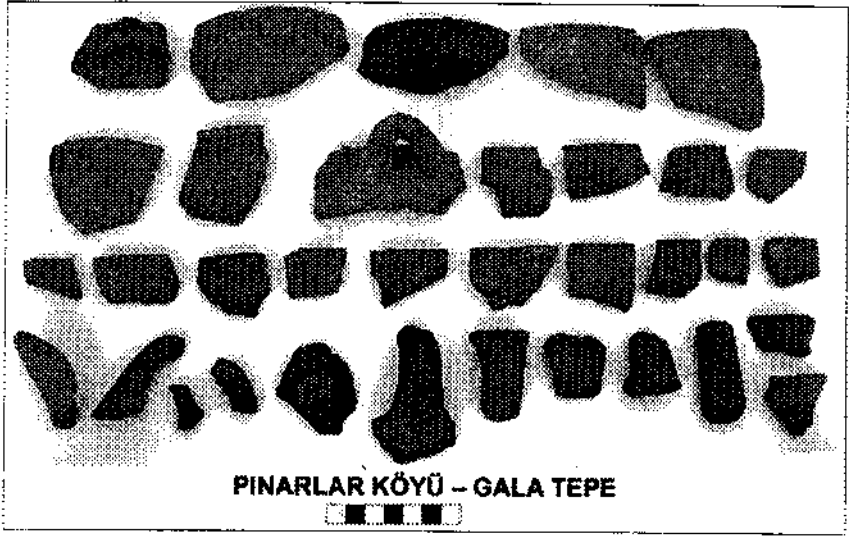
ŞARKÖY – ORTA TOMAS TEPE – ÇATAL TEPE

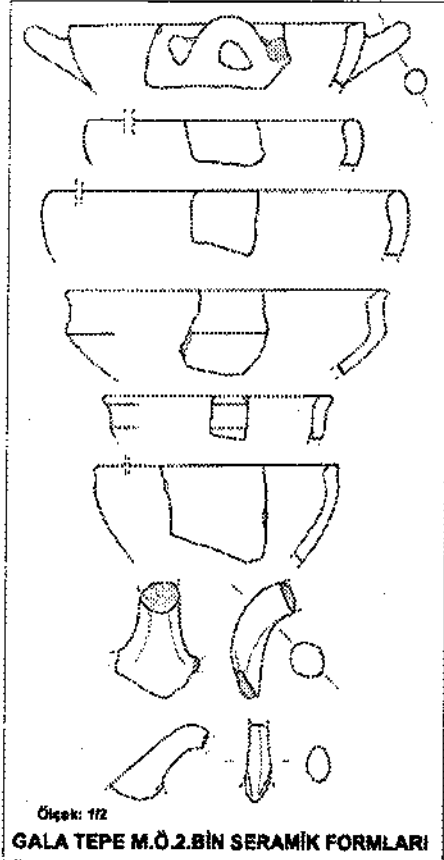
Resim 8: Şar Köyü, Kappadokya Comana'si Hellenistik, Roma ve Bizans dönemleri seramikleri

Resim 9: Gala Tepe

Resim 10: Gala Tepe, ETÇ ve OTÇ seramikleri

Resim 11: Gala Tepe, OTÇ seramikleri

KÜÇÜKTEPE (Harita: 1. 26)²

Kuzey-güney doğrultusu boyunca uzanan Çine Ovası'nın kuzey bölgesinde, Aydın -Çine karayolunun 9. km.sinde Çakırbeyli yol ayrımında bulunan höyük, yöre halkı tarafından Küçüktepe olarak adlandırılmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda yüksekliği 5-7 m. arasında değişen bir höyük yerleşmesidir. Höyüğün çevresi tamamen ekili arazilerle çevrilidir (Resim: 1). Höyüğün özellikle batı ve güney-güneydoğu yamaçları'nın toprak çekilmesi nedeniyle tahrip edildiği ve bu nedenle de esas konumunun bozulduğu görülmüştür. Ayrıca höyük üzerinde kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır. Bu çukurlardan derinliği 2 m.yi bulanlar, höyükle ilgili tahribatların boyutlarını açıkça göstermektedir. Açılan kaçak kazı çukurlarında mimariye ait olduğu anlaşılan taş kalıntıları tespit edilmiştir. Höyük üzerinden ele geçirilen seramik parçaları, el yapımı ve daha çok kaba nitelikli bir malzeme grubuna aittir. Aralarında kırmızı astarlı ve perdahlı yüzey işlenişine sahip kap parçalarının da bulunduğu bu buluntular arasında, kâse parçaları ve büyük boyutlu çömleklerle ait olduğu düşünülen gövde ve ayak parçaları, yüzey niteliği açısından daha çok Erken Tunç Çağı seramik gelişiminden tanınan özellikleri yansıtmaktadır (Resim: 2).

KARA HASAN TEPESİ (Harita: 1.27)

Aydın-Çine karayolu üzerinde Karpuzlu yol ayrımında, Çine'nin 8 km. kuzeyinde Bucakköy'e bağlı köyün güneybatısında, Kara Hasan Tepesi olarak adlandırılan bir buluntu yeri tespit edilmiştir (Resim: 3). Doğal kayaların oluşturduğu tepede ve yamaç kesimlerinde yoğun çatı kiremiti parçalarına rastlanmıştır. Kara Hasan Tepesi yüzey buluntuları ışığında geç dönemi temsil eden bir buluntu yeri olarak tanımlanmaktadır.

MANDIRA YOLU TEPESİ (Harita: 1.28)

Kara Hasan Tepesi'nin yaklaşık 1 km. batısında yer alan diğer bir tepе ise, yöre halkı tarafından Mandıra Yolu Tepesi olarak adlandırılmaktadır. İnce uzun ve yayvan bir tepе görünümü veren bu buluntu yerinde de yüzeyde sadece çatı kiremiti parçalarına rastlanabilmiştir.

Gerek Kara Hasan Tepesi gerekse Mandıra Yolu Tepesi, Çine Çayı'nın kuzey bölgesinde yer alan ve yüzeydeki buluntuları ışığında geç döneme tarihlendirilebilecek buluntu yerleri olarak nitelendirilebilmektedir.

TAŞHARMAN (Harita 1: 29)

Çine Ovası'nın kuzey bölgesinde, Topçam Barajı ve çevresi de 2002 yılı araştırma programı içinde ele alınmıştır. Çine Çayı'nın doğu kolu üzerinde yer alan baraj bölgesinde, Aydın-Çine karayolunun 7 km. doğusunda, Çine'nin 16 km. kuzeyinde bulunan Subaşı Köyü, Doğu Menteşe sıra dağlarının uzantısında antik dönemlere uzanan bir yerleşme özelliğini taşımaktadır. Köyün 1 km. kuzeydoğusunda, Taşharman mevkiinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan tepе, yüzey buluntuları ışığında geç döneme ait tespit edilmiş bir buluntu yeridir. Yüzeyde işlenmiş taşlara rastlanmıştır. Yüzey buluntuları, Taşharman mevkiinde Hellenistik-Roma dönemlerine uzanan bir sürecin varlığına işaret etmektedir.

TEPECİK (Harita 1:3)

Çine Ovası'nın Menteşe sıra dağları arasında en geniş alana yayıldığı orta bölgesini kapsayan araştırmalar, bölgenin Prehistorik çağlara uzanan kültürel varlığını yansıtmaları açısından önem taşımaktadır. Çine'nin 3 km. batısında Karakollar Köyü'ne

2 Yüzey Araştırmalarında tespit edilen merkezlerin harita üzerindeki konumlarının belirlenmesinde, 2001 yılından itibaren uygulanan numaralandırma sistemi devam etmektedir. Bkz. Harita 1: 2001-2002 yılı buluntu yerleri.

bağlı Tepecik Höyüğü, 2001 yılı araştırmalarında tespit edilen ve geçen sene tanıtılan bir buluntu yeridir³. Söz konusu höyüğün çevresini kapsayan ayrıntılı araştırmalar ise, 2002 çalışma programına bırakılmıştır. Buna göre, 2002 yılında Tepecik mevkiinin özellikle güney ve güneydoğusundaki ekili arazilerle kaplı bölgesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında höyük buluntularıyla benzer malzeme grubunun geniş bir alana yayıldığı gözlemlenmiştir. Tepecik Höyüğü'nün güneyinde ekili arazilerin yüzeyinde kalın cıdarlı, basit ağız kenarlı derin çömleklere ait parçalara rastlanmıştır. Bu parçalar, Kalkolitik Çağ seramik gelişiminden tanınan formları vermektedir (Resim: 4). Yine aynı bölgede yüzeyden obsidiyen dilgiler ve işlenmemiş obsidiyen parçalar ele geçirilmiştir. Bu buluntular, Tepecik mevkiinde prehistorik yerleşimin geniş bir dağılım alanı içinde değerlendirilmesi gerektiği sonucunu ortaya koymuştur.

ORMANIÇI (Harita: 1. 30)

Çine İlçesi'nin 1 km. batısında, Kahramanlar Köyü'ne bağlı Ormaniçi mevkiinde bulunan mısır tarlalarında yüzeyde bulunan seramik parçaları ve özellikle pithos parçaları, daha çok mezarlık alanı olarak kullanılmış Hellenistik ya da Roma dönemlerine ait olduğu tahmin edilen bir buluntu yeri olduğunu göstermektedir. Ancak söz konusu bölgedeki tarımsal faaliyetler nedeniyle, özgün yapısı tamamen bozulan buluntu yeri ile ilgili ayrıntılı bilgiler elde edilememiştir.

TAŞLIÖREN (Harita: 1. 31)

Çine İlçesi'ne bağlı Kahramanlar Köyü'nün hemen güneybatısında tespit edilen diğer buluntu yeri, Taşlıören mevkiindedir. Ekili arazilerin bulunduğu bu bölgede, yoğun çatı kiremiti parçaları dışında herhangi bir ip ucuna rastlanamamıştır.

UMURKÖY ve ÇEVRESİ

Eski Çine ve çevresi, 2002 yılı yüzey araştırmalarının güney sınırını oluşturmaktadır. Çine'nin 12 km. güneybatısında Umurköy'ün bulunduğu bölge, batısında dağ uzantılarıyla sınırlanmış olup erken dönemlerden klâsik dönemlere uzanan bir yerleşimin varlığını ortaya koymaktadır.

UMURKÖY HÖYÜĞÜ (Harita 1. 32)

Umurköy'ün hemen girişinde, oldukça ufak boyutlara sahip bir höyük tespit edilmiştir (Resim: 5). Höyük üzerinde bugün kullanılan bir ev ve ahır bulunmaktadır. Ayrıca höyüğün çevresi ekili bahçelerle kaplıdır. Bu nedenle höyüğün yayılım alanını, boyutlarını ve özgün konumunu anlamak oldukça zordur. Yüzeyde el yapımı ve kaba nitelikli seramik buluntuları arasında bezeli bir parça, tahminen Tunç Çağı malzemesine aittir. Höyüğün kuzeyindeki tarlada ise, üzerinde tutamak kulpu olan bir kapağa rastlanmıştır (Resim: 6).

GIRLIBAHÇE (Harita 1. 33)

Umurköy yerleşim alanında tespit edilen Gırlıbahçe, daha çok geç dönem seramik ve çatı kiremiti parçalarının yoğun olduğu bir buluntu grubu vermiştir. Düz bir arazide ele geçirilen buluntular, Gırlıbahçe'nin tahminen Hellenistik ve Roma dönemlerine uzanan bir yerleşim ya da mezarlık olabileceğine işaret etmektedir.

ŞEYTAN DERESİ (Harita 1. 34)

Umurköy'ün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında Umurköy ile Camızağılı Köyü arasında tespit edilen diğer bir buluntu yeri, Şeytan Deresi mevki olarak adlandırılmaktadır.

3 Günel, S., "Vorbericht über die Oberflächenbegehungen in den Provinzen Aydın und Muğla", *Anatolia Antiqua* XI, 2003, 86, Res. 17-22.; Günel, S., "Aydın ve Muğla İleri 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2003, s. 115, Res. 5-6.

Batısı sıra dağlara dayanan ve ova ile dağ uzantılarının birleştiği eğimli araziden ele geçirilen yüzey buluntuları, farklı seramik gruplarını yansıtmaktadır. Aralarında boyalı parçaların da bulunduğu Demir Çağı örneklerine ve M.Ö. 2. binyıla ait devetüyü ve gri renkte kap parçalarına rastlanmıştır.

AYDIN İLİNİN BATI BÖLGESİ (İncirliova-Germencik-Kuşadası; Harita: 1)

Aydın ili'nin batısında Germencik ile Büyük Menderes Nehri arasında kalan bölge 2002 yılı araştırma kapsamına alınmıştır. Bu bölgede, Mursallı, Reisköy, Uzumlü ve Karaağaçlı köylerinin bulunduğu arazinin taranmasına çalışılmıştır.

MURSALLI (Harita: 1. 35)

Germencik'in 5 km. güneybatısında, Mursallı Köyü girişinde, köy yolu üzerinde bulunan tepede Klasik Çağ sonrasına ait seramik parçaları bulunmuştur. Ancak bu parçalar oldukça aşınmış olup daha çok gövde parçaları niteliğinde olduğu için seramik tanımla ilgili belli bir değerlendirmeye gidilememiştir.

KARAAĞAÇLI (Harita: 1. 36)

Germencik'in 6 km. güneyinde, Karaağaçlı Köyü'nde, özellikle köyün mezarlık alanında mermer sütun gövdeleri ve mimari elemanlara ait taş eserler görülmüştür. Bugünkü mezarlık alanının antik dönemlere ait bir yerleşim olduğu tahmin edilmektedir. Bu yerleşme mezarlığın çevresindeki incir ağaçlarının bulunduğu bahçelerde de devam etmektedir.

TEKİN TÜMÜLÜSÜ (Harita: 1. 37)

Ortaklar Beldesi'nin 4 km. güneydoğusunda, Tekin Köyü de araştırma kapsamında ele alınmıştır. Kaçak kazı tahribatlarının en yoğun olduğu bu yörede yer alan ve bir tümülüs karakterini yansıtan tepe, köyün hemen doğusunda bulunmaktadır. Tepenin batısında definecilerin açtığı bir tünel tespit edilmiştir. Yüzeyde herhangi bir buluntu rastlanmamıştır.

YEŞİLTEPE (Harita: 1. 38)

Germencik'in kuzeybatısında, Ortaklar Beldesi'nin 1 km. kuzeyinde, Balatçık Köyü ve çevresini kapsayan araştırma programında yoğun bir antik dönem yerleşmesinin varlığı tespit edilmiştir. Köyün girişinde Ortaklar-Balatçık Köyü yolu üzerinde ve yolun hemen batı kenarında Yeşiltepe mevki, hafif bir yükselti yapan arazi yapısıyla geç dönem buluntu yerini temsil etmektedir. Yüzeyde çatı kiremiti parçaları görülmüştür.

MANASTIR (Harita: 1. 39)

Balatçık Köyü'nün güneyinde "Manastır" olarak adlandırılan yörede ise, oldukça geniş bir alana yayılan zeytinliklerde Yeşiltepe'de rastlanan seramik buluntularına benzer malzemenin devam ettiği gözlenmiştir. Yoğun çatı kiremiti parçalarının da bulunduğu ekili arazinin olasılıkla Hellenistik ve Roma dönemlerinde mezarlık alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle Balatçık Köyü ve çevresinin tamamen antik dönemlere uzanan yerleşim ve mezarlık alanını içerdiği anlaşılmaktadır.

ÖRTÜLÜ (Harita: 1. 40)

Ortaklar'in kuzeybatısında, Balatçık Köyü'nde tespit edilen diğer buluntu yeri Örtülü mevkiindedir. Gerek Yeşiltepe gerekse Manastır mevkiinde yüzeyde görülen seramik parçaları ile benzer seramik grupları, Örtülü mevkiinde incir bahçelerinin bulunduğu arazide de rastlanmıştır. Balatçık Köyü'nün bugünkü yerleşim alanında ve çevresindeki ekili arazilerde ele geçirilen seramik buluntuları, bölgenin özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde yerleşim ve mezarlık olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

TEKKE TEPEŚİ (Harita: 1. 41)

Büyük Menderes Nehri'nin güney kesimindeki araştırmalarda, Haydarlı Köyü'nden Koçarlı yönüne giderken Yağhanlı Köyü'nde, Tekke Tepesi olarak adlandırılan bir buluntu yeri tespit edilmiştir. Tepe, tamamen zeytin ağaçlarıyla kaplıdır. Yüzeyde kaçak kazı çukurlarıyla açığa çıkarılmış mezara ait taşlar görölmektedir.

DEDE TEPEŚİ (Harita: 1. 42)

Koçarlı'nın batısında yer alan Yağhanlı ve Haydarlı köyleri ve çevresini kapsayan araştırmalarda, Koçarlı'nın 13 km. batısında, Haydarlı Köyü'nün güneybatısında, Tekke Tepesi karakterinde diğeri bir buluntu yeri olan Dede Tepesi bulunmaktadır. Tepe üzerinde kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Ancak bu çukurların çevresinde herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır.

Gerek Dede Tepesi gerekse Tekke Tepesi aynı yol güzergâhı üzerinde ve Büyük Menderes Nehri'nin belirgin bir yay oluşturduğu kavis içindeki konumlarıyla ovada yer alan buluntu yerleridir.

BURÇÖNÜ (Harita: 1. 44)

Büyük Menderes Nehri'nin derin bir girinti oluşturduğu ovada bulunan Bağarası Beldesi'nin 2 km. batısında Yeniköy ve 4 km. batısında Burunköy, araştırmaların bu bölgedeki güneybatı sınırını oluşturmaktadır. Burunköy ile Akçakaya köyleri arasında Burçönü olarak adlandırılan antik dönem duvar kalıntılarının kısmen korunduğu yerleşme de gezilmiştir. Tepede çatı kiremiti parçalarına rastlanmıştır. Ayrıca iri taş ve kaya diplerinde yer yer kaçak kazı çukurları da tespit edilmiştir. Açılan çukurlardan atılan toprakta ise, seramik parçaları ve çatı kiremiti parçaları görölmüştür. Burçönü, söz konusu bölgede definecilerin tahribatını açık bir şekilde gösteren diğeri bir buluntu yeri olarak dikkati çekmektedir. Burçönü, Büyük Menderes Ovası'nın geniş delta oluşturduğu bölgedeki konumu itibariyle stratejik öneme sahip bir merkez görünümlüdür.

AVTEPE (Harita: 1. 43)

Aydın İli'nin batı bölgesini kapsayan 2002 yılı araştırmaları, Kuşadası'na bağılı Kirazlı Köyü'ndeki çalışmalarla tamamlanmıştır. Kirazlı Köyü'nün yaklaşık 1 km. batısında Düdenlik mevkiinde yöre halkının Avtepe olarak adlandırdığu alanda tespit edilen buluntu yeri, yüzey buluntuları ışığında geç dönemi temsil etmektedir. Dağın yamaç kesiminde yüzeyde taş mimari elemanlar, seramik parçaları ve bir sikke, burada önemli bir antik merkezin varlığına işaret etmektedir.

KÖPRÜOVA (Harita: 1. 8)

Aydın bölgesinin batısında Tunç çağları ve daha erkene uzanan kültürel bir gelişimin varlığını, 2001 yılı yüzey araştırmalarında, yeni buluntu yerleriyle sunmuřtuk⁴. Bunlardan biri hatırlanacağı gibi, Aydın İli'nin 12 km. batısında, Büyük Menderes'in kuzey yönündeki önemli kollarından olan İkizdere bölgesinde, Köprüova Köyü'nde tespit edilmiştir. Köprüova Köyü ve çevresini kapsayan araştırmalara 2002 yılında da devam edilmiştir. Köprüova, İkizdere'nin kuzey yönündeki uzantısı boyunca Aydın Dağları'nın dar bir geçit oluşturduğu bölgede bulunmaktadır. Yüzey buluntuları, Incirliova-Tire asfalt yolunun doğusunda ve batısında olmak üzere geniş bir alana yayılmaktadır. Geçen sene yolun doğu ve güneydoğusundaki incir ağaçlarının bulunduğu bahçelerde rastlanan prehistorik malzemeler tanıtılmıştır. Bu seneki araştırmalarımız batı ve kuzeybatı

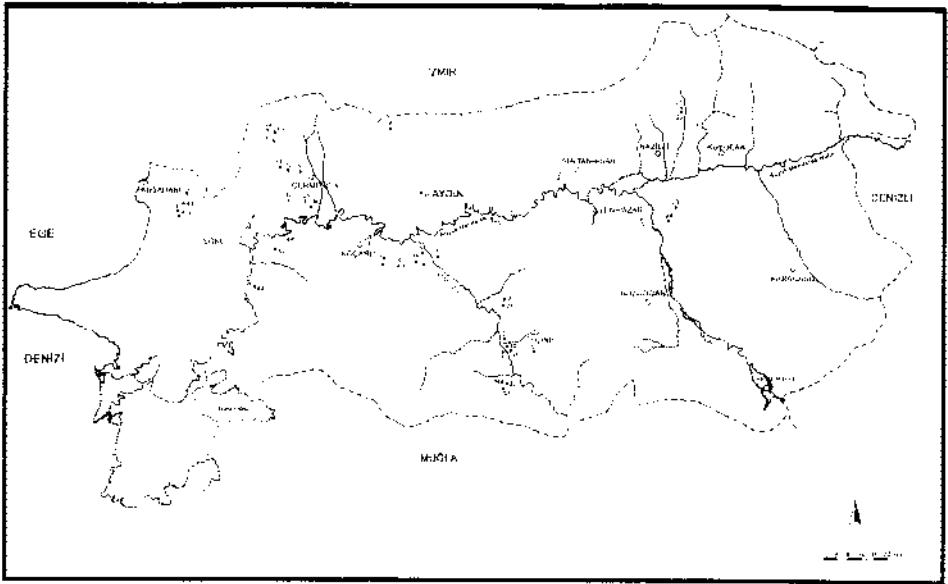
4 Günel, S., "Aydın ve Muğla İli 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 2003, s. 116, Res. 9-11; Günel, S., "Vorbericht über die Oberflächenbegehungen in den Provinzen Aydın und Muğla", *Anatolia Antiqua* XI, 2003, 90, Res. 31-36.

yönünde uzanan İkizdere mevkiinde, daha geniş bir bölgede gerçekleştirilmiştir. Derin-basit ağızlı çömlekler, dikey-ip delikli tünel kulplar ya da ip delikli tutamak kulplar, Neolitik Çağ ve Erken Kalkolitik Çağa uzanan bir kronolojiyi vermektedir⁵. Yüzeyde seramiğin yanı sıra ele geçirilen obsidiyen aletler oldukça zengin bir buluntu grubunu oluşturmaktadır (Resim: 7). Çok sayıda ince-uzun dilgiler ve ucu sivri deliciler, henüz işlenmemiş ya da kısmen işlenmiş obsidiyen ve sileks aletler bulunmaktadır. Bu aletlerin yoğunluğu ve çeşitliliği Köprüova'da gelişmiş bir Yontma Taş endüstrisinin varlığını destekler niteliktedir.

Prehistorik Çağ buluntularının yanı sıra derenin güneyinde, dere ile Köprüova Camii arasında beyaz renkte işlenmiş levha taşlardan oluşan geç dönem mezarlarına ait kapak taşları tespit edilmiştir. Sandık mezar karakterini yansıtan bir mezar kalıntısı, söz konusu prehistorik yerleşmenin antik dönemlerde mezarlık alanı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Ne yazık ki, gerek ekili araziler gerekse köye ait özellikle cami ve çevresindeki evler, prehistorik yerleşme üzerine kurulmuştur. Bu yapılaşma, tahribatın önümüzdeki senelerde daha da hızla devam edeceğini göstermektedir. Yukarıda sözü edilen derenin kuzeyinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında ise, yüzeyde çatı kiremiti parçalarının yoğunluğu dikkati çekmiştir. Çatı kiremiti parçaları, Kocapınar mevki olarak anılan tepelik alanda da devam etmektedir. Bu araştırmalar ışığında, 2002 yılında Köprüova'da gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında elde edilen neticelerden biri, en erken Geç Neolitik Çağa uzanan prehistorik yerleşmenin oldukça geniş bir alana yayılması; diğeri ise, antik dönemlerde en azından belli bir alanın mezarlık olarak kullanılmasıdır. Ayrıca elde edilen diğer bir netice, Köprüova'nın sadece Prehistorik dönemlerde değil, olasılıkla Kocapınar tepelerini içine alan ve Hellenistik ve Roma dönemlerine uzanan bir yerleşmeyi de yansıtmasıdır⁶.

5 Günel, S., "Batı Anadolu Bölgesi Tarihöncesi Dönemlerine Yeni Katkılar" *Türk Tarih Kurumu-Belleten* (baskıda).

6 Kocapınar mevkiindeki yüzey araştırmalarında çuf parçalarına da rastlanmıştır. Bu parçalarda ilgili analiz çalışmaları sonucunda daha ayrıntılı bir bilgi edinilecektir.

Harita 1: 2001-2002 yılı yüzey araştırması

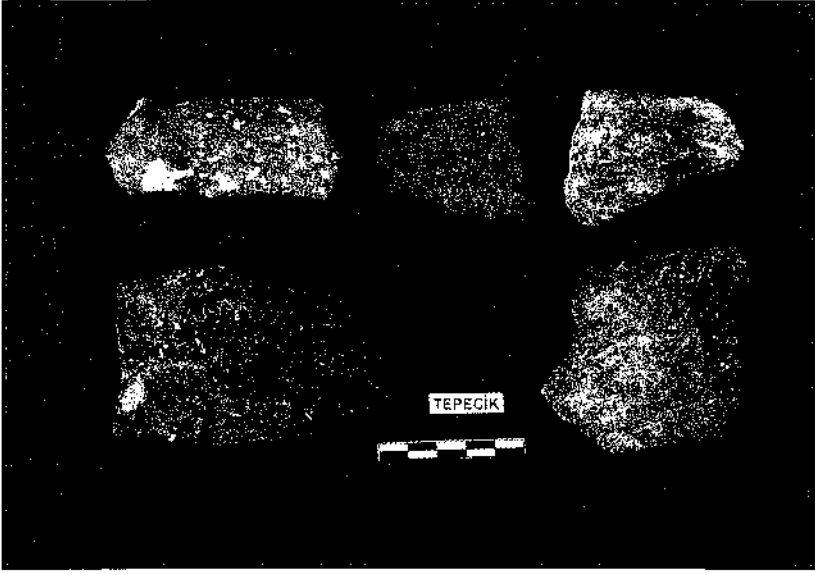
Resim 1: Küçüktepe Höyüğü, güneyden görünüm

Resim 2: Küçüktepe H  y   , seramik buluntuları

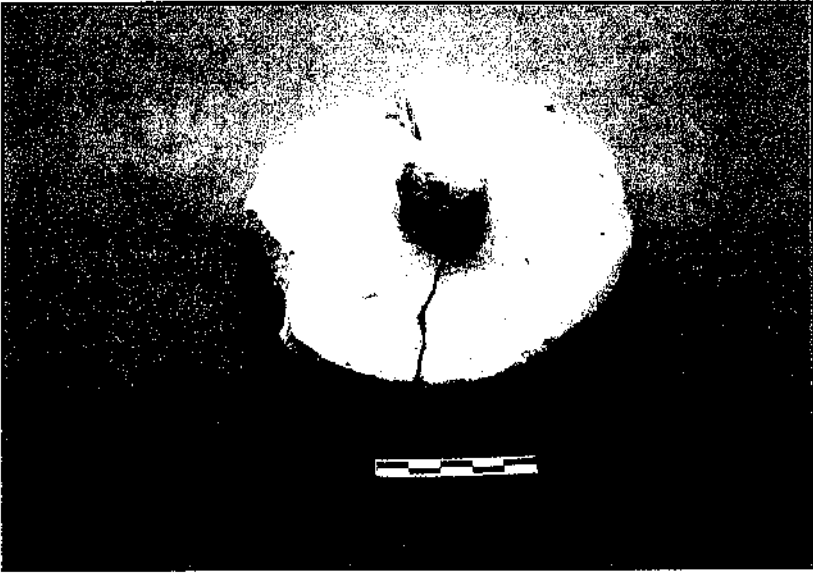
Resim 3: Kara Hasan Tepesi, g  ney-g  neybatıdan g  r  n  m

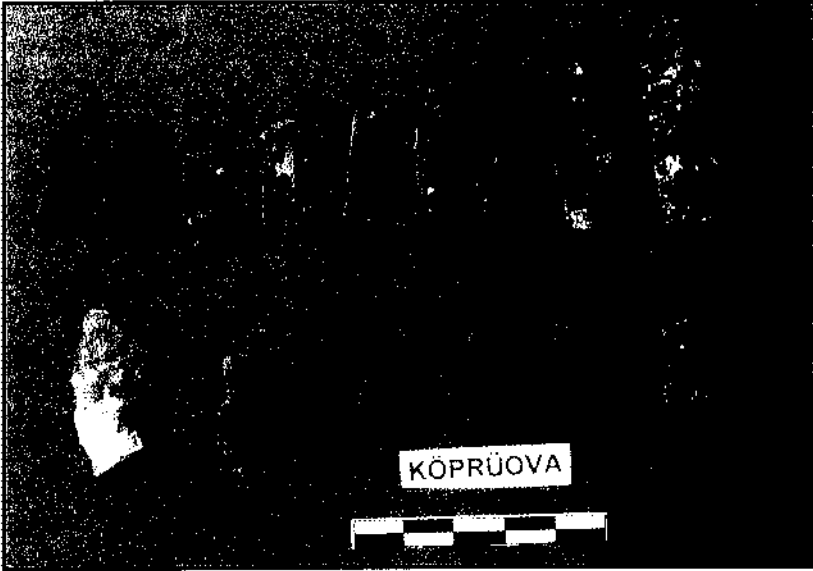
Resim 4: Tepecik Höyüğü çevresi, seramik buluntuları

Resim 5: Umurköy Höyüğü, kuzeyden görünüm

Resim 6: Umurköy Höyüğü, tutamak kulplu kapak

Resim 7: Köprüova, obsidiyen aletler

2002 YILINDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE URARTU BARAJ, GÖLET VE SULAMA KANALLARININ ARAŞTIRILMASI

Oktay BELLİ*

Doğu Anadolu Bölgesi'nde "Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması" konusunda yapmış olduğumuz çalışmanın onaltıncısını, 03-17 Eylül 2002 tarihleri arasında gerçekleştirdik¹. 1987 yılından beri Doğu Anadolu ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyetleri'nde gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırması sırasında, saptamış olduğumuz baraj, gölet ve sulama kanalının sayısı 86'ya yükselmiştir (Harita: 1). Bunlardan 84 tanesi Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 2 tanesi de Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti toprakları içinde bulunmaktadır (Harita: 2). Hiç kuşkusuz şimdilik bulmuş olduğumuz 84 adet baraj, gölet ve sulama kanalı, Eskiçağ'da Doğu Anadolu'yu bir barajlar bölgesi haline getirmiştir. Bu konuda araştırmaların sürdürülmesiyle birçok yeni Urartu sulama tesisinin daha bulunacağını ümit etmekteyiz. Yeni sulama tesislerinin bulunması, M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki tarım politikasının yorumlanmasına çok büyük katkılar sağlayacaktır.

Başkanlığım altında yürütülen araştırmaya İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'ndan Araş. Gör. Can Avcı (M.A.), Araş. Gör. Erkan Konyar (M.A.), Araş. Gör. İ. Zeynep Konuralp (M.A.), Araş. Gör. İsmail Ayman ve lisans öğrencisi Mustafa Kaptan katılmıştır. Bakanlık temsilciliği görevini ise İzmir Arkeoloji Müzesi asistanlarından Hamdi Ekiz (M.A.) yapmıştır. Sulama tesislerinin topografik plân, plân ve kesitleri Can Avcı, İsmail Ayman ve Nihal Ayyıldız tarafından yapılmıştır. Çok büyük bir özveriyle çalışan değerli meslektaşlarıma ve sevgili öğrencilerime içtenlikle teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım. 2002 yılı çalışmaları, Van Gölü'nün ortalama 90-130 km. güneydoğusundaki Başkale bölgesinde yoğunlaştırılmıştır.

ÇUH GÖLETİ

Çuh Göleti, Van'ın 86 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Gölete en yakın yerleşim merkezi, 1.5 km. kuzeybatıda bulunan Gedikbaşı (Eski Çuh) Köyü'dür. Deniz seviyesinden 2100 m. yüksekliğindeki gölet, doğu-batı doğrultusunda uzanan yüksek dağların kuzey eteğinde bulunmaktadır. Oldukça zengin su kaynaklarına sahip olan dağların kuzey eteğine yöre halkı Kirkpınar adını vermektedir. Su kaynaklarından çıka-

* Prof. Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi, Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Müdürü, İstanbul/TÜRKİYE
e-posta: obelli@istanbul.edu.tr.

1 Doğu Anadolu Bölgesi'nde geniş kapsamlı olarak sürdürdüğümüz bu önemli araştırma, kendi maddi olanaklarımız ile gerçekleştirilmiştir.

rak kuzeye akan dere suları, arazide derin bir vadi açmıştır. Dere suyundan alınan bir kanal aracılığı ile su, kuzeydoğu yönüne götürülerek gölette biriktirilmiştir (Resim: 1). Yüksek tepelerin kuzey yamacına yapılan gölet, fazla büyük değildir. Gölette kanal suyunun yanı sıra, yüksek tepelerden gelen kar ve yağmur suları da birikmektedir. Ancak kar, yağmur ve özellikle sel sularının yüksek tepelerden gölete taşınmış olduğu kalın toprak tabakası, hem göletin içini doldurmuş, hem de göletin küçülmesine neden olmuştur. Ayrıca göletin içinin dolarak duvarların biçiminin bozulmasında, kuzey yönüne doğru meydana gelen yoğun toprak kaymalarının çok büyük etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde göletin içinde az da olsa su bulunmaktadır (Resim: 2). Kabaca 135 m. uzunluğunda, elips bir plân gösteren duvar, göletin kuzey kısmını kapatmaktadır (Çizim: 1). Duvarlarda kullanılan taşlar, yakın çevrede bulunan taş ve kayalıklardan elde edilmiştir. Taşların kabaca da olsa birleşme yerlerinin düzeltildiği görülmektedir. Günümüzden 15-20 yıl önce toprakla dolan göletin içindeki toprağın temizlenerek duvarların üzerine yığılmış olması, hem duvarın yüksekliğinin, hem de genişliğinin değişmesine neden olmuştur. Bozulmayan kısımlarda duvarın genişliğinin 3 m., yüksekliğinin de ortalama 2.5 m. olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey yönüne doğru akıtılan sular, geniş teraslar halinde uzanan arazide yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır.

Göletin tarihlenmesine yardımcı olabilecek kalıntı 800 m. güneyde yükselen Beyaztaş Tepe Kalesi'dir. Küçük olan kale kalker bir kayalığın üzerinde bulunduğu için, halk burasını Beyaztaş Tepe olarak adlandırmaktadır (Resim: 3). Kayalıklara açılan duvar yatakları olmasına karşın, duvarlar yıkılmıştır. Kral İşpuini dönemine tarihlenen Kalecik ve Zivistan kalelerinde olduğu gibi bu kalenin üzerinde de kayalık üzerine açılmış bir su kuyusu bulunmaktadır. Bu küçük kalenin yörenin ekonomik ve askerî yönetim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Tuşpa'dan başlayan ve Kelişin Geçidi'ne kadar uzanan Urartuların ünlü "Ordu Yolu", bu kalenin kuzey eteğinden geçmektedir. Daha doğrusu Tuşpa-Harami Gediği-Gürpınar Ovası-Çavuştepe-Hoşap Kalesi önlerinden geçen "Ordu Yolu", ünlü Çuh Gediği'ni aştıktan sonra, bu kalenin kuzey eteklerine inmekte ve buradan da güney yönünde Başkale-Soran-Yüksekova-Hakkâri ve Kelişin Geçidi'ne ulaşmaktadır. Bu yüzden kalenin ve göletin, "Ordu Yolu"nun güzergâhını belirleyen Kral İşpuini-Menua (M.Ö. 820- 810) ortak yönetiminin ardından, Kral Menua (M.Ö. 810- 786) dönemine ait olduğu sanılmaktadır.

ÇİMLİK GÖLETİ

Çuh Göleti'nin yaklaşık 2 km. doğusunda yer almaktadır. Yüksek tepelerin kuzey eteğinde yer alan bu göletin suları da, Beyaztaş Tepe'den kuzeye doğru akan İncesu Deresi'nden alınan bir kanaldan sağlanmaktadır (Resim: 4). İncesu Deresi çok sayıda kaynak suyunun birleşmesinden oluşmaktadır. Söz konusu dere, arazide derin bir vadi açtığından sulama için elverişli değildir. Bu yüzden buradan alınan bir kanal ile su doğuya götürülmüş ve gölet yapılmıştır. Ayrıca gölette, güneyinde yükselen tepelerden gelen kar ve yağmur suları da birikmektedir. Kar, yağmur ve özellikle sel sularının taşınmış olduğu kalın toprak tabakası, göletin içini doldurmuştur (Resim: 5). Bunlardan da önemlisi, güneyindeki yüksek tepelerden kayan toprak tabakası, hem göleti küçültmüş, hem de göletin biçiminin bozulmasına neden olmuştur. Bu yüzden duvarların örgü sistemi görülmemektedir. Yalnız kuzey yönüne akıtılan suların duvarda yapmış olduğu yıkımda, duvarın yapımında kalker taşların kullanıldığı görülmektedir (Resim: 6).

Kabaca elips biçiminde olan göletin duvarı, kuzey kesimi kapatmaktadır. 160 m. uzunluğunda olan duvar, ortalama 3 m. genişliğindedir. Patlayan savağın daha sonra onarıldığı görülmektedir. Bu gölet Çuh Göleti'nden daha büyüktür, ancak içindeki su ondan daha azdır (Resim: 7). Yine kuzey ve kuzeydoğu yönüne doğru akıtılan sular, teraslar halinde uzanan geniş tarım alanlarının su gereksinmesini karşılamaktadır. Tıpkı Çuh Göleti gibi bu göletin de Kral Menua (M.Ö. 810-786) döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır.

PESTEKAN KANALI

Deniz seviyesinden 3200 m. yüksekliğinde olan Mengene Dağı, oldukça zengin su kaynaklarına sahiptir. Van bölgesinde Ereğ ve Tendürek dağlarından sonra, üçüncü zengin su kaynağı Mengene Dağı'nda bulunmaktadır. Birçok kaynağın birleşmesiyle oluşan Karabilyan Deresi, oldukça hızlı bir şekilde güney yönüne doğru ve aynı adı taşıyan köyün içinden akmaktadır. Kalkerden oluşan araziye derin ve geniş bir şekilde oyan Karabilyan Deresi, tarım alanlarının sulanması için elverişli değildir (Resim: 8). Bu yüzden tarım alanlarının sulanmasında kullanılmak üzere Karabilyan Deresi'nden iki adet kanal alınmıştır; bunlardan biri güneydoğu yönüne doğru götürülen Mengene Kanalı, diğeri de Pestekan Kanalı'dır. Yaklaşık 16-17 km. uzunluğunda olan Mengene Kanalı, Yukarı ve Aşağı Bedengöl göletleri ile Albayrak ve Atıklar göletlerine su taşımaktadır. Yaklaşık olarak 7-8 km., uzunluğunda olan Pestekan Kanalı ise güneybatı yönüne doğru akmaktadır (Çizim: 3). Toprak içine açılan kanal, ortalama 60-70 cm. genişliğindedir. Mengene Kanalı'nın aksine, bu kanal kayalıklar içinden geçmediği gibi, destek duvarları da bulunmamaktadır. Kanalin çıkış yerine en yakın yerleşim merkezi, Van'ın 102 km. güneydoğusunda yer alan Karabilyan Köyü'dür. Kuzeyden güneybatı yönüne doğru hızlı bir şekilde akan Pestekan Kanalı, önce Mercimek Göleti'ne, daha sonra da Düztepe Köyü içindeki Düztepe Göleti'ne su taşımaktadır. Arazinin güney yönüne doğru oldukça eğimli ve dik olması yüzünden, kanal suyu oldukça hızlı akmakta ve toprak taşımaktadır. Kanal suyunun taşımış olduğu kalın toprak tabakası önce Mercimek Göleti'nin, daha sonra da Düztepe Göleti'nin içinin dolmasına neden olmuştur. Kanal birçok kez küçük onarım geçirilmesine karşın, günümüze değin başarılı bir şekilde çalışmaktadır. Pestekan Kanalı'nın da, tıpkı Mengene Kanalı ve sözünü ettiğimiz göletler gibi M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır.

DÜZTEPE GÖLETİ

Düztepe Göleti, Van'ın 97 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Gölete en yakın yerleşim merkezi Düztepe (Bebleşin) Köyü'dür. Köyün hemen kuzeybatısında bulunan gölette biriktirilen sular, Pestekan Kanalı'ndan gelmektedir. Yani Pestekan Kanalı'nın getirmiş olduğu suların en son dinlenme havuzunu, Düztepe Göleti oluşturmaktadır (Resim: 9).

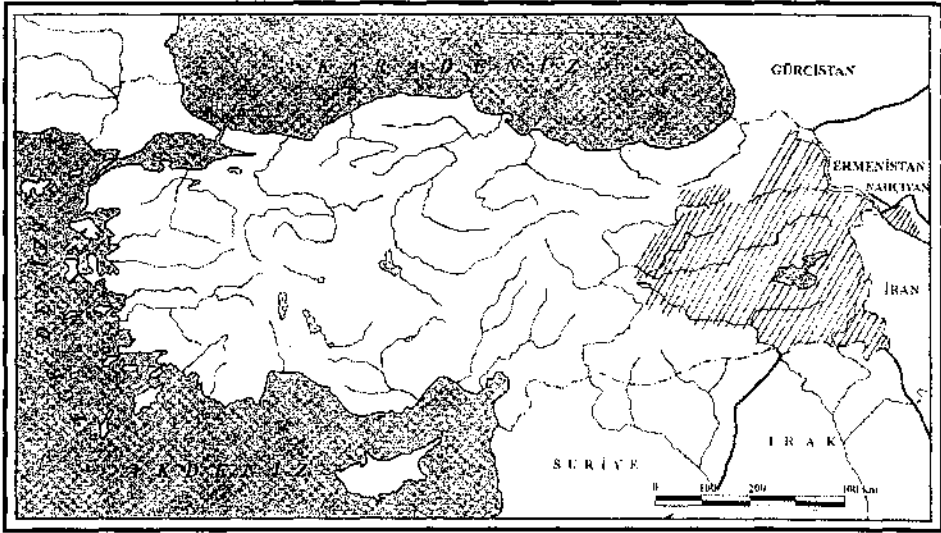
Yüksek tepelerin güney eteğinde yer alan göletin büyük olduğu görülmektedir. Ancak gerek oldukça hızlı akan kanal suyunun taşımış olduğu toprak, gerekse kuzeyde yükselen tepelerden yağmur ve özellikle sel sularının taşımış olduğu kalın toprak tabakası, hem göletin içini doldurmuş, hem de duvarların üstünü kapatmıştır. Bu yüzden tahrip olan duvarların yerine, göletin kuzey kısmına betondan büyük bir havuz yapılmıştır. Kabaca elips bir plân gösteren göletin tahrip olmayan duvarlarında, büyük kalker blokların kullanıldığı görülmektedir. Yaklaşık olarak 80- 85 m. uzunluğundaki kanal duvarı, göletin kuzeyini kapatmaktadır (Çizim: 4). Taşların yakın çevrede bulunan kalker yataklarından elde edildiği anlaşılmaktadır. Duvarın üstüne toprak yığıldığı için, duvarın ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin ve genişliğinin kaç metre olduğunu bilemiyoruz. Güney yönüne doğru akıtılan sular, tarım alanlarının sulanmasında kullanılmaktadır. Mengene ve Pestekan kanalları ile sözünü ettiğimiz diğer göletler gibi, bu göletin de M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır.

1987- 2002 YILLARI ARASINDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE KEŞFEDİLEN BARAJ, GÖLET, SULAMA KANALLARININ LİSTESİ

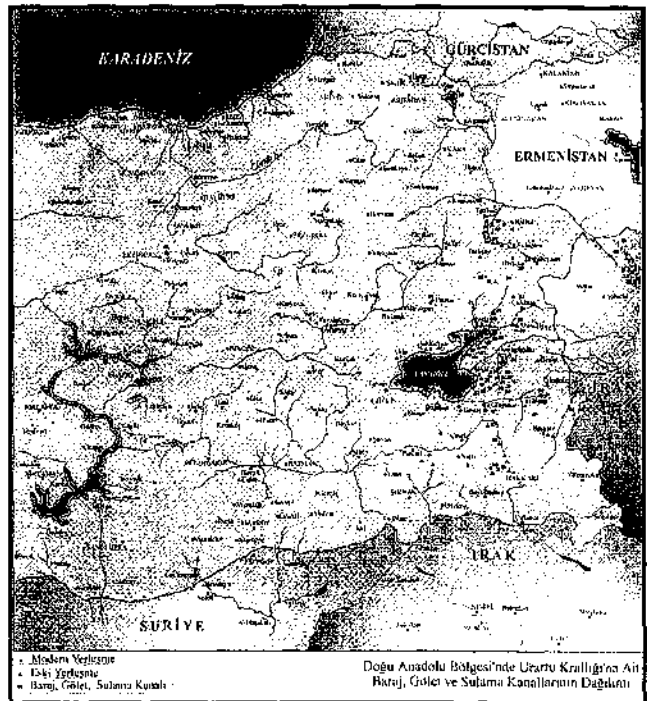
1- Rusa Barajı (Keşiş Gölü)*	4- Kırcağöl Barajı*
2- Menua (Semiramis/ Şamram Kanalı)*	5- Doni Göleti*
3- Aznavurtepe Göleti*	6- Faruk Bendi*

7- Süphan Barajı	47- Bey Göleti
8- Arpayatağı Göleti	48- Tepegören Göleti
9- Arç Barajı	49- Çirişgöl Barajı ve Kanalı
10- Kırmızı Düzlük Barajı	50- Çirişgöl Göleti
11- Bezirgân Kanalı	51- Katırlı Göleti
12- Yukarı Argıt Barajı	52- Darboğaz Barajı
13- Gelincik Barajı	53- Azab Göleti
14- Yukarı Anzaf Barajı	54- Memedik Göleti
15- Çavuştepe Su Biriktirme Yapısı	55- Kurugöl Barajı
16- Aygır Göleti	56- Mustafapaşa Barajı
17- Sıhke Göleti	57- Kelle Barajı
18- Reşan Barajı	58- Kızkapan Barajı
19- Sünnet Nebi Barajı	59- II. Ferhat Kanalı (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti)
20- Gövelek Barajı	60- Kalecik Kanalı (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti)
21- Meydan Boğazı Barajı	61- Kurubaş Göleti
22- Hırsız Deresi Barajı	62- Yakub Göleti
23- Köşebaşı Barajı	63- Vakıf Bendi ve Barajı
24- Süs Barajı	64- Kör Kanalı
25- Aşağı Kom Barajı	65- Deniz Kanalı
26- Yukarı Kom Barajı	66- Yukarı Ağındır Barajı
27- Karataş Barajı	67- Aşağı Ağındır Barajı
28- Kadim Barajı	68- Aşağı Karaağaç Kanalı
29- Bakraçlı Barajı	69- Kalenur Göleti
30- Harabe Barajı	70- Yukarı Kelekom Barajı
31- I. Ferhat Barajı	71- Aşağı Kelekom Barajı
32- Bendmurat Barajı	72- Albayrak Göleti
33- Aşık Hüseyin Göleti	73- Atlılar Göleti
34- Abbasgöl Barajı	74- Mengene Kanalı
35- Yukarı Ömergölü Barajı	75- Yukarı Bedengöl Göleti
36- Aşağı Ömergölü Barajı	76- Aşağı Bedengöl Göleti
37- Kilisegölü Barajı	77- Yukarı Embi Barajı
38- Kevenli Barajı	78- Aşağı Embi Barajı
39- Düzlük Göleti	79- Şehnagöl Barajı
40- Tasmalı Barajı	80- Soğuksu Göleti
41- Yukarı Adır Barajı	81- Kurt Göleti
42- Aşağı Adır Barajı	82- Yoğunhasan Göleti
43- Aşağı Esenpınar Barajı	83- Çuh Göleti
44- Yukarı Esenpınar Barajı	84- Çimlik Göleti
45- Arındı Göleti	85- Pestekan Kanalı
46- Bey Kanalı	86- Düztepe Göleti

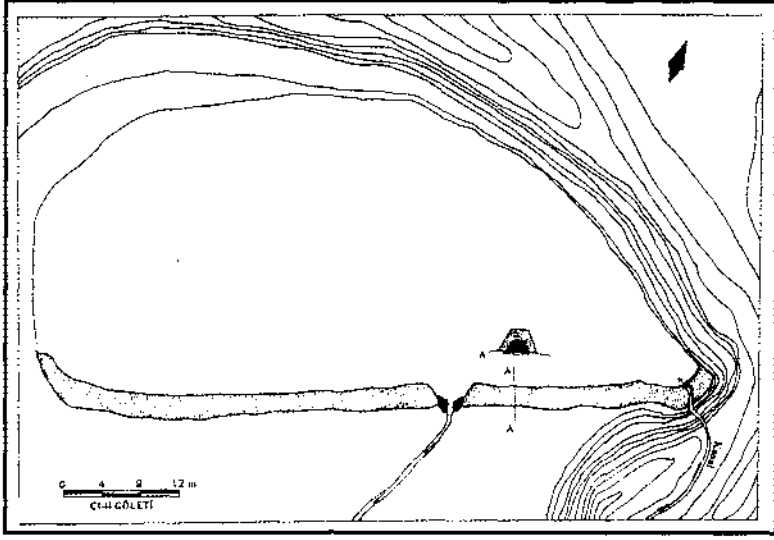
Yanında (*) işareti bulunan baraj, gölet ve sulama kanalları, bizim yüzey araştırması çalışmalarımızdan önce 1889- 1970 yılları arasında Van bölgesinde bulunan baraj, gölet ve sulama kanallarını göstermektedir.

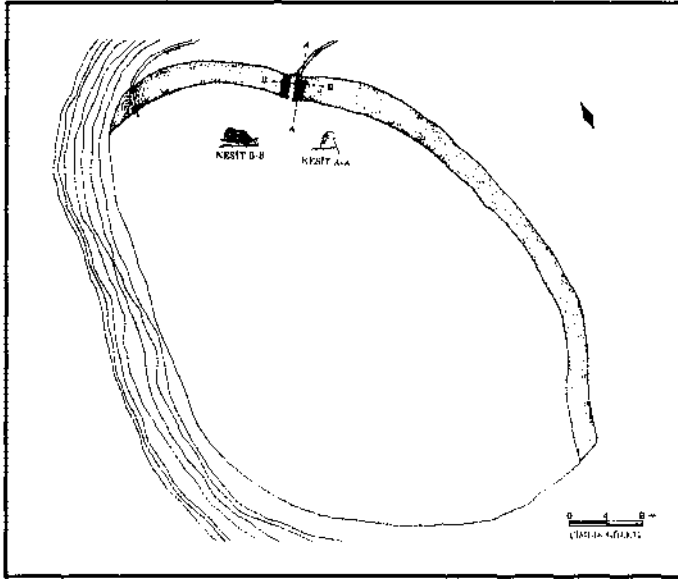
Harita 1: Nahçıvan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğumuz yüzey araştırmasının yayılım alanı

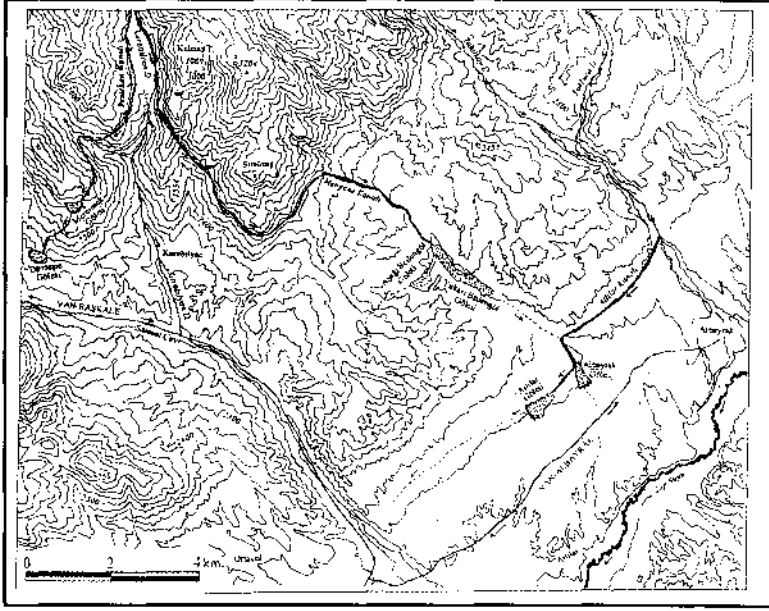
Harita 2: Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Kralığı'na ait baraj, gölet ve sulama kanallarının dağılımı

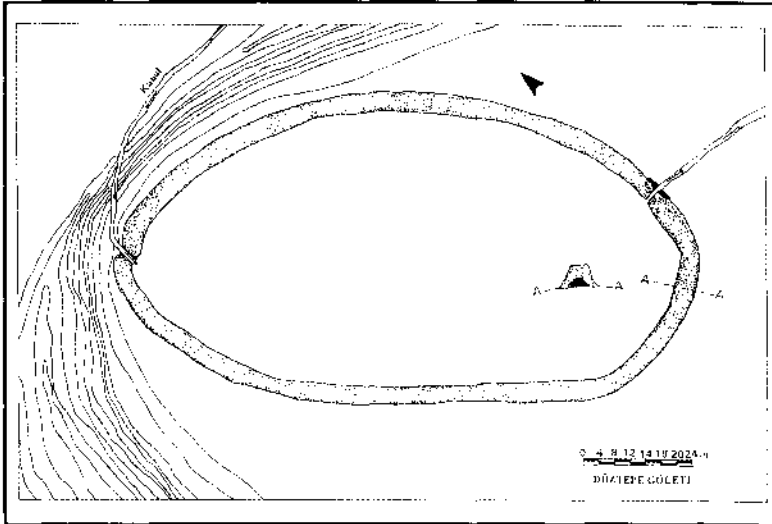
Çizim 1: Çuh Gölleti'nin plân ve kesiti

Çizim 2: Çimlik Gölleti'nin plân ve kesiti

Çizim 3: Pestekan Kanalı ve yakın çevresinin topografik plânı

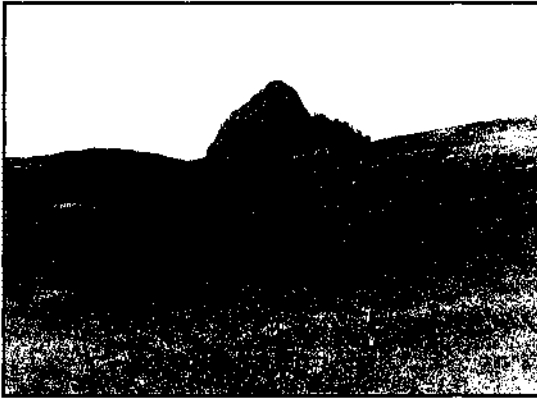
Çizim 4: Düztepe Gölü'nün plân ve kesiti

Resim 1: Çuh Göleti'nin kuzeyi ni kapatan duvar ve savak kısmı

Resim 2: İçinde çok az su bulunan Çuh Göleti

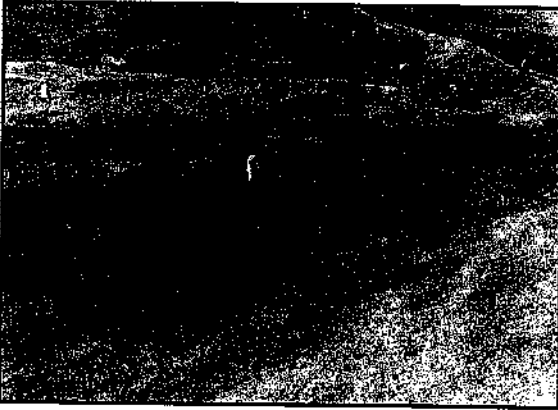
Resim 3: Çuh ve Çimlik göletlerini koruyan Beyaztaş Kalesi

Resim 4: uh Göleti'ne su taşı-
yan kanal

Resim 5: İçi kalın bir toprak ta-
bakası ile dolan imlik
Göleti

Resim 6: imlik Göleti'nin kuzey
kısımını kapatan duvar
ve savak kısmı

Resim 7: İçinde su bulunmayan
Çimlik Göleti

Resim 8: Araziyi derin bir şekil-
de oyan Karabilyan De-
resi ve Pestekan Kana-
lı

Resim 9: Düztepe Göleti

PISIDIEN SURVEY PROJEKT: SURVEY-KAMPAGNE 2002 IN PEDNELISSOS

Lutgarde VANDEPUT*
Veli KÖSE

Die zweite Survey-Kampagne in Pednelissos wurde vom 01.09.2002- 29.09.2002 durchgeführt¹. Das Team der Kampagne 2002 in Pednelissos unter Leitung von Lutgarde Vandeput (Universität Köln/Deutschland) bestand aus den Archäologen Veli Köse (Universität Köln/Deutschland), Gül Işın (Akdeniz Üniversitesi), Tom Debruyne, Danny Gysen, Lieven Loots (Leuven/Belgien), Yaprak Özkönü (Istanbul), Ralf Behrwald (Universität Bamberg/Deutschland), Archäologen-Geodät Sabri Aydal (Museum

Dr. Lutgarde VANDEPUT, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND lutgarde.vandeput@uni-koeln.de

Dr. Veli KÖSE, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND veli.kose@uni-koeln.de

Abkürzungen und Siglen folgen den Richtlinien des DAI, s. AA 1997, 611 ff. Zusätzlich gelten:

Bohn 1889	= R. Bohn, <i>Altortümer von Aegae</i> (1889).
Clarke u. a. 1902	= J. T. Clarke-F. H. Bacon-R. Koldewey, <i>Investigations at Assos</i> , (1902).
Comparetti 1921	= D. Comparetti, <i>Iscrizione di Pednelissos (Pisidia)</i> , <i>ASAtene</i> 3, 1921, 143-148.
Coulton 1976	= J. J. Coulton, <i>The Architectural Development of the Greek Stoa</i> (1976).
Işın 1998	= G. Işın, <i>The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos</i> , <i>Adalya</i> 3, 1998, 111-128.
Lauter 1970	= H. Lauter, <i>Die hellenistische Agora von Aspendos</i> , <i>BjB</i> 170, 1970, 77-101.
Machatschek-Schwarz 1981	= A. Machatschek-M. Schwarz, <i>Bauforschungen in Selge</i> , <i>Denkschriften Wien</i> 152 (1981).
Mitchell 1995	= S. Mitchell, <i>Cremna in Pisidia</i> (1995).
Moretti 1921	= G. Moretti, <i>Le rovine di Pednelissos</i> , <i>ASAtene</i> 3, 1921, 79-133.
Pace 1921	= B. Pace, <i>Inscrizioni di Pednelissos</i> , <i>ASAtene</i> 3, 1921, 149-159.
Paribeni 1921	= R. Paribeni, <i>Di una città della Pisidia: forse Pednelissos</i> , <i>ASAtene</i> 3, 1921, 73-78.
Radt 1999	= W. Radt, <i>Pergamon, Geschichte und Bauten einer antiken Metropole</i> (1999).
Rheidt 1992	= K. Rheidt, <i>Die Obere Agora. Zur Entwicklung des hellenistischen Stadtzentrums von Pergamon</i> , <i>IstMitt</i> 42, 1992, 235-282.
Schrammen 1906	= J. Schrammen, <i>Der Grosse Altar. Der Obere Markt</i> (1906).
Vandeput-Köse 2003	= L. Vandeput-V. Köse, <i>Pisidien Survey Project: Erste Kampagne in Pednelissos</i> , 20. <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> , 2003, 315-328.
Waelkens u. a. 2000	= M. Waelkens-J. Poblome-R. Degeest-L. Vandeput - E. Paulissen-F. Martens-P. Talloen-J. Van den Berg-V. Vanderginst-B. Ankan-I. Van Damme - I. Akyel-M. Martens-I. Uytterhoeven-T. Debruyne-D. Depraetere-K. Baran-B. Van Daele-Z. Parras - S. Yıldırım-S. Bübel - H. Vanhaverbeke-C. Licoppe-F. Landuyt-T. Patricio-S. Ercan-K. Van Balen-E. Smits-F. Depuydt-L. Moens und P. De Paepe, <i>The 1996 and 1997 Excavation Seasons at Sagalassos</i> , in: M. Waelkens-L. Loots (ed.), <i>Sagalassos V. 1. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997</i> (2000), 217-399.

¹ Die Saison wurde ermöglicht dank großzügiger finanzieller Unterstützung von der DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) im Rahmen des Schwerpunktprogramms "Formen und Wege der Akkulturation im östlichen Mittelmeerraum und Schwarzmeergebiet in der Antike" und unter der Gewährleistung des Archäologischen Instituts der Universität zu Köln. Besonderer Dank gilt der Präsidenschaft des Landrats und dem Ausbildungsamt von Serik dafür, dass sie das unbenutzte Grundschulgebäude als Unterkunft dem Team des Pisidien Survey Projekts zur Verfügung gestellt haben.

von Antalya) und den in Archäologie bzw. Architektur Studierenden Senem Özden (Istanbul Üniversitesi), Steve Bödecker, Felix Schäfer, Nihan Salgar (Archäologisches Institut der Universität zu Köln), Bora Çakır, Bahar Dinçaslan und Gül Kale (Istanbul Teknik Üniversitesi). Außerdem waren die Geophysiker Harald Stümpel, Ercan Erkul, Birte-Marie Ehlers und Hauke Petersen (Universität Kiel/Deutschland) an der geophysikalischen Prospektion beteiligt. Unser besonderer Dank gilt dem Regierungsvertreter Unal Çınar vom Museum in Antalya für seine Hilfsbereitschaft.

In der Kampagne 2002 wurde vor allem an der Aufnahme der topographischen Karte der Stadt gleichzeitig mit anderen Schwerpunkten weitergearbeitet, damit man ein Gesamtbild der Stadt gewinnt. Neben der Untersuchung der Ruinen mittels eines archäologischen Surveys wurden 2002 geophysikalische Prospektionsmethoden eingesetzt und das Studium der epigraphischen Dokumente begonnen, um neue Perspektiven zum Verständnis der Stadtentwicklung zu eröffnen. Die Untersuchung der öffentlichen Bauten im Stadtzentrum wurde fortgesetzt. Abgesehen von dem Marktgebäude, dem Kaisertempel und der Basilika im Stadtzentrum wurden die Therme, die Stadtmauer, die Türme und ein Tempel in der unteren Stadt erforscht. Dazu gehören noch zwei Bauten: das Heiligtum für Apollo, das sich außerhalb der Stadtmauer befindet, und ein monumentaler Bau, der sich innerhalb der Stadtmauer befindet und dessen Funktion noch nicht klar ist.

Anhand der in zwei Jahren bearbeiteten, aber immer noch unvollständigen topographischen Karte läßt sich feststellen, daß im Stadtareal mehrere antike Straßen gut erhalten und über längere Strecken zu verfolgen sind (Abb. 1)². Sie scheinen einander im rechten Winkel zu schneiden. Der Plan zeigt deutlich, daß der Bereich der Stadt innerhalb der Mauern auf ein ziemlich regelmäßiges Straßenraster zurückgeht. Man hat dennoch teilweise auf die natürlichen Gegebenheiten des Geländes Rücksicht genommen, wie die leicht unterschiedliche Orientierung größerer Häuserblöcke belegt. Die öffentlichen Monumentalbauten des Zentrums aus hellenistischer Zeit fügen sich perfekt in dieses Raster ein. Eine so regelmäßige Stadtanlage bildet eine Ausnahme für Pisidien³.

Marktgebäude

2001 wurde mit der Aufnahme der Agora und des gleichzeitig errichteten Marktgebäudes angefangen⁴. Weitere Untersuchungen an diesem Bau in 2002 zeigten, dass drei Phasen unterschieden werden können (Abb. 2). In der ersten befand sich im Untergeschoß eine Reihe von 8 Kammern, die von der Vorderseite, also von Westen aus zugänglich waren (Abb. 3). Einige Kammern waren mittels Zwischentüren untereinander verbunden. Fenster erhellten die Kammern. Ursprünglich war das Gebäude L-förmig angelegt, und es sind zwei Kammern entlang der Nordwestseite der Agora zu rekonstruieren.

Es kann angenommen werden, daß das Zwischengeschoß im Originalzustand eine große Halle mit Säulen oder Pfeilern in der Mittelachse war, genauso wie z. B. bei den Marktgebäuden in Pergamon, Aigai oder Assos⁵.

Im dritten oberen Geschoß öffnete sich das Marktgebäude in Pednelissos als Säulenhalle dorischer Ordnung zur Agora hin. Einige Bauelemente befinden sich in Sturzlage in den nördlichen Räumen des Marktgebäudes. Weitere Bauglieder derselben Ordnung sind in der frühchristlichen Basilika in der Südostecke des Platzes als Spolien verbaut (Abb. 4).

2 Vandeput-Köse 2003, 316 Abb. 1.

3 Waelkens u. a. 2000, 391 Abb. 219; L. Vandeput-V. Köse, *AnatStud* 51, 2001, 134 Abb. 1; Mitchell 1995, Abb. 4; S. H. Cormack, *AnatStud* 46, 1996, Abb. 1.

4 Işın 1998, 115 Abb. 10, 11; Vandeput-Köse 2003, 317 f. Abb. 2-5.

5 Schrammen 1906, 94 ff. 103-106 Taf. 1, 22-32; Lauter 1970, 87 ff. Abb. 6, 8; Rheidt 1992, 263-269; Radt 1999, 90 ff. Abb. 39d, 39e; Bohn 1889, 15-46; Coulton 1976, 79-81, 92-94, 214; Clarke u. a. 1902, 75-108.

Vermutlich wurden beim ursprünglichen Bau die Räume im Untergeschoß als Läden, die Halle im Zwischengeschoß als Speicher genutzt. Die Stoa als drittes Geschoß schloß die Westseite der Agora ab genauso wie die Stoen in den andernorts bekannten Marktgebäuden in West- und Südkleinasien⁶.

Auf der Westseite des Marktgebäudes lassen sich viele Umbaumaßnahmen nachweisen, die zur zweiten Phase gehören: die Verteilung von Türen und Fenstern in der Fassade spiegelt nicht die ursprüngliche Situation wieder. So ist im Untergeschoß wenigstens eine Tür versetzt worden. Aber nicht im Untergeschoß, sondern im Zwischengeschoß scheinen die größten Änderungen vorgenommen worden zu sein. Im noch erhaltenen Teil der Fassade wurden mehrere Türöffnungen vorgenommen, die über eine Galerie aus Holz zu erreichen waren. Die Löcher für die Balken sind noch erhalten (Abb. 3). Bei den Umbaumaßnahmen wurde auch der zweite Stock in Einzelräume unterteilt. Eine in die neue Innenmauer versetzte späthellenistische Inschrift bietet einen terminus post quem für diese Umbaumaßnahmen. In der zweiten Phase scheint auch das Zwischengeschoß zu Läden umgebaut worden zu sein. Wahrscheinlich wiederum in dieser Phase wurden zwei Räume nördlich der Agora durch einen Treppenzugang zur Agora ersetzt (Abb. 2).

In einer dritten Phase wurden zwei Räume im Untergeschoß halb mit Bruchsteinen verfüllt und ihre Türen und Fenster verschlossen. Wann dieser Umbau stattgefunden hat, ist unklar, aber er scheint zur Stabilisierung der Terrassenmauer der Agora durchgeführt worden zu sein.

Heiligtum für Apollo

Südwestlich der Stadt befindet sich das Apollon-Heiligtum, das von Gül İşin ins 4. Jh. v. Chr. datiert wird⁷. Es handelt sich um einen Platz, der sich vor einem Felsrelief befindet, auf der Apollo dargestellt war. Das Heiligtum ist mit einer Teménosmauer umgeben, die über längere Strecken gut erhalten ist (Abb. 5). Auch das Relief selbst und die einrahmende Adikula wurden vermessen. Darüber hinaus sind Spuren einer weiteren Architektur vorhanden; sie erlauben zur Zeit aber noch keine zusammenhängende Rekonstruktion.

Kaisertempel

Ein kleiner Tempel befindet sich entlang der Straße, die das Nordtor mit der Agora verbindet, etwa 20 m. nördlich vom Platz (Abb. 1, 6). Es handelt sich um einen kleinen Prostýlos-Tempel mit syrischem Gebälk, das über vier unkannelierten Säulen mit hohen Säulenbasen lag⁸. Über dem Architrav befand sich ein umlaufender Girlandenries mit Erosen und Niken als Trägerfiguren (Abb. 7). Wichtig ist die gut erhaltene Inschrift auf dem Architrav, die den Tempel den römischen Kaisern widmet (Abb. 8). Genauso wie die Inschrift läßt die Ornamentik den Bau in severische Zeit datieren. Die hintere Wand der Cella ist in der Spätantike für den Einbau einer Apsis durchbrochen worden. Anhand einer eingehenderen Untersuchung ließ sich herausstellen⁹, daß die Bauelemente der Fassade, die ursprünglich zu dem in der Inschrift genannten Tempel gehört, von anderswo herkommen und hier in Zweitverwendung benutzt sind. Die Umbauten müssen wahrscheinlich im Zusammenhang mit der Errichtung einer Kapelle in dem zuvor rechteckigen Raum gesehen werden, bei der die reiche Fassade der Vorderseite der Cella vorgeblendet worden ist.

6 V. Köse, *The Market-Buildings of Asia Minor: Origin and Developments in Hellenistic and Roman Times*, Colloquium Exeter 2002 (im Druck).

7 İşin 1998, 117 f. Abb. 16-18; Vandepüt-Köse 2003, 319 Abb. 11.

8 İşin 1998, 116 f.

9 Der Tempel wird von Nihan Salgar als Magisterarbeit im Archäologischen Institut der Universität zu Köln bearbeitet.

Tempel in der Unterstadt

Der Kaiserkulttempel bildet zwar das am aufwendigsten dekorierte Monument in Pednelissos, er war aber keineswegs der größte Tempel in der Stadt. Im westlichen Stadtviertel befindet sich ein großes, rechteckiges Podium, das aus großen Kalksteinquadern besteht und über 2 m hoch ist (Abb. 9). Vom Aufriß des Monumentes ist nur wenig erhalten. Die naheliegendste Interpretation für diesen Befund scheint uns die eines Podiumtempels zu sein (Abb. 10). Merkwürdigerweise ist sein aufgehendes Mauerwerk fast vollständig verschollen und läßt sich auch in den jüngeren Bauten nicht wiederfinden.

Thermenanlage

Die Therme bietet den zweiten gut erhaltenen römischen Komplex in der Unterstadt. Bei der Aufnahme des Gebäudes hat sich sehr deutlich herausgestellt, daß die Wände aus großen, gut bearbeiteten Kalksteinquadern, d.h. aus wiederverwendeten Blöcken errichtet wurden (Abb. 11). Hier stellt sich natürlich die Frage, ob die nicht mehr nachweisbaren Teile der Stadtmauer vielleicht an diesem Bau wieder verwendet wurden. Erhalten sind zwei große bogenförmige Fenster, das dritte, mittlere, ist im Laufe des letzten Jahrhunderts eingestürzt (Abb. 12)¹⁰. Die Binnengliederung des Gebäudes läßt sich - hauptsächlich wegen des Bewuchses - derzeit nicht klären. Auf der Südseite ist die Thermenanlage mit einer gepflasterten Palästra verbunden. Das Wasser für die Thermen wurde wahrscheinlich aus großen Zisternen gewonnen, die aus Quellwasser gespeist werden und von denen einige auch jetzt noch in Benutzung sind.

Tor bauten, Turm mit Stadtmauer in der Unterstadt und geophysikalische Prospektionsarbeit

Das westlichste Viertel der Stadt scheint von einer weiteren Mauer umgeben gewesen zu sein. Von dieser ist nur ein geringer Teil erhalten. Hierbei handelt es sich um ein Tor, das aus einem über einer gewölbten Tür errichteten rechteckigen Turm besteht, einem rechteckigen Turm sowie einem verbindenden Mauerabschnitt (Abb. 13)¹¹. Die von Süden kommende Straße, die durch das Tor in die Stadt führt, läßt sich im Gelände noch nachweisen. Wie diese Anlage mit der weiter östlich gelegenen Stadtmauer verbunden war und ob es sich hier um eine spätere Erweiterung der Stadtmauer handelt, kann nicht mehr nachvollzogen werden. Um diese Verbindung der Stadtmauer und die Ausdehnung der Stadt in der Antike zu überprüfen, wurden erstmals in dieser Saison geophysikalische Untersuchungen durch Harald Stümpel und seine Mitarbeiter von der Universität Kiel durchgeführt. Aus den Untersuchungen in diesem Bereich geht deutlich hervor, daß die vom Turm aus in nördliche Richtung verlaufende Mauer nicht mehr nachweisbar ist. Anders sieht es möglicherweise mit der Strecke zwischen dem Tor und der weiter östlich verlaufenden Stadtmauer aus. Neben dem Tor befindet sich eine sehr starke Störung, die auf eine ausgebrochene Mauer deuten könnte. Weiter östlich sind dann groß angelegte Umbaumaßnahmen aus der kaiserzeitlichen Epoche nachweisbar.

Heute hat es den Anschein, als seien großen Flächen der Stadt in der Antike völlig unbebaut gewesen. Dank des geophysikalischen Surveys konnte aber nachgewiesen werden, daß das ganze Gebiet in der Antike bebaut war, und zwar mit großen Gebäuden, die sich am ehesten als öffentliche Architekturen verstehen lassen. So verlief vom Tempel aus in südlicher Richtung eine Portikus, von der heute kaum noch etwas zu sehen ist.

10 Moretti 1921, 113 ff. Abb. 38, 54

11 Işın 1998, 113 f. Abb. 3; Vandeput-Köse 2003, 319 Abb. 10.

Ein unklarer monumentaler Bau (Zollgebäude ?)

Im Südwesten der Stadt und innerhalb der Stadtmauer befindet sich ein gut erhaltener Monumentalbau. Der Grundriß und die Mauertechnik des rechteckigen Baus von etwa 15x8 m. läßt ein Privathaus ausschließen. Es handelt sich um zwei hintereinander liegende Räume mit Eingang im Westen (Abb. 14). Abgesehen von einem Durchgang mit drei Türen zwischen den Räumen befindet sich im hinteren Raum ein weiterer Eingang, der sich nach Süden öffnete. Die Lage, die Existenz eines großen Fensters und die Mauertechnik aus großen Steinquadern ähneln einem Zollgebäude in Selge, der im Osten gelegenen pisidischen Nachbarstadt¹².

Epigraphische Forschungen

Neben diesen Untersuchungen wurde 2002 mit der epigraphischen Erforschung von Pednelissos begonnen. Als erster Schritt wurde die Aufarbeitung der von den Italienern in den 20er Jahren des letzten Jahrhunderts gelesenen Inschriften unternommen¹³. Von 25 sind 21 Inschriften wiedergefunden, abgeklatscht und studiert worden. Außerdem wurden noch 5 neu gefundene Inschriften bearbeitet. Die Arbeit wurde von Ralf Behrwald von der Universität Bamberg durchgeführt. Sie wird in der nächsten Saison fortgesetzt.

Ergebnisse

Aus der zweijährigen Arbeit in Pednelissos ergibt sich, daß die Stadt schon in hellenistischer Zeit mit allen öffentlichen Einrichtungen sowohl zur Verteidigung als auch für die politischen, wirtschaftlichen und religiösen Bedürfnisse der Einwohner ausgestattet wurde und das in monumentaler Form. Die öffentlichen Gebäude entsprechen den Normen hellenistischer Architektur und sind deutlich unter dem Einfluß der griechischen Kultur entstanden. In der römischen Epoche lassen sich erst ab der 2. Hälfte des 2. Jhs. gesichert neue Monumentalbauten fassen. Die allgemeine Ausbreitung der Stadt und vor allem die Entwicklung eines neuen Viertels in der Unterstadt, in dem die sichtbaren Monumente sicherlich in römische Zeit zu datieren sind, scheint auf eine ständige Weiterentwicklung hinzudeuten.

Weitere Untersuchungen zu den Nekropolen und der Keramik-Survey werden hoffentlich weitere Anhaltspunkte für die Interpretation der Stadtentwicklung liefern.

12 Machatschek-Schwarz 1981, 85-88 Taf. 16 Abb. 65. 66.

13 Comparetti 1921, 143-148; Pace 1921, 149-159.

PİSİDYA YÜZEY ARAŞTIRMASI: 2002 PEDNELISSOS SEZONU

Lutgarde VANDEPUT*
Veli KÖSE

Pednelissos kentinde gerçekleştirilen ikinci sezon arkeolojik yüzey araştırması 01.09.2002-29.09.2002 tarihleri arasında yürütülmüştür¹.

Dr. Lutgarde Vandeput başkanlığındaki ekibe, arkeologlar Dr. Veli Köse, Yrd. Doç. Dr. Gül Işın (Akdeniz Üniversitesi), Tom Debruyne, Danny Gysen, Dr. Lieven Loots (Leuven/Belçika), Yaprak Özkönü (İstanbul), Arkeolog-Topograf Sabri Aydal (Antal-

- * Dr. Lutgarde VANDEPUT, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND lutgarde.vandeput@uni-koeln.de
Dr. Veli KÖSE, Pisidien Survey Projekt, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/DEUTSCHLAND veli.kose@uni-koeln.de
- Kısaltmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün kurallarına göre uygulanmıştır, bakınız: AA 1997, 611 fl. Buna ek olarak:
- Bohn 1889 = R. Bohn, *Altertümer von Aegae* (1889).
Clarke u. a. 1902 = J. T. Clarke-F. H. Bacon-R. Koldewey, *Investigations at Assos*, (1902).
Comparetti 1921 = D. Comparetti, *Inscrizione di Pednelissos (Pisidia)*, *ASAtene* 3, 1921, 143-148.
Coulton 1976 = J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (1976).
Işın 1998 = G. Işın, *The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos*, *Adalya* 3, 1998, 111-128
Lauter 1970 = H. Lauter, *Die hellenistische Agora von Aspendos*, *BjB* 170, 1970, 77-101.
Machatschek-Schwarz 1981 = A. Machatschek-M. Schwarz, *Bauforschungen in Seige*, *Denkschriften Wien* 152 (1981)
Mitchell 1995 = S. Mitchell, *Cremna in Pisidia* (1995).
Moretti 1921 = G. Moretti, *Le rovine di Pednelissos*, *ASAtene* 3, 1921, 79-133.
Pace 1921 = B. Pace, *Inscrizioni di Pednelissos*, *ASAtene* 3, 1921, 149-159.
Paribeni 1921 = R. Paribeni, *Di una città della Pisidia: forse Pednelissos*, *ASAtene* 3, 1921, 73-78.
Radt 1999 = W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole* (1999).
Rheidt 1992 = K. Rheidt, *Die Obere Agora. Zur Entwicklung des hellenistischen Stadtzentrums von Pergamon*, *IstMitt* 42, 1992, 235-282.
Schrammen 1906 = J. Schrammen, *Der Grosze Altar. Der Obere Markt* (1906).
Vandeput-Köse 2003 = L. Vandeput-V. Köse, *Pisidien Survey Project: Erste Kampagne in Pednelissos*, 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2003, 315-328.
Waelkens u. a. 2000 = M. Waelkens-J. Poblome-R. Degaest-L. Vandeput - E. Paulissen-F. Martens-P. Talloen-J. Van den Berg-V. Vanderginst-B. Arkan-I. Van Damme - I. Akyel-M. Martens-I. Uytterhoeven-T. Debruyne-D. Depraetere-K. Baran-B. Van Daele-Z. Parras - S. Yıldırım-S. Bubel - H. Vanhaverbeke-C. Licoppe-F. Landuyt-T. Patrício-S. Ercan-K. Van Balen-E. Smits-F. Depuydt-L. Moens und P. De Paepe, *The 1996 and 1997 Excavation Seasons at Sagalassos*, in: M. Waelkens-L. Loots (ed.), *Sagalassos V. 1. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997* (2000), 217-398

1 Pisidya yüzey araştırması ekibi olarak Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bize sağlamış olduğu bu katkılarından ve Serik Kaymakamlığı ile Serik Millî Eğitim Müdürlüğü'ne Hasgebe İlkokulu'nu ekibimize tahsil etmelerinden dolayı sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Yüzey araştırması Köln Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün bilimsel desteği ve Deutsche Forschungsgemeinschaft yani Alman Bilimler Akademisi'nin "Antik Dönem Doğu Akdeniz Havzasında ve Karadeniz çevresindeki Akuturasyon Şekilleri ve İzlediği Yolları" konulu program çerçevesinde sağlanan finansal destek ile gerçekleştirilmiştir. Bu iki kuruma da Pisidya projesi ekibi adına şükranlarımızı sunarız.

ya Müzesi), Epigraf Ralf Behrwald (Bamberg Üniversitesi/Almanya) ile arkeoloji ve mimarlık bölümü öğrencilerinden Senem Özden (İstanbul Üniversitesi), Steve Bödecker, Felix Schäfer, Nihan Salgar (Köln Üniversitesi), Bora Çakır, Bahar Dinçaslan, Gül Kalle (İstanbul Teknik Üniversitesi) katılmışlardır. Ayrıca jeofizik yöntemlerle gerçekleştirilen yüzey araştırmasında jeofizikçiler Dr. Harald Stümpel, Dr. Ercan Erkul, Birte-Marie Ehlers ve Hauke Petersen (Kiel Üniversitesi/Almanya) görev almışlardır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı adına Antalya Müzesi arkeologlarından Ünal Çınar Bakanlık temsilcisi olarak yüzey araştırmamızda bulunmuş ve ekibimize sonsuz bilgi ve yardımlarını sunmuştur. Kendilerine teşekkürü bir borç biliriz.

Kent ve kent gelişiminin bütün bir görünümünü kazanmak gayesiyle başlanılan topografik haritaya, 2002 sezonunda devam edildi. Tıpkı epigrafik araştırmalar gibi, 2002 sezonunda arkeolojik metodların yanı sıra ilk defa kentin jeofizik yöntemlerle incelenmesine başlandı. Ayrıca kent merkezindeki anıtsal yapıların detaylı dokümantasyonuna devam edildi. Bu alanda bulunan market binası, İmparator tapınağı ve bazilika binasından başka, aşağı şehirde bulunan tapınak, hamam binası, aşağı kent kapısı, suru ve sur duvarları incelenen başlıca yapılar olmuştur. Bunlardan başka kentin güneybatısında, kent surları dışında kalan Apollon Kutsal Alanı ile kent surlarının içindeki, fonksiyonu henüz kesin bilinmemekle birlikte ilk etapta gümrük binası olabileceği düşünülen bir yapının kalıntıları da bu sezonda incelenen yapılarıdır. Gelecek yıldan itibaren, kentin muhtelif kesimlerinde yapılacak keramik yüzey araştırması ile kentin nekropol alanlarının incelenmesine başlamayı amaç edinmiş bulunmaktayız.

İki yıllık çalışma sonucunda oluşturulan henüz tamamlanmamış topografik harita, kentte bir çok caddenin varlığını ortaya koymuştur. Caddeler birbirini düzgün açılar ile kesmekte ve şehir surları içinde birbirleriyle orantılı bir plân göstermektedir (Resim: 1)². Kentin anıtsal merkezi, bu kent plânına mükemmel bir şekilde oturtulmuştur. Pednelissos'taki bu gelişim, bilinen Pisidya kentleri arasında istisnai bir durum teşkil etmektedir³.

Market Binası

2001 sezonunda agora ile birlikte inşa edilmiş olan market binasının incelenmesine başlanılmıştı⁴. Bu bina ile ilgili 2002 kampanyasında devam edilen çalışma, yapıda üç farklı dönem inşa faaliyetini ortaya koymuştur (Resim: 2). İlk evrede alt kat, her birinin girişi ön, yani batı yüzünden olan 8 odadan oluşan bir odalar dizisiydi (Resim: 3). Bazı odalardan birbirlerine ara kapılar ile geçiş sağlanmış ve odalar pencereler vasıtasıyla aydınlatılmış olmalıydı. Orijinalinde yapı L formundaydı ve en azından iki oda daha agoranın kuzeybatı yüzü boyunca yer almaktaydı.

İkinci katın, tıpkı Bergama ve Assos'taki ve de diğer Küçük Asya örneklerinde olduğu gibi, ortası bir sıra sütun ya da payeler ile iki nefe ayrılmış büyük bir galeri olduğu düşünülmektedir⁵.

Yine diğer Küçük Asya örneklerinde olduğu gibi üst kat Pednelissos'ta da, agoraya açılan Dor düzenli sütunlu bir galeriden ibaretti. Binaya ait bazı yapı blokları binanın alt kat odalarına düşmüş bloklar arasında bulunmuştur. Aynı düzene ve orantıya ait bazı yapı taşları, agoranın güneydoğu köşesindeki bazilika binasında devşirme olarak kullanılmıştır (Resim: 4).

2 Vandeput-Köse 2003, 316 Res. 1.

3 Waelkens u. a. 2000, 391 Res. 219; L. Vandeput-V. Köse, *AnatStud* 51, 2001, 134 Res. 1; Mitchell 1995, Res. 4; S. H. Cormack, *AnatStud* 46, 1996, Res. 1.

4 Işın 1998, 115 Res. 10. 11; Vandeput-Köse 2003, 317 f. Res. 2-5.

5 Schrammen 1906, 94 ff. 103-106 Lev. 1. 22-32; Lauter 1970, 67 ff. Abb. 6. 8; Rheidt 1992, 263-269; Radt 1999, 90 ff. Abb. 39d. 39e; Bohn 1889, 15-48; Coulton 1976, 79-81. 88. 92-94. 214; Clarke u. a. 1902, 75-108.

Büyük bir olasılıkla, aynen diğer batı ve güney Küçük Asya kentlerinin market binalarında olduğu gibi, alt kattaki odalar dizisi dükkânlar, orta kat depo ve üst kat stoa olarak kullanılmış olmalıydı⁶.

İkinci yapı evresinde binanın batı yüzünde bazı inşa faaliyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kapı ve pencerelerin bugünkü görünen şekli orijinal görünümünü yansıtmamaktadır. Alt katta en az bir kapı açıklığı kapatılarak daha kuzeyde yeni bir kapı açılmıştır.

Sadece alt katta değil aynı zamanda orta katta da büyük değişiklikler vuku bulmuştur. Günümüze kalmış olan cepheye büyük pencereler ve bir kapı açılmıştır. Bu yenilenen ikinci kata giriş, fasatta yer alan hatil deliklerinden anlaşıldığına göre ahşap bir veranda vasıtasıyla sağlanmış olmalıydı (Resim: 3). Değişiklik esnasında ikinci kat ilk katta olduğu gibi odalara ayrılmıştır. Duvarların arasında devşirme olarak kullanılmış Geç Hellenistik Döneme tarihlenen yazıtlı bir blok, bu değişiklik için bir terminus post quem'e işaret etmektedir. Görülen o ki, ikinci yapı evresinde ikinci kat aynı alt kat gibi dükkânlara çevrilmişti. Olasılıkla yine bu evrede kuzeyde var olduğu düşünülen iki oda kaldırılıp yerine agoraya geçişe imkân sağlayan bir merdiven inşa edilmiştir (Resim: 2).

Üçüncü evrede alt katlarda bulunan odalardan ikisi moloz taşlarla doldurulmuş ve bu odaların kapı ve pencereleri kapatılmıştır. Bu değişikliğin hangi dönemde gerçekleştirildiği belli olmamakla birlikte, agora teras duvarının stabilize edilmesi ile ilgili olsa gerektir.

Apollon Kutsal Alanı

Kentin güneybatısında, Gül Işın tarafından M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen Apollon Kutsal Alanı bulunmaktadır⁷. Kutsal alan, üzerinde Apollon betimi bulunan bir kayalık çıkıntı önünde yer alan alandan ibaret olup çevresi hâlâ ayakta duran ayrı bir temenos duvarıyla çevrilmişti (Resim: 5). Ayrıca rölyef ve bu kaya rölyefini koruyan bir adikula ölçülmüştür. Alanda bundan başka, henüz fonksiyonları bilinmeyen bazı yapılara ait mimari parçalar da bulunmuştur.

İmparator Tapınağı

Küçük bir tapınak, agorayı kuzey kapıya bağlayan cadde üzerinde ve agoranın yaklaşık 20 m., kuzeyinde bulunmaktadır (Resim: 1, 6). Önde kaideler üzerinde yer alan yivsiz dört sütunlu tapınak, Suriye alınlıklıdır⁸. Arşitravların üzerinde Eros'lar ve köşelerde Nike'ler ile taşınan girland frizi bulunmaktadır (Resim: 7). Arşitrav üzerinde yer alan yazıt, yapının Roma imparatorlarına adandığını göstermektedir (Resim: 8). Bu yazıt gibi, yapının süslü blokları da, binanın Severus dönemine tarihlenmesine olanak sağlamaktadır. Cellanın arka duvarı bir apsisle kesilmiştir. Halen devam etmekte olan detaylı bir çalışma⁹, tapınağın orijinalinde başka bir yerde inşa edildiğini, ancak tapınağın bugünkü yerinde bulunan dörtgen plânlı yapının bir şapele dönüştürülmesi evresinde buraya taşınarak yeniden yapıldığını göstermiştir.

Aşağı Kentte Bulunan Tapınak

İmparator tapınağı, Pednelissos'ta en göze batan süslemeye sahip anıt olmakla beraber, kentteki en büyük tapınak değildi. Kentin batı kesiminde büyük, dörtgen ve

6 V. Köse, *The Market-Buildings of Asia Minor: Origin and Developments in Hellenistic and Roman Times*, Colloquium Exeter 2002 (basımda).

7 Işın 1998, 117 f. Res. 16-18; Vandeput-Köse 2003, 319 Res. 11.

8 Işın 1998, 116 f.

9 Der Tempel wird von Nihan Salgar als eine Magisterarbeit im archäologischen Institut der Universität zu Köln bearbeitet.

düzgün kesmetaş bloklardan inşa edilmiş 2 m. yüksekliğinde bir podium bulunmaktadır (Resim: 9). Anıtın kalıntılarının çok azı yerinde durmaktadır. Bu yapı olasılıkla bir podyum tapınağıydı (Resim: 10). Yabancı olan durum ise podyumun üzerinde bulunması gereken bu yapının duvarlarının hiç birinin ne çevrede ne de daha sonraki dönemlere ait bir yapıda tekrar kullanıldığına dair bir belirtiye rastlanmamıştır.

Hamam Binası

Hamam binası aşağı şehirde günümüze iyi kalmış Roma Dönemi yapılarından ikincisini oluşturmaktadır. Yapının detaylı araştırması, duvarları iyi işçilik gösteren bu binanın düzgün kesme taşların tekrardan kullanılmasıyla inşa edildiğini ortaya koymuştur (Resim: 11). Aşağı kent surlarına ait blokların bütünüyle orada olmaması, bloklarının hamam binasında yeniden mi kullanıldığı fikrini akla getirir. Kemerli iki pencere iyi korunmuştur. Üçüncü pencere geçen yüzyılın başlarında hâlâ ayakta idi (Resim: 12)¹⁰. Binanın iç bölümleri, bu kesimde yoğunluk gösteren ağaç ve çalılar yüzünden kesin anlaşılamamaktadır. Hamam kompleksi güney yanda, döşeme ihtiva eden bir palestra ile birleştirilmiştir. Hamamın su ihtiyacı, bazıları kaynak suları üzerinde açılmış büyük sarnıçlardan sağlanmaktaydı ve bunların bir kaçı hâlâ kullanılmaktadır.

Aşağı Şehir Kapısı, Kulesi ile Sur Duvarları ve Jeofizik Yüzey Araştırması

Görünüşe göre kentin en batı kesimi ikinci bir kent duvarı ile çevriliydi. Bunun sadece bir kısmı günümüze kalmıştır. Kemerli bir kent kapısı ve üzerine inşa edilmiş kule ile bir diğer dörtgen kule ve aralarında kalan bir duvar kesiminden ibarettir (Resim: 13)¹¹. Alanda, güneyden gelen caddenin bu kapı ile şehre bağlandığı açıkça görülebilmektedir. Ancak bu kapı ve sur duvarının doğuda yer alan birinci sur duvarı ve yukarı şehir ile nasıl birleştiği anlaşılamamaktadır. Bu bağlantıyı ve aşağı kentin antik dönemdeki yayılımını kavramak amacıyla ilk olarak 2002 sezonundan itibaren, Kiel Üniversitesi'nden Sayın Harald Stümpel ve ekibince bu alanda jeofizik yüzey araştırmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalardan anlaşıldığına göre, toprak yüzeyinde kuleden kuzeye devam eden duvar takip edilememektedir. Kapı ile doğuya devam eden şehir duvarı, buna karşın farklı durum göstermektedir. Kapının yanında yoğun bir anomali gözükmektedir ve bu durum duvarın kesilmiş olduğuna işaretir. Daha doğuda da Roma Döneminde gerçekleştirilmiş büyük bir yapılaşma aktivitesi seçilebilmektedir.

Bugün, sanki antik dönemde hiç el değmemiş gibi gözükken durumun aksine, jeofizik yüzey araştırmaları bu kesimde bütünüyle bir yapılaşma olduğunu ortaya koymuştur. Üstelik bunlar, büyük bir olasılıkla kamusal mimariye ait olduğu tahmin edilen büyük ölçekli yapılarıdır. Bugün yüzeyde hiç gözükmeyen bir portikonun varlığı, aşağı kent tapınağının güneyinde çok açık görülebilmektedir.

Fonksiyonu Henüz Belli Olmayan Anıtsal Bir Yapı (Gümrük Binası ?)

Yukarı şehrin güneybatısında ve sur duvarlarının içinde kalan bir yapı kısmen iyi korunmuş gelmiştir. Yaklaşık 15x8 m. ölçülerindeki yapının plâni, ev olabileceği ihtimalini imkânsız kılmaktadır. Arka arkaya sıralanmış iki büyük odadan ibarettir ve ana girişi batıdandır (Resim: 14). İki odayı birbirine bağlayan yan yana düzenlenmiş üç ara girişten başka, arka odadan dışarıya, güney yüzüne açılan bir diğer giriş daha bulunmaktaydı. Büyük pencere bloklarının varlığı, yapının büyük ve düzgün kesilmiş taşları ve konumu, tıpkı Pisidya'nın diğer bir kenti olan Selge'nin gümrük binasını andırmaktadır¹².

10 Moretti 1921, 113 ff. Res. 38. 54

11 Işın 1998, 113 f. Res. 3; Vandeput-Köse 2003, 319 Res. 10.

12 Machatschek-Schwarz 1981, 85-88 Lev. 16 Abb. 65. 66.

Epigrafik Araştırmalar

Tüm bu çalışmaların yanı sıra 2002 kampanyasında Pednelissos kentinin epigrafik buluntularının incelenmesine başlanmıştır. İlk olarak, İtalyanlar tarafından 1900'lerin yirmili yıllarında elde edilen yazıtların yeniden bulunması, okunması ve doğruluklarının anlaşılması amaç edinilmiştir¹³. Böyle 25 yazıttan 21'i tekrar bulunarak, muajları alınmış ve okunmuştur. Ayrıca ilk defa 2002 sezonunda bulunan 5 adet yeni yazıt, muajları alınarak incelemeye başlanmıştır. Bu çalışmalar ekip üyelerinden Bamberg Üniversitesi'nden Sayın Ralf Behrwald tarafından gerçekleştirilmiştir ve gelecek sezon devam edilecektir.

Sonuç

İki yıllık Pednelissos kenti araştırması, kentin henüz Hellenistik Dönemde politik, ekonomik ve dinî amaçlı tüm kamusal donanımlarına, üstelik anıtsal bir formda sahip olduğunu göstermiştir. Kamusal binalar Hellenistik mimari normlarına uymakta ve antik grek kültürü etkisi altında oluştuğunu apacık ortaya koymaktadır. Roma Döneminde ilk olarak 2. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte yeni anıtsal yapılaşmanın başladığı anlaşılmaktadır. Kentin genel yayılımı ve özellikle aşağı şehirdeki yeni bir mevkinin gelişimi, bu alanda görünen yapılar kesin olarak Roma Döneminden olduğundan, sürekli bir gelişime işaret etmektedir.

Nekropol alanlarında ve de şehrin muhtelif yerlerinde gerçekleştirmeyi plânladığımız keramik yüzey araştırmasının şehir gelişimini rekonstrüksiyeye etmede diğer başka çıkış noktaları sunacağını ümit etmekteyiz.

13 Comparetti 1921, 143-148; Pace 1921, 149-159.

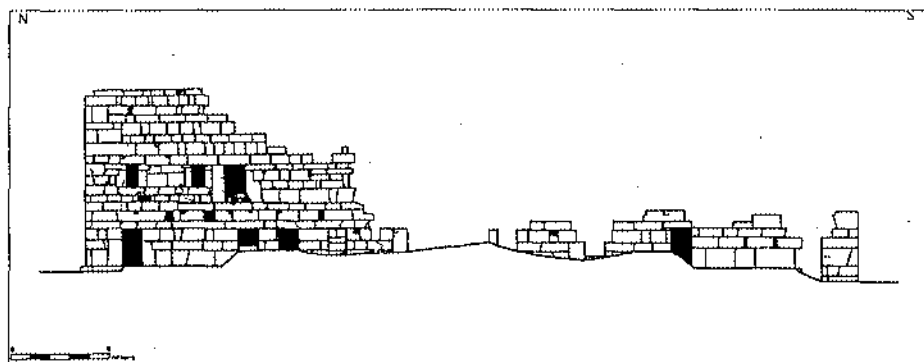

Abb 3: Pednelissos. Marktgebäude

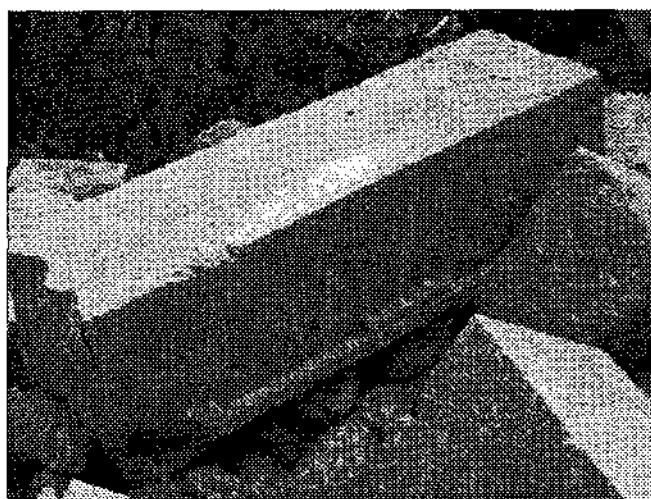

Abb 4: Pednelissos. Architravblock mit dorischem Fries von der Stoa des Marktgebäudes

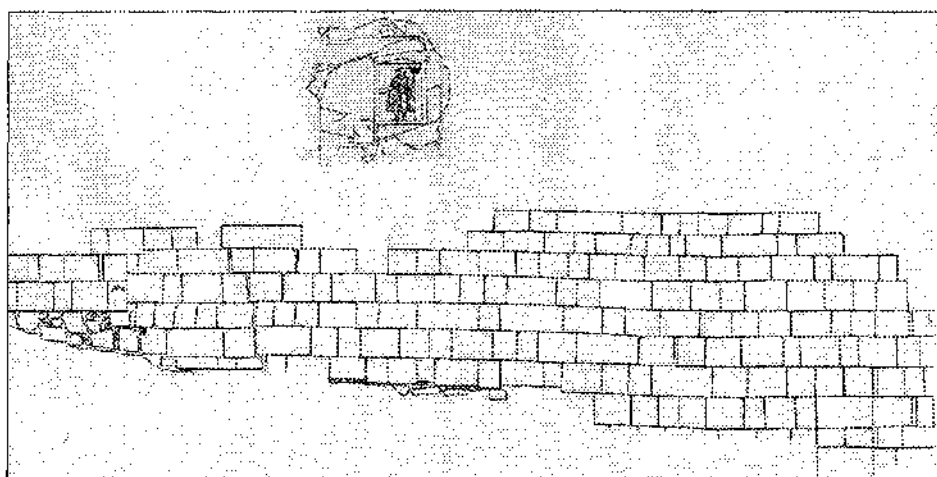

Abb 5: Pednelissos. Ansicht der Temenosmauer und des Felsreliefs mit Apollo-Darstellung

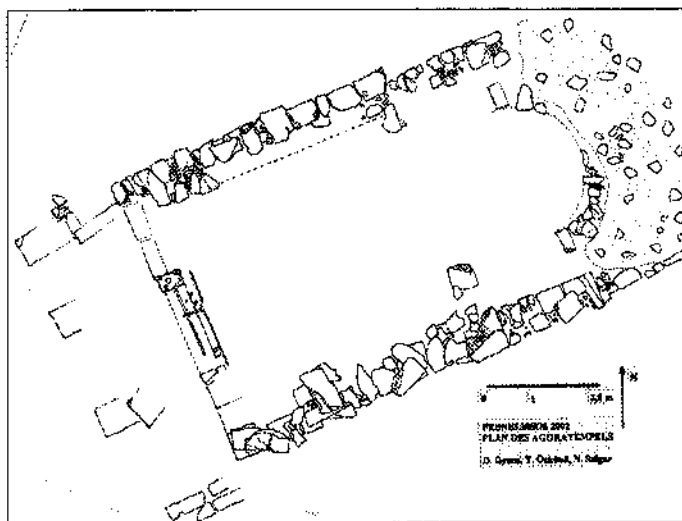

Abb 6: Pednelissos. Grundriß des Kaisertempels

Abb 7: Pednelissos. Girlandenries des Kaisertempels mit Niken und Erosen

Abb 8: Pednelissos. Architravblock des Kaisertempels mit Inschriften

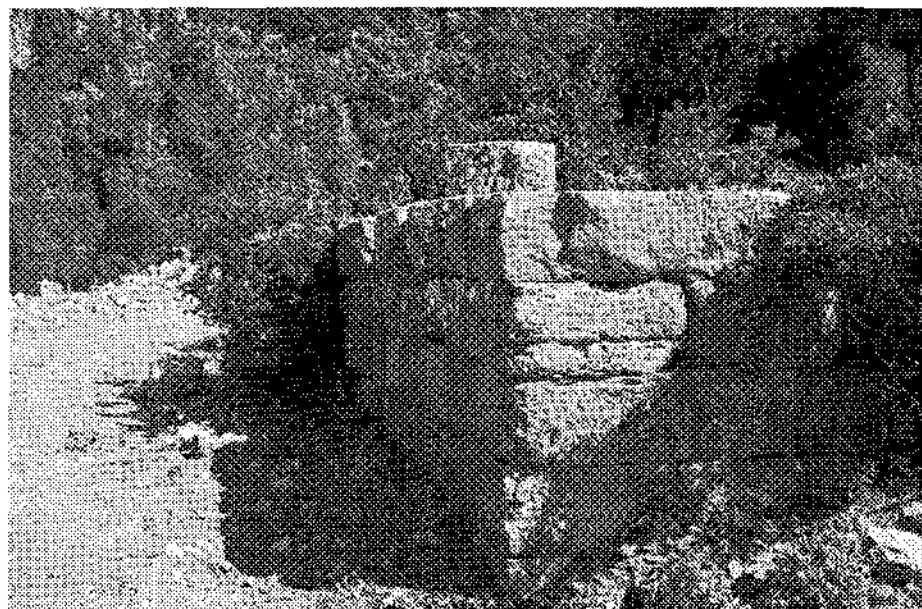

Abb 9: Pednelissos. Podium des Tempels in der Unterstadt

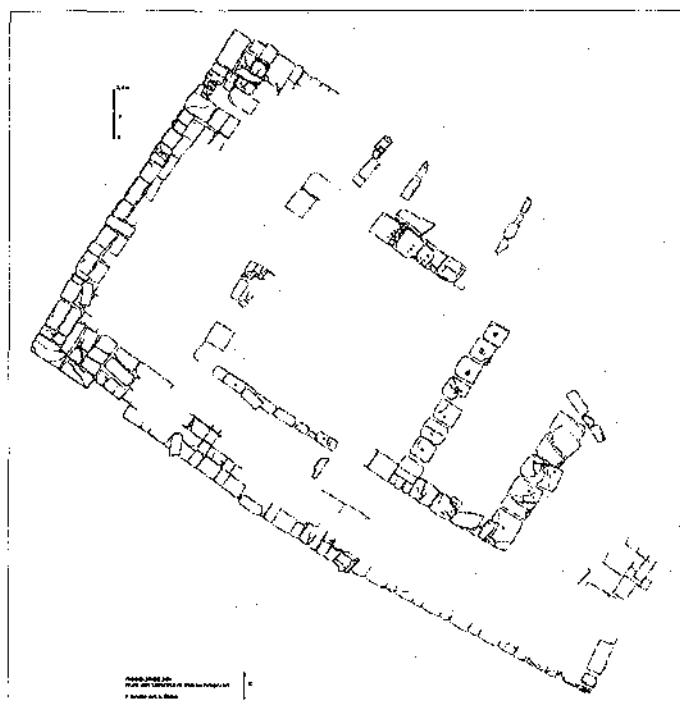

Abb 10: Pednelissos. Grundriß der Thermen in der Unterstadt

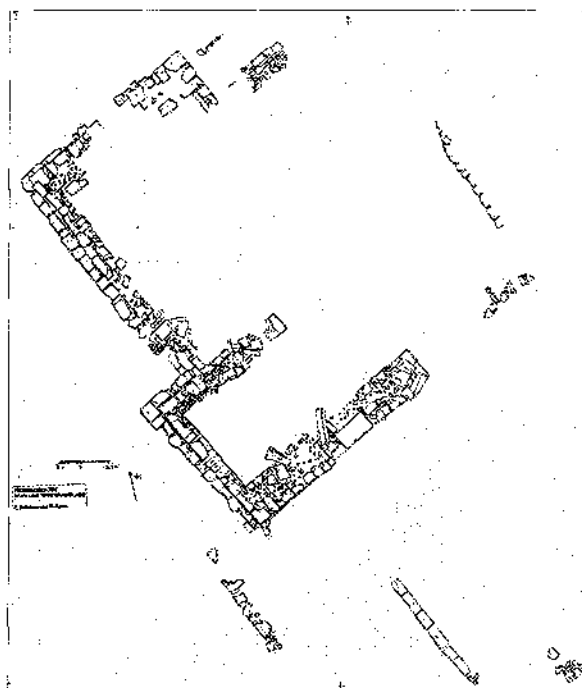

Abb 11: Pednelissos. Grundriß der Thermen

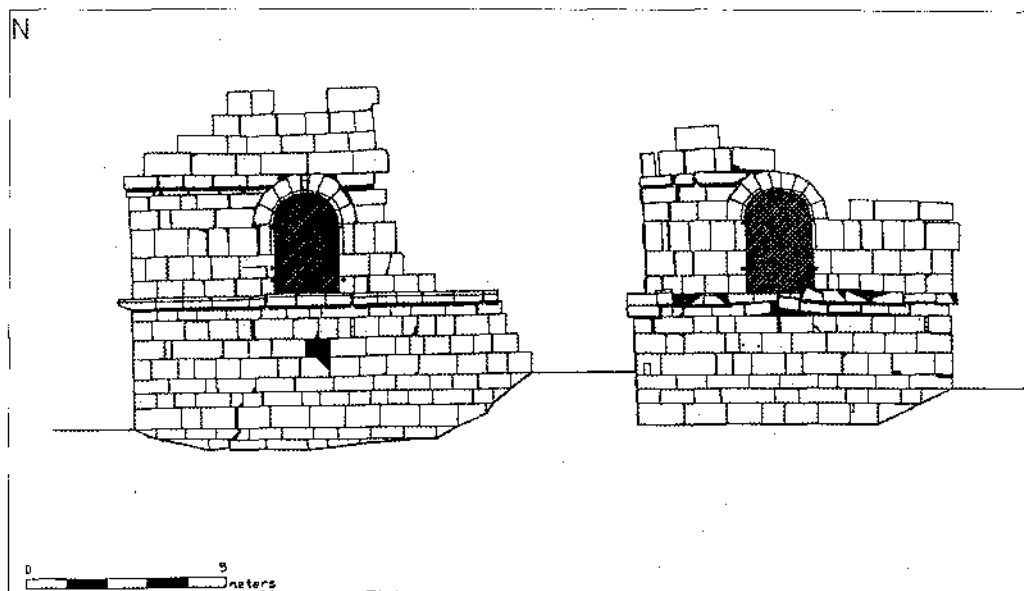

Abb 12: Pednelissos. Westseite der Thermen

Abb 13: Pednelissos. Tor mit rechteckigem Turm darüber und Mauerabschnitt in der Unterstadt

Abb 14: Pednelissos. Monumentalbau unklarer Funktion (Zollgebäude ?)

